
MAGYAR NYELVTAN

A NYELVI JEL

A 9–12. ÉVFOLYAM SZÁMÁRA

TANÁRI KÉZIKÖNYV

TINTA KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST

2018

Főszerkesztő:

Kugler Nóra

Szerkesztők:

Bencze Norbert

Kodácsi Boglárka

Szerzők:

Balla Fanni

Bencze Norbert

Czégány Szandra

Csire Tímea

Hegyi Zsófia

Incze Zsófia

Kocsis Ágnes

Kodácsi Boglárka

Kovács Vivien

Kugler Nóra

Mosa Diána

Nagy Nikolett

Oláh Frida

Szabó Beatrix Xénia

Takács Aliz

Tatai Barbara

Turda Lola

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK	1
ELŐSZÓ	11
ÚTMUTATÓ A TANÁRI KÉZIKÖNYV HASZNÁLATÁHOZ	13
A téma relevanciája, várható eredmény	13
Nyelvészeti háttér	13
A feladatok részletes leírása	13
JELMAGYARÁZAT	15
Nyelvészeti terminusok rövidítése	15
Tipográfiai megoldások, szokásos jelölések	15
Az ábrákban alkalmazott jelölési módok	15
A lineáris szerkezeti elemzés megoldásai	15
Az ágrajzos szerkezeti elemzés (megszokott ábra)	16
A NYELV BIOLÓGIAI ÉS TÁRSAS ALAPJAI	17
A téma relevanciája, várható eredmény	17
Nyelvészeti háttér	17
A feladatok részletes leírása	19
Természeti tapasztalat és nyelv	19
Az emberi test és a környezet megtapasztalása	20
Fantázialény	23
A test és a tér érzékelésének különbözőségei	25
Mongol közmondások	26
Az emberi agy működése – kísérlet	26
Családi ügyek	29
Mondatpárok	32
AZ EMBER KOGNITÍV MŰKÖDÉSE ÉS A NYELV I. – A KATEGORIZÁCIÓ	34
A téma relevanciája, várható eredmény	34
Nyelvészeti háttér	34
A feladatok részletes leírása	35
Bevásárlás	35
Frutas, avagy gyümölcsök Brazíliából	36

Az én nézőpontom, a te nézőpontod	40
AZ EMBER KOGNITÍV MŰKÖDÉSE ÉS A NYELV II. – A KÉPI SÉMÁK	42
A téma relevanciája, várható eredmény	42
Nyelvészeti háttér	42
A feladatok részletes leírása	44
Ne hunyjunk szemet a névutók felett!	44
Szerelembe esés.....	46
Nézzünk szembe a képi sémákkal!.....	48
Képezzünk egy történetet!.....	50
AZ EMBER KOGNITÍV MŰKÖDÉSE ÉS A NYELV III. – A MEMÓRIA ÉS A NYELV	51
A téma relevanciája, várható eredmény	51
Nyelvészeti háttér	51
A feladatok részletes leírása	53
Sorozatok	53
A sorrend.....	55
Monstrumok	58
Történetmondás	61
A nyelvem hegyén van... ..	63
Rejtvény	64
A NYELVI JEL, SZIMBOLIKUS KOMMUNIKÁCIÓ.....	67
A téma relevanciája, várható eredmény	67
Nyelvészeti háttér	67
A feladatok részletes leírása	69
Szimbólumok és jelentéseik.....	69
Sikeres kommunikáció	70
Alak és jelentés kapcsolata	70
Jelek megértése	72
A TESTBEN LEVÉS ALAPTAPASZTALATA, A NYELVI TEVÉKENYSÉG ÉS A TESTBEN LEVÉS.....	75
A téma relevanciája, várható eredmény	75
Nyelvészeti háttér	75
A feladatok részletes leírása	76
Lassan a testtel.....	76

A változó test	77
Bennem, rám, hozzám	79
Térbeliség – szó szerint és új értelemben.....	80
A TESTBEN LEVÉS ALAPTAPASZTALATA II.	82
A téma relevanciája, várható eredmény.....	82
Nyelvészeti háttér	82
A feladatok részletes leírása	83
Erre csörög a dió	83
Testrészek a nyelvben	85
Elöl, előre – hátul, hátra.....	86
Fel – le	88
AZ ELŐTÉR-HÁTTÉR VISZONYOK AZ ÉSZLELÉSBN ÉS A NYELVBEN	91
A téma relevanciája, várható eredmény.....	91
Nyelvészeti háttér	91
A feladatok részletes leírása	94
Mondat a képről.....	94
Jelölt-jelöletlen.....	96
Tárgyleírás párban.....	98
Útvonal.....	99
Képleírás párban	100
Hírszöveg – több változatban	102
Történetalkotás.....	104
TÉRI VISZONYOK.....	105
A téma relevanciája, várható eredmény.....	105
Nyelvészeti háttér	105
A feladatok részletes leírása	108
Kint – bent, fent – lent	108
Honnan nézve?.....	109
Miért benne, miért rajta?	112
Metaforikusan kint – bent, fent – lent.....	115
Értékes terek	117
AZ IDŐ A NYELVBEN I.	122

A téma relevanciája, várható eredmény	122
Nyelvészeti háttér	122
A feladatok részletes leírása	123
Az idő a hétköznapi nyelvben	123
Az időben rejlő lehetőségek.....	126
Tér-idő.....	127
A te időd	128
AZ IDŐ A NYELVBEN II.	129
A téma relevanciája, várható eredmény	129
Nyelvészeti háttér	129
A feladatok részletes leírása	130
Mi történt ezelőtt?.....	130
Az Örkeny-verzió.....	130
Legyen kerek!	132
A Facebookon az Idő	133
Rajzoljatok!.....	134
A DOLGOK KÖZELSÉGE ÉS TÁVOLSÁGA – A KÖZELSÉG ÉS A TÁVOLSÁG A NYELVI KIFEJEZÉSBEN	
I.....	135
A téma relevanciája, várható eredmény	135
Nyelvészeti háttér	135
A közelség – távolság kijelölése, a kontextusfüggő jelentés	135
Mutató névmások.....	136
Diskurszusdeixis és koreferenciaviszonyok	137
Funkcionális és szövegtani különbségek.....	137
Morfológiai műveletek.....	137
A deixis típusai és a névmások.....	137
Az ún. nyomatékösítő mutató névmás (pl. <i>emez, amaz</i>)	138
Igeköötők és szituatív igék	138
Az igeragozás szerepe a közelség – távolság szempontjából	138
A tárgyra vonatkozó <i>ő, ők</i>	139
A feladatok részletes leírása	140
Leképezés.....	140

Szobapárok.....	141
Mi a különbség?	143
Mérkőzés.....	143
A DOLGOK KÖZELSÉGE ÉS TÁVOLSÁGA – A KÖZELSÉG ÉS TÁVOLSÁG A NYELVI KIFEJEZÉSBEN II.	
.....	146
A feladatok részletes leírása.....	146
Nézőpont.....	146
Távolságjelölő igekötők.....	147
Honnan nézve?.....	147
Ekkor – akkor.....	148
Konkrét és általános.....	150
Különböző terek.....	150
Kettős térkijelölés	151
Így-úgy.....	152
Ettől kezdve.....	153
Kontrasztáló és nem kontrasztáló használat	155
Kontrasztívan	155
Hasonlítás.....	156
Olyan-fokozás.....	157
Ide-oda fokozás.....	158
Nem hiszek.....	159
Tegezés-magázás	160
AZ ESEMÉNYEK SORRENDJE ÉS A SORREND A BESZÉDBEN I.	162
A téma relevanciája, várható eredmény.....	162
Nyelvészeti háttér	162
A feladatok részletes leírása.....	163
Sütisorrend.....	163
Sorrendiség puzzle	163
Dialógus.....	165
Sorrendhez kötött sémák.....	166
AZ ESEMÉNYEK SORRENDJE ÉS A SORREND A BESZÉDBEN II.	169
A téma relevanciája, várható eredmény.....	169

Nyelvészeti háttér	169
A feladatok részletes leírása	169
Reggeli készülődés	169
Ismerethiány	171
Krimibarkochba	173
Jelentésbeli viszonyok.....	174
Előre- és visszautalás.....	176
Történetmesélés	179
Magyar népmesék.....	180
Átalakítás.....	184
Mese darabokban	186
Kép és szöveg	190
AZ ALAPBEÁLLÍTÁS ÉS AZ ATTÓL VALÓ ELTÉRÉS – JELÖLTSG ÉS JELÖLETLENSÉG, HÁLÓZATOK A NYELVBEN	192
A téma relevanciája, várható eredmény.....	192
Nyelvészeti háttér	192
A feladatok részletes leírása	193
Jelöletlen jelöltség – Édes igék.....	193
Alapbeállítás a hétköznapiakban	196
Kontextusfüggő jelöltség	197
Pollyanna hipotézis – Csak pozitívan!	198
A VILÁG DUÁLIS FELDOLGOZÁSA ÉS A NYELVI POLARITÁS	202
A téma relevanciája, várható eredmény.....	202
Nyelvészeti háttér	202
A duális feldolgozás és a nyelvi polaritás.....	202
Az ellentét nyelvi kifejezése	204
A polaritás a morfológiai és a szintaktikai műveletekben	206
A feladatok részletes leírása	208
Arcok harca	208
„Valós” és „nem valós” ellentét.....	209
Dualitás a tudományban és a mindennapi beszédben	211
Kételemű viszonyok a nyelvben.....	212

Szó szerint ellentétes	214
A GYAKORISÁG SZEREPE A KIFEJEZÉS ALKALMAZÁSÁBAN ÉS MEGÉRTÉSÉBEN	216
A téma relevanciája, várható eredmény	216
Nyelvészeti háttér	216
A feladatok részletes leírása	217
Millió dolláros kérdés.....	217
Nyomozás.....	219
Érezd a saját bőrödön!	222
Kollokációk	223
A MEGNYILATKOZÁSNAK A DISKURZUS HELYZETÉBE VALÓ BEÁGYAZOTTSÁGA.....	228
A téma relevanciája, várható eredmény	228
Nyelvészeti háttér	228
A feladatok részletes leírása	230
Réges-régen egy messzi-messzi galaxisban... ..	230
Minek nevezzetek?	232
Kifordítva.....	234
#naehhezszoljhozza	236
Zoom	237
A NÉZŐPONT, A NYELV PERSPEKTIVIKUSSÁGA	239
A téma relevanciája, várható eredmény	239
Nyelvészeti háttér	239
A feladatok részletes leírása	241
Álmodozunk!	241
Egyperces	241
Perspektívák az egyperceshez	247
Perspektívák az egyperceshez	251
A NÉZŐPONT A SZAVAK JELENTÉSÉBEN	253
A téma relevanciája, várható eredmény	253
Nyelvészeti háttér	253
A feladatok részletes leírása	255
Kimegyünk.....	255
Ki beszél?.....	256

Ismeretlen beszélő utáni nyomozás	258
Egy szavadba kerül	259
Nézőpontok az Eszméletben és az Eszmélethez	260
A METONÍMIA I.....	264
A téma relevanciája, várható eredmény	264
Nyelvészeti háttér	264
A feladatok részletes leírása	268
„Gazdag” szavak.....	268
Mérce	280
Mi volt előbb...?	282
Johann Sebastian Bach.....	283
Auto-mobil	284
Metonimikus mese	285
A METONÍMIA II.....	286
A téma relevanciája, várható eredmény	286
Nyelvészeti háttér	286
A feladatok részletes leírása	286
Metonímiaskála.....	286
Lehetőség és megvalósulás.....	290
Tisztázás	294
SÉMA ÉS MEGVALÓSULÁS	299
A téma relevanciája, várható eredmény	299
Nyelvészeti háttér	299
A feladatok részletes leírása	301
Asszociálj!.....	301
Alkoss!	303
AgyaLÓ	304
GRAMMATIKAI JELENTÉS	308
A téma relevanciája, várható eredmény	308
Nyelvészeti háttér	308
A feladatok részletes leírása	310
A jelentés jelentősége.....	310

Rajzban elmondani.....	312
Helyes / nem helyes / lehetséges?	315
RAJTA LEVÉS ÉS BENT LEVÉS.....	319
AZ ERŐDINAMIKA ÉS A KONSTRUKCIÓK	323
A téma relevanciája, várható eredmény	323
Nyelvészeti háttér	323
A feladatok részletes leírása	326
Erőszimbólumok.....	326
Mondatalkotás	330
Erőviszonyok I.	332
Okozás	335
Műveltetés	337
Megértés	341
Kísérlet	343
SZÓJELENTÉS ÉS KONSTRUKCIÓS JELENTÉS	345
A téma relevanciája, várható eredmény	345
Nyelvészeti háttér	345
A szimbolikusság, konvencionálódottság, szójelentés	345
A szavak a mondatban	347
A konstrukció	348
A feladatok részletes leírása	348
Ismeretlen ismerős	348
A szójelentés	350
A főnév jelentése	357
Az ige jelentése	359
A melléknév jelentése	361
Mondatok jelentése	364
A SZÖVEGTÍPUS MINT KONVENCIONÁLÓDOTT SÉMA I.	366
A téma relevanciája, várható eredmény	366
Nyelvészeti háttér	366
A feladatok részletes leírása	369
Téves szövegek.....	369

A magyarul tanuló marslakó	371
Televíziós műsorok.....	374
Közhelyek	379
Idiómák.....	381
Itt a vége, fuss el véle!	382
A SZÖVEGTÍPUS MINT KONVENCIONÁLÓDOTT SÉMA II.	384
A téma relevanciája, várható eredmény.....	384
Nyelvészeti háttér	384
A feladatok részletes leírása	385
Fedezd fel a hírek titkait!	385
Antihír.....	389
Mi újság?	391
A hírtől a kacsáig	391
FELHASZNÁLT MŰVEK.....	394
Források, korpuszok.....	394
Felhasznált szakirodalom.....	394
Feladatmutató.....	402

A tanári kézikönyv ahhoz kíván hozzájárulni, hogy tanárként hatékonyan segítsük, szakértő módon támogassuk a diákoknak a nyelvhasználatra vonatkozó reflexióját, ennek során tanulását, elméletalkotását. A reflexió azokra a megfigyelésekre vonatkozik ebben az esetben, amelyekhez a feladatgyűjtemény gyakorlatai vezetnek el a gyakorlatok által kezdeményezett tevékenység során.

Mivel a nyelvet együttesen jellemzi a biológiai és a társas beágyazottság, megértése csak értelmezés útján lehetséges. A tudomány mai megközelítéseiben még tetten érhető a pozitivista tudományeszmény hatása, amely szerint csak a külső nézőpontból elvégzett vizsgálat lehet valóban tudományos (egyéb kritériumok és következmények, mint például a falszifikálhatóság mellett). Ezért szükséges leszögezni azt, hogy a nyelvvel kapcsolatos, értelmezéssel szerzett tudás nem kevésbé értékes, mint az empirikus. Anélkül, hogy az objektív nézőpont problematikusságát részleteiben vizsgálánk, csak a nyelvvel összefüggésben felvetődő alapkérdést tesszük fel: hogyan vehetne fel a nyelv kutatója külső, nyelven kívüli nézőpontot? A nyelv külsődleges, közvetlenül megfigyelhető jellemzőkkel nem írható le kielégítően. Ha a beszéd hangzását a lehető legnagyobb összetettséggel vizsgáljuk is (bár már az is értelmezést feltételez, hogy mit mérünk a fizikai jellemzőkből), abból nem áll elő a nyelvi működés (rendszer és használat dinamikus egysége).¹ Az értelmezés szükségképpen értelmezőhöz kötött folyamat. Az értelmező megértése nem független saját hermeneutikai tapasztalatától, jellemzően időhöz és térhez kötött kulturális beágyazottságától. Ezért van az, hogy jelentősen különbözhet az, ahogy a nyelv más-más értelmezők számára feltárul. A felkínált értelmezési lehetőségek ebben a munkában a funkcionális kognitív nyelvészet elméletéhez kötődnek. Ez az értelmezés nem zárja ki az empirikus módszerek alkalmazását, sőt – mivel használatalapúságra törekszik – felhasználja azokat, de nem feltételezi, hogy az adatokból értelmezés nélkül „kiolvasható” az, amire a közvetlenül megtapasztalható, a forma mutat. A nyelvi jelentésképzésben már a forma maga is értelmezés eredménye, és nem független a funkciótól, a jelentéstől, hanem – a szimbolizációban konvencionálódott módon – összekapcsolódik vele.

A funkcionális kognitív nyelvszemlélet a konstruktivista pedagógia módszertanával kapcsolódik össze, erre a kézikönyv beszédmódja is reflektál: általában irányítani kívánja a diákok figyelmét valamire, ösztönöz valamilyen tevékenységre, felkínál szempontokat az értelmezéshez, megoldásként példákat és lehetőségeket közöl.

A feladatgyűjtemény és a kézikönyv is tényleges nyelvi adatok használatára, a kézikönyv – a feladatok továbbfejlesztéseként – kutatásra buzdít. Leggyakrabban korpuszhasználatot kér, és ehhez a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ) újabb verzióját javasolja. Érdekes az MNSZ-ben a regisztrációt előzetesen elvégezni, a lehetőségeit először a magunk számára felfedezni. Ehhez a szolgáltatás kiváló segédletet biztosít. A korpuszhasználatnak az az előnye, hogy a diákok idővel hozzászoknak ahhoz, hogy vélekedésüket nyelvi adatokra építsék, illetve adatokon ellenőrizzék – az órai munka segíti őket abban, hogy megismerjék az ezt támogató eszközöket. A kutatás-módszertani háttérhez legáltalánosabban Babbie munkáját (2008 [2003]) ajánljuk.²

¹ Lásd Osiris Nyelvtan (Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 24, a szerkesztő által írt Bevezető), valamint az oktatás és a tudomány viszonyára különösen: Tolcsvai Nagy 2018.

² Sajnos egyelőre kevés anyag áll rendelkezésre a nyelvtan kutatásalapú tanításról (de lásd Szabó–Hoss 2018), a nyelvtantanítás e téren jelentős hátrányban van a természettudományok oktatásával összevetve.

A szerkesztők és a szerzők ezúton mondanak köszönet Simon Gábor lektornak, aki szerzőtársunkká vált a bírálat munkafolyamatában: javaslatai beépültek mind a feladatgyűjteménybe, mind a tanári kézikönyvbe. Elképzelései mindig megerősítőek voltak, különösen akkor, amikor olyasmit szeretett volna látni a feladatgyűjteményben, amit már elkészítettünk, de a tanári kézikönyv háttérként szolgáló anyagába szántunk.

ÚTMUTATÓ A TANÁRI KÉZIKÖNYV HASZNÁLATÁHOZ

A tanári kézikönyv a feladatgyűjtemény fejezeteinek (feladatsorainak) a sorrendjében halad. Mivel a feladatsorok más-más szerző munkái, előfordulnak átfedések, bizonyos fokú ismétlődések. Bár az eredeti elképzelés tanórányi gyakorlatsorok összeállítása volt, ezt később elvetettük. A központban álló nyelvi jelenséget és kifejezést feladatonként táblázatban is összefoglaltuk a **Feladatmutatóban**, így a fogalmak, kifejezőeszközök alapján is lehet válogatni a gyakorlatok közül. Tisztán látjuk ugyanis, hogy valószerűtlen az, hogy a tanórákon annyi időt töltsünk közvetlenül a nyelvi jel természetének vizsgálatával, amennyit a feladatgyűjtemény felkínál. Ugyanakkor bármivel foglalkozunk is a nyelvtanórán, a nyelvi tevékenységet és ebben a nyelvi jel funkcionálását próbáljuk megérteni. Reméljük, hogy a feladatgyűjtemény ilyen alkalmazással általánosabban is használatba tud kerülni.

A tanári kézikönyv a feladatsorok feldolgozását az alábbi szerkezetben valósítja meg.

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A téma és a cél rövid meghatározása, elhelyezése a tervezett folyamatban, a tevékenység indoklása, jelentőségének kiemelése.

2. Nyelvészeti háttér

Röviden és világosan megfogalmazza a középpontba állított jelenség funkcionális-kognitív nyelvészeti értelmezését, definiálja a **fogalmakat** (műveleteket, kategóriákat), értelmezi ezek viszonyát (a fogalmat félkövérrel kiemeljük).

Ajánlott szakirodalom: rövid hivatkozással, a teljes mű bibliográfiai adatait a könyv végén a **Felhasznált irodalom** cím alatt közöljük.

3. A feladatok részletes leírása

1. A feladat címe

A feladat ismételt közlése keretben. **A közlés tartalmazza a megoldást is, ha meg lehet adni jó megoldást (ennek színe: zöld).**

A) Indoklás és cél: amit a gyakorlattal megfigyeltetni, tudatosíttatni, empirikusan megvizsgáltatni, kikísérleteztetni stb. szándékozunk.

B) Javasolt módszerek, lépések, munkaforma. Eszközök, előkészület. További lehetőségek, amelyeket a gyakorlat magában rejt, ahogyan tovább lehetne fejleszteni.

C) A megoldás, amelyre számítunk. Amire érdemes figyelni több lehetséges megoldás esetén.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kulcsszószerűen, félkövérrel kiemelve a tudatosítható fogalmak , megadjuk a középpontban álló nyelvi kifejezést is, ha van ilyen (pl. és kötőszó)
Javasolt munkaforma	
Szükséges előkészület, eszköz	
Tervezett időtartam	

Szabó Veronika – Hoss Alexandra 2018. A kutatásalapú grammatikaoktatás felé. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat. Tanulmánykötet. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 177–188.

Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Nyelvtudomány és anyanyelv-pedagógia: feszültségviszony és összhang. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat. Tanulmánykötet. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 28–36.

Nyelvészeti terminusok rövidítése

V – ige

N – főnév

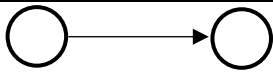
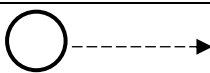

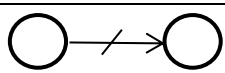
tr – trajektor, vagyis előtérben álló figura / elsődleges szereplő

lm – landmark, vagyis háttér, háttérben álló figura / másodlagos szereplő, viszonyítási pontként szolgál az előtérben álló figura megértése számára

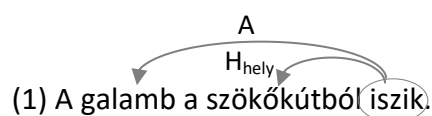
Tipográfiai megoldások, szokásos jelölések

<i>dőlt betű</i>	nyelvi adat kiemelése
KISKAPITÁLIS	fogalom
félkövér	tartalmi kiemelés
nagybetű a morfémaiban, pl. <i>-hAt</i>	alternálódó rész a morfémaiban belül, vö. <i>-hat, -het</i>
~ (tilde), pl. <i>féke ~ fékje</i>	alakváltozat
: (kettőspont, nem tapadó), pl. <i>vár : várja</i>	összevetés
'...' (félidézőjel párban), pl. <i>lát 'érzékel'</i>	jelentés
→	folyamat (pl. jelentésváltozás)

Az ábrákban alkalmazott jelölési módok

	folyamatos vonalú kör	szereplő (figura)
	folyamatos nyíl	hatás, a nyíl az erőhatás irányát jelöli
	szaggatott nyíl	mozgás
	szaggatott vonalú kör	a szereplő egy másik állapota a folyamatban
	áthúzott nyíl	az erőhatás nem tud teljesen érvényesülni, egy másik szereplő ereje nagyobb

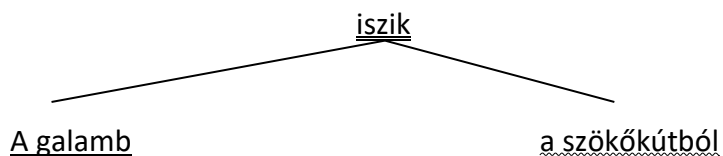
A lineáris szerkezeti elemzés megoldásai

A magmondatot keretezés (ellipszis) jelöli. A görbék az alaptag felől a bővítmény felé mutatnak, a viszonyt a görbe fölött jelöljük (A = alanyi viszony, H_{hely} = helyhatározói viszony).

(2) A galamb a szökőkútból^{hely/partitivusi} iszik.

Az ágrajzos szerkezeti elemzés (megszokott ábra)

Szerző: Hegyi Zsófia

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Két célt fogalmazhatunk meg akkor, amikor a nyelv biológiai és társas beágyazottságával kívánunk foglalkozni. Egyrészt hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelvhasználat olyan tevékenység, mely elválaszthatatlan az egyén biológiai, pszichikai, környezeti és szociális adottságaitól. Tudatosítani kell, hogy a kommunikáció társas tanulási folyamat során létrejövő tevékenység, s emiatt hatnak rá olyan tényezők, mint a nyelvhasználó fizikai környezete, az érzékelés, az emberi idegrendszer bizonyos működésmódjai, valamint a társas környezet visszacsatolásai. Másrészt hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy a nyelv nem választható el a nyelvhasználótól, és a nyelv nem fogható fel egy saját, belső törvényszerűségekkel bíró, önálló, zárt rendszerként, hanem csakis egy olyan nyitott struktúráként, melyet a mindenkorai nyelvhasználó a társas és fizikai környezetével történő interakció során hoz létre és formál. Bízunk abban, hogy a diákoknak a nyelvi tevékenységhez és a normákhoz fűződő attitűdje tudatosodik azáltal, hogy a nyelvet nem egy eleve adott, tőlük független rendszernek tekintik, melyet „el kell sajátítani”, s melynek használata jellemezhető „jó” és „rossz” kategóriákkal. Azt kínáljuk fel, hogy a nyelvet a gyakorlati tudásukra támaszkodva (introspekcióval) közelítsék meg, figyeljék meg önmagukat és másokat is a nyelvi tevékenység közben, a nézőpontjukat is értelmezve. A megfigyelést tudatosítva úgy tekintenek majd a nyelvre, mint amit ők és társaik is létrehoznak mindennapi tevékenységeik során.

2. Nyelvészeti háttér

A nyelv biológiai és társas beágyazottságának vizsgálatakor elsősorban Langacker kognitív nyelvтанát, valamint a Lakoff-féle tapasztalati realizmust tekintjük kiindulópontnak. A feladatok azon legfontosabb tényezőket veszik sorra, melyek Langacker szerint meghatározzák nyelvhasználatunkat mint az ember társas megismerő tevékenységét. Ezen tényezők egyik csoportját a **környezeti tényezők** teszik ki, hiszen a fizikai környezet megtapasztalása, a külső világból származó tapasztalatok feldolgozása, a környezethez való alkalmazkodó tevékenység más fogalmi és szemantikai szerkezeteknek az alapját adja.³ A környezeti tényezők részét képezi a társas környezet is. A **szociokulturális tényezők** hozzájárulnak ahhoz, hogy a nyelv eltérő kultúrákban eltérő módon konvencionálódjon és hagyományozódjon.⁴ A környezeti tényezőkön túl a nyelvhasználatot alakítják **biológiai, fiziológiai tényezők** is, melyek a tapasztalatszerzést két szinten határozzák meg: egyrészt az emberi szervezet szerkezeti tulajdonságai által, másrészt a belső anatómiai (biológiai-neurológiai) jellemzők által.⁵ Ezekkel állnak kapcsolatban a **pszichológiai, kognitív tényezők**. Az elme bizonyos működésmódjai, valamint korlátai alapvetően meghatározzák a nyelvhasználatot és a megnyilatkozások nyelvi megformálását.⁶ Végezetül megkülönböztethetünk **fejlődési tényezőket** is, hiszen a nyelvi tudás egy tanulási,

³ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 51.

⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 51.

⁵ Lásd Tátrai 2011: 27.

⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 51.

nyelvvelsajátítási folyamat eredménye, melyben az elsajátított rendszerszerű összefüggések, a nyelvi tudás mindig nyitott, bővíthető rendszerként funkcionál.

A nyelv biológiai beágyazottsága mellett a feladatok felhívják a figyelmet a nyelv **társas beágyazottságára** is, mely több szempontból is releváns a nyelvhasználat terén. Egyrészt a nyelvvelsajátítás folyamata társas környezetben zajlik, mely során a világ testi megtapasztalása beágyazódik egy olyan szociokulturális praxisba, melyet az emberek közös, diszkurzív jellegű tevékenysége hoz létre.⁷ Másrészt az ember társas lény, tevékenységeit másokhoz igazítva, másokkal együttműködve végzi, s ezekre a tevékenységmódokra alapvető hatással van az a közösségi alapú kultúra, amelybe az egyén beleszületik, és amelyet a nyelvi tevékenység során maga is alakít.⁸ A nyelv társas beágyazottságának egyik jele, hogy az ember a világ összefüggő elemeit gyakran a társas kapcsolatrendszerén keresztül értelmezi. Lakoff szerint a társas és fizikai környezetből szerzett tapasztalatok kognitív modellek révén kategóriákká szerveződnek, s ezek a modellek járulnak hozzá ahhoz, hogy a világról szerzett új ismereteket kategóriákba szervezve dolgozzuk fel.⁹ Lakoff szerint az ún. **idealizált kognitív sémáknak** a következő legfontosabb tulajdonságai vannak: egyrészt a sémák – eredetüket tekintve – a térérzékeléssel és a mozgással vannak összefüggésben, másrészt szorosan összefüggenek az ember testből kiinduló érzékeléssel, harmadrészt pedig ezek a sémák kiterjednek a megismerés minden területére.¹⁰ Lakoff a sémáknak öt típusát különbözteti meg. A TARTÁLY séma alapja az a leképezés, miszerint egy kategória olyan, mint egy tartály: a jellemző dolgok benne vannak, a nem jellemző dolgok pedig rajta kívül helyezkednek el.¹¹ A RÉSZ–GÉSZ séma – az emberi test analógiájára – azt képezi le, hogy egy egészként működő egységnek különböző feladatokkal rendelkező részei vannak.¹² A KAPCSOLAT séma alapja – a gyermek-szülő testi kapcsolatából származva – az a leképezés, mely szerint egy dolog egy másik dologhoz fűződő viszonyában fejeződik ki.¹³ A CENTRUM–PERIFÉRIA séma leképezésének alapja szintén az emberi test, mely tartalmaz középső, központi, illetve szélső részeket is.¹⁴ A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma pedig arra a képre épül, miszerint minden mozgásnak van kiindulópontja, végpontja és útja, melyet a mozgó e kettő között megtesz.¹⁵

⁷ Lásd Tátrai 2011: 26.

⁸ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 20.

⁹ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 102.

¹⁰ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 103.

¹¹ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 155.

¹² Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 155.

¹³ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 155.

¹⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 155.

¹⁵ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 156.

3. A feladatok részletes leírása

1. Természeti tapasztalat és nyelv

Kössétek össze a Földre jellemző jelenséget/jellegzetességet az ezzel összefüggésben lévő nyelvi jelenséggel és nyelvi adattal!

Természeti jelenség	Nyelvileg is lényeges tapasztalat	Példa
tömegvonzás, gravitáció	hideg és meleg érzete	<i>elfajzik, ez a nő egy kígyó</i>
a Föld saját tengelye körüli forgása	erőhatások és változások tapasztalata	<i>decemberben osztályteremben,</i>
hőmérséklet-ingadozás	a szabadság érzete a repüléssel párosul	<i>hűvösen viselkedik</i>
állandó mozgásban lévő légkör	felfelé és lefelé irányultság	<i>felragyog az arca</i>
állatvilággal való szoros kapcsolat	bent levés tapasztalata	<i>szabad, mint a madár</i>
a gravitációs erőt csak az élőlények egy része tudja legyőzni felhajtóerő generálásával	normálistól eltérő tulajdonság, viselkedés állatiasnak minősítése	<i>felépül, lebetegszik</i>
menedékhely keresése a természet erőivel szemben	sötétség, világosság tapasztalata	<i>nagy a nyomás rajta, ledöntötte a lábáról</i>

A) A feladat célja, hogy ráirányítsa a tanulók figyelmét azokra a külső, fizikai környezetünket jellemző tényezőkre, melyek befolyással vannak a nyelvre mint az emberi megismerő tevékenység közegére és eszközére.

B) A feladatot egyéni és páros munkaformában egyaránt meg lehet valósítani. Tekintve, hogy a feladat megoldásához szükség van korábbi, természettudományos ismeretek előhívására és alkalmazására, valamint ezek nyelvi tapasztalatokkal való kapcsolatának felismerésére, célszerűbb a páros munkaforma alkalmazása. A feladat különösebb előkészületet nem igényel, azonban az instrukcióban hangsúlyozni kell azt, hogy több helyes megoldás is elképzelhető. Mivel a feladat mechanikus műveletre épül (összekötés), ezért interaktív és/vagy játékos megoldást érdemes választani az ellenőrzés során (pl. indián beszélgetés, utolsó szó jogán, társszólítás). A feladatot lehet bővíteni azzal, hogy a tanulóktól saját példákat is kérünk a természeti tapasztalatokkal és a nyelvileg is lényeges tapasztalatokkal kapcsolatban, ami egyben az ellenőrzés eszköze is lehet.

C) A feladat megoldását vonalak jelzik a táblázatban. Ugyanez a második oszlop sorait betűvel, a 3. oszlop sorait számmal jelölve: tömegvonzás, gravitáció: d, 6; a Föld saját tengelye körüli forgása: g, 4; hőmérséklet-ingadozás: a, 3; állandó mozgásban lévő légkör: b, 7; állatvilággal való szoros kapcsolat: f, 1; a gravitációs erőt csak az élőlények egy része tudja

legyőzni felhajtóerő generálásával: c, 5; menedékhely keresése a természet erőivel szemben: e, 2.

D) Áttekintő táblázat:

A központban álló nyelvi jelenségés kifejezés	nyelvi megismerő tevékenység, nem nyelvi természetű tapasztalatszerzés, nem nyelvi tényezők a nyelvi szerkezetek felépítésében
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	egyéni vagy páros munka: 7–8 perc; ellenőrzés: 3–4 perc

2. Az emberi test és a környezet megtapasztalása

a) Érzékelés

Az alábbi állatok és emberek érzékelésével kapcsolatos állításokat csoportosítsátok az érzékszervek alapján! Ha egy négyzetbe olyan állítások kerülnek, melyek között ok-okozati összefüggés áll fenn, jelöljétek a viszonyt nyíllal!

1. az emberi szaglóhám mérete csupán 2 cm²
2. az emberi fül csak a 20 és 20 ezer Hz közötti hangmagasságú hangokat hallja
3. a hidegérző receptorok az embernél 17 C° alatt fájdalmat jeleznek
4. színérzékelés
5. az ember a denevérek által kibocsátott ultrahangot nem hallja
6. előretékintő szemekben keletkezett képek részben fedik egymást
7. a macskák nem érzékelik az édes ízt
8. a háromdimenziós vizuális érzékelés és a bent levés tapasztalata (*kunyhóban → decemberben*)
9. a *hideg* szó átvitt értelmű jelentései negatívak
10. a csapok aránya nagyobb a pálcikákéhoz képest
11. a hangutánzó szavak előállításának egyik feltétele
12. az *édes* szónak pozitív jelentéstartalmat tulajdonítunk belső tulajdonság esetén
13. az ember a hideg- és melegreceptorain keresztül érzékelni tudja a hőmérsékletet
14. az embert érő ingerek 75-80%-a ilyen eredetű
15. a kutyák szaglóhámjának mérete az emberénél 40-szer nagyobb
16. az édes íz érzetét a szervezet energiaforrásként is működő cukortartalmú ételek váltják ki az embernél

A) A feladat célja az, hogy felismertesse a tanulókkal a nyelvi megismerés azon fiziológiai alapjait, melyek az érzékeléssel vannak összefüggésben. Ennek keretében az a) jelű feladat arra ösztönzi a tanulókat, hogy elkülönítsék az emberi és az állati test érzékszervekre és érzékelésre vonatkozó tulajdonságait, s ok-okozati összefüggéseket tárjanak fel az emberi test anatómiai tulajdonságai és a nyelvi szerkezetek, megnyilatkozások megformálása között. Az előző feladathoz hasonlóan itt is szükség van a természettudományos ismeretek alkalmazására, a csoportosítás és az ok-okozati összefüggések keresése pedig a logikus gondolkodást fejleszti.

B) A feladatot páros munka keretében célszerű megoldani, de egyéni munkaként is javasoljuk. A tanulók munkáját segíteni lehet azzal, ha először csak az anatómiai és nyelvi jellegzetességek, jelenségek érzékszervi modalitások szerinti csoportosítását kérjük, s csak ezt követően adjuk ki feladatként az egy csoportba tartozó elemek közötti ok-okozati összefüggések feltárását. A feladatot gyorsíthatjuk azzal, hogy a pároknak egyszerre csak egy érzékszervi modalitással összefüggő elemekre kell figyelniük, és egy közös megbeszélés során kerül sor az összegzésre.

C) A feladat megoldása:

látás: 10→4, 6→8, 14

hallás: 2→5, 11

tapintás: 3→9, 13

ízlelés: 7, 16→12

szaglás: 1, 15.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelvi megismerés fiziológiai alapjai, érzékelés (percepció), érzékszervi modalitás
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8–10 perc

b) Tablóforgó

Az alábbi feladathoz készítsetek elő 5 darab A/3-as méretű lapot, melyekre ráírjátok az 5 érzékszervi modalitást (látás, hallás, tapintás, ízlelés, szaglás)! Helyezzétek el az osztályterem öt különböző pontjába a papírokat!

- Alakítsatok 5 különböző csoportot az alábbi tudományterületek, illetve művészeti ágak szerint: biológia; fizika; irodalom; nyelvészet; képző-, zene- és filmművészet!
- Minden csoport válasszon magának egyet a lapok közül, és készítsen gondolattérképet az adott érzékszervi modalitás és a tudományág kapcsolatáról! (Nincs megkötés a gondolattérkép elemeire vonatkozóan, az ábrában szerepelhetnek személynevek, műalkotások címei, képletek, rajzok, feladatok stb.) Figyeljete arra, hogy a gondolattérképetek a papírlapnak csak egy részét foglalja el!
- Miután végeztetek, minden csoport az óramutató járásával megegyező irányban haladjon tovább a következő táblóhoz, s gyűjtsön a rajta szereplő érzékszervi modalitáshoz is példákat az általatok képviselt tudományág elemeiből!
- Miután az utolsó táblóra is elkészítettétek a gondolattérképeteket, tegyetek még egy kört, és tekintsétek meg az elkészült táblókat!

A) A feladat célja az, hogy a tanulók rendszerezzék az érzékszervi tapasztalással kapcsolatos ismereteiket a biológia, a fizika, az irodalom, a nyelvészet, valamint a művészetek megközelítésmódjában. A feladatban megvalósul az anyanyelv-pedagógia tevékenységközpontú szemléletmódja, hiszen a tanulók közös táblókat hoznak létre, s mivel mozgásos tevékenységről van szó, a feladat hozzájárul az óra dinamikájának növeléséhez is. Az anyanyelvi és természettudományos kompetenciák fejlesztésén túl – a kooperatív tevékenység révén – a szociális kompetencia fejlesztése is megvalósul a feladatban.

B) A feladat igényel némi előkészületet, hiszen szükség van öt darab A/3-as méretű lapra, és ezek elhelyezésére az osztály öt különböző pontján. Az osztályteremben lévő padok elhelyezésén is érdemes változtatni annak érdekében, hogy az öt csoport szabadon és kényelmesen mozoghasson és dolgozhassék a tablókon. Bár az instrukció lehetővé teszi a szabad csoportalakulást, mégis érdemes homogén csoportokat kialakítani a tanulók érdeklődési körének megfelelően megválasztva a tudományterületet vagy a művészetet. Művészeti tagozat esetén akár összevonhatunk csoportokat (biológia-fizika), és szét is választhatjuk őket (külön művészeti ágak szerint) a nagyobb hatékonyság érdekében. Mivel a feladat nehéznek tűnhet bizonyos tudományterület/művészeti ág és bizonyos érzékszervi modalitás párosítása esetén, biztosítsuk a tanulókat arról, hogy használhatnak segédeszközöket (tankönyvek, internet) a gondolattérképek elkészítéséhez. A csoportok 3-4 percet dolgozzanak egy-egy gondolattérképen, közben a pedagógusnak célszerű körbe-körbe járni, és segíteni a diákok munkáját, ha azt tapasztalja, hogy nehézségekbe ütköztek az ábrák készítése közben.

C) Az alábbi lehetséges megoldásokra számíthatunk a feladat kapcsán:

látás: optika, fénytörés törvénye, fénysebesség, optikai lencsék, dioptria; szemlencse, pupilla, szaruhártya, sugártest, retina, látóideg, csapok és pálcikák, szembetegségek, állatok szemei; látás, vakság motívumai, mitikus lények (Küklopsz, Argosz, baziliszkusz), Teiresziász, Oidipusz; látással kapcsolatos idegen szavak a magyar nyelvben, állandósult szókapcsolatok, metaforák a VILÁGOSSÁG, FÉNY, SÖTÉTSÉG forrástartományokkal; barokk festészet fény-árnyék hatásai, színházi lámpák és világítástechnika a színházakban, japán árnyjáték, népdalok vagy egyéb zenei alkotások a fénnel (fényforrással) kapcsolatban.

hallás: hanghullám, frekvencia, infra- és ultrahang, hangerősség, decibel, Doppler-effektus; külső fül, középfül, belső fül, dobhártya, csiga, szőrsejtek, hallócsontok; irodalmi művek zeneisége, időmértékes és ütemhangsúlyos verselés, kihallgatás és hallgatózás motívuma irodalmi művekben; beszédészlelés folyamata, magyar mássalhangzó- és magánhangzórendszer, a beszéd prozódiaja („zenei” eszközei), hangutánzó szavak, állandósult szókapcsolatok a füllel vagy a hallással kapcsolatban; zenés és énekes műfajok, hangszerek, zene a képzőművészetekben, filmzenék, hangeffektusok a filmművészetben.

szaglás: kémiai érzékelés, érzett szag és kémiai felépítés közötti kapcsolat; az orr felépítése, szaglóhám, szaglósejtek, szaglóközpont; illatok, szaglás, emlékezés az irodalmi művekben, szinesztézia, kert mint toposz; állandósult szókapcsolatok az orral, szagokkal kapcsolatban, szaglást kifejező igék a magyarban és idegen nyelvekben (*smell, sentir*); filmek az illatokkal kapcsolatban (Egy asszony illata, A parfüm).

tapintás: anyagok keménysége, keménységi skála, súrlódás; bőr felépítése, bőrzéréketek típusai; tapintással kapcsolatos szinesztéziák, Braille-írás, érintés az irodalomban (emlékezés, csoda, tabu), tapintás és textúra a művészetben.

ízlelés: a nyelv felépítése, az ízlelés fiziológiája, alapízek kulturális különbségei, íz és ízlelés összefüggései az emlékezéssel (Az eltűnt idő nyomában, Szindbád, gasztroregények), ízlelést kifejező igék a magyarban és idegen nyelveken (a *taste* ige jelentései angolul), gasztroesztétikai kiállítások, kutatások, ételfotózás, filmek az ételekhez és az étkezéshez való

viszonyulásról (ízék, imák, szerelmek, ízlések és pofonok, Az ételművész, Julie és Julia, L'ecsó).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelvi megismerés fiziológiai alapjai, érzékelés (percepció), érzékszervi modalitások
Javasolt munkaforma	kooperatív munka
Szükséges előkészület, eszköz	A/3-as méretű lapok, filcek
Tervezett időtartam	25 perc

3. Fantázialény

a) Átalakítás

Hogyan érzékelhetné a külvilágot az alábbi testben élő fantázialény, és hogyan számolna be erről a tapasztalatról, ha ismerné a magyar nyelvet? Alakítsátok át az alábbi kifejezéseket ennek megfelelően!

1. kép. Fantázialény

létező kifejezések	a fantázialény fiktív kifejezései
(1) Az édesapám <i>a cég feje</i> .	<i>a cég hasa / törzse / dereka</i>
(2) <i>Fülig ér a szája</i> .	<i>szemig / csápig ér a szája</i>
(3) <i>kéz a kézben járnak</i>	<i>csáp a csápban járnak</i>
(4) <i>lába kél</i>	<i>bőrizomtömlője kél</i>
(5) <i>megorrolt</i>	<i>megcsápolt</i>
(6) <i>hajba kapnak</i>	<i>csápba kapnak</i>

A) A feladat a nyelv és a nyelvi megismerő tevékenység biológiai (főként anatómiai) tényezőire kívánja felhívni a figyelmet. A feladatban olyan kifejezések vizsgálatát kell elvégezni, melyeket alapvetően meghatároznak az emberi test anatómiai jellemzői. Ezeket a kifejezéseket egy humán testfelépítéstől eltérő jellegzetességekkel bíró fantázialény testi tapasztalatának megfelelően kell átalakítani, játékos módon reflektálva arra, hogy a nyelvi megismerés milyen szoros kapcsolatban van az emberi test anatómiai jellegzetességeivel.

B) A feladat első részét önállóan vagy páros munkában is el lehet végezni, de amennyiben bizonytalanságot érzünk a feladat megoldását illetően, frontális munkaformában,

megbeszélés keretében célszerű megoldani mind a hat feladatot. Mindenképp érdemes az első kifejezést az egész tanulócsoporttal közösen megbeszélni. Bevezetésképp tegyünk fel kérdéseket arra vonatkozóan, hogy mit jelent a *cég feje* kifejezés, találunk-e további olyan kifejezéseket, melyekben a *fej* szerepel, milyen jelentései vannak a *fej* szónak, s ezek a jelentések hogyan viszonyulnak a fejjel mint testrészszel kapcsolatos testi tapasztalatokhoz.

C) A rajz alapján többféle megoldás is elképzelhető. Az (1) kifejezésnél elfogadható megoldás a *cég hasa*, *cég törzse*, *cég dereka* kifejezés, melyek arra vezethetők vissza, hogy az észlelést és kommunikációt irányító szerv a fantázialény esetében nem a koponyaüregben található. A (2) kifejezés a fantázialény testi tapasztalatából kiindulva nem a boldog, hanem a szomorú jelentéssel bírna, mivel a fantázialény fülei a szájához képest lejjebb helyezkednek el. Elfogadható megoldás a *szemig ér a szája*, *csápig ér a szája* kifejezés. A (3) szókapcsolathoz a *csáp a csápban járnak* kifejezést lehet elfogadni. A (4) kifejezésben a *láb* szót helyettesíteni lehet a *bőrizomtömlő* szóval, az (5) és (6) kifejezések esetében több egyéni, kreatív megoldás is elképzelhető.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv biológiai tényezői, testben létezés
Javasolt munkaforma	egyéni munka vagy páros munka, közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	7 perc

b) Az én fantázialényem

Rajzoljatok egy saját fantázialényt! (A nehezen lerajzolható tulajdonságait szövegesen fogalmazzatok meg!) Cseréljétek ki a rajzot a padtársatokkal, majd fogalmazzatok meg 3-3 következtetést a szörny nyelvhasználatával kapcsolatban!

A) A feladat célja az, hogy a diákok saját maguk keressenek olyan anatómiai, érzékelésszerű tényezőket, melyek hatással lehetnek a nyelvhasználatra és a nyelvi megismerő tevékenységre. Egy saját fantázialény elképzelésével és leírásával/lerajzolásával indirekt módon reflektálnak saját testi tapasztalatukra is, s az előző feladatok során elsajátított és alkalmazott ismereteik segítségével lehetővé válik, hogy kapcsolatot találjanak a megismerő lény biológiai adottságai és nyelvhasználatuk között.

B) A feladatot páros munka keretében javasoljuk elvégezni, a rajzot a füzetben, külön papíron vagy akár digitális formában is elkészíthetik a tanulók. Ha bizonytalanság támadna a saját fantázialény elképzelését tekintve, segíthetjük a munkát azzal, ha azt javasoljuk, vegyítsék az állati, emberi, esetleg növényi szervezet jellemzőit, koncentráljanak főleg az érzékelésért, észlelésért, mozgásért felelős szervekre, s ha olyan érdekes jellegzetességet találtak, melyet túl nehéz lerajzolni, nyugodtan írják le szövegesen a fantázialény alakja mellé.

C) Kreatív és a diákok fantáziájára építő feladat lévén számtalan megoldás elképzelhető. Arra érdemes figyelni, hogy a diákok megfelelő következtetéseket vonjanak le társuk fantázialényének nyelvhasználatával kapcsolatban.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv biológiai tényezői, testben létezés, érzékelés
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	külön papír a rajzkészítéshez vagy okostelefon rajzkészítő alkalmazással
Tervezett időtartam	5–8 perc

4. A test és a tér érzékelésének különbözőségei

Bernd Heine figyelt fel arra, hogy a térbeli tájékozódás két kiindulópontja, az emberi test és az irányok érzékelése és egymáshoz társítása különböző lehet egyes népcsoportoknál.

a) Olvassátok el az alábbi szöveget az óceániai nyelvek test- és térérzékeléséről!

b) Satírozzátok be a bal oldali emberi ábrán azokat a testrészeket, melyeket az óceániai népek a „felfelé”, a „lefelé”, az „elől”, a „hátra” és a „belső” irányhoz, illetve helyzethez kapcsolnak!

c) Jelöljétek hasonló módon a jobb oldali ábrán azokat a testrészeket, melyeket a magyar ember kapcsol az egyes testrészekhez! (Gondolj a *szemben*, a *hátra*(ul)só szavakra!)

d) Hasonlítsátok össze társaddal a két ábrát!

A) A feladat célja az, hogy egy szövegértési feladat keretében ráirányítsa a figyelmet arra, hogy a saját test tapasztalatából kiindulva a téri viszonyok (pl. irányok) nyelvi feldolgozása kultúránként eltérő lehet. A szöveg felhívja a figyelmet az óceániai népek térjelölésének bizonyos jellegzetességeire, viszont arra a tényre, hogy ez mennyiben különbözik a magyar nyelvi megoldásoktól, a diákoknak reflexióval, saját tapasztalataik tudatosításával kell rájönniük.

B) A feladat a) és b) pontját érdemes egyéni munka keretében elvégezni, viszont a c) és d) pontokat a végezhetik páros munka vagy kiscsoportos munka keretében is. Azt javasoljuk, hogy a satírozás a megjelölt irányok szerint különböző színű legyen.

C) A feladat megoldását tekintve a bal oldali ábrának igazodnia kell a szövegben leírt tényekhez. A saját tapasztalatokat ábrázoló jobb oldali ábra esetében azonban több megoldás is elfogadható. A példaként felkínált *szemben* a tekintet irányulása alapján dolgozza fel a téri viszonyt, a *hátra*(ul)só pedig a hátra testrészhez (a test dorzális részéhez) köti a jelölt irányt.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv biológiai tényezői, térjelölés
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc

5. Mongol közmondások

Találjátok ki, mit jelenthetnek az alábbi testrészneveket tartalmazó mongol állandósult szókapcsolatok, szavak! A kifejezéseket a részeik szó szerinti fordításával közöljük.

- (1) kemény fülű: 'nagyot hall'
- (2) hosszú fülű: 'kíváncsi'
- (3) nyitott a szája: 'bőbeszédű'
- (4) a szeme a feje tetejére mászik: 'meglepődik'
- (5) hideg a szemnek: 'ellenszenves'
- (6) mellkasozott: 'magolt'
- (7) kézi barát: 'jóbarát'
- (8) nehéz lábú: 'állapotos'
- (9) soklábú hely: 'forgalmas hely'
- (10) vékony májú: 'lágyszívű'

A) A feladat célja az, hogy játékos módon hívja fel a diákok figyelmét a nyelv szociokulturális meghatározottságára, ezen belül pedig arra a jelenségre, hogy a testrészekhez társított elvont fogalmak kultúránként eltérhetnek. Ugyanakkor az érzésekhez, állapotokhoz kapcsolódó általános fizikai, testi jelek (tünetek) hasonlósága alapján lehet következtetni a metonimikus-metaforikus kifejezések jelentésére.

B) A feladatot páros munka vagy csoportmunka keretében célszerű elvégezni. A kifejezések egy részénél segíthet, ha a diákok a kifejezések képszerűségéből indulnak ki, és azt valamely állapot vagy történés fizikai jeleként értelmezik. Érdekes hangsúlyozni, hogy nem cél a mongol kifejezés jelentésének a kitalálása, az ötletek az izgalmasak számunkra, hiszen azok is a nyelv szociokulturális tényezőire, a testi tapasztalatok kultúránként eltérő értelmezésére irányítják a figyelmet.

C) A feladat megoldása során érdemes kitérni a „nem helyes” javaslatokra is, hiszen érdekes következtetéseket lehet levonni abból, milyen tapasztalat és/vagy képzettársítás áll a diákok válaszaik mögött.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv biológiai és szociokulturális tényezői, térérzékelés
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc

6. Az emberi agy működése – kísérlet

a) Fogalmazási feladat

A kísérlet első lépéseként válassz egy személyt magadnak, majd írd összefüggő szöveget a négyzetben található összes információ felhasználásával!

A) A feladat célja a szövegértési és szövegalkotási kompetencia fejlesztése, valamint a következő feladatok előkészítése.

B) A feladatot egyéni munka keretében javasoljuk elvégezni.

C) A feladatok megoldása során számos szövegvariáció elképzelhető, a táblázatból származó információk egyezősége, a kronologikus rend, valamint a szövegkoherenciát biztosító elemek használata elvárható követelmény.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	életrajz
Javasolt munkaforma	egyéni munka
Szükséges előkészület, eszköz	külön papír, füzet a fogalmazás leírásához
Tervezett időtartam	5–8 perc

b) Kérdések a szövegalkotással kapcsolatban

A kísérlet második részeként válaszolj az alábbi kérdésekre, és oldd meg a feladatokat!

1. A szövegben szereplő mondatok átlagosan hány szóból állnak? – **5–10.**
2. Megváltoztattad-e az egyes adatok, információk helyét a mondatban a négyzetbeli előfordulásukhoz képest? Ha igen, miért? – **Igen, az időrend és az ok-okozat összefüggések miatt.**
3. Miért a ✝ szimbólum jelöli a halálozás dátumát? – **A keresztény kultúrkörben jelöli a kereszt szimbólum az elhalálozás dátumát (és esetleg helyszínét), jelöli a sírhelyeket utalva Jézus kereszthalálára és a feltámadására.**
4. Vannak-e olyan adatok, melyeket egy mondatba csoportosítottál? Ha igen, miért? – **Igen, egy mondatba csoportosíthatók a születési helyszínre és időre vonatkozó adatok, Steve Jobs esetében a találmányok, a Teréz anya életét bemutató szövegben pedig a karitatív tevékenységek. Az egyazon kategóriába sorolható elemek feldolgozása könnyebb, ha a kategóriához tartozó elemek együtt vannak rögzítve.**
5. Olvasd fel az általad írt szöveget egy olyan társadnak, aki a másik személyt választotta! Kérd meg, hogy idézze fel a lehető legtöbb információt! Közben folyamatosan számold, hány információt tudott megjegyezni! Az információk számát a táblázat elkülönített részei alapján állapítsd meg (tehát az is egynek számít, ha a születési dátumból csak az évszámot tudja felidézni, és az is, ha a teljesen pontos dátumot)!
Írd ide a padtársad által megjegyzett információk számát!
Ezt követően Te is idézd fel az információkat úgy, hogy nem nézed a könyvedet, füzetedet! Közben társad számolja, hány információt jegyeztél meg!
Hasonlítsátok össze a két számot! Adjatok magyarázatot az esetleges eltérésre!

A) A feladat célja, hogy a diákok figyelmét a saját tapasztalatukon keresztül irányítsa rá a fogalmazáskészítés, valamint a szöveg emlékezetből történő visszamondása során zajló kognitív folyamatokra, funkciókra (munkamemória, kategorizáció, sematizáció, absztrakció, az életrajz sémájának aktiválása).

B) A feladatot egyéni, majd páros munka keretében érdemes elvégezni.

C) Az első négy kérdés esetében egynemű válaszokra számítunk, az ötödik kérdés esetében nincs „helyes válasz”, a memória működésének megfigyelése a célunk.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv kognitív tényezői, figyelemirányítás, konstruálás, séma, kategória, kategorizáció, absztrakció, munkamemória
Javasolt munkaforma	egyéni, majd páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	nincs
Tervezett időtartam	10–12 perc

c) Kognitív műveletek

A szöveg megalkotásakor és a felolvasott szöveg megértésekor az elméd kognitív műveleteket végzett. Ezeket közvetlenül nem tudjuk megfigyelni. A fenti kérdésekre adott válaszaid és az általad tapasztaltak alapján dönts el, hogy igazak-e vagy hamisak a táblázatban szereplő kognitív műveletekhez kapcsolódó állítások!

Az egyszerű mondatok és a tagmondatok általában egy jelenetről, egy részeseményről szólnak. – **Igaz.**

Felismerted, hogy a táblázatban szereplő információk egy történetté szervezhetők. – **Igaz.**

A rövid távú memóriában tárolt információkat idézte fel az elméd akkor, amikor a szövegalkotás alatt figyeltél arra, hogy a mondatkezdő betűket nagybetűvel írd, a mondatok végét pedig írásjel zárja. – **Hamis.**

Az idézet beillesztésekor képes voltál arra, hogy különbséget tegyél az elbeszélő és a főszereplő nézőpontja között, ennek az elkülönítésnek a jelölője a szövegben az ún. idéző (tag)mondat. – **Igaz.**

A rövid távú memória, a munkamemória kapacitása egyénenként változik, két-három információ felidézésénél többre nem vagyunk képesek. – **Hamis.**

A rövid távú memória szűkös kapacitásával van összefüggésben az is, hogy a szöveg mondataiban a főszereplő azonosságára mindig utal valami (szinonimák, személyes névmások, birtokos személyjelek). – **Igaz.**

Az emlékezés függ attól, hogy a felidézendő információval mennyit foglalkoztunk, de nem függ attól, hogy az adott információt milyen úton dolgoztuk fel (hallás útján, olvasás útján). – **Hamis.**

A) A feladat célja, hogy tudatosítsa a diákokban az írott és a szóbeli szövegértési feladat során zajló kognitív folyamatok jellegzetességeit. Az igaz–hamis feladat állításait saját tapasztalataikkal kell ütköztetniük, reflektálnak a nyelv kognitív tényezőire.

B) A táblázat kitöltését egyéni munkában érdemes elvégezni, de megbeszélés keretében mindenképpen fussuk át a megoldásokat.

C) A táblázat kitöltése esetében a megadott válaszokra számítunk.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv kognitív tényezői, figyelemirányítás, konstruálás, séma, kategória, kategorizáció, absztrakció, nézőpont, rövid és hosszú távú memória
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5–6 perc

7. Családi ügyek

a) Kapcsolati háló

Az alábbi ábra Gabi ismerőseit, kapcsolati hálóját mutatja.

Alakítsatok csoportokat, minden csoport válasszon egy-egy kapcsolatot (például Gabi – Éva néni)!

A választott viszonyból kiindulva írjatok kétmondatos sms-t vagy e-mailt, melynek címzettje Gabi, feladója pedig a kapcsolatban lévő másik személy! Figyeljete arra, hogy az üzenet tartalmazzon megszólítást is!

Olvassátok fel a mondatokat a többi csoportnak, ők próbálják meg kitalálni, hogy az elhangzott mondatokat Gabi melyik ismerőse mondhatta!

A) A feladat célja, hogy ráirányítsa a diákok figyelmét a nyelv társas beágyazottságára, a nyelvelsajátítás, nyelvi megismerés és nyelvhasználat társas vetületeire. Ebben a feladatban azt tudatosítjuk, hogy az ember társas lény, a nyelvelsajátítás és -használat más emberekkel folytatott interakcióban valósul meg. A megnyilatkozásaink egy olyan figyelemirányítási folyamatban formálódnak meg és válnak értelmezhetővé, amely folyamatban a másikat hozzánk hasonló (értelemmel rendelkező, érző, kommunikációra képes) lénynek gondoljuk. Ezek a megnyilatkozások mindig valamilyen nézőpontból szerveződnek, s olyan jelzések kísérik (pl. személyre, személyekhez fűződő viszonyra vonatkozó kifejezések), amelyek hozzájárulnak a beszédesemény szociális világának feldolgozásához. A feladat, melyben egy adott társas kapcsolatban releváns megnyilatkozásokat kell a diákoknak alkotniuk és azonosítaniuk, ráirányítja a figyelmet arra a jelenségre, hogy nemcsak a saját nézőpontunk érvényesítésére vagyunk képesek, hanem mások nézőpontjának a felismerésére, sőt az abba való empátiás belehelyezkedésre is.¹⁶

B) A feladatot csoportmunka keretében érdemes feldolgozni. Szemléltethetjük saját példán keresztül a feladatot, bemutathatunk egy saját gráfot különböző társas kapcsolatokkal. Az elhangzó, megszólításokat is tartalmazó megnyilatkozásokat az osztálynak közösen kell hozzárendelnie a felrajzolt gráf pontokat összekötő éleihez.

C) Számos megoldás elképzelhető. Fontos figyelni a megszólításokban megvalósuló nézőpontszerkezetre. Például a diákok eltérően értelmezhetik azt, ha valamelyik társuk Máté kiindulópontjából *Gabi* megszólítást alkalmaz; vagy Zolt kiindulópontjából *Anyá* megszólítással fordul Gabihoz. Hasonlóképpen érdekes lehet a tegező/magázó forma megválasztása, például az várható, hogy a páciens nem tegezi Gabit, a barátnő pedig nem magázza. Ha azonban ettől eltérés figyelhető meg, akkor szintén érdemes a társas normákról beszélgetni. A feladatgyűjteményben közölt hálózat igen egyszerű, ezért kiegészíthető, átalakítható, például jelölhető benne különböző típusú élekkel a kapcsolat erőssége és jellege, a többi szereplő egymáshoz fűződő viszonya is.

¹⁶ Lásd Tátrai 2011.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv társas beágyazottsága, nézőpont, a nézőpont áthelyezése, deixis
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	külön papír, füzet a megnyilatkozások lejegyzéséhez
Tervezett időtartam	8–10 perc

b) Családban marad

Az ember a világ összetartozó dolgait gyakran a család analógiájára, a családéhoz hasonló viszonyokban értelmezi.

Dolgozzatok ismét csoportban, válasszatok egyet az alábbi témakörök közül, és gyűjtsetek minél több olyan tárgyat, fogalmat, amelynek megnevezésében, feldolgozásában a család analógiája megfigyelhető!

Miután végeztetek, minden csoportból jelöljete ki két követet, aki meglátogatja a többi csoportot, és lejegyzeteli, hogy az adott témakörhöz milyen családi viszonyrendszerre visszavezethető szavakat találtak!

Ezt követően a követek térjenek vissza csoportjukhoz, és számoljanak be arról, hogy a többi témakörhöz milyen fogalmakat sikerült találni!

tudomány: **anyanyelv, anyaország, anyaiskola, nyelvcsalád**

művészet, építészet: **fiatorony, anyatorony, ikertorony**

tárgyi világ: **anyacsavar, fiók, anyakönyv, betűanya, betűcsalád, anyahajó**

természet: **anyatermészet, anyanövény, fattyúhajtás, fattyúvirág, anyajegy, anyakőzet, méhcsalád**

vallás: **anyaszentegyház, atya, testvér, nővér, egyházatya**

A) A feladat arra irányítja a figyelmet, hogy a minket körülvevő világ elemeit, élőlényeket és tárgyakat egyaránt, gyakran a családéhoz hasonló viszonyrendszerekben képzeljük el. A feladat hozzájárul a szókincs bővítéséhez, valamint a társas kompetencia fejlődéséhez is.

B) A feladatot kooperatív munkaforma keretében célszerű elvégezni. A szókeresést segítő batorítsuk a diákokat papíralapú vagy digitális szótárak használatára. Segíthetjük munkájukat azzal, hogy olyan összetett szavak keresését kérjük, melyeknek elő- vagy utótagja valamilyen család kategóriájába tartozó szó.

C) Számos megoldás elképzelhető, a csoportok munkájának figyelésével ellenőrizhetjük, hogy valóban olyan szavakat találtak, melyek feldolgozása az ember társas – főleg családi – kapcsolatrendszerére vezethető vissza. A témakörök bővíthetők (pl. nagyobb társas rendszerek, vö. *testvérváros*).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a nyelv társas beágyazottsága, CSALÁD metafora
Javasolt munkaforma	kooperatív munka
Szükséges előkészület, eszköz	külön papír, füzet a szavak lejegyzéséhez, értelmező kéziszótár, digitális szótárak, okostelefon
Tervezett időtartam	15 perc

c) Társas kapcsolatok leképezése

A társas kapcsolataink leképezése sok esetben összefügg a térbeliség és a környezet megtapasztalásával. Az alábbi példában társas kapcsolatok és egyszerű ábrázolásuk látható.

Példa: testvér, hűg, ős, osztálytárs

A köztűk lévő viszony ábrája: [3. ábra]

Dolgozzatok csoportokban! Minden csoport válasszon magának egyet a 4. táblázat társas viszonyaiból! A 3. ábra mintájára rajzoljátok le a négyzetekbe a megadott szavaknak megfelelő személyeket és a köztűk lévő viszonyt! [4. táblázat]

Írjátok a csoport ábrájának a betűjelét ahhoz a megállapításhoz, amelyik igaz rá!

1. Ennek a mintázatnak alapja az a leképezés, mely szerint egy egészként működő egységnek különböző feladatokkal rendelkező részei vannak. Olyan, mint a test és a testrészek viszonya.
2. Ennek a mintázatnak alapja az a leképezés, mely szerint egy kategória olyan, mint egy tartály, a jellemző dolgok benne vannak, a nem jellemző dolgok pedig rajta kívül helyezkednek el.
3. Ennek a mintázatnak az alapja az a leképezés, miszerint minden mozgásnak van kiindulópontja, végpontja és útja, melyet e kettő között megtesz. Olyan, mint egy utazás kezdete, célja és a megtett út maga.
4. Ennek a mintázatnak az alapja az a leképezés, mely szerint egy dolog egy másik dologhoz fűződő viszonyában fejeződik ki. Olyan, mint az anya képe, mely a saját gyermekkel való kapcsolatot is megjeleníti egyben.
5. Ennek a mintázatnak az alapja az a leképezés, mely szerint az egymással hierarchikus viszonyban lévő személyek, dolgok (pl. főnök–beosztott, bíró – játékosok, minisztérium – államtitkárság) egymás alatt/felett helyezkednek el.

Keressetek hasonló viszonyt egy focicsapat vonatkozásában is, s írjátok be a szavakat a 4. táblázat üres soraiba! (Az egyes példából kiindulva ez lehetne a következő: mezőnyjátékos, hátvéd, csatár, kapus.)

Ezt követően jelöljétek ki a csoporton belül három képviselőt, akik bemutatják a többieknek az általatok tanulmányozott viszonyrendszert! Egyikűk rajzolja fel a táblára a megadott személyeket és a köztűk lévő viszonyt, a második képviselő magyarázza meg, hogy ennek a viszonyrendszernek melyik mintázat az alapja, a harmadik képviselő pedig ismertesse a focicsapatból hozott példát! A bemutató közben a többi csoport tagjai töltsék ki a táblázat hiányzó részeit!

A) A feladat a képi sémák egy részét tekinti át az ember társas viszonyainak vonatkozásában. A feladat során a RÉSZ–EGÉSZ, a TARTÁLY, a KAPCSOLAT, illetve a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémákat kell társítani meghatározott társas viszonyrendszerekhez, majd új példákat kell keresni ezekhez a sémákhoz a focicsapat kategóriájában. A feladatból szándékosan hagytuk ki a CENTRUM–PERIFÉRIA kapcsolatot.

B) A feladat első része csoportmunkában zajlik, a második felében pedig a csoportok bemutatót tartanak társaik előtt.

C) A társas kapcsolatok vizuális leképezése nagy valószínűséggel nem fog változatos képet mutatni az azonos viszonyt feldolgozó csoportok esetében. A család–gyerekek viszony esetében a RÉSZ–EGÉSZ sémának megfelelő rajzot várunk, az első állítás írja le a séma jellegzetességeit. A focicsapat vonatkozásában hasonló sémára épül a csapat–játékosok viszony. A nagyapa–apa–unoka viszony a KAPCSOLAT séma függőleges változatára épül, a sémát az 5. mondat írja le, a focicsapat esetében ugyanez a viszony képeződik le a klubtulajdonos–edző–sportmasszőr viszonyban. A férj–feleség viszony esetén – ideális esetben – a KAPCSOLAT séma vízszintes irányú változata képeződik le, a 4. állítás vonatkozik rá, a focicsapat esetében pedig ugyanez a viszony írja le a jobb hátvéd – bal hátvéd közötti kapcsolatot. Az „apa mesél a fiának” a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémára épül, melyet a 3. állítás ír le, a focicsapat esetében „A csatár berúgja a tizenegyest” mondat ugyanerre a sémára vezethető vissza.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	idealizált kognitív modellek, képi sémák
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd tanulói előadás
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

8. Mondatpárok

Az alábbiakban olyan mondatpárokat olvashattok, melyek ugyanarra a szituációra vonatkoznak.

Milyen okokra vezethető vissza a két változat különbsége?

Alkossatok újabb mondatpárokat!

A) A feladat célja, hogy felhívja a figyelmet a nyelvhasználat biológiai, pszichés, kognitív és kulturális tényezőktől való meghatározottságára. A megnyilatkozáspárok az idő (a beszélő életkora; a beszéd ideje), a társas viszonyok, a mentális beállítódás és egyéb tényezők mentén alternatív nyelvi megalkotási módokként értelmezhetők.

B) A feladat nem igényel előkészületet a tanár részéről, viszont, ha azt látjuk, hogy a diákok bizonytalanok, oldjuk meg közösen az első feladatot. A megoldások és a saját példák ellenőrzésekor reflektáljunk arra, hogy ezeket a mondatokat azért tudjuk értelmezni, mert az emberi elme képes arra, hogy behelyezkedjen más nyelvhasználók nézőpontjába.

C) Az (1) és (2) megnyilatkozások az életkori sajátosságokra hívják fel a figyelmet, a megnyilatkozás rövidebb és nyelviileg kevésbé megformált kisgyermekkorban. A (3) és (4) megnyilatkozás a színárnyalatok érzékelésének, illetve jelentőségének eltérését fedi fel. Felmerülhet, hogy nemi különbségekre vezethető vissza a megnyilatkozáspár megfogalmazása közötti eltérés, azonban hangsúlyozzuk, hogy a színérzékelés eltérésének biológiai és kulturális okai is lehetnek, a jelenség önmagában nem magyarázható nemi meghatározottsággal. Az (5) és (6) mondatpárok a beszélők mentális állapotának különbözőségére hívják fel a figyelmet, a megnyilatkozások nemcsak terjedelmükben, de

nyelvi megformáltságukban is eltérhetnek egy vidám vagy egy szomorú, fáradt megnyilatkozó esetében. A (7) és (8) mondatpárok a bizonytalanságból fakadó különbségre hívják fel a figyelmet, hiszen olyan téma esetén, mellyel kapcsolatban kevés vagy bizonytalan információval rendelkezünk, közléseink nyelvileg kevésbé megformáltak lesznek, beszédünket pedig hezitáció, hosszabb szünet fogja jellemezni. A (9) és (10) mondat egy magyar és egy francia szólás eltérésére, a megfogalmazásmód kulturális különbségére hívja fel a figyelmet. A (11) és (12) megnyilatkozás a történetiség aspektusára irányítja a figyelmet, különböző történelmi korokban különböző minták szerint szervezik a megnyilatkozók a közléseiket. A (13) és (14) mondatban a társas kapcsolatok különbözősége, illetve a formális és informális beszédhelyzet közötti eltérés van hatással a megnyilatkozásokra.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi megformáltság, a nyelvi megformálást befolyásoló tényezők
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A diákok saját kategorizációs eljárásaik, valamint a már létező kategóriák szerveződésének a megfigyelésén keresztül többet tudnak meg egyrészt az ember kognitív működéséről, másrészt a **kategorizáció** elméleti folyamatának és a nyelv működésének az összefüggéséről. Gyakorlati tudásukra támaszkodva kapcsolatot teremtenek a nyelvtanóra „tárgyával”, ezáltal átéljük azt, hogy 1) közük van a tanultakhoz, 2) a nyelvtanórai tevékenység révén többet tudnak meg saját és más emberek mentális működéséről, 3) és ezáltal a nyelvtannak is jobb megértése jön létre.¹⁷ A kategorizáció tanulmányozásával nemcsak az emberre általánosan jellemző mentális folyamatokról lehet többet megtudni, hanem az emberi viselkedés társas meghatározottságáról is. Erre irányulnak a kulturálisan eltérő feldolgozási módokat megfigyeltető gyakorlatok.

2. Nyelvészeti háttér

A nyelv alapja a közös figyelemirányítás és a társas jelentésképzés. A jelentésképzés nélkülözhetetlen művelete a **kategorizáció**. A világ megismerése során az emberek kategorizálják tapasztalataikat (a dolgokat, az eseményeket egyaránt). A megismerés során a példányok egyedi jellemzőitől elvonatkoztatva (általánosítás és sematizálás útján) képesek vagyunk hasonlóságot felismerni más példányokkal, és a felismert közös jegyek alapján kategóriákba soroljuk őket. A természetes hétköznapi kategorizáció jellemzője az, hogy a kategóriába tartozó tagok nem egyformák, a kategória belső szerveződését alapvetően a családi hasonlóság szervezi.¹⁸ Azok a **példányok**, amelyek a legtöbb felismert tulajdonságban megegyeznek, **centrális**, **prototipikus** kategóriatagok; amelyek kevesebb jellemzőnek felelnek meg, azok a **szélső (marginális, periferikus)** példányok. Ha például a madár prototipikus példányát keressük Magyarországon, akkor ide tartozik a veréb, a feketeterítő; ezzel szemben a strucc és a pingvin a madár kategória perifériáján helyezhető el. Meg kell jegyezni, hogy a kategorizáció példányalapú, ha tehát valaki a madár kategóriáját a strucc tapasztalata alapján sematizálja, akkor az emut gyorsan és könnyen fogja szintén madárként azonosítani.

A hétköznapi kategorizáció jellemzője, hogy a kategóriahatárok nem élesek, át is fedhetik egymást, és időben nem állandóak, szerkezetük és határuk is változhat. Például bizonyos használati eszközök dísz tárgyak is lehetnek, illetve idővel azzá válhatnak (pl. konyhai eszközök). A ma kapható (a cipővel egybeépített) görkorcsolya egyszerre közlekedési eszköz és lábbeli. Régebben az étkezés tipikusan a családi asztal körül zajlott, a gyorséttermek gyakorlata átalakította az étkezéssel kapcsolatos tapasztalatainkat, ezáltal a fogalmainkat, kategóriáinkat is.

Ugyanazt a dolgot különböző **nézőpontokból** is fel tudjuk dolgozni. A nyelv alapvetően **perspektivikus**, a nézőponttól függően alternatív feldolgozás válik lehetségessé. A nézőpont jellege és működése alapján többféle perspektíváról is lehet beszélni. Például egy dolog **általános** vagy **specifikus** megnevezést is kaphat attól függően, hogy mi szükséges egy adott

¹⁷ Tolcsvai Nagy 2014: 90

¹⁸ Wittgenstein 1992; Tolcsvai Nagy 2011: 28–29

közlésben. Szemléltethetjük a dolgokat a **funkció** szempontjából is, például ugyanaz a személy ennek megfelelően lehet férfi, apa, fiú, főnök stb..¹⁹ A **deiktikus perspektíva** azt jelenti, hogy **beszédesemény** tér-idő és személyviszonyait valamilyen **kontextushoz kötött** kiindulópontból dolgozzuk föl, ez tipikusan a beszélő kiindulópontja (de át is helyezhető). Például a *jön* ige jelentésében konvencionálódottan érvényesül a deiktikus perspektíva, mivel a járó mozgást a beszélő kiindulópontjából, mint hozzá közeledőt jeleníti meg. Az *itt – ott, holnap* deiktikus kifejezések vonatkozása pedig nem is érthető meg a beszélő helyzetének, illetve a beszéd idejének a feldolgozása nélkül.²⁰

3. A feladatok részletes leírása

1. Bevásárlás

a) Képzeljétek el, hogy be kell vásárolnotok! Az alábbi utasításoknak megfelelően írtok le, hogy mik kerülnének a kosaratokba! Mindegyik utasításhoz írtok legalább három elemet.

(1) Ne felejts el gyümölcsöt venni!

(2) Ne felejts el zöldséget venni!

Mely gyümölcsök prototipikusak a magyar emberek számára?

Mely gyümölcsök tartoznak a szélső példányok közé a magyar emberek számára?

b) Mitől függ, hogy egy gyümölcs vagy zöldség a központi (prototipikus) vagy a szélső példányok közé tartozik? Fogalmazzatok meg párban három okot!

A) Ezen a gyakorlaton keresztül a kategorizáció témakör kerül bevezetésre. Az a) rész arra készíti a diákokat, hogy aktiválják a begyakorlottan a gyümölcs/zöldség kategóriába tartozó dolgokat. A későbbiekben a gyümölcsökre és a zöldségekre fogunk koncentrálni. A feladat célja megfigyeltetni az előhívott fogalmak viszonyát, a GYÜMÖLCS és a ZÖLDSÉG kategória belső szerveződését. A tanulók korábbi tapasztalataira támaszkodó feladat egyben elő is készíti a következő gyakorlatot, amelyben brazil, illetve egyéb egzotikus gyümölcsökkel ismerkednek meg. Mivel a listák között lesznek hasonlóságok és különbségek is, ezért jól meg lehet figyelni, hogy mi az általános érvényű, mi inkább egyéni. Például ha valaki épp előző nap kóstolta életében először a karambolát, akkor valószínűbb, hogy le fogja írni, de nem azért mert begyakorlott, hanem azért, mert számára az adott dolog feltűnő (szaliens 'percepciók feltűnőség' értelemben); ilyen az a helyzet is, ha épp kivit ettek a szünetben stb.

B) A diákok először egyénileg leírják a megoldásaikat, majd összehasonlítják a társukéval. Később megkérjük a diákokat, hogy lépjenek be az osztály (csak erre a célra létrehozott Edmodo csoportjába), ahova előzetesen felviszünk két utasítást: *Ne felejts el gyümölcsöt venni!* és *Ne felejts el zöldséget venni!* címmel. A diákoknak ki kell választani azokat, amiket írtak. Így rögtön megjelenik, hogy melyik kapta a legtöbb szavazatot.

¹⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 34–36

²⁰ Tátrai 2011: 126–144

Előkészületek: Edmodo²¹ csoport létrehozása, ezt szükséges korábban elvégezni (kb. 1 héttel az óra előtt), mivel ehhez regisztráció szükséges a diákok részéről is. Meg kell kérni azokat, akik rendelkeznek okostelefonnal, hogy töltsék le az alkalmazást a telefonjukra. Érdemes odafigyelni arra, hogy minél több gyümölcs- és zöldségnevet megjelenítsünk.

C) A válaszok függenek attól, hogy kis- vagy nagyvárosban vagyunk, attól, milyen könnyen jutnak különböző gyümölcsökhöz, milyen termékek találhatók a helyi boltokban, illetve, hogy milyen évszak van éppen. Az alábbi lista kiegészítésre kényszerül a fent említett okok alapján.

	Tél	Nyár
Gyümölcsök	alma, narancs, mandarin, banán	alma, cseresznye, eper, görögdinnye, sárgabarack, őszibarack, sárgadinnye, szilva
Zöldségek	sütőtök, paprika, paradicsom, káposzta, cékla, burgonya, répa, lencse, szárazbab	paprika, paradicsom, uborka, zöldbab, kukorica

Fontos kiemelni, hogy itt nincsen „helytelen” megoldás, a saját tapasztalatokra és azok felidézésére építünk. A tavaszi és őszi gyümölcsök nagyon hasonlóak a téli-nyári példányokhoz, ezért nem jelöltük külön táblázatban.

A diákok először egyéni listát készítenek, majd összehasonlítják padtársuk listájával, megnézik, mi az, ami megegyezik. Rákérdezhetünk először arra, hogy milyen egyezés volt. Digitális eszközök alkalmazása nélkül a legtöbb diáknál szereplő elemek kerülnek fel a táblára.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kategorizáció, prototipikus és szélső példányok
Javasolt munkaforma	egyéni és páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	lehetőleg aktív tábla, egyéb digitális eszközök (pl. okostelefon, tablet); ezek nélkül hagyományos táblán is elvégezhető az adatok összesítése; Edmodo ²² csoport létrehozása (kb. 1 héttel az óra előtt); az alkalmazás letöltése okoseszközre
Tervezett időtartam	10–15 perc

2. Frutas, avagy gyümölcsök Brazíliából

a) Olvassátok el a szöveget, amely a brazil gyümölcsöket mutatja be, majd válaszoljatok a kérdésre!

Mely gyümölcsök prototipikus gyümölcsök a brazil emberek számára?

²¹ Tájékoztató tanároknak és diákoknak: <http://digitalistemahet.hu/uploads/fee7d425eb8fd656d2d6d7171bff73dd.pdf> (2018.03.30.) megtekintés)

²² Tájékoztató tanároknak és diákoknak: <http://digitalistemahet.hu/uploads/fee7d425eb8fd656d2d6d7171bff73dd.pdf> (2018.03.30.) március 30-ai megtekintés)

„Brazília inkább nettó gyümölcsexportőr, fő kiviteli terméke a narancs, és az évi mintegy 18 millió tonna (3. TÁBLÁZAT – IX) kivittel világszerte, megelőzve az Egyesült Államokat és Mexikót. A São Paulo államban, Campinas környékén található ültetvények területét fokozatosan csökkentették 1990 óta, a cukortermelés növelése javára. Mindazonáltal a hozamok növelésével fenn lehetett tartani a termelés mennyiségét. A megtermelt narancs 80%-ából gyümölcslevet készítenek, amelyet a nemzetközi piacokon értékesítenek, és Brazília e piac 80%-át fedi le. Ennek az exportnak a 70%-a az EU-ba, az Egyesült Államokba és Japánba irányul. Brazília a világon a legnagyobb banán termelő is, azonban csak nagyon kis mennyiséget exportál, és szinte az egész megtermelt mennyiség a hazai piacon marad.”²³

b) Keressétek meg és írjátok le az öt egzotikus brazil gyümölcs nevét, melyeket megtalálhattok az alábbi szófelhőben.

1. kép. Szófelhő

c) Olvassátok el az alábbi rövid szövegeket a fent megtalált gyümölcsökről, és azok alapján rajzoljátok le őket!

- (1) Mely gyümölcsöket ismerted már korábban az alábbi listából?
- (2) Számodra ezek prototipikus vagy szélső példányok voltak?
- (3) Indokold meg a második kérdésre adott válaszodat!

Jákafa (Jackfruit)

A **jákafa** vagy más néven **jackfruit** közkedvelt gyümölcs, ezt tartják a világ egyik legnagyobb fán termő gyümölcsének. A magok körül levő húsos rész íze **hasonlít az ananászéhoz**, csak valamivel gyengébb. Megtalálható befőttként és édes chipsként. A fa anyagát különböző hangszerek készítésére használják, míg a gyümölcs sok ázsiai étel hozzávalója.

²³ Forrás: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/397242/IPOL-AGRI_NT\(2008\)397242_HU.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/397242/IPOL-AGRI_NT(2008)397242_HU.pdf) (2018.10.15.)

Maracuja

A **golgotavirág** (*Passiflora edulis*) gyümölcse Dél-Amerikában őshonos, de termesztik Indiában, Új-Zélandon, Brazíliában, stb. A **maracujának puha, zamatos belseje van**, ami tele van magokkal, általában italokban használják ízfokozóként. Kétfajta maracuja van: az **arany passiógyümölcs**, ami hasonlít a grapefruitra, és a **sötétlila színű változata**, ennek a mérete megközelítőleg egy citrom méretéhez hasonlít. Az utóbbit kissé mérgezőnek tartják.

Licsi (Litchi, Lychee)

A **licsi** szintén egy örökzöld fa gyümölcse, ezek kis, fehér húsos gyümölcsök, amiket vörös héj borít. A **szőlőhöz hasonló állagú gyümölcs** gazdag C-vitaminban. A licsi az utóbbi időkben világszerte meghódította a piacokat, fagyasztott gyümölcsként vagy befőttként árulják.

Csillaggyümölcs (Starfruit, karambola)

A **csillaggyümölcs vagy karambola** egy rózsaszínű virágú fán terem, amit még az Amerikai Egyesült Államokban is termesztene. Az arany-sárga csillagvirág ropogós, édes gyümölcs, aminek az íze hasonlít az ananász, az alma és a kivi keverékéhez. Kétféle csillaggyümölcs van, az egyik édes, a másik pedig savanyú, mind a kettő gazdag C vitaminban. A gyümölcsöt általában üdítőként használják, de egyesek még bort is készítenek belőle.

Pitaja (Pitaya, kaktuszgyümölcs, sárkánygyümölcs)

Mexikóban és Közép- és Dél-Amerikában őshonos. A **sárgágyümölcs vagy pitaja** több kaktuszfajtának a gyümölcse, aminek édes íze, és krémes húsa van. A legelterjedtebb sárgágyümölcs a **vörös pitaya**, de vannak más fajtái is. A gyümölcsből üdítőt vagy bort lehet készíteni, de a virágai is ehetőek, és tea készítésére is használják.²⁴

d) Válaszolatok az alábbi kérdésekre!

1. Mely gyümölcsöket ismerted már korábban az alábbi listából?
2. Számodra ezek központi (prototipikus) vagy szélső példányok voltak?
3. Indokold meg a második kérdésre adott válaszodat!

A) A feladat célja, hogy bemutassa, hogy mennyire meghatározóak a környezeti szempontok a kategorizációban. A szövegek elolvasásával a diákok egzotikus gyümölcsökkel ismerkednek meg. A rajzolás mutatja meg, hogy a diákok hogyan képzelik el a gyümölcsöket a leírás alapján: a rajzok közös elemei a kategória meghatározó jellemzőit képviselik. A feladatban felhasznált cikk nem minden esetben tér ki a gyümölcsök színére, érdemes utólag a képet megmutatni. Itt érdemes óvni a diákokat attól, hogy a saját rajzteljesítményüket a képhez mérjék, hiszen az ő feladatuk kevesebb ismeretre/tapasztalatra támaszkodott, lényegesen kreatívabb volt, mint a fényképezés. Érdemes lehet arra is utalni, hogy amikor felfedezők először tapasztaltak valamit, és ezt elbeszélve mások megpróbálták elképzelni azt, akkor nagyon hasonló dolog történt, mint e gyakorlat során.

A gyakorlat révén megfigyelhető, hogy mind a kategorizációban, mind a nyelvi konstruálásban mennyire fontosak a környezeti tényezők, ideértve a társas (szociokulturális) tényezőket is. Ez a gyakorlat a nyelv ikonikusságának a megértését is előkészíti azáltal, hogy a diákok megfigyelik: a gyümölcs leírása reflektál a tapasztalatra, tehát a feltűnő jellemzők nagyobb kidolgozást és jelentőséget kapnak a leírásban, mint a kevésbé feltűnőek. A szöveg és a rajz viszonya pedig az indexikusság értelmezése felé mutat.

B) Az első lépés a rövid szöveg elolvasása, ez megismerteti a diákokat a prototipikus brazil gyümölcsökkel. Később, ráhangolódásképpen egy szófelhőn keresztül találkozhatnak más Brazíliában kedvelt gyümölcsök megnevezéseivel is. Végül, válaszolniuk kell arra a kérdésre, hogy számukra volt-e a listában prototipikus példány, ha igen, miért, ha nem, miért nem.

Az egyéni munkaforma javasolt, de a diákok dolgozhatnak párban is egy szöveggel, és készülhet a rajz közös munkában is. Ennek egy változata az, amikor az egyik diák felolvassa, vagy összefoglalja a gyümölcs szöveges leírását, és azt kérjük, hogy a társa közben rajzoljon. Ezt követően a rajzok összevethetők a kézikönyvben közölt, kivetített (vagy az interneten megtekintett) képekkel. Megfigyelhető a lényegi jellemzők kiemelése, a leírás motiváltsága.

C) A diákok nagyrésze valószínűleg nem ismeri a prototipikus brazil gyümölcsöket. A licsivel és a maracujával találkozhattak, mivel ezeket gyakran használják gyümölcslevek készítésénél is, nagyobb áruházláncoknál időszakosan majdnem mind előfordul a kínálatban.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kategorizáció, prototipikus és szélső példányok; környezeti meghatározottság
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc

²⁴ Forrás: <http://www.edenkert.hu/gyumolcs/egzotikus-gyumolcsok/finom-egzotikus-gyumolcsok/3662/>

3. Az én nézőpontom, a te nézőpontod

a) Figyeld meg az alábbi képet! Páros munkában döntsétek el, milyen nézőpontok jelennek meg rajta! Milyen jelentéssel bír a *paprika* szó az általad felírt nézőpontok alapján?

2. kép. Eltérő nézőpontok

b) Gyűjtsétek össze, hogy a *paprika* szó milyen jelentéssel rendelkezhet az alábbi emberek nézőpontjából:

- 1) biológus: **növényélettani megfigyelés tárgya**
- 2) ebédet főző anya: **ételalapanyag, szeletelendő dolog**
- 3) növénytermesztő gazda: **termény**
- 4) természetgyógyász: **vitaminforrás**
- 5) nyelvész: **szó, nyelvi kifejezés**

c) Válasszatok egy-egy növényt, és mutassátok be, hogy mely tulajdonságai kerülnek előtérbe különböző nézőpontokból! Eredményeiteket az alábbi táblázatban mutassátok be!

1. táblázat. Eltérő nézőpontok

	Növény neve	Nézőpont	Jelentése	Előtérben lévő tulajdonság
1.	<i>rózsa</i>	virágáros, szerelmes férfi, gyászoló személy	áru, ajándék, búcsú	jövedelmet hozó, szép, tiszteletteljes
2.	<i>pitypang</i>	gyerek	játék	ejtőernyősként szétszóródó magvak
		természetgyógyász	emésztést segítő, erősítő szer	gyógyító, erősítő anyag van benne
		szakács	salátalapanyag	ehető
		kertész	gáz	gyorsan elszaporodik, mindenhol kinő
3.	<i>aloe vera / aloé</i>	természetgyógyász	gyógyhatású készítmény (alap)anyaga, kivonat	gyógyító, egészséges
4.	<i>pálmafa</i>	nyaraló ember	árnyék, szépség	hatalmas levelek, szép forma
5.	...			

A) A fő cél annak megfigyelése, hogy az értelmezésre (arra, hogy mit aktiválunk egy dologgal kapcsolatos tudásunkból) hatással van a kontextus. A diákok megfigyelik, hogy a dolgok

fogalmi szerkezete összetett. A kifejezés alkalmazása során általában nem aktiválódik a teljes jelentés (fogalmi szerkezet), hanem mindig valami kerül abból az aktív tudatosság, a figyelem előterébe. Az aktív figyelemnek ez a tartománya az **aktív zóna**.

B) Ha van lehetőség számítógépes teremben tartani az órát, akkor a különböző nézőpontokat és szerepeket egy gondolattérképen is lehet ábrázolni kisebb csoportokban, a gondolattérképeket később, a közös megbeszélés során kivetítjük. A mindmap elkészítéséhez a <https://www.mindmeister.com/> vagy a <https://bubbl.us/> oldalt javasoljuk; az elmetérkép szabad kézzel is egyszerűen elkészíthető, ha interaktív táblán készül, akkor el is menthető.

A témához kapcsolódva biztathatjuk a diákokat arra, hogy **projekt**munka keretében tárják fel különböző generációk **gyümölcssevési szokásait**, készítsenek interjút különböző korosztályhoz tartozó idősebb rokonaikkal. Megismertethetjük őket az interjúkészítés módszereivel, ajánlhatjuk a félig strukturált interjút, és ehhez összeállíthatunk kérdéseket.²⁵ Azt is végig kell gondolni, hogy rögzítik-e a beszélgetést, és utólag készítenek ebből jegyzetet, vagy csak jegyzeteléssel rögzítik a válaszokat (ez gátolja, hogy teljesen odafigyeljenek a beszélgetőtársra). Ha rögzítik a beszélgetést, akkor meg kell őket ismertetnünk az adatkezelés tudományetikai vonatkozásaival is. Ehhez ajánlható a Magyar Tudományos Akadémia Tudományetikai kódexe.²⁶

Lehetséges kérdések (tegező formában):

- (1) Milyen gyakran ettél gyümölcsöt, amikor kisgyerek voltál?
- (2) Milyen gyümölcsöket ettetek télen?
- (3) Milyen gyümölcsöket ettetek nyáron?
- (4) Honnan származtak ezek a gyümölcsök? (Arra vagyunk kíváncsiak, hogy maguk termesztették, piacon vagy üzletben vásárolták stb.)
- (5) Lehetett kapni déligyümölcsöt?

Az adatok feldolgozásánál arra figyeljenek, hogy van-e eltérés a különböző korosztályok gyümölcssevési beszámolóí között az említett gyümölcsökben, azok beszerezhetőségében és a fogyasztás gyakoriságában.

A feladat célja annak megtapasztalása, hogy a kategória szerkezete időben is változik, továbbá annak megerősítése, hogy a környezeti tényezők hatással vannak a kategorizációra. Az etnometodológiai módszer alkalmazása ahhoz is hozzásegíthet, hogy a különböző generációk odafigyeljenek egymásra, jobban megértsék egymást.

C) A megoldás teljesen nyitott, bármilyen növény, bármilyen szereppel összefüggésben megjelenhet.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	séma – megvalósulás, szerep szerinti nézőpont (perspektíva), aktív zóna
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	számítógép, projektor vagy interaktív tábla
Tervezett időtartam	15 perc (elmetérkép készítése nélkül)

²⁵ Babbie 2008: 336–339

²⁶ http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/tudomanyetikai_bizottsag/tudomanyetikai_kodex_kgy_2_0100504.pdf (2018.03.30.)

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A képi sémákkal kapcsolatos feladatok célja, hogy a diákok bizonyos nyelvi kifejezések mögött azonos, általános mentális szerkezetek működését ismerjék fel. Az elme világot feldolgozó műveletei felől így motiválttá tudják tenni a nyelvi szerkezeteket. A feladatok célja az is, hogy a képi sémák működését és a metaforát a hétköznapi, megszokott nyelvi gyakorlatban is megfigyeljék, ennek példáit elemezzék, a jelentéskiterjesztés motiváló tényezőit feltárják. Míg határozott módszertani indokoltsága és haszna van annak, ha a metaforát költői műveken tanítjuk, a metaforizáció műveletének megértése után szükséges a mindennapi nyelvi tevékenység felé fordulni, a diákokat rávezetni a metaforizációnak a nyelvet átható működésére. A metaforában így a nyelvi kreativitás olyan általános megnyilvánulását tudják megfigyelni, amelynek hátterében az elme analóg működése, általános tudásszerkezetek alkalmazása áll. A feladatok rámutatnak arra, hogy a metaforizáció a nyelvi tevékenységet meghatározó, természetes folyamat. A téma feldolgozása jó terep a kontrasztív szemlélet erősítésére.²⁷

2. Nyelvészeti háttér

A séma a kognitív nyelvészetben „a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja”.²⁸

„A fogalmi struktúrák szerkezetét a kognitív nyelvészet kétféle módon közelíti meg. Vagy olyan szerkezeteknek tekinti őket, amelyek kiinduló struktúrák aktuális megvalósulásához [...]. Vagy olyan archetipikus mintáknak tekintik a teoretikusa, amelyek előre adnak megismerési módokat, segítik az aktuális feldolgozást [...].”²⁹

A séma mint kiinduló struktúra a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja. A sémák a beszélők által tapasztalat vagy létrehozott nyelvhasználati eseményeken alapulnak, vagyis a nyelvi rendszer mint sémák rendszere dinamikusan és visszacsatoló viszonyban áll a nyelvhasználattal (...). [...]

Az egyszerű sémák egyike a fogalmi tartomány (domain, domínium). [...] A fogalmi tartomány az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre. [...] A GYERMEK fogalma nem magában áll, hanem előhívja és a háttérben tartja az ANYA és az APA fogalmát. [...]

Más sémák összetettek és szerkezetükben bonyolultak. Összetett séma a tudáskeret és a forгатókönyv (...). A tudáskeret az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK,

²⁷ Lásd De Knop – Dirven 2014.

²⁸ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 152.

²⁹ A feladatgyűjteményben általában az első értelemben alkalmazzuk a séma fogalmát, ebben a részben azonban kifejezetten a második felfogás szerinti képi sémákat tárgyaljuk.

TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA ÉS PORTÁS.³⁰ Ezek az asszociált fogalmak a centrum–periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a forgatókönyv. A forgatókönyv egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza [...]. Közismert forgatókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója. [...]

[A séma abban a felfogásban, amely szerint az archetipikus mintaként szolgál,] a megismerést általában irányítja [...]. Az idealizált kognitív modellek Lakoff felfogásában kiterjednek a megismerés minden területére. Az idealizált kognitív modellek részeként a képi sémákból – főképp a metaforaelmélet révén – Lakoff néhány olyat dolgozott ki, amelyek a térrel, a térérzékeléssel és a térbeli tájékozódással és mozgással kapcsolatosak (...). E sémák emellett szorosan összefüggenek az ember testi jellegű, testből kiinduló érzékelésével, tapasztalataival (a Gestalt-érzékeléssel, az elme képi működésével és a motorikus mozgásokkal) és kiterjedten alkalmasak a metaforikus kiterjesztésre. Ilyen idealizált kognitív séma

- a TARTÁLY séma,
- a RÉSZ–EGÉSZ séma,
- a KAPCSOLAT séma,
- a CENTRUM–PERIFÉRIA séma,
- a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma.

A TARTÁLY séma (...) alapja az a leképezés, amely szerint egy körülhatárolt háromdimenziós tér tartályként (konténerként) működik, a szóba jöhető dolgokra pedig az jellemző, hogy vagy benne vannak a tartályban, vagy azon kívül. A séma strukturális összetevői: BELSŐ, HATÁR, KÜLSŐ.³¹ [...]

A RÉSZ–EGÉSZ séma (...) alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egészként működik, amelynek rendezett részei vannak. Ez a séma az ember testi létén, az emberi test részekből álló egészként való tapasztalatán nyugszik, valamint tárgyak hasonló jellegén. [...]

A KAPCSOLAT séma (...) alapja az a leképezés, amely szerint egy dolog egy másik dologgal való kapcsolatában képeződik le. A testi tapasztalat a gyermek–anya/apa testi kapcsolatából származik. A séma strukturális összetevői: két dolog és az őket összekötő kapcsolat. [...]

A CENTRUM–PERIFÉRIA séma (...) alapja az a leképezés, hogy egyes dolgoknak van középső, központi, illetve szélső részük. A testi tapasztalat az emberi test törzsének, a benne működő létfontosságú szerveknek, illetve a végtagoknak, ujjaknak, hajnak a megkülönböztetéséből származik. [...] A séma strukturális összetevői: ENTITÁS, CENTRUM, PERIFÉRIA. A központ és a periféria közötti viszony aszimmetrikus: a periféria a központtól függ, de nem fordítva.³² [...]

³⁰ Például ha a szülő megkérdezi az iskolából hazatérő gyermekét, hogy kér-e enni, és az azt feleli: *Nem, köszí, ebédeltem az iskolában*, akkor ennek megértése megkívánja az ISKOLA tudáskeretének az aktiválását, előhívja azt a tudást, hogy az iskolában van ebédlő, lehet ebédelni, melegételt enni, ugyanakkor a keret más részei (KRÉTA, TÁBLA, TORNATEREM stb.) a háttérben maradnak.

³¹ Tolcsvai Nagy Gábor példái: *észben tart; eszébe jut; szerelembe esik; bajba kerül, kimászik/kikecmereg a bajból; bejön a képbe* stb. (2013: 154).

³² Tolcsvai Nagy Gábor példái: *törzstag; központi kérdés; lényegi összetevő* (2013: 156).

A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma (...) alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahova tart. A testi tapasztalat saját testrészeink, végtagjaink, illetve saját testünk mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), irány (a cél felé mutat).³³ [...]

A képi sémák további hasonló változatai játszanak szerepet a világ konceptuális leképzésében és nyelvi kifejezésének megértésében, például FEL–LE, ELŐL–HÁTUL.

A képi sémák fő tulajdonságai a következők (...):

- minden tekintetben tapasztalatiak,
- könnyen érthetőek,
- jól és egyszerűen strukturáltak,
- emergensek (részeikből új minőség alakul ki). [...]

[Lakoff] az elvont (absztrakt) fogalmi szerkezeteket képi sémák szerkezetének viszonyában tartja leképezhetőnek. Ebből következik a forma tériesítésének hipotézise:

- »A kategóriák a TARTÁLY sémával válnak érthetővé.
- A hierarchikus struktúrák a RÉSZ–EGÉSZ és FEL–LE sémákkal válnak érthetővé.
- A viszonystruktúrák a KAPCSOLAT sémával válnak érthetővé.
- A kategóriák radiális struktúrái a CENTRUM–PERIFÉRIA sémával válnak érthetővé.
- Az előtér–háttér struktúra az ELŐL–HÁTUL sémával válik érthetővé.
- A lineáris mennyiségskálák a FEL–LE és a LINEÁRIS REND sémákkal válnak érthetővé« (Lakoff 1987: 283).³⁴

Ajánlott szakirodalom:

De Knop – Dirven 2014.

Kothencz 2011.

Kothencz 2012.

3. A feladatok részletes leírása

1. Ne hunyjunk szemet a névutók felett!

a) Egészítsétek ki névutókkal a következő kifejezéseket!

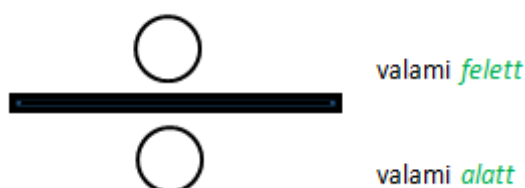
1. Nagy nyomás **alatt** van.
2. Érvel a saját igaza **mellett**.
3. Elsiklik a dolgok **felett**.
4. Kibújik a felelősség **alól**.
5. Nyit az emberek **felé**.
6. Kétségek **között** vergődik.
7. Saját problémája **elé/mögé** helyezi a másét.
8. Három éven **át/keresztül** kitartott mellette.

³³ Tolcsvai Nagy Gábor példái: *eléri a célját, célba ér; választút elé érkezik; jó/rossz utat választ; hosszú utat jár be* (2013: 156).

³⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 152–157.

b) Milyen viszonyt jelölnek alapjelentésükben ezek a névutók? Rajzoljátok le vázlatosan a dolgok névutóval jelölt téri viszonyait! Az ábrával érzékeltesétek azt is, hogy melyik dolog a feltűnőbb a viszonyban, és melyik dolog szolgál annak „elhelyezéséhez” háttérként!

Például az ALATT (1.) és a FELETT viszony (3.) ábrázolása lehet az alábbi. Ebben kör jelöli a legfontosabb szereplőt (az elsődleges szereplőt; az 1.-ben és a 3.-ban ezt nem teszi főnév kifejtetté, csak az igealakból tudjuk, hogy 'ő'-ként feldolgozott, E/3. személyű), a háttérként szolgáló dolgot, amelyhez viszonyítunk, téglalap ábrázolja (ez a másodlagos szereplő, az 1.-ben a *nyomás*, a 3.-ban a *dolgok* főnév nevezi meg).

c) Gyűjtsetek további névutós kifejezéseket, amelyekben a névutó nem konkrét helyre, téri viszonyra vonatkozik!

Hozhatnak példát a diákok az a) rész mintájára, ezekben téri viszonyt jelölő névutó szerepel elvontabb jelentésben (pl. *öt körül érkezik* TÉR → IDŐ); de úgy is megoldhatják a feladatot, hogy olyan elvontabb viszonyt jelölő névutóra hoznak példát, amelynek névutóként nincs (és esetleg nem is volt) 'téri viszony' jelentése (pl. *tehetség tekintetében jók vagyunk*).

A) Bemelegítő, a képi séma tárgyalását előkészítő feladat. A névutó jelentésén keresztül segít megérteni alapvető téri viszonyokat, azok nyelvi leképezését.

B) Egyéni, páros és csoportmunkában is meg lehet oldani. Csak íróeszköz és füzet szükséges hozzá. A sematikus rajzokat azonban érdemes lehet digitális eszközzel megrajzoltatni és kivetíteni, elmenteni.

C) Esetenként több jó megoldás is lehetséges. A rajzolás kreatív feladatmegoldásán keresztül a diákok absztrahálják a viszonyokat, és maguk állítják elő a séma vizualizációját. A gyakorlatban, közvetlen módon tapasztalják meg a séma–megvalósulás viszonyt a megvalósulásból kiindulva.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	képi séma, névutó
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	íróeszköz, füzet és/vagy digitális eszköz a rajzoláshoz
Tervezett időtartam	15 perc (a c) rész nélkül)

2. Szerelembe esés

a) Dolgozzatok párban! Fogalmazzátok meg röviden, hogyan miben tér el az igék jelentése az egyes kifejezésekben!

- (1) gondolkodik az ügyön : valami nagyban gondolkodik
- (2) szerelembe esik : hasra esik
- (3) hoppon marad : ésnél marad
- (4) betegségben szenved : szenved a honvágytól

Az a) részben a diákok az egészes jelentésből fognak kiindulni, és a két szerkezet jelentését vetik össze (pl. az (1)-ben 'töri a fejét valamin' : 'tervez valamit'). Feltűnő lesz számukra a ragok különbsége is, de az nem várható, hogy a különböző ragokat azonnal sémákkal kapcsolják össze, a rajzolás azonban itt is segíthet. A megjeleníthető sémák:

- (1) RAJTA LEVÉS : BENNE LEVÉS
- (2) BELE KERÜLÉS : RÁ KERÜLÉS
- (3) RAJTA MARAD : A KÖZELÉBEN, ESETLEG ÉRINTKEZVE MARAD
- (4) BENNE SZENVED, BENNE LEVÉS : TŐLE SZENVED, TÁVOLÍTÁS

b) Mi lehet a magyarázata annak, hogy a (2) példában látható módon fejezzük ki azt, hogy valaki szerelmes lesz? Milyen más kifejezést használunk erre az állapotra? Írjatok néhány példát!

- (1) BELE KERÜLÉS, TARTÁLY SÉMA: *belezúg/beleesik vkibe, belehabarodik vkibe, belebolondul vkibe, beleszédül vkibe, belepistul vkibe, szerelmes lesz vkibe, szívébe zár vkit*
- (2) AZ EMBER GYÚLÉKONY ANYAG, A SZERELEM TŰZ, FELSZÍNRE KERÜLÉS, FELSZÍN SÉMA: *szerelemre/lángra lobban/gyúl valaki iránt*
- (3) EGÉSZLEGES HATÁS: *megszeret vkit*

Gyűjtsetek példát az átalatok ismert idegen nyelvekből is, és vessétek össze az állapot nyelvi kifejezésének módjait!

Például francia *tomber amoureux* 'szerelembe esik' – *tomber* 'esik, hull, zuhan'; angol *fall in love* 'szerelembe esik' – *fall* 'esik, hull, zuhan'; német *sich in jemanden verlieben* – visszaható igés szerkezettel 'be, bele' prepozícióval.

A) A feladat célja, hogy rámutasson, az ige jelentése nem független attól, hogy milyen szereplők viszonyát jelöli. Az igének általában több jelentése is lehet, és ez a jelentés összefügg azzal, hogy a bővítmények milyen alakban állnak. A viszonyt jelölő ragoknak is van jelentésük, a ragok is megjelölik a szereplőknek az ige által részletezett viszonyát. Az elsődleges szereplő ragtalan, a viszonyrag (esetrag, határozórag vagy névutó) a háttérként szolgáló, másodlagos szereplőn mutatja a viszony jellegét. A gyakorlat előkészíti a RAJTA és a BENNE LEVÉS sémáját. Az idegen nyelvi ismeretekre is épít a feladat, támogatja a kontrasztív szemlélet kialakítását/erősítését.

B) A gyakorlatot javasolt páros munkában, közös megbeszélés alapján megoldani. Az a) részhez további instrukciókra, segítő kérdésekre és rajzolásra is szükség lehet, hogy az

egészleges jelentéstől eljussanak a diákok a ragos kifejezések által jelölt viszonyok feldolgozásához és a mögöttük rejlő sémák feltárásához.

A gyűjtéshez használhatnak szótárakat vagy internetes böngészőt, az utóbbihoz aktív tábla, laptop vagy okostelefon szükséges.

C) Az a) gyakorlatban megbeszéltük, hogy a TARTÁLY séma működik a szerelmi állapot feldolgozásakor (az állapotban benne vagyunk, belekerülünk, kikerülünk belőle). Ezt követően a b) részben a figyelmet az alternatív feldolgozásra fordítjuk: nyelvileg sokféleképpen tudjuk kifejezni az állapotba kerülést.

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a gyűjtött kifejezések milyen képi sémát valósítanak meg (lásd a feladatnál). Az ige + tárgy viszony a ráhatás szempontjából a legerőteljesebb, a leginkább egészes ráhatás sémáját képviseli (pl. *festi a falat*), a tárgyesetragban ma már nem (vagy alig) érzékelhető a téri viszony, az irányjelentés (de vö. *sárt dob a falra – sárral dobálja a falat*). A FELSZÍN séma esetében a FELSZÍNRE KERÜLÉS tipikusan nem egészes, hanem részleges (pl. *fest a falra – festi a falat*).

A kontrasztív gyakorlat úgy aknázható ki a legjobban, ha beható vizsgálat alá vesszük a szerkezeteket: 1) A SZERELEM ESÉS/ZUHANÁS metaforikus feldolgozás jelenik-e meg benne, vagy más?; 2) működik-e a kifejezésben a TARTÁLY séma?

D) Áttekintő táblázat

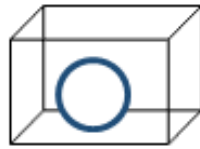
A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	képi séma, TARTÁLY, FELSZÍN, metafora, az állapot, állapotba kerülés kifejezése
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	toll, papír, digitális eszköz
Tervezett időtartam	15–20 perc (az idegen nyelvű kifejezések beható elemzése nélkül)

3. Nézzünk szembe a képi sémákkal!

a) Készítsetek sematikus ábrákat az alábbi viszonyokhoz!

1. Egy fizikai tárgy benne van egy nagyobb fizikai tárgy (tartály) belsejében.

tartály = a dolog benne van

2. Egy fizikai tárgy rajta van egy nagyobb kiterjedésű fizikai tárgyon (felületen).

felszín = a dolog rajta van

Figyeljétek meg a körülöttetek lévő dolgokat, és keressetek olyanokat, amelyeknek a viszonyát a fenti módokon lehetne sematikusán ábrázolni!

b) Keressétek meg a párokat! Kapcsoljátok össze az egyes kifejezéseket a megfelelő sémával!

EMBER mint TARTÁLY	<i>nyakába veszi a gyerekét</i>
ÉRZELEM mint TARTÁLY	<i>haragban vagyunk</i>
ÁLLAPOT mint TARTÁLY	<i>depresszióba zuhan</i>
ÉRZELEM mint FELÜLET	<i>haragra gyulladt</i>
ÁLLAPOT mint FELÜLET	<i>depresszióra hajlamos</i>
EMBER mint FELÜLET	<i>sálat köt a nyakára</i>

c) Csoportosítsátok a TARTÁLY/FELÜLET séma kifejezéseit a megadott szempontok szerint!

TARTÁLY séma

1. a benne helyzet fenntartását jelöli: *betegségben szenved, zavarban van*
2. a benne helyzet a folyamat vége: *bajba kerül, szerelembe esik*
3. a benne helyzet a folyamat kiindulópontja: *kifutott a határidőből, féltékenységből tette*

FELÜLET séma

1. a rajta helyzet fenntartását jelöli: *doktorál az egyetemen, dolgozik az ügyön*
2. a rajta helyzet a folyamat vége: *holnapra halasztja, készül a télre*
3. a rajta helyzet a folyamat kiindulópontja: *árulkodik a testvéréről, hazudik a jegyeiről*

d) Soroljátok be az 2. feladat kifejezéseit az egyes sémák altípusaiba! (Nem sorolható be mindegyik.)

TARTÁLY séma

1. a benne helyzet fenntartását jelöli: (1) *valami nagyban gondolkodik*, (4) *betegségben szenved*
2. a benne helyzet a folyamat vége: (2) *szerелеmbе esik*
3. a benne helyzet a folyamat kiindulópontja: –

FELÜLET séma

1. a rajta helyzet fenntartását jelöli: (1) *gondolkodik az ügyön*, (3) *hoppon marad*
2. a rajta helyzet a folyamat vége: (2) *hasra esik*
3. a rajta helyzet a folyamat kiindulópontja: –

Nem sorolható be: (3) *észnel marad* (KAPCSOLAT séma, fenntartás); (4) *szenved a honvágytól* (KAPCSOLAT séma, az érintkezés a kiindulópont)

e) Jellemezzétek grammatikailag ezeket a kifejezéseket! (Milyen szófajúak? Milyen mondattani viszony van közöttük? Mi jelöli ezt a viszonyt?)

A szerkezetekben ígéhez kapcsolódik egy vagy több főnév. A főnevek jelölik a jelenet szereplőit. Az elsődleges szereplő egyik szerkezetben sincs főnévvel megjelenítve, de az ő cselekvésére és viszonyára figyelünk. Ezt a viszonyt az ige adja meg, és a többi szereplőn van jelölve (pl. [valaki] *nyakába veszi a gyereket* – a gyerek a második legfontosabb szereplő, a szerkezet az ő mozgatójáról szól; a hely, ahová mozgatják, a nyak, a *nyaka* (birtokos személyjeles) főnéven a *-ba* rag jelöli, hogy ez a mozgatásnak a helye, TARTÁLY jellegű iránya, végpontja).

A ragok a BENNE és a RAJTA helyzet esetében is ki tudják fejezni, hogy az érintkezés megvan (*Hol? – Benne/rajta.*), létre fog jönni (*Hova? – Be(le)/rá.*), vagy megszűnik (*Honnan? – Belőle/róla.*). Ezt nevezzük **irányhármasságnak**.

A) A képi sémák témakörén belül a TARTÁLY és a FELÜLET sémára összpontosít a feladat. Konkrét példákon keresztül szemlélteti az egyes képi sémák megvalósulását. Ráirányítja a figyelmet a viszonyragok (esetragok, helyhatározóragok) jelentésére, bevezeti vagy újraértelmezi az irányhármasság fogalmát.

B) Egyértelmű megoldásokat vár ez a gyakorlat, ezt fejezik ki az instrukciók is (*kösd össze, csoportosítsd stb.*). Páros vagy csoportmunkát javasolunk.

C) A b) részben magyarázatot igényelhet a nyak tartályként való feldolgozása (vö. *nyakába veszi a gyereket*), ezt érdemes a sálkötéssel összevetni, és úgy érthetővé válik, hogy a gyerek nem egyszerűen RAJTA helyzetben van, és nem csak a nyakrésszel érintkezik.

A c) részben az elvontabb viszonyok téri leképezése okozhat nehézséget, hiszen az *árulkodik, hazudik* ige konvencionálódottan kapcsolódik össze *-ról* ragos főnévvel. Látjuk, hogy a *-ról* ragnak téri viszony, 'felszínről való távolítás az érintkezés megszüntetésével' az alapjelentése, de a kiválasztott igék esetében ezt elég nehéz értelmezni. A diákok erőltetettnek érezhetik azt, hogy a testvér vagy a jegy egy érintkező viszonyban

kiindulópont, a cselekvés pedig attól való távolodás. Meg lehet kérdezni, hogy az árulkodás vagy a hazugság kapcsolatban van-e a testvérrel, illetve a jeggyel. A válasz várhatóan az, hogy igen, de ez nem fizikai, hanem mentális kapcsolat.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	képi séma, TARTÁLY, FELSZÍN, irányhármasság
Javasolt munkaforma	csoportos munka (3-4 fő), majd közös megbeszélés; az e) részben megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	toll, füzet vagy digitális eszköz az a) megvalósításában
Tervezett időtartam	25–30 perc

4. Képezzünk egy történetet!

Írjatok egy 10 mondatból álló történetet, amelyben minden mondat tartalmaz legalább egy képi sémát! Az egyik csoport a TARTÁLY séma, a másik csoport a FELÜLET séma köré szervezze a történetet! A cím: *Egy szokatlan reggel.*

A) A fogalmazás célja a képi sémákkal kapcsolatos tudatosság erősítése, a változatosság megtapasztalása a sémák megvalósulásában. A kreatív feladat összetett szövegalkotási műveletek alkalmazását kívánja meg.

B) A fogalmazást csoportos munkaként is elkészíthetik, házi feladatnak is adható. A fogalmazásokat meg kell beszélni, érdemes összevetni az eltérő sémát preferáló megoldásokat. Azt is lehet játszani, hogy a szövegek felolvasásakor a megfigyelők jegyzetelik a TARTÁLY és a FELÜLET séma megvalósulásának számát (például egy előzetesen elkészített táblázatban a séma megnevezése és rajza alá strigulákat húznak), majd a végén egyeztetnek a szövegalkotóval arról, hogy mi volt/lehetett a választott séma. A digitális eszköz használatával megvalósuló szövegalkotás előnye az, hogy a szöveg ki is vetíthető, az interaktív táblán különböző színekkel a sémák megvalósulásai jelölhetők is.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	képi sémák, szövegalkotás
Javasolt munkaforma	egyéni vagy csoportos munka (3–4 fő)
Szükséges előkészület, eszköz	toll, papír és/vagy interaktív tábla
Tervezett időtartam	20–30 perc (csak egy-egy szöveg megbeszélésével)

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A nyelvi működés alapvetően összefügg az ember más mentális képességeivel. Ez a rész az egyéb kognitív működések közül a memóriaműködés és a nyelv viszonyát tárgyalja. Célja, hogy a diákok a feladatok elvégzésével felismerjék a memória és a nyelv kapcsolatát, ezen keresztül a nyelv motiváltságának néhány újabb aspektusát.

2. Nyelvészeti háttér

A nyelv nem független az emlékezettől. Az emlékezeti működés teszi lehetővé a nyelvelsajátítást, a nyelv konvencionálódását, a kulturális átadást. Az emlékezet működése egyfelől be van ágyazva az ember biológiumába, másfelől a társas közegben szerzett és értelmezett tapasztalatoknak megfelelően is szerveződik. Az emlékezeti struktúrák dinamikusak, a tapasztalat hatására jönnek létre és fejlődnek.³⁵

„A nyelv az emlékezeten alapul. [...] Minden nyelvelméletnek magába kell foglalnia egy emlékezetelméletet is, ugyanakkor minden emlékezetelmélet tudáselmélet is egyben. Az emberi emlékezet nem statikus – minden új bemenethez, minden élményhez igazodnia kell. A tanulás a tapasztalat hatására módosított emlékezetet jelenti, vagyis az emlékezetben található tudásstruktúrák változásától függ.”³⁶

A nyelvi megértés integrált, holisztikus folyamat. „A megértés során a hallott vagy átélt eseményeket a meglévő tudással vetjük össze.”³⁷ Az elmében tárolódó és dinamikusan szerveződő sémák azért jönnek létre és fejlődnek, hogy „kielégítsék a feldolgozás során felmerülő szükségleteket”.³⁸

Az emlékezeti struktúrák részben általánosak, részben specifikusak.

„Az általános emlékezeti struktúrák kettős feladatot látnak el. Egyrészt segítene a figyelem irányításában; ha egy elem illeszkedik az általános struktúrába, úgy vesszük, hogy nem szükséges emlékeznünk rá. Másrészt, ha az átélt esemény eltér az általános struktúrától, megjegyezzük a különbséget. Az eltérések figyelembevételére és felidézése viszont lehetővé teszi a tanulást. Az eltéréseknek megfelelően módosítjuk régi struktúráinkat [...]”.³⁹

Az új bemenet feldolgozásához használható emlékezeti struktúra prototípus szerinti szerveződést mutat.

³⁵ Az emlékezeti struktúrák velünk születettségével (az innátizmussal) szemben érvel Schank (2004: 18).

³⁶ Schank 2004: 15–16.

³⁷ Schank 2004: 16.

³⁸ Schank 2004: 18.

³⁹ Schank 2004: 15–16.

„Emlékezeti struktúraként az a feladata, hogy kijelölje a helyet az új bemenet tárolásához. Feldolgozási struktúraként pedig a strukturálisan hasonló korábbi események alapján elvárásokat kell rendelkezésre bocsátania, amelyek lehetővé teszik a jövőbeni bemenetek bejölését, illetve a rejtett események kikövetkeztetését.”⁴⁰

A feladatsorban a diákok is kapnak szakirodalmi információkat a 2. (memóriakapacitás), a 3. c) (azonos típusú morfémák száma a morfémaszerkezetben) és az 5. (a 'nyelvem hegyén van' jelenség) gyakorlat elvégzéséhez segítségül. Ezeket az alábbi kutatási eredményekkel érdemes kiegészíteni.

A nyelvi interakcióban a beszélő felek egymásra és együtt a nyelvi kifejezések által kifejezett tartalomra figyelnek.⁴¹ Az interakció időbeli folyamat, a nyelvi kifejezések valamilyen elrendezésben jelennek meg. Egyszerre csak bizonyos méretű információ nyelvi kifejezésére tudunk figyelni. Az **információcsomag**⁴² fogalmilag megalkotott mentális tartalom. Az információcsomagok a nyelvi kifejezések **figyelmi ablakokba**,⁴³ keretekbe rendezésével, időben előrehaladó módon, egymásra épülve, egymást kibontva válnak megfigyel(tet)hetővé. A figyelmi ablakokban a nyelvi kifejezések prozódiai egységként, **hangzasegység**ként valósulnak meg. Az információcsomag méretének határt szab a megnyilatkozó munkamemóriája, valamint az a tudás, hogy a beszélőtársának a memóriakapacitása, figyelme, értelmező tevékenysége is hasonlóan működik, mint az övé.⁴⁴ Az információcsomagnak megfelelő hangzasegységnek jellemző szerkezete van: ezek többségükben **elemi mondatok (egyszerű mondatok vagy tagmondatok)**,⁴⁵ egy egyszerű jelenet nyelvi kifejezései.⁴⁶ Tehát az ember mentális működése, ennek részeként a memóriaműködése magyarázza azt, hogy a beszéd alapegysége az elemi mondat.

A memóriának alapvető szerepe van abban, hogy képesek vagyunk helyzethez kötött nyelvi viselkedési mintákat, például szövegtípusokat sémaként tárolni; általánosabban: képesek vagyunk anyanyelvünket elsajátítani, sőt újabb nyelv(ek) szavait és a szavakkal együtt azok nyelvtani szerkezeteit mint mintázatok (konstrukciókat) is képesek vagyunk megtanulni. A hosszú távú memória működése teszi lehetővé, hogy fel tudjuk idézni a nyelvi kifejezést, annak írott alakját is, tehát hogy megtanuljunk írni és olvasni. A memóriaműködés (más kognitív képességekkel együtt) az alábbi nyelvi jelenségeket is motiválja.⁴⁷

- Általában minél begyakorlottabb, egyszerűbb és rövidebb egy kifejezés, annál kevésbé terheli meg a munkamemóriát (a rövid távú emlékezetet). Ezért a kifejezések jellemzői hatással vannak arra, hogy a belőlük alkotott összetett szerkezettel mennyire könnyű műveleteket végezni.⁴⁸

- A szekvenciák széli helyei feltűnőbbek az észlelés számára, mint a közbülső tartomány elemei, ezért általában egy sorozat első és utolsó tagjára könnyebben emlékszünk, mint a közbülső tagokra. A vég, az utolsó elem(ek) feltűnősége és könnyű felidézhetősége az

⁴⁰ Schank 2004: 125–126.

⁴¹ Lásd Tátrai 2011: 31.

⁴² Lásd Chafe 1988, a kutatás rövid leírását magyarul lásd Kugler–Markó 2014-ben.

⁴³ Lásd Langacker 2016.

⁴⁴ Lásd Tomasello 2002: 77, 116, 141.

⁴⁵ Lásd Langacker 1987: 278, Tolcsvai Nagy 2010: 123, 2013: 279, Tátrai 2011: 84, Imrényi 2013: 49.

⁴⁶ Lásd Chafe 1988: 3, Kugler–Markó 2014.

⁴⁷ Természetesen csak példákat tudunk adni, nem törekszünk teljességre a felsorolásban.

⁴⁸ Lásd Turi–Németh–Hoffmann 2014: 745. Kísérleti eredmények vannak arra, hogy a ragos alakok feldolgozása jobban megterheli a munkamemóriát, mint a képzőt tartalmazó kifejezéseké, de az nem világos, hogy a kapott eredmények általánosíthatók-e, és az sem, hogy mire lehet belőlük következtetni.

emlékezet működésével közvetlenül összefügg. Ezzel magyarázható, hogy például az érvek elrendezése (lásd a retorikai tananyagban) nem egyformán hatásos. Kísérletek igazolják, hogy a szó felismerését jelentősen rontja, ha zajjal lefedik az elejét vagy a végét, de kevésbé befolyásolja, ha a zaj (pl. kattanás) középpüth van.⁴⁹

– A szöveg megértésében az ún. távolsági hatás működik: minél távolabbi szövegrészek között kell kapcsolatot teremteni a sikeres megértéshez, a művelet annál inkább megterheli a munkamemóriát, és ezért annál valószínűbb, hogy hiba történik az értelmezés során.⁵⁰ Ezzel függ össze az is, hogy azok, akik egy tesztben képesek több mondatból álló sorozatot megjegyezni (és például a mondatok utolsó szavait felidézni), azoknak a távolsági hatás kevésbé rontja a teljesítményét.⁵¹

– A nyelvi kifejezések és sémák előhívása a hosszú távú emlékezetből a begyakorlottság mértékétől függően eltérő erőfeszítést kíván, és időnként nehézségekbe ütközik. Az utóbbi esetben a beszélő hezitál, vagy megalkotja a kifejezést, de a szándékolttól való eltérés miatt esetleg utólag javítja is magát. Az is lehetséges, hogy például egy új, vegyült szerkezetet hoz létre, és ezzel nyelvváltozást indukál.⁵²

Ajánlott szakirodalom:

Csaba–Domján–Koncz 2017.

Pléh 2014.

Schank 2004.

Turi–Németh–Hoffmann 2014.

3. A feladatok részletes leírása

1. Sorozatok

a) Hány elemből áll?

1) a magyar telefonszám (az ország előhívószáma nélkül) **7–9**

2) a személyi szám (Ebből hány számjegyet kell memorizálni, ha meg akarjátok jegyezni?) **11, csak az utolsó négyet kell memorizálni**

3) a sorozatban kiadott magyar rendszám **6 (három betű, három szám)**

A) A kérdések segítségével a diákok a hétköznapi életben gyakran használt sorozatok elemszámát figyelik meg. Várhatóan a diákok azt fogják gondolni, hogy ezek fontos adatok, és könnyű őket megjegyezni. A feladat c) részében olvasható szöveg értelmezhetővé teszi, hogy a memóriakapacitással van összefüggésben, hogy a sorozatok nem túl hosszúak (és jellemzően 7 körüli elemszámúak). Ezek a sorozatok az ismételt előhívásban begyakorlódhatnak, és felidézésük gyorsasága már nem elsősorban hosszuktól, hanem a gyakori aktiválástól függ. Ugyanakkor rá lehet mutatni arra, hogy például egy négyjegyű PIN-kód milyen könnyen feledésbe megy, ha nem használjuk rendszeresen, míg például a telefonnal rendelkező diákok a készülék feloldó kódját olyan rutinizáltan adják meg, hogy szinte oda sem kell figyelniük a folyamatra (a mozdulatsor is bevésődik).

⁴⁹ Lásd Lukács–Pléh–Kas–Thuma 2014: 230.

⁵⁰ Lásd Lukács–Pléh–Kas–Thuma 2014: 753.

⁵¹ Lásd Lukács–Pléh–Kas–Thuma 2014: 753–754.

⁵² Lásd Gósy 2002.

B) A három kérdést lehet három külön csoporttal megválaszoltatni, és utána közösen megbeszélni, hogy adódik-e valamilyen következtetés ezekből (lásd az A)-ban).

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál!

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	memóriaműködés, hosszú távú memória
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka, majdközös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc

b) Memóriapróba

Próbáljátok ki párban, hogy milyen hosszú számsorokat tudtok könnyen megjegyezni! A legjobb módszer az volna, ha számítógépen meghatározott (4 és 10 közötti) számjegyből álló véletlen sorozatokat tudnátok generáltatni, de az is jó, ha előzetesen összeírtok változatos számsorokat, és ezeket az egyjegyű számokból álló sorozatokat olvassátok fel társatoknak. Jegyzeteljétek sorozatonként a jó és a hibás felidézés arányát!

Figyelem! Ez nem memóriavizsgálat, csak azt jelzi, hogy az adott helyzetben és állapotban mi megy könnyebben, mi nehezebben.

A) A diákok tapasztalatot szereznek saját memóriaműködésükkel kapcsolatban. Látni fogják azt is, hogy bár vannak egyéni különbségek, ezek (várhatóan) nem nagyon jelentősek. Nem az a kérdés, hogy az adott helyzetben ki teljesít jobban, hanem az, hogy mi jellemző általában a csoportra és/vagy az egész osztályra. Ha a feladat ennek ellenére valakinek túl nagy stresszt okoz, vagy tudható, hogy problémája van az ilyen típusú feladattal, akkor felajánlható számára az, hogy ő összesítse az eredményeket, végezze a számításokat.

B) Kétféle módon lehet a feladatot elvégezni. 1) Több, mindig azonos számú sorozat megismétlését kéri egymástól 4 és 10 elemszám között. Például 3 db 4 elemű sorozat után 3 db 5 elemű sorozat jön, majd 3 db 6 elemű és így tovább. Regisztrálják a jó (vagy a hibás) felidézések számát; a kiértékelésnél összesítik, hogy mekkora elemszámnál hány fordult ebből elő. 2) Minden elemszámú sorozatból csak egyet ismételtetnek el (tehát egy 4 elemű után jön egy 5 elemű stb.), és ahol nem jó a visszamondás, megállnak. Azt rögzítik, hogy hány elemszámú volt a leghosszabb sorozat, amelyet hibátlanul tudtak felidézni. A végén összesítik, hogy hány diáknak volt a leghosszabb sorozata 4, 5... 10 elemű.

A diákok készíthetnek grafikont is az eredmények bemutatásához.

Az eredmények közös megbeszélése után érdemes áttérni a c) feladatrészre. A c) nélkül is megoldható a tapasztalat magyarázata, ha a diákok már tudnak a munkamemóriával kapcsolatos kutatásokról, vagy ha ezt a tanár összefoglalja a számunkra.

Az informatikai eszközöket érdemes kihasználni ennél a feladatnál minden szakaszban: a kísérlet megtervezésénél, lebonyolításánál és az eredmények feldolgozásánál, megjelenítésénél is.

C) Az 1) módszer esetén vélhetőleg kevés hiba lesz 7 elem alatt, és ahogy nő az elemszám, úgy várható nagyobb arányban hibázás. A 2) módszernél arra számíthatunk, hogy 7 fölött kevesebb diáknak lesz eredménye, mint 7 elemszámnál vagy 7 alatt.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a rövid távú memória működése
Javasolt munkaforma	páros és csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	a kísérlet megtervezése; papír a sorozatokhoz (ezek összeállítása) vagy informatikai eszköz (programozás); esetleg táblázatkezelő program az adatok feldolgozásához
Tervezett időtartam	30–45 perc (a programozási feladat nélkül)

c) Munkamemória

Olvassátok el az alábbi szöveget, és vessétek össze a memóriapróba megfigyeléseivel!

Az elsődleges memória arra az információra vonatkozik, amely az észlelés után a tudatban megmarad és a pszichológiai jelen részét képezi, míg a másodlagos memória olyan információt tartalmaz, ami már elhagyta a tudatot, és ezért a pszichológiai múlt része. [...] az elsődleges memóriának egy mindennapi példája az lehet, amikor megpróbálunk néhány másodpercig emlékezni egy telefonszámra. Rendszerint két fő jellemzőt tulajdonítanak ennek a tárnak. (1) különlegesen korlátozott kapacitás (körülbelül nyolc számjegynél többre nem tudunk visszaemlékezni); és (2) a tárolás sérülékeny, hiszen a legkisebb figyelemelterelés rendszerint azzal jár, hogy elfelejtjük a számot.

Nagyon nehéz pontosan megbecsülni a rövid távú tár kapacitását. [...] Miller klasszikus tanulmányában (1956) kimutatta, hogy a közvetlen memória terjedelme »hét plusz/mínusz két egység« [...]

A rövid távú memória terjedelmének mértékével az a probléma, hogy a hosszú távú memória is szerepet játszhat a memóriaterjedelem mértékének meghatározásában.⁵³

A) A szöveg segíthet a b) rész eredményeinek a magyarázatában.

B) Egyéni olvasás, közös megbeszélés. A szöveg utolsó megjegyzéséhez kapcsolódva megkérdezhetjük, hogy befolyásolta volna-e az eredményt, ha például a négyelemű sorozat megegyezik a születési évükkel, vagy ha a sorozat valamilyen mintázatot követ (például páros számok növekvő sorozata).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a rövid távú memória kapacitása (munkamemória-kapacitás)
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8 perc

2. A sorrend

a) Kísérlet

Készítetek hét diából álló sorozatot hétköznapi tárgyakat ábrázoló rajzokból, képekből! A tárgyak lehetnek gyümölcsök, egyszerű használati tárgyak. A vetítést úgy állítsátok be, hogy

⁵³ Eysenck, Michael W.–Keane, Mark. T. 1997. Kognitív pszichológia. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest: 148–149.

minden képet csak egy másodpercig lássanak a kísérlet résztvevői! Ha van digitális tábla a teremben, akkor egyszerre több emberrel is elvégezhetitek a kísérletet.

A résztvevők feladata az, hogy a vetítés után írják le a dolgok felbukkanásának sorrendjében, hogy mit láttak.

Összesítsétek az eredményeket! Állapítsátok meg, hogy hol fordult elő több hiba: a sorozat elején, a belsejében vagy a végén?

Ha elég sokan vesznek részt a kísérletben, akkor az eredmény általánosítható lesz arra vonatkozóan, hogy egy sorozat esetében a sorozat melyik részét jegyezzük meg jobban, melyikre emlékszünk pontosabban.

A) és C) A kísérlet célja annak megfigyelése, hogyan működik az elme a sorozatok feldolgozásakor, tárolásakor és felidézésekor. Azt az eredményt várjuk, hogy a széli helyek feltűnősege hat az előhíváshatóságra, ezért a sorozat elején és végén kevesebb hiba lesz, a belsejében több. Az eredmények általánosíthatók tetszőleges elemekből álló sorozatokra, tehát általánosan a nyelvi kifejezésekből álló összetett szerkezetekre is. Arra azonban érdemes figyelni, hogy a természetes nyelvi tevékenységben a kifejezések összekapcsolása és elrendezése motivált (nem véletlenszerű vagy önkényes, mint a kísérletekben), és ez hatással van a felidezésre is.

B) Érdemes több csoportban dolgozni (pl. az egyik csoport közlekedési eszközök képeit vetíti, a másik gyümölcsöket vagy szerszámokat), hogy mindenki lehessen kísérlettervező és kísérleti személy is. A képeket a diákok a Pixabayról jogszerűen és ingyenesen le tudják tölteni, a Pixabay fogalomkörönként is felkínálja a válogatást a képekből.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	sorozatok feldolgozása, előhívása a munkamemóriából
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	számítógép (digitális eszköz), 7 diás ppt; az eredmények gyűjtése és kezelése táblázatkezelő programmal
Tervezett időtartam	30 perc

b) Érvelés

Elevenítsétek fel, vagy nézzetek utána annak, hogy a retorikai művek mit tanácsolnak az érvek elhelyezésével kapcsolatban! Hogyan függ ez össze a kísérlet tapasztalataival?

Cicero: erős első és utolsó (széli) érv/bizonyítás, a gyengébb érvek középpütt

Quintilianus: az erős bizonyítékokat kell megtartani, de ha az érvek mégsem egyformán erősek, akkor fokozásos elrendezést javasol (gyengébb → erősebb)

Egyéb elrendezések is elképzelhetők, ezek kevésbé hatásosak. Ilyen a lejtős (legerősebb érv → gyengébb) és a piramidális (gyengébb – legerősebb – gyengébb).

Cicero javaslata teljesen egybevág a sorozatokkal kapcsolatos kísérletek eredményeivel. Quintilianusnál a beszéd végére kerülő legerősebb érv szintén motiválható a szélekre jutó nagyobb figyelemmel, valamint a rövid távú memória működésével.

A) A feladat célja, hogy a diákok kapcsolatot teremtsenek az észlelésre és a memória működésére vonatkozó általános megfigyelés és a nyelvi jelenségek között. Látni fogják, hogy a nyelvi kifejezések sorozatának a feldolgozását is azonos mentális képességek befolyásolják, illetve teszik lehetővé.

B) Ha nem tudunk építeni arra, hogy a diákok felelevenítik az érvek elrendezésével kapcsolatos ismereteket, akkor adhatunk nekik kizárólag az érvek elrendezésében különböző szövegváltozatokat. Az ezekkel való megismerkedés után azt kérjük, hogy állítsák sorrendbe a szövegváltozatokat a hatásosságuk szerint. Ha nem értenek egyet, érveljenek az álláspontjuk mellett stb., a csoport alakítson ki a hatásosság alapján konszenzusos rangsort a szövegváltozatok között. L. Aczél Petra könyve⁵⁴ a célra felhasználható gyakorlatokat is tartalmaz.

Szöveg minta, amelyből a különböző változatok létrehozhatók:

Mért fontos a szellőztetés?⁵⁵

A szellőztetéssel elűzhetjük a kellemetlen szagokat. Az áporodott vagy dohányszagú levegő a belépőnek kellemetlen, barátaink nem szívesen látogatnak meg minket, ha nem ügyelünk a rendszeres szellőztetésre. Bár a kellemetlen szagok közömbösítésére sokféle megoldás létezik, a leghatékonyabb mégis az, ha naponta legalább háromszor kis időre kitárjuk az ablakokat.

Szellőztetéssel tudjuk felfrissíteni a lakás levegőjét. Friss levegő nélkül fáradtak, álmosak leszünk, teljesítőképességünk csökken, a fejünk megfájdulhat. Sokszor nem is jut eszünkbe, hogy az élénkítő italoknál egyszerűbb megoldás is az ablakok kitárása egy-két percre.

Szellőztetéssel szabadulhatunk meg a lakásban keletkezett és felhalmozódott káros anyagoktól. Ilyen lehet a nyílt kazánok esetében megjelenő szénmonoxid, a sütés során felszabaduló égéstermékek, a dohányfüst. A kórokozók és egyéb káros anyagok megtapadnak a füst, a levegőben kavargó finom por vagy a pára felszínén, légzőrendszerünkbe kerülve megbetegíthetnek minket. Egészségünk érdekében tehát rendszeresen kell szellőztetni.

C) Érdeemes figyelni arra, hogy a különböző elrendezések alternatívák, nem szabályról van szó. Az is lényeges, hogy a bizonyítás ereje több tényezőtől függ, például az érv, a bizonyítás részletezettségétől, kidolgozottságától is.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	az érvek elrendezésének motiváltsága
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	tankönyv (retorikai ismeretek) vagy szövegváltozatok
Tervezett időtartam	szövegek nélkül 5 perc, szövegekkel 15 perc

⁵⁴ Lásd L. Aczél 2001.

⁵⁵ A szöveget ez a cikk inspirálta: <https://www.glamour.hu/gtest/miert-fontos-a-selloztetes-10903> (2018.01.27.)

3. Monstrumok

a) Szószörnyek

Írjatok példát nagyon hosszú magyar szavakra! Elemezzétek ezeknek a szerkezetét: hány tő, hány képző, hány jel van bennük? (Nem baj, ha nincs teljes egyetértés köztetek a szó felépítésével kapcsolatban.)

Például:

meg_{ige}kötő-szent_{tő}-ség_{képző}-telen_{képző}-ít_{képző}-(het_{képző}-etlen_{képző})-ség_{képző}-(es-ked)_{képző}-és_{képző}-ei_{jel}-tek_{birtokos személyjel(v. személyrag)}-ért_{rag};

el_{ige}kötő-kel_{tő}-káposztá_{tő}-(s-ít)_{képző}-ott_{képző}-talan_{képző}-ít_{képző}-ott_{jel}-átok_{rag} (az -ott és a -talan összekapcsolódásakor a helyesírás egyszerűsít)

Ugyanezek a szerkezetek az azonos típusú szóelemeket eltérő színnel jelölve:

meg-szent-ség-telen-ít-(het-etlen)-ség-(es-ked)-és-ei-tek-ért

el-kel-káposztá-(s-ít)-ott-talan-ít-ott-átok

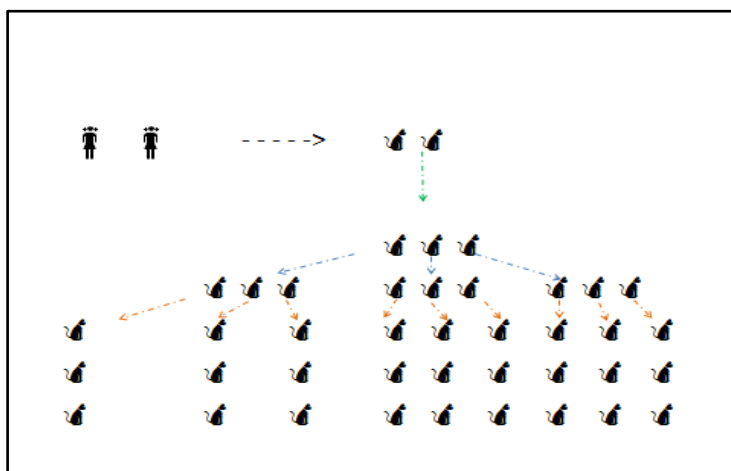
Mi a magyarázata annak, hogy az ilyen szerkezetű szavak nem szoktak előfordulni a hétköznapi társalgásban?

Nehéz lenne megérteni őket. Kapcsolatot teremtve az előző feladatokkal várható az a magyarázat, hogy a 7 fölötti elemszám már komolyan megterhelne a munkamemóriát.

b) Kinek a mije?

Képzeljük el, hogy az ábrán látható lányoknak két macskája van, és jelöljük úgy ezeket a macskákat, hogy ők a lányokéi ('a lányok macskáí'). Hogyan lehetne ugyanilyen szerkezettel vonatkoztatást tenni a macskák kismacskáinak a kismacskáira?

1. ábra. Kinek a mije?

1. Van-e valamilyen grammatikai akadály annak, hogy az -é birtokjelet -i birtoktöbbsesítő jel kövesse, és ez a toldalékkapcsolat többször is előforduljon egy szóban? **Nincs.**

2. Használják-e az emberek az -éiéi, -éiéiéi stb. toldaléksorozatokat? **Nem,** ezt nyelvi adattárakban lehet ellenőrizni (reguláris kifejezéssel *.éiéi és *.éiéiéi), de megpróbálhatják azt is, hogy idézőjelek között internetes keresőbe írják be („éiéi” és „éiéiéi”). A Magyar Nemzeti Szövegtár 2-ben egyetlen adat van a sajtó alkorpuszban (A "NYELVÉBEN ÉL A NEMZET" sorozatunkban, Márai Sándor és Kosztolányi Dezső féltő intelmei közepette hallgatjuk anyanyelvünk bölcső-ringató misztérium-dúdlását: ***ővéiéiéi** ... *fiaiéi-e?), a másik „vaktalát”, mert nem jeles főnév, hanem felkiáltás (**-Héiéiéiéi!**)).

3. Mi ennek a magyarázata? **Nehéz lenne megérteni. Amikor a figyelem úgy irányul A-n keresztül E-re, hogy A-ról B-re, B-ről C-re, C-ről D-re stb. helyeződik át, de kiindulópontként csak A és B ismert, akkor a továbbiak elérése egyre bizonytalanabbá válik.**

A) Az a) és b) feladatrészt célja annak megfigyelése, hogy a figyelmünk működése összefügg a memóriaműködéssel. A nagyon nagy összetettségű, sok elemből álló kifejezések megértése nehézségekbe ütközik, mert túlságosan megterhelik a munkamemóriánkat. A figyelem kiterjedő aktivációja valahonnan valahová valamilyen mentális ösvényen halad (lásd a b) feladatrészt, a szakirodalomban a referenciapont-szerkezetet).⁵⁶ A példában a lányokon keresztül válnak elérhetővé a hozzájuk tartozó macskák, és azokon keresztül a hozzájuk tartozó macskák stb. Ha ennek követéséhez nincs elegendő információnk, akkor nem jön létre megértés.

B) Az a) pármunka, a b) tanári kérdésekkel irányított közös megbeszélés.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	memória és figyelem
Javasolt munkaforma	pármunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

c) Kísérlet

A szakirodalom szerint⁵⁷ nem szokott előfordulni háromnál több képző és háromnál több jel egy szóban, ennek a képlete: T + K + K + K + J + J + J + R.

Állítsatok össze kérdőívet! Úgy válogassátok össze a szavakat, hogy ellenőrizni tudjátok:

1. Valóban maximálisan hét toldalék természetes egy szóban?
2. Valóban nem természetes, ha képzőből és jelből háromnál több van egy szóban?

A kísérleti személyek értékeljék a szavakat, értékelésüket jelöljék skálán!

Példa: Előfordulhat-e a szó egy beszélgetésben? Karikázd be a válasznak megfelelő számot!

1 ----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

A) A memóriaműködésre vonatkozó tudás alapján az tűnik optimálisnak, ha maximálisan hét körüli elemből állnak az összetett szerkezetek. A kísérlettel ahhoz jutunk közelebb, hogy a szóelemekre bontható összetett szerkezetek esetében is alkalmazható-e ez az elv. Természetesen olyan szerkezeteket érdemes csak vizsgálni, amelyeknek az elemeit is feldolgozzuk a megértés során. A *házasság* szó például három elemre bontható tudatos elemzéssel, de nem építjük össze három részből, és az is kérdéses, hogy a szó megértése során történik-e elemzés, felismerjük-e, azonosítjuk-e a részeit.

⁵⁶ Lásd például Tolcsvai Nagy 2013: 255–257.

⁵⁷ Bencze 1992: 36.

B) A két kérdést meg lehet osztani a csoportok között. Az 1. kérdést úgy érdemes vizsgálni, hogy különböző számú és különböző szerkezetű toldaléksorozatokot hozunk létre, törekszünk a természetességre, amennyire csak lehet. Háromnál nagyobb elemszámot az azonos típusú toldalékok esetében csak hét vagy hét fölötti toldalék esetén használunk. Erre mutat be példákat az alábbi táblázat.

1. kézikönyvtáblázat. Szóalakszerkezetek

4 toldalék	TKKJR állításokat, díszítéseket	TKJJR kérdéseimet	TJJJR barátaimét	TKKKJ nyomtathatók
5 toldalék		TKKJJR állványzataikat, állításait	TKJJJR portáikét	TKKKJT kártalanítókat
6 toldalék		TKKKJJR kérvényezőiket, hangosítóinkat, lomtalanításaikkal	TKKKJJR rakodóikét	TKKKJJT kártalanítóikat, látványosságaikkal
7 toldalék		TKKKJJJR kérvényezőikét	(TKKKKKJT kérvényezhetőségével)	(TKKKJJJJ áramtalanítóinkéi ⁵⁸)
8 toldalék		TKKKJJJJT lomtalanítóinkéit	TKKKKKKJT kérvényeztetettségével	

Kérhetjük a diákokat, hogy figyeljék meg, mely szerkezeteket alkotják meg könnyedén, melyeket nehezebben. A nagyobb erőfeszítés magyarázatára érdemes rákérdezni (alacsony gyakoriság, kisebb fokú begyakorlottság).

A 2. kérdés vizsgálatához három és háromnál több képzőt vagy jelet tartalmazó szavakat kell értékelteni. Itt is lényeges, hogy tő gyakori kifejezés legyen, és többféle szerkezetet is kipróbáljunk. Erre mutat be példákat az alábbi táblázat.

2. kézikönyvtáblázat. Képző- és jelsorozat példákkal

	képzősorozat	jelsorozat
3 toldalék	olvashatóság, nagyítgatás, vadászati [tilalom], súrlódási	társaimé, házaiké, lányokéi, bátyáméé
4 toldalék	nyomtathatóság, nagyíthatatlanság, rajzoltatgatás, megbízhatósági	barátaiméi, váraikéi, öcséméi
5 toldalék	kérvényezhetőség, bizonyíthatósági	társaiméié, bátyámékéié, tanárokéiéi, nővéreimékéi

Ki kell jelölni az adatközlők körét (pl. iskolatársak) és számát, meg kell beszélni, hogyan fog eljutni hozzájuk a kérdőív (vagy a kérdőívező személy). Nem törekszünk reprezentativitásra és nagy mintára, húsz adatközlővel is elég nagy feladat lesz az adatok feldolgozása.

Online kérdőív ingyenesen készíthető például az alábbi oldalakon:

<http://www.kerdoivem.hu/>

<https://docs.google.com/forms/u/0/>

C) Arra lehet számítani az 1. kísérletben, hogy a kísérlet résztvevői a rövidebb szerkezeteket fogják természetesebbnek tartani, ezeket fogják jellemzően a (3–)4–5 sávban értékelni, míg

⁵⁸ Itt az *áram*-ot tőnek vettük, de elemzéssel fel lehet tártani a szerkezetét.

a hosszabb, sok toldalékot tartalmazó, komplexebb szerkezeteket általában az 1–2(–3) sávban. Vagy másként: 1 minősítést gyakrabban kap 7–8 toldalékot tartalmazó szó, mint a rövidebb szavak, és 5 minősítést gyakrabban kap 4–6 toldalékot tartalmazó szó, mint a hosszabb szavak.

A 2. kísérletben azt várjuk, hogy a 3 azonos toldalék elfogadhatóbb lesz, mint a háromnál több. Arra is lehet számítani, hogy az 5 képzős szavak elfogadhatóbbak lesznek, mint az azonos számú jelet tartalmazók.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szavak morfémaszerkezetének összetettsége
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	online vagy hagyományos kérdőív elkészítéséhez eszköz, az adatok feldolgozásához táblázatkezelő program
Tervezett időtartam	kérdőívkészítés: 60 perc; az adatok begyűjtése az eszköztől függ, érdemes legalább egy hetet szánni rá; az adatok feldolgozása csoportban: 60–90 perc; az eredmények bemutatása: 30 perc

4. Történetmondás

Az alábbi szöveg egy videón bemutatott rövid jelenet elbeszélése. A rövid történetet kísérleti személyek hangzasegységekre bontották. Figyeljétek meg, hogy milyen hosszúak és milyen szerkezetűek ezek a hangzasegységek!

- (1) beszaladt egy fiú a szobába
- (2) öö és keresett valamit
- (3) és nem találta
- (4) és eléggé sietett
- (5) öö idő szűkében volt valószínűleg
- (6) és ő és ő a lehetséges helyeken ahol gondolta hogy ott lehet az a tárgy ott megnézte
- (7) és ő hát egy ilyen egy ilyen
- (8) én arra következtettem hogy biztos valami ilyen informatikus srác lehetett vagy nemtom
- (9) mer elég ilyen nagy elektronikus apparátus volt a szobába
- (10) meg volt ott egy ilyen villogó valami is
- (11) és nem tudom ez úgy szemet szúrt
- (12) meg sok könyve is volt
- (13) és hát ööm nem találta végül meg azt a tárgyat
- (14) amit keresett
- (15) és ment tovább
- (16) de nem fejezte be a keresést
- (17) és azt ugye már nem tudjuk hogy mi történt ez után

Hangfájl a szöveghez [ez a narratíva utáni dialógust is tartalmazza, le kell állítani]:

A008DM550041.WMA

A) Azt akarjuk megfigyeltetni, hogy milyenek a hangzasegységek, mennyi információt milyen szerkezetben közlünk egy prozódiai egységben (prozódiai keretben).⁵⁹ A megfigyelésből arra akarunk következtetni, hogy mi motiválja az információcsomag méretét, a hangzasegység terjedelmét. Célunk annak megfigyeltetése, hogy a hangzasegység jellemzően elemi mondat is, vagy nem túl hosszú, szorosan összekapcsolódó elemi mondatokból áll. A hangzás felől motiváló tényező a lélegzetvételhez szükséges szünet (biológiai meghatározottság), a hangzasegységeket jellemzően hosszabb szünetek határolják. Ugyanakkor a hangzasegységek jellemzően értelmi egységek is, egy információcsomag jellemzően egy jelenet, az összetett jelenetsort részekre bontva beszéljük el, ezt a méretet a memóriaműködés is motiválja.⁶⁰

B) A megfigyelést segíthetik a következő kérdések:

– Mi jelöli/jelölheti a hangzasegység határát? – Kötőszó, szünet, beszéddallam, a jelenet feldolgozása/bemutatása után áttérés egy másik jelenetre. A kötőszó a diákok számára is világos, a szünetre és a dallamkontúrra a határjelölésben nyilván csak következtetni fognak. Érdekes megfigyeltetni, hogy a hosszabb szünet (pl. a hezitálás a (6)-ban) önmagában nem eredményezi azt, hogy hangzasegységhatárt állapítunk meg (pontosabban állapítanak meg a kísérlet résztvevői).⁶¹

– Hány elemi mondatból vagy tagmondatból állnak a hangzasegységek? – Jellemzően egyből, van példa több elemi mondat kapcsolatára is.

– Ahol több elemi mondat kapcsolódik össze, milyen viszony van közöttük? – Jellemzően értelmező, beszélői viszonyt jelölő elemi mondat az egyik (pl. *én arra következtettem; vagy nemtom* (8); és *nem tudom* (11)), vagy inkább már diskurzusjelölővé vált elem. A beszélői kommentár a (6)-ban a beszélő következtetéseit mutatja be arról, hogy mire gondolhatott, mit feltételezhetett a szereplő (lásd elmeolvasás).⁶²

C) A fenti (A–B) válaszlehetőségek már elégségesek. A (7) olyan elemi mondat, amelyet a beszélő nem fejezett be, más megoldást választott, azzal folytatta az elbeszélést (ez 17-ből 1 eset). 12 hangzasegység olyan elemi mondat, amelyben igealak is van, tehát egy folyamat köré szerveződő jelenetet mutat be. Az elemi mondatok részesedése 76%. Két hangzasegység 2 elemi mondatból áll (lásd (11), (17)), ez 12%; ezek közül az egyik elemi mondat beszélői kommentár (reflexió). Szintén két hangzasegység áll 3 elemi mondatból (lásd (6), (8), szintén 12%-os az arány), ezekben is van beszélői kommentárt jelölő elemi mondat. (A kerekítés a százalékos értékek összeadásánál okozhat eltérést a 100%-tól.)

Az elemi mondatok aránya a hangzasegységek között ebben az esetben nagyobb, mint egy másik adatközlő hasonló narratívájában,⁶³ ott az elemi mondatból álló hangzasegységek aránya 56%. Chafe adatai szerint⁶⁴ az elemi mondatok aránya értelmiségek társalgásában 70% körül van, de elég nagyok az egyéni eltérések is (60% alatt és 80% fölötti értékeket is adatolt).

⁵⁹ Lásd Langacker 2016.

⁶⁰ Vö. Tolcsvai Nagy 2013: 279–280.

⁶¹ Amikor azonban csak a hangzás alapján kellett tagolniuk, a szöveg el volt maszkolva, akkor a szünet erősen irányította a tagolás műveletét (lásd Kugler–Markó 2014). A beszédmegértés természetes folyamatára azonban az jellemző, hogy egységben van benne hangzás és értelem.

⁶² Kiss 2005.

⁶³ Lásd Kugler–Markó 2014.

⁶⁴ Lásd Chafe 1988: 3.

A diákok vitathatják a szövegben jelölt hangzásegységeket, elképzelhető, hogy más tagolást javasolnának. A hanganyag alapján lehetőség van arra, hogy Kugler–Markó 2014-hez hasonlóan megvizsgálják, hogy hol azonosítanak adatközlők hangzásegységhatárokat.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	az információcsomag, a hangzásegység és az elemi mondat összefüggése
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc; a szerkezetek alapos elemzésével, számszerűsítésével és az eredmény megvitatásával 30–40 perc

5. A nyelvem hegyén van...

Olvassátok el az alábbi szakirodalmi részletet!

Valószínűleg nincs olyan ember, aki ne élte volna már át azt a bosszantó élményt, hogy ki akar mondani egy szót, de sehogy sem jut az eszébe. Leggyakrabban akkor tapasztaljuk, ha egy nevet akarunk kiejteni, s bár pontosan tudjuk, hogy kire vagy mire gondolunk, mégsem sikerül a kérdéses szót kimondanunk. A „nyelvem hegyén van” jelenséget ’átmeneti szótalálási nehézségként’ is definiálják [...], ami arra utal, hogy vannak gyakorivá, sőt állandóvá váló szótalálási problémák [is]. (Gósy 2002: 197.)

Figyeljétek meg, hogy milyen kifejezések előhívásában tapasztaljátok ezt a jelenséget magatoknál és másoknál! **A szöveg a tulajdonneveket említi, de más kifejezések is lehetnek, például olyanok, amelyeknek az előhívása kevésbé begyakorlott (pl. a tantárgyakhoz kötődő szakszavak).**

Milyen okai lehetnek a szótalálás átmeneti nehézségének? **Nem tudjuk pontosan, bármilyen ötletet el lehet fogadni, az a lényeg, hogy a diákok odafigyeljenek saját tapasztalatiakra és tudjanak ezekre reflektálni. Várható például az a válasz, hogy valamilyen tevékenység megterheli a memóriánkat, stresszt élünk át.**

A jelenséggel kapcsolatban azt a magyarázatot olvashatjuk, hogy akadályozva van a nyelvi forma pontos előhívása a jelentés, a fogalmi pólus aktiváltsága mellett is. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a nyelvi kifejezés formáját is fel tudjuk idézni valamilyen mértékben, csak nem teljesen: „A lexémaszint valamilyen mértékű aktiválódására utal az, hogy nemegyszer a keresett szó szótagszámát, ritmusát, gyakran egy vagy több, rendszerint a szókezdő beszédhangokat is fel tudjuk idézni” (Gósy 2002: 197).

A) Saját tapasztalat előhívásával megerősítjük, hogy a nyelvi tevékenység szoros kapcsolatban van az emlékezet működésével. A „nyelvem hegyén van” jelenség mellett rákérdezhetünk a téves szótalálás eseteire is.⁶⁵ Mindkettőből azt lehet általánosítani, illetve megerősíteni, hogy a nyelvi kifejezések konvencionálódott forma-jelentés párok, és mind a forma, mind a jelentés alapján asszociatív viszonyokban, hálózatokban tárolódnak az elmében.

B) Megfigyelés, tapasztalatok felidézése, eszmecsere.

⁶⁵ Lásd Gósy 2002.

C) A nem átmeneti (hanem állandósuló) szótalálási probléma is felvetődhet, főképp az idősebb hozzátartozókkal kapcsolatos tapasztalatból, vagy ha esetleg ismernek olyan személyt, akinél ez stroke következményeként jelentkezik. Az érdeklődőknek további szakirodalmat kínálhatunk. Érdekes lehet megnézni a Felelet az életnek sorozatnak azt az epizódját (M1), amely Erőss Tamással készült, és az afázia a témája.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szóelőhívás a memóriából
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd közös beszélgetés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc (megfigyeléses adatgyűjtés nélkül)

6. Rejtvény

A számítógép képernyőjén egy reklám jelenik meg internetezés közben. A reklám szövege: *Kihúzható fogas* (az egyéb információkat nem közöljük). Mi a magyarázata annak, ha az olvasónak első pillantásra a *fog* (a szájüregben lévő csontszerű képződmény) jut az eszébe, és csak a teljes szerkezet újbóli letapogatása után dolgozza fel azt, hogy egy bútordarabról van szó?

Arra a válaszra számíthatunk, hogy a *kihúz* ige és a *fog* a nyelvhasználatban gyakrabban fordul elő együtt, mint a *kihúz* és a *fogas*. A gyakori együttes előfordulás következménye a szorosabb asszociatív viszony, ezért a *kihúz* serkentően hat a *fog* aktiválására. További szempont, hogy a használati tárgy elnevezése metaforikus, és bár a *fogas* szót már nem metaforikusan értjük meg, ez nem zárja ki azt, hogy a tövét felismerjük. A *fog* és a *fogas* azonos részt tartalmaz, a hangzás és a jelentés alapján is összefüggésben vannak egymással.

A) A példa lehetőséget ad arra, hogy elgondolkozzunk azon, hogyan szerveződik a nyelvi kifejezésekhez kapcsolódó tudás az elmében. Melyek az erősebb, begyakorlottabb kapcsolatok, asszociatív viszonyok? Ezekről feltételezhető, hogy a csomópontjaik együttesen aktiválódhatnak.

B) A magyarázatról együtt gondolkodunk. Ha a várt választ kapjuk (lásd a keretben fent), feltehető a kérdés: honnan lehet tudni, hogy valóban gyakrabban fordul elő együtt (kollokálódik) a *kihúz* ige és a *fog*, mint a *kihúz* és a *fogas*? A Magyar Nemzeti Szövegtár 2 felkínálja a lehetőséget a kollokációgyanús kifejezések listázására. Az alábbiakban a *kihúz* ige után jellemzően gyakran előforduló kifejezések vannak sorrendezve. Ebből látható, hogy a *fog* és (idiómában, elvont jelentésben) a *méregfog* a leginkább jellemző módon kapcsolódó szavak közé tartoznak. A *fogas* nincs a leggyakoribbak között (de hasonló használati és berendezési tárgyak vannak, pl. *fiókot/fiókját*, tehát ez a kapcsolódási mód is be van gyakorolva).

Collocations

Corpus: corpname

Query: word,[lemma="kihúz"] 15928

Sort: word in right context 15928

3. kézikönyvtáblázat. A kihúz ige kollokációi

	Freq	logDice
nyerőszámait	315	9.299
gyufát	322	9.246
zsebéből	355	9.129
talajt	320	9.044
Ötöslottó	204	8.638
csávából	179	8.488
nyerőszámai	209	8.438
bajból	178	8.416
konnektorból	163	8.337
dugót	166	8.286
fiókot	166	8.285
alól	729	8.271
tárcáját	150	8.202
nyugdíjasig	130	8.048
előveszi	145	8.041
csecsemőtől	130	8.036
fogát	140	7.958
hősiesen	135	7.954
méregfogát	114	7.852
ellenállt	123	7.819
Forint	130	7.794
pálinkás	107	7.733
mentornál	104	7.732
hordóba	107	7.728
Néhányan	124	7.709
megpróbálták	143	7.670
fotós	145	7.631
Hatoslottó	92	7.539
Holt-Tiszából	90	7.523
lekapcsolom	89	7.501
elosztót	90	7.483
vízből	117	7.474
szőnyeget	93	7.439
heti	352	7.311
áfacsalók	78	7.309
lottó	105	7.269
békát	82	7.252
találkozás	104	7.194
fiókját	74	7.193
sorozatot	146	7.188
megállóból	75	7.183
konyhaasztal	70	7.141
ötös	108	7.138
gödörből	92	7.128
alóla	73	7.090
TV-dugóját	64	7.035
terepszemlével	64	7.034
viaszosvászonnal	64	7.030
beleegyezően	64	7.028
kiballagott	64	7.027
széket	95	7.022

Ha van interaktív tábla, akkor az MNSZ2-ből az adatokat közös munkával is kinyerhetjük.

Bár a listában lehet hiba (előfordult a lekérdezéskor többször számolt azonos adat), mégis érdekes lehet megfigyelni a legszorosabb kapcsolatokat (*az Ötöslottó/Hatoslottó/lottó nyerőszámait; a talajt/szőnyeget vki alól; a gyufát; vkit a csávából*). Minél elvontabb a kihúzás jelentése a szerkezetben, minél inkább idiomatikus a jelentés, annál jellemzőbb a nagy gyakoriság az együttes előfordulásban.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szavak együttes előfordulása, asszociatív viszonyok az elmében, együttes aktiválódás
Javasolt munkaforma	közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	korpuszhasználat nélkül 5–10 perc; korpuszhasználattal, az adatok értelmezésével 30 perc

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A gyakorlatsor arra irányítja a figyelmet, hogy nyelvi jelekben forma és funkció kapcsolódik össze konvencionálódottan. Egyrészt magára a konvencionálódottságra irányulnak a gyakorlatok (a megnevezési igény nélkül alkotott kifejezések esetében épp a nem konvencionálódottságon keresztül), másrészt arra, hogy a nyelvi jelek séma-megvalósulás viszonyban működnek, ezért a sémák aktiválásán keresztül akár nonszensz szavaknak is tudunk típusjelentést tulajdonítani (lásd a 4. feladatot, és ehhez további példaként Pomázi 2018-at). Több gyakorlatban kiaknázható az, hogy a nyelvi kifejezések asszociatív viszonyokban rendeződnek el az elmében, ezért a meglévő kifejezések motiválni tudják az új szavak formáját (lásd a 2. feladatot), másrészt a hangzás mintázatán keresztül a nonszensz szavak felidézhetnek létező szavakat (lásd a 4. feladatot).

A diákok számára világossá kell tenni, hogy a 2. pontban részletezett szimbolikusság nem azonos azzal, amikor egy dolog/jel szimbólum abban az értelemben, hogy „önálló jelentésű és hangulatkörű kép, illetve képsor, amely mögül gondolati tartalom, eszme vagy érzelem sejlik fel. A szimbólum mindig valami mélyebben rejtőző mondanivalót fed”⁶⁶, ahogy például a galamb a béke szimbóluma.

2. Nyelvészeti háttér

A nyelvészeti háttér megrajzolásához Tátrai Szilárd munkáját hívjuk segítségül.

„A nyelvi reprezentációk lényegileg különböznek a minket körülvevő világ érzékszervi meg tapasztalásán alapuló (ún. perceptuális és szenzomotoros) reprezentációktól. Amíg utóbbiakat a világ egyéni birtokbavétele jellemzi, addig a nyelvi reprezentációknak mind a kialakulása, mind a működése feltételezi a társas interakciókat, vagyis a világ közös birtokbavételét, amely a tapasztalatok megosztásának a képességét és lehetőségét jelenti. A nyelvi reprezentációk lényegi jellemzője tehát, hogy a tapasztalatok megosztására szolgáló szociokulturális konvenciókként, más néven: **kommunikációs szimbólumok**ként funkcionálnak. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a kommunikációs szimbólumként funkcionáló nyelvi reprezentációk nemcsak a perceptuális és szenzomotoros reprezentációktól különböznek, hanem a kommunikációs jelzésektől (szignáloktól) is. [...]

A nyelvi szimbólumok működéséhez [...] elválaszthatatlanul hozzátartozik a **figyelemirányítás**, amely pedig szorosan összefügg a nyelvi tevékenység mint **szimbolikus kommunikáció** három alapvető jellemzőjével, az intencionalitással, az interszubjektivitással és a referencialitással. Továbbá egy negyedikkel, a perspektivikussággal, amely a nyelvi szimbólumokat az egyéb szimbólumokhoz képest kognitív szempontból igazán egyedülállóvá teszi.

A sikeres szimbolikus kommunikáció nélkülözhetetlen velejárója a másik kommunikációs szándékának (intenciójának, irányulásának) a megértése, amely a szándékok megértésének speciális esete. Nem egyszerűen azt értjük meg, hogy a másik mit

⁶⁶ Sájter 2008: 538

szándékozik megtenni, hanem azt, hogy a másik szándékai a mi figyelmi állapotunkra irányulnak. A nyelvi megismeréssel kapcsolatos **intencionalitás** tehát nem egyszerűen csak célelvűséget, célra irányulást jelent. A szimbolikus kommunikációval összefüggésben az intencionalitás két további aspektusát is figyelembe kell venni:

– a kommunikációs szándékok a másakra mint önmagunkhoz hasonló intencionális ágensre irányulnak.

– A kommunikációs szándékok a közösen birtokba vehető, azaz megosztható világra, annak bizonyos dolgára vagy eseményére irányulnak. [...]

A nyelvi szimbólumok használatának másik – az előbbtől közel sem függetleníthető – jellegzetessége a **referencialitás**. Az interszubjektív nyelvi megismerést ugyanis egy hármas (triadikus) viszonyrendszer jellemzi, amelyet referenciális háromszögnek is szokás nevezni: (1) valaki (2) valakinek (3) valamire irányítja a figyelmét. A nyelvi referencia (vonatkozás, vonatkoztatás) ennél fogva olyan interszubjektív aktusként értelmezhető, amelynek során a másikat a nyelvi szimbólumok segítségével megpróbáljuk rávenni arra, hogy figyelmét a minket körülvevő és felölelő világban valami, a többitől elkülönülő, azaz körülhatárolt entitásra – a referensre, illetőleg az azt magában foglaló referenciális jelenetre – irányítsa.”⁶⁷

Szilágyi N. Sándor szerint a konvencionáltság (továbbá az interszubjektivitás és a perspektivikusság)⁶⁹ elegendő kritérium lenne a nyelvi kommunikáció sajátosságainak a megragadásához (vö. a szimbólum „a tapasztalat megosztására szolgáló konvenció”),⁷¹ és így a *szimbólum*, *szimbolikus* kifejezések felszabadulhatnának az általános ’konvencionált’ értelem alól a szimbólumot megvalósító kifejezés számára.⁷²

A nyelvi jel értelmezésének tudománytörténeti aspektusaihoz Kárpáti Eszter munkáját⁷³ ajánljuk.

⁶⁷ Tátrai 2011: 29–31.

⁶⁹ Lásd Tomasello 2002: 133.

⁷¹ Tomasello 2002: 97.

⁷² Lásd erre vonatkozóan Szilágyi N. Sándor előadás-sorozatát (Szilágyi 2011a), vö. Kugler 2015c: 16.

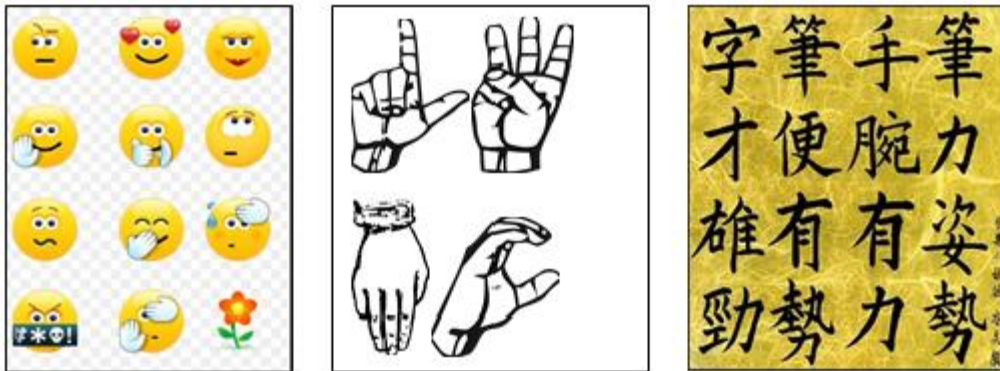
⁷³ Kárpáti 2006.

3. A feladatok részletes leírása

1. Szimbólumok és jelentései

Nézzétek meg a szimbólumokat! Beszéljétek meg párokban, mit tudtok róluk, milyen jelentést tudtok társítani hozzájuk! Mely szimbólumok jelentéséről tudtatok többet mondani és mi segített ebben?

1. kép. Szimbólumok

Vélhetőleg a legtöbbet a hangulatjelekről (smiley) tudnak, mert ezekkel találkoznak leggyakrabban. Arra lehet számítani, hogy a jelentésről részletezett leírást adnak a diákok.

A második keretben kézjelek láthatók (a rendszer neve: daktil), amely arra szolgál, hogy a jelnyelven a hangokat jelölő betűket is meg lehessen jeleníteni. A daktil jeleit alkalmazzák például akkor, amikor egy nevet betűzni kell, hogy egyértelműen rögzíthető legyen az írásmódja. Balról jobbra és föntről lefelé haladva a jelek L, W, M, C betűknek felelnek meg.⁷⁴ Lehetséges, hogy a betűk formája alapján azok a diákok is felismernek jeleket, akik még nem használtak daktilt.

A harmadik keretben kandzsi (kandzsi nevű írásjelek) láthatók. A kandzsi kínai eredetű logografikus írás, a jelek szavakat jelenítenek meg.⁷⁶ Kevésbé lehet számítani arra, hogy japánul, kínaiul nem tanuló diákok be tudnak számolni a jelek jelentéséről.

A) A feladat célja annak megfigyelése, hogy a jelek eltérő mértékben konvencionálódtak, eltérő mértékben sematikusak, és a forma a jelentést eltérő mértékben idézi fel a különböző rendszerekben. A legkevésbé konvencionálódott a hangulatjel, számos alternatív kifejezése lehetséges hangulatjellel annak, hogy valaki bosszankodik, bosszús. A másik két rendszer teljesen konvencionálódott.

B) Lehetőség van elmélyedni mind a siketek hang-/betűjelölő rendszereiben (lásd még például a fonomimikát is), a siketvak személyek kommunikációjában alkalmazott jelekben. Érdekes lehet tudatosítani, hogy a jelnyelv ugyanolyan természetes nyelv, mint a hangzó nyelvek, saját jelei és grammatikája van. Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos érzékenységet növelheti, ha a diákok megismerkednek a nyelvi kisebbségekkel, a nyelvi jogokkal stb. Lehet kutatást végezni az írásrendszerekkel kapcsolatban.

⁷⁴ Lásd Lancz–Berbeco 2004: xxi.

⁷⁶ Lásd Crystal 1998: 253.

Érdeemes feltárni a hangulatjelek esetében az alternatív jelölési módokat, a jelölt állapotok esetében a fiziológiai stb. folyamatok, a percepció szaliencia (feltűnőség) és a formai megoldások indexikus és ikonikus összefüggését.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hangulatjel, kézjel, írásjegy (kandzsi)
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés; egyéni kutatás
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6–10 perc (a kutatási beszámoló nélkül)

2. Sikeres kommunikáció

Alkossatok négyfős csoportokat! Képzeljétek el, hogy a különböző csoportok más-más nyelvet beszélő törzsek! Találjatok ki egy egyszerűbb üzenetet, amelyet kézjelekkel, rajzolt vagy egyéb jelekkel el akartok mondani a többieknek! Készítsetek „jeltárat” a szimbólumaitokból, amelyben megadjátok a jelentésüket is! A kézjelekhez készíthettek videótárat is PowerPoint segítségével.

A) Kreatív gyakorlat formájában a diákok megtapasztalják, hogy vagy minden lehetséges helyzetre külön jelet hoznak létre (ez nagyon megnöveli a jelek számára), vagy azt is ki kell találniuk, hogyan lehet az egyszerűbb jelekből összetett jelet létrehozni (tehát egyszerű szintaxist is alkotnak majd). Felfedezik a különböző modalitásokban rejlő eltérő lehetőségeket is.

B) A feladat megoldása csoportban történhet meg, a csoport létszáma változtatható, de a csoport létszámának növelése lassíthatja a jelekben való megegyezés folyamatát, a konvencionálódást.

C) A megoldások nem jósolhatók meg. A diákok tájékozódhatnak előzetesen különböző jelrendszerekről. Ha az órán akarjuk elvégeztetni a feladatot, akkor korlátozhatjuk a formai lehetőségeket (pl. csak rajzolt jelek; csak kézjelek alkalmazására).

A csoportok ismerjék meg egymás munkáját, próbálják a „szótár” alapján megfejteni az üzeneteket.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	elképzelt jelrendszer (elemi jelek és egyszerű szintaxis)
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd bemutató, megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	a grafikus és egyéb jelek kivitelezéséhez eszközök, PowerPoint
Tervezett időtartam	meghatározatlan

3. Alak és jelentés kapcsolata

a) Alkossatok négyfős csoportokat! Olvassátok el a kiosztott cetlikén található definíciókat, majd közösen alkossatok azokat kifejező új szavakat! Ha elkészültetek, osszátok meg őket a többi csoporttal!

1. Főnév, az a jelenség, amikor valaki a zuhany alól kilépve veszi észre, hogy nem hozott törölközőt magával.
2. Ige, amikor valaki az utolsó pillanatra hagyja egy feladat elkészítését, és a leadási határidő előtti éjszakán próbál kétségbeesetten összedobni valamit.
3. Főnév, pozitív érzelem, amit akkor érez valaki, mikor megtudja, hogy hosszú hétvége következik.

b) Mi lehet az oka annak, hogy ugyanarra a definícióra a csoportok különböző szavakat alkottak?

A fogalmak nyelvi kifejezése számára több lehetőség áll a rendelkezésünkre (pl. szóképzés, szóösszetétel), keletkezhet új szó csak a hangadás által motivált szóteremtéssel is (ebben az esetben olyan hangsort alkalmazunk a megadott jelentésben, amely nem bontható komponensekre, és korábban nem volt konvencionálódott jel a magyarban, erre leginkább az 1. feladatrész esetében számíthatunk, pl. *zizics-zazacs [ha a cs-t nem tekintjük képzőnek, vö. *ragacs*]). A jelenségekben több feltűnő jellemző is kiragadható lehet a megnevezéshez, ahogy például más szaliens a víz különböző megnevezéseiben is (pl. *ásványvíz, gyógyvíz, forrásvíz, keserűvíz*).

c) Értékeljétek a megoldásokat különböző szempontok (pl. nyelvi kreativitás, jó hangzás, könnyű érthetőség [motiváltság], pontosság) szerint!

A) A kreatív gyakorlat arra irányítja a figyelmet, hogy nincs minden lehetséges fogalomra önálló megnevezés. Bár ezeket a tapasztalatokat valószínűleg sokan átértékelték már, fogalomként feltehetőleg – úgy, ahogy a leírások teszik – nem határolták körül, nem keletkezett igény ezek körülhatárolására és megnevezésére.

B) A feladatmegoldás csoportmunkában zajlik, hagyjunk időt a közös megbeszélésre is!

C) Érdekes megkérdezni, hogy mi kellene a diákok szerint ahhoz, hogy a legjobbnak tartott kifejezések elterjedjenek, a magyar nyelvközösségben vagy annak valamely beszélőközösségében konvencionálódjanak. Ezáltal megfogalmazhatók, tudatosíthatók a konvencionálódás folyamatáról a diákokban élő elképzelések.

A c) részben a szempontokat meg kell beszélni, hogy mindenki jól tudja őket alkalmazni. Az értékelést meg lehet oldani szavazással/pontozással, előzetesen egyszerű és pontos értékeket tartalmazó skálákat kialakítva.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szóalkotás, szóteremtés
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	értékelőlap a c) részhez
Tervezett időtartam	12–15 perc

4. Jelek megértése

Olvassátok el az alábbi Shakespeare-paródiát! (Kálnoky László: Shakespeare: XIX. Henrik)
Állapítsátok meg, hogy a kiemelt szavaknak mi a szófaja! Indokoljátok meg a döntéseteket!

Harmadik felvonás, tizenötödik szín
(Henrik király, Lord Downtar, Anyakirályné,
tombárok, pálhahordozók)

DOWNTAR:

Felség, a franc föld künső **parlatán**
elült a hadvasak **zadorlata**.
Bék ül **hevély-csornáló** Mars helyén;
s a nép, a tél-túl potnát, csart, sugát,
pohontyot vesztő, nyögsanyarta nép
tallót subál, **polyhót** vet parlagon,
s ha pönty aszalva, surboly ha beért,
újpénz fejében **vesterát** lakik,
zengő pakád szavára jár hokornyást,
s **dibározik** Bonárdus innepén.
A franc király, ki – tudjuk – fő **gyimót**,
s hétért kitesz, még **morcolánkodik**,
Richárdot fölcihellve ellened,
ennhorjodat, míg téged **elsümérel**,
pihál, de csak kurtán s **fonátosan**.
Mert hosszú nótát a cölöpmadár –
hajósok tartják – ritka nap pityog.

HENRIK:

Csitándíságot csotválja mége purhonya, ez
a **pöhös** anyagóg!
S Richárd, a nyekre? Hát ő? Mondsza csak!

DOWNTAR:

Csáp **cselkesiddel** sunnyog és **butog**
a Vérgonyasztón...

ANYAKIRÁLYNÉ:

A Vérgonyasztón? Ó, süh! Pém! Piha!
Szotykon **vatyorgó**, páhás veckelem!
Süly rá, ki vity-váty cselkesek közin
ennhorja ellen ily pórén pocáz!
Csorhózzék szik töpörré jonha, vetyke,
folyánk cihó duzzon rút **harpocsán**!
Ó, habkaságos, **pátyos**-szép nyoszolma,
hol monhóm szörnyt **csüvöllött**, süly reád!
Süly rátok, hónál hóbb, duzos gemellők,
miknek nedén a ded **földemhedett**!
Mert nincs ponyább, nincs **csetvesebb**,
riháltabb,
még torzs pöhöndiek között se, mint
e csép, ki szét **mandangolá** a hont!

(elhónyál)

kifejezés	a lehetséges szimbolikus viszonyok alapján feltárható sematikus jelentés	
	kategória	szerkezet
parlatán	főnévi szóalak	parlat _{tő} -á _{birtokos személyjel} - ⁿ esetrag az abszolút tő lehet igető (<i>parl-</i>), amelyhez -at 'a cselekvés eredményét jelölő főnévképző járul
zadorlata	főnévi szóalak	zadorlat _{tő} -á _{birtokos személyjel} a tő is komponensekre bontható (<i>zador_{fn}-ol-</i> ~ <i>zadorl-</i>) _{ige} -at _{fn}
hevély-csornáló	összetett szó, mn-i igenév v. mn	mn+mn v. fn+mn-i igenév (<i>csorná_{fn}-l_{ige}-ő_{mn-i} igenév</i>)
polyhót	főnévi szóalak	polyhó _{tő} - ^t esetrag
vesterát (lakik)	főnévi szóalak	vesterá _{tő} - ^t esetrag (lehet 'vesterán v. vesterában' jelentésben is, vö. <i>hányan lakják a falut</i>)
dibározik	igei szóalak	(dibár _{fn} -oz) _{ige} -ik _{E/3.} ikes személyrag a sémajelentés (vö. 'gitározik') és a hangzás miatt valószínűleg 'hangszeren/dibáron játszik' jelentésben
gyimót	főnévi szóalak	kategorizáló állítmányként, jelzős szerkezetben (<i>fő gyimót</i>)
morcolánkodik	igei szóalak	(morcolán-kod) _{ige} -ik _{E/3.} ikes személyrag

		nem szándékos, nem teljesen kontrollált folyamatot, és/vagy visszahatást (pl. 'morcolánja magát') fejez ki
ennhorjodat	főnévi szóalak, összetett szó	enn+horj _{tő} -od _{birtokos személyjel} -at _{esetrag} értelmezős szerkezetben (Richárdot _{értelmezett} – ennhorjodat _{értelmező}); az <i>enn</i> előtag jelentése a hangzásséma és az összetételi mintázat miatt lehet 'ten-, ön(nön)' jelentésű
(téged) elsümérel	igei szóalak, tárgyas ige, igekötős ige	el _{igekötő} (sümér-el) _{ige(jelen idejű, kijelentő módú, E/3. általános ragozás)}
fonátosan	melléknévi szóalak	(fonát-os) _{mn-i} tő _{an} határozórag
Csitándiságotat	főnévi szóalak	(csitándi _{mn-i} tő _{ság} _{fn-képző})-om _{birtokos személyjel} -at _{esetrag}
pöhös	melléknév	pöh _{fn} -ös _{mn-képző}
cselkesiddel	főnévi szóalak	(cselk _{tő} -es _{képző}) _{fn} -i _{birtoktöbbséítő jel} -d _{birtokos személyjel} -del _{esetrag}
butog	igei szóalak	(but-og) _{jelen idejű, kijelentő módú, E/3. általános ragozás}
vatyorgó	mn-i igenév	(vatory-g) _{ige} -ó vö. <i>vatory-og</i> ~ <i>vatory-g</i> - az igenévnek az igére jellemző bővítménye van (<i>szoty-k-on</i>)
Csorhózzék	igei szóalak	(csorhó-z) _{igető} -z _{módjel} -ék _{E/3. ikes személyrag} nem szándékos cselekvést kifejező ige (<i>csorhózik</i>) felszólító (óhajtó-kívánó) módja
harpocsán	főnévi szóalak	harpocs _{tő} -á _{birtokos személyjel} -n _{esetrag} jelző bővíti
pátyos-szép	összetett szó	mn+mn páty _{fn} -os _{mn-képző}
csüvöllött	igei szóalak, tárgyas ige	(csüv-öll) _{igető} -ött _{időjel} az igealak E/3. személyű, általános ragozású; a relatív igitőhöz vö. <i>löv-ell</i>
földemhedett	igei szóalak, igekötős ige	föl _{igekötő} (demh-ed) _{ige} -ett _{időjel} az igealak E/3. személyű, általános ragozású; az ige mediális (v. középigé), vö. <i>él-ed</i>
csetvesebb	melléknévi szóalak	(csetv _{fn} -es) _{mn} -ebb _{fokjel}
mandangolá	igei szóalak, tárgyas ige	mandangol-á _{időjel} az igealak E/3. személyű, határozott ragozású; az időjel elbeszélő múlt időt jelöl

A) A gyakorlat a nonszensz szavak értelmezése során alkalmazott stratégiákat figyelteti meg: a diákok bizonyos jelek alapján következtetnek a kiemelt szavak nyelvtani kategóriájára, szófajára. Ha alapvetően jelentéseket kívánnak feltárni, azaz a szavak lehetséges jelentését keresik, abban az egészsleges feldolgozás jelent segítséget. Ehhez kontextust teremt mindaz, amit a szövegről tudnak (vö. Shakespeare-tragédia paródiája). A jelentéshez a szövegértelem megkonstruálásának átfogó műveletei mellett a grammatikai sémák felismerése is segít. A diákok figyelni fognak a kifejezés felismert morfológiai szerkezetére és szintaktikai viszonyaira. A megfigyelés alatt felhasználják a morféma-khoz, a morfológiai és szintaktikai szerkezetekhez kapcsolódó sémát. Felismernek például mondatrészi viszonyokat (pl. tárgygal és jelzővel bővülő mondatrészeket, alany-állítmány viszonyt), morfológiai sémát, például a középfokú melléknév mintázatát. A következtetéseiket tehát összetett megfigyelésre és konvencionálódott, sémaszintű jelenségek előhívására építik. Ezzel kiaknázzák a nyelvnek mint szimbolikus rendszernek a sajátosságait. Hasonló szövegfeldolgozásra lásd még Pomázi 2018-at!

A nyelvben működő asszociatív viszonyoknak a hangzás mintázatán alapuló kapcsolat is része. Ez tapasztalható meg a diákok számára akkor, amikor egy kifejezés jelentését a hasonló hangzású létező szavak jelentésén keresztül próbálják megállapítani.

B) Azt javasoljuk, hogy a diákok heterogén csoportmunkában dolgozzanak, osszák fel egymás között a kiválasztott kifejezéscsoportot, egyénileg értelmezzenek egy-egy kifejezést, és az eredményeiket ismertessék meg a többi csoporttaggal, érveljenek a legjobb elemzés mellett. Ezt követően a csoport dolgozza ki azt a formát, ahogy az elemzéseket bemutatják a többi csoportnak.

Felhasználhatjuk a csoportmunkát differenciálásra, például tehetséggondozási céllal kiadható a *vesterát (lakik)*, *ennhorjodat*, *cselkesiddel*, *mandangolá* szólista, míg más csoportok esetében akár teljesen szabaddá is tehető a szóválasztás.

Nem feltétlenül kell az összes kiemelt szót elemezni, a kiemelés csak javaslat.

C) A fent közölt megoldást igyekeztünk részletesen kidolgozni, természetesen eltérő és még részletesebb elemzések is elképzelhetők. A szintaktikai szempont nem mindig van kifejtve benne, és a mikroelemzésben nem aknáztuk ki a szöveg egészének értelemképző tényezőit, a táblázat tehát csak megmutatja a sémák, a konvencionálódott és begyakorolt mintázatok aktiválásában rejlő lehetőségeket.

A lehetséges finom morfológiai elemzés alátámasztásához érdemes a diákokat szótárhasználatra biztatni (pl. a *földemhedett* szerkezetének a feltárásakor meg lehet nézni, hogy találnak-e *hedik* végű szót A magyar nyelv szóvégmutato szótárában, lásd *vénhedik*).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szófaj , nonszensz szavak, morfológia, szintaktikai sémák
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	a kifejezések számától és a feldolgozás mélységétől függően 15 perc, de akár egy teljes óra is lehet

A TESTBEN LEVÉS ALAPTAPASZTALATA, A NYELVI TEVÉKENYSÉG ÉS A TESTBEN LEVÉS

Szerző: Bencze Norbert

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A testben létezés alaptapasztalat, melyet a diákok – főleg hirtelen növekedés, váratlan testi változások esetén – újra és újra felfedeznek. Ez a tapasztalat, mely tehát a diákoktól sem idegen, az egyéni élményen túl is általánosítható módon a nyelvben jól megfoghatóan kifejeződik. A testben létezés (lásd még *testiesülés*, *testesültség*, ang. *embodiment*) ebben az értelemben azt jelenti, hogy az ember a világot (ezen belül önmagát és társait is) a testben levés állapotában tapasztalja meg, érti meg, a tapasztalatokat (beleértve a kulturálisan hagyományozó ismereteket is) elméjében tárolja, hívja elő és kognitív működésének eredményeként fejezi ki nyelviileg. Ilyen módon a világismeret és a nyelv is „testiesült”. A feladatsor célja, hogy a diákok figyelmét erre a jelenségre irányítsa. Elsősorban a test felépítésén és a testhez kötődő feldolgozáson, viszonyításon alapuló kifejezések megfigyelésével, az összehasonlítás műveletét alkalmazva érzük el, hogy a tanulók a nyelvnek tudatosabb használói legyenek, felismerjék, hogy a leggyakrabban felsorolt példákon (pl. *a szék lába*, *a szatyor füle*) túl sokkal több kifejezésben, olykor kevésbé nyilvánvaló módon is megjelenik a testben létezés alaptapasztalata.

2. Nyelvészeti háttér

Az emberi gondolkodás nagyrészt térbeli, „testesült” tapasztalatokon, vagyis a testesültségen alapul, máshogy fogalmazva: az emberi testben (annak felépítéséhez, fiziológiájához, neurológiájához kötötten) szerzett fizikai tapasztalatokra vezethető vissza. A **testesültség** (angolul *embodiment*) lényege, hogy fogalmi rendszerünk, gondolkodásunk olyan képi sémákra épül, melyek a fizikai világgal való egyszerű interakciók sorozatából alakulnak ki.⁷⁷ Ilyen tapasztalat például a TARTÁLY képi séma, amely metaforikus kifejezésekben is megfigyelhető, például *majd szétrobban a dühtől, felforr az agyvize, kiengedi a gőzt*. Ezekben a példákban A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK fogalmi metafora működik, amely az emberi érzelmi működést a TARTÁLY képi sémának megfelelően modellálja.⁷⁸ A DÜH FORRÓ FOLYADÉK ÉS AZ EMBERI PSZICHIKUM TARTÁLY metaforáról, illetve ennek univerzális és nyelvspecifikus jellegzetességeiről Kövecses (2005: 169–178) alapján érdemes tájékozódni, ez a mű egyben jó példákat is szolgáltat az idegen nyelvekkel való összevetésre. Az emberi test azért gyakori forrástartomány a metaforikus kifejezésekben, mert jól körülhatárolható, jól is ismerjük. Vannak olyan testrészek, melyek kifejezetten sokszor szerepelnek forrástartományként – például a FEJ, ARC, LÁB, KÉZ, SZÍV, VÁLL –, ezek az emberi test felépítésében meghatározók, jól behatárolható szerepet töltenek be, ezért is szolgálhatnak jó kiindulásként a metaforák megalkotásakor.⁷⁹

A testhez mint térbeli entitáshoz különböző formák, elrendezések és elhelyezkedések kapcsolódnak, például ilyen a már említett TARTÁLY és a BENNE LEVÉS A TARTÁLYBAN, a RAJTA LEVÉS („*magamon hordom a súlyát*”), ezek a magyar határozórag-rendszert is szervezik. Fontos

⁷⁷ Lásd Kövecses–Benczes 2010: 137, 231.

⁷⁸ Lásd Kövecses–Benczes 2010: 86.

⁷⁹ Lásd Kövecses 2005: 32.

kiemelni, hogy a testben levés alaptapasztalata általános, a téri viszonyok nyelvi feldolgozása azonban nyelvspecifikus is, ezért ugyanaz a viszony nyelvenként eltérő módon fejeződhet ki, a magyarrá vonatkozó megfigyelés tehát nem általánosítható korlátlanul.

Jelen feladatsorban először a test egészéhez (1. feladat), majd annak részeihez kapcsolódó metaforák (2. feladat) szerepelnek, ezután pedig kevésbé konkrét, de a testesültség tapasztalatához kapcsolódó metaforák (3–4. feladat) jelennek meg.

3. A feladatok részletes leírása

1. Lassan a testtel

A test különböző dimenzióira utalnak az alábbi mondatok. Válaszd ki, hogy a testben létezés tapasztalatának melyik dimenziójára mutatnak rá a felsoroltak! Egy példához több dimenzió is tartozhat. A példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak.⁸⁰

1. filozófiai dimenzió
2. szociális-kulturális dimenzió
3. perspektivikus dimenzió
4. fiziológiai dimenzió
5. saját identitással kapcsolatos dimenzió
6. fejlődési-növekedési dimenzió
7. tudattalansági dimenzió

1. táblázat. A testben létezés tapasztalata

Példa	Kapcsolódó dimenziók
<i>Ép testben ép lélek.</i>	2., 4., 6
<i>Csak a testemen keresztül.</i>	3., 4.
<i>Heverő testben bujdosik a lélek.</i>	1., 4., 7.
<i>Lassan a testtel!</i>	3., 4.
<i>„Csíkos csergébe bugyolálta testünk”</i>	3., 4.
<i>„Ormótlan testét szuszogva cipelte az utcán”</i>	3., 4., 5., 7.
<i>„az élethez ragaszkodó test megéri a veszedelmet”</i>	1., 2., 6., 7.
<i>„Holott tudnom kellett volna: a test kívánsága nem csal”</i>	1., 2., 4., 5.
<i>„Minden szava testet öltött a súlyos ködben”</i>	1., 2., 7.
<i>„halottak vagyunk mindannyian, élettelen testek temetik az ismeretlen tetemet”</i>	1., 2., 4., 6.

Ismersz további olyan állandósult szókapcsolatokat, melyekben szerepel a *test* szó? Ezekben milyen dimenzióra utal a *test*?

A) A feladat lehetővé teszi, hogy a diákok a test különböző reprezentációin elgondolkozzanak, és azokat egyrészt összekössék a mindennapokban is használt kifejezésekkel, másrészt ráébredjenek, hogy a testre, a testben létezésre való utalások valamiféle közös konvención alapulnak, hiszen létrejöhetnek – pl. az irodalmi nyelvben, de a mindennapi szóhasználatunkban is – olyan új metaforák, melyeket a közös alapélmény miatt akkor is értünk, ha először halljuk őket.

⁸⁰ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

B) A feladatnál javasolt a páros vagy kiscsoportos megoldás, esetleg egy egyéni megoldási szakaszt követő páros vagy kiscsoportos megoldás, mert a különböző dimenziók közül mindegyik másik-másik diáknak lehet első hallásra egyértelmű. A dimenziók a test megközelítésének, a test és a testben létezés élményének különböző megközelítéseit adják, melyek az egyéni tapasztalat, az aktuális fizikai és tudatállapot miatt is különbözőek lehetnek. Javasolt a munka megkezdése előtt a dimenziók idegen szavainak átbeszélése és egy példa osztályszintű megoldása, illetve a munka végén osztályszintű ellenőrzés, ahol a diákok maguk indokolják meg egymásnak saját/páros/csoportos megoldásaikat.

A feladat nem igényel előkészületet. Néhány megoldás esetében segíthet, ha rajz is készül.

Ha a diákok igénylik, lehetséges akár dimenziók alapján, akár csak kifejezések gyűjtésével (pl. saját gyűjtemény összeállítása az internet segítségével, korpuszból⁸¹ le lehet kérdezni adatokat a *test* főnév előfordulásaira, kollokációira (más szavakkal való gyakori együttes előfordulására); frazémákkal foglalkozó művekben meg lehet keresni a *test* címszót stb.) a feladat folytatása, egymásnak további feladványok adása.

C) Mivel többféle lehetséges megoldás, megközelítés létezhet, ez a tanár és a diákok részéről is egymás gondolkodásmódjának elfogadását igényli. A megoldások elmagyarázásában segíthet a táblarajz. A lehetséges megoldások egy részét a feladatban közöljük.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	embodiment, testben levés , alaptapasztalat , dimenziók
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportos munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc

2. A változó test

Milyen érzékekhez, érzelmekhez kapcsolódnak az alábbi kifejezések? Változik-e a kifejezéshez kapcsolódó érzékelés a jelentésváltozás (szóképzés, szóösszetétel) hatására? Ha igen, hogyan?

(1) test : testes, megtestesít, testület

testes: a testtel való rendelkezés kiemelése, kifejezi azt is, hogy a kiterjedése nagy

megtestesít: testtel, valamilyen formában megjelenít, valamit testként létrehoz, megvalósít

testület: egy egész rendszerként, intézményesült formában dolgozó személyek összessége

(2) fül : fülel, lefülel, a cipő füle

fülel: a fülét használja arra, amire az a legjobb, vagyis a hallható jelek érzékelésére

lefülel: a fülét szintén hallgatásra használja, valaki mást valamilyen nézőpontból nem legális cselekvésen rajtakap; a leleplezés nem csak hallható információ megszerzésén alapul

a cipő füle: az emberi fejen lévő fülhöz hasonló, jól látható, a cipőben lévő rész; analóg a rész–egész viszony és a forma is

⁸¹ Ehhez a Magyar Nemzeti Szövegtár 2-t ajánljuk: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> A keresés regisztrációhoz van kötve.

(3) száj : szájal, halszáj, az üveg szája

szájal: a száját használja elsődleges funkciójára, beszédre, de azt el is túlozza

halszáj: az emberi testre vetítjük más élőlény hasonló funkciójú, de kissé más formájú testrészét

az üveg szája: az üveg bemeneti nyílásként használható része, analóg a testrésszel

(4) orr : megorrol, orrszarvú

megorrol: az orrát elhúzza, elferdíti, ezzel fejezi ki a haragot; a mozdulat metonimikusan a megharagvás folyamatának (igei) kifejezésévé válik

orrszarvú: orr szokásos helyén viseli a szarvát

(5) szív: szívlel, szívesen, szívtelen, szívélyes

(meg)szívlel: a szív mint központi szerv fejezi ki az érzelmi befogadást, a társas viszonyban a közel engedést, itt valamit 'megfogad' jelentésben

szívesen: a boldogság, a könnyed adás kifejezése a szívből, a szeretet forrásából ered

szívtelen: nem tud szeretni, tehát hiányzik a szeretet forrásának tartott szíve, ettől meg van fosztva

szívélyes: kedves, szeretettel teli viselkedés jellemzi, szeretete a szívből ered

(6) szem : szemes, szemez, szemlél, búzaszem, zöld szemes-ostoros

szemes: kis, az emberi szemhez hasonló alakú dolgokkal rendelkezik

szemez: 1) a szemét használja, ezzel vesz fel kapcsolatot, ezt intenzíven fenntartja; 2) a kis, emberi szemhez hasonló alakú dolgokkal foglalkozik

szemlél: a szemét és az értelmét használva hosszasan vizsgál, figyelmesen néz

búzaszem: kis, emberi szemhez hasonló alakú dolog, mely a búza kalászának a része

zöld szemes-ostoros: az élőlény kiemelt tulajdonsága, hogy az emberi szemhez hasonló funkciójú résszel rendelkezik

A) A test és egyes részei változatos formában valósulnak meg, általános jellemzőiken, funkcionálásukon túl egyéni eltéréseket mutatnak. Például a szem általános szerkezeti jellemzőkkel és funkcionálással is leírható, ugyanakkor az írisz alkalmas az egyén azonosítására. A feladat segítségével rávilágíthatunk arra, hogy az érzékeléshez kapcsolódó szerveink milyen metaforikus jelentéseket kaphatnak, hogyan használjuk fel őket például az emberi viselkedés, a természeti vagy teremtett világ elemeinek magyarázatára, megértésére. Bár a figyelem a metaforikus jelentésekre irányul, az értelmezés feltételezi, hogy a szerv/testrész funkciót is figyelembe vesszük, megértjük forrástartományként. A feladattal egyértelművé válhat, hogy a metafora nem költői eszköz, hanem mindennapi megértésünket is szolgálja, illetve az is, hogy a test tapasztalata fontos kiindulópont, gyakori forrástartomány a világ más dolgainak feldolgozása, megértése során. Vizsgálható egyúttal a szóalkotás (pl. a képzők szerepe), a szófajváltás és az ezzel járó jelentésváltozások folyamata is.

B) Javasolt a csoportos feldolgozás. A feladat megoldásánál használható a mozaikmódszer, vagyis egy-egy csoporttagnak vagy csoportnak csak egy vagy két feladatrészt kell megoldania, majd ezt továbbadnia társainak. Ez azért lehet hasznos, mert az egyéni hozzájárulás kell a csoportmunkához, illetve minden diáknak lehetősége van összetettebb gondolatainak kifejtésére, ennek gyakorlására is.

A mozaikmódszer használata esetén hatékonyabb, ha a feladatrészeket külön lapokon osztjuk ki.

A diákok saját maguk is gyűjthetnek hasonló kifejezéseket, és írhatnak definíciókat vagy üres, kitöltésre szolgáló helyeket tartalmazó mondatokat azért, hogy társaik ezekkel a szavakkal a mondatot kiegészítsék. A feladat tehát az 'emberi testrész' jelentésű névszótőből a megfelelő képzett alak megalkotása.

C) Többféle megoldás lehetséges, de várhatóan a diákok hasonló érzékelési területeket fognak említeni. A lehetséges megoldások köréből néhány példát a feladatban közlünk.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	embodiment, testben létezés , alaptapasztalat , érzékelés, névszótő, képző, szóképzés , szóösszetétel
Javasolt munkaforma	mozaikmódszer
Szükséges előkészület, eszköz	esetleg a feladatok külön lapokon kinyomtatva
Tervezett időtartam	20 perc

3. Bennem, rám, hozzám

Egészítsd ki az alább kifejezéseket a megfelelő személyes névmási vonzattal! Jelöld, hogy a mondat BENT LEVÉST (B), RAJTA LEVÉST (R) vagy KÖZEL LEVÉST (K) fejez-e ki! Mi lehet a hasonlóság és az eltérés magyarázata?

1. **Nálad** még sosem volt házibuli. (te) (K)
2. Kaptam **tőle** egy szerelmeslevelet. (ő) (K)
3. **Nálad** van a szemüved? (te) (K)
4. **Bennünk** van a hiba. (mi) (B)
5. Nem **rajtatok** múltott. (ti) (R)
6. Elegem van **belőled**. (te) (B)
7. **Belém** hasított a fájdalom. (én) (B)
8. **Tőlük** zeng az egész ház. (ők) (K)
9. Nem **rólad** beszélek. (te) (R)
10. Szavazzanak **rám**, és minden megváltozik! (én) (R)
11. **Hozzám** jössz feleségül? (én) (K)
12. Ha nem tanultok, nem lesz semmi **belőletek**. (ti) (B)
13. Átok ül **rajtunk**. (mi) (R)
14. **Rajtam** nevettek? (én) (R)

A) A gyakorlattal a vonzatok és a névmási kifejezés használata tudatosítható. A diákoknak maguknak kell megalkotniuk a megfelelő vonzatot a szám és a személy ismeretében. A megfelelő vonzat használatát magyarázhatjuk ezután azzal, hogy a mondat a BENT, a RAJTA vagy a KÖZEL tapasztalatát mutatja-e be (téri viszonyként vagy azon alapulva, metaforikusan). A gondolkodásmód elsajátítása hasznosítható az idegennyelv-tanulásban is, bár a különböző nyelvek beszélői nem ugyanúgy dolgoznak fel bizonyos élményeket, pl. TARTÁLY/BENT LEVÉS (-ban, -ben) és FELÜLET/RAJTA LEVÉS (-n, -on, -en, -ön), KÖZEL LEVÉS (-nál, -nél) a megfigyelői szándék és a nyelvek közti önálló összevetésre tanítás azonban tudatosabbá és könnyebbé teheti az idegennyelv-tanulást is.

B) A feladatot önálló vagy osztályszintű megoldásra javasoljuk. Az egyéni munka előtt javasoljuk egy példa közös megoldását, valamint a BENT, a RAJTA és a KÖZEL viszonyának szemléltetését rajzzal, sematikus ábrával. A feladatok a magyarázatok után otthon önálló munkában is megoldhatók.

A feladat megoldása után a diákok a különböző viszonyokhoz további példákat gyűjthetnek, ebben a feladatban a névmási formák mint fogódzók segítik őket. A névmási vonzatoknak a határozóragokkal való formai hasonlóságára, a nyelvváltozási (grammatikalizációs) folyamatra is rámutathatunk. A névmások tövében ugyanis azok a téri viszonyjelölők ismerhetők fel, amelyekből a névutók és a határozóragok is keletkeztek.⁸²

C) A feladatok megoldásánál alapvetően egy helyes válasz fogadható el. A kitöltésnél használt névmások csoportosíthatók aszerint, hogy milyen konkrét vagy metaforizálódott téri viszonyt fejeznek ki. A csoportosítás táblázatban is rendszerezhető.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	embodiment, testben létezés, alaptapasztalat , BENT LEVÉS, RAJTA LEVÉS, KÖZEL LEVÉS, személyes névmás, vonzat
Javasolt munkaforma	egyéni munka, házi feladat
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

4. Térbeliség – szó szerint és új értelemben

A viccek gyakran alapulnak az eredeti, szó szerinti jelentés és az egyes kifejezésekben található elvontabb (gyakran metaforikus) jelentés együttes felidézésén. Válassz ki egy mondatot a 3. feladat példái közül, és készíts vele a konkrét térbeli viszonyt és az aktuális jelentést is megjelenítő ábrázolást!

Mutasd meg padtársadnak! Az ő feladata az, hogy kitalálja, melyik mondatra gondoltál.

Például: *Rajtunk ül az átok.*

A) A feladattal elmélyíthetők a korábban vizsgált, a BENT LEVÉST, a RAJTA LEVÉST és a KÖZEL LEVÉST kifejező formák eltérő elvontságú jelentései, a metaforizáció működése. A diákokat kreatív feladatmegoldáson át vezeti rá a szó szerinti és az újabb, elvontabb értelem közti különbségre, annak vizuális megjelenítésére. Ha a diáktárs is ráismer a megoldásra, az annak

⁸² Lásd Sipos 1991: 368–372.

bizonyítéka, hogy a közös előzetes tudás, a hasonló értelemkonstruálás mint mindig, ebben az esetben is segítségünkre van.

B) A rajzolásnál az egyéni, a megbeszélésnél a páros munka javasolt, de ezután a diákok a pármunka tapasztalatairól az osztály előtt is beszélhetnek. A rajzolás otthoni önálló munkában is elvégezhető.

Ha külön lapon készülnek el a rajzok, és igényesebb formában, azok az osztályokban is elhelyezhetők, így folyamatosan emlékeztetve a diákokat a jelentések összetettségére.

C) Mivel kreatív feladatról van szó, egyéni megoldásokat fogunk kapni, a szó szerinti és az elvont jelentés viszonyának azonban minden esetben világosnak kell lennie. A diákoknak biztosítani kell a kreatív feladathoz szükséges időt.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	embodiment, testben létezés , alaptapasztalat , BENT LEVÉS, RAJTA LEVÉS, KÖZEL LEVÉS
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	külön lap, füzet
Tervezett időtartam	15 perc

Szerző: Csire Tímea

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Ez a fejezet azzal foglalkozik, hogy hogyan motiválja a nyelvhasználatunkat az a tény, hogy testben létezőnk (ráadásul olyan testben, amilyenben). Az itt található példákon keresztül látványosan be lehet mutatni a tanulóknak (a kognitív nyelvészet szemléletének megfelelően), hogy a világról szerzett tapasztalataink megjelennek a nyelvhasználatban, és hogy ezek közül is elsődlegesek a testi tapasztalatok – még akkor is, ha ez nem mindig transzparens. A feladatok gyakori kifejezésekre reflektálnak, amelyeket valószínűleg nap mint nap használnak diákjaink, ezáltal nem idegen tőlük a téma, saját nyelvi tevékenységük kerül megfigyelésre az órán. Élményszerűen fedezhetik fel, meglévő tudásukra támaszkodva figyelik meg azt, hogy milyen sokszor motiválja a nyelvi kifejezést a testi (testben szerzett) tapasztalat. A nyelvi kifejezés térfeldolgozáson alapuló motiváltsága szorosan összekapcsolódik az értékdimenziókkal is. Így a fejezet célja a nyelvben konvencionálódottan megjelenő értékstruktúrák megmutatása, az ellentétpárok felismerése, ami egyben a metafora jelenségével is összekapcsolja a test, a tér és érték fogalmak viszonyát. A tárgyalásban a kontrasztív szemléletmód is érvényesül, a diákok teret kapnak az általuk tanult idegen nyelvvel való összevetésre, a hasonló jelenségek felismerésére és kutatására.

2. Nyelvészeti háttér

A **testben létezés, testültség (embodiment)** 'test általi meghatározottságot' jelent.⁸³ A kognitív nyelvészetben a tapasztalat (egyik) kiindulópontjának tekintik a testben létezést, az ember ugyanis saját testéből kiindulva tapasztalja meg az őt körülvevő világot, és ez játszik szerepet a valóság értelmezésében, **fogalmi megkonstruálásában** is. Számos **szemantikai szerkezet** visszavezethető közvetlenül a testi alapú tapasztalatokra.⁸⁴

Például a világ és a testünk viszonya felosztja számunkra a teret – a tér szerkezetéről és a testünk szerkezetéről hasonlóan gondolkodunk. Ha a viszonyban a környezet szolgál kiindulópontként, akkor a LENT a földhöz, a FENT az éghez kötődik. Ha a test a kiindulópont, akkor a LENT a test alsó részéhez (pl. ülep alatti rész, a láb), a FENT a test felső részéhez (pl. a fejhez) kapcsolódik, és ez az észlelés megjelenik a nyelvi kifejezésekben is, például: *ülep : ülepít, leüledik*.⁸⁵ Ilyen alapvető tapasztalat a dolgok térbeli viszonya is, a KÖZEL és a TÁVOL. Ezen relációk meghatározása mindig saját testtudatosságunkból indul ki: alapértelmezés szerint a beszélőhöz viszonyítunk, így a hozzá közelebbi dolog akár lehet a távolabbi is a partner számára. A KÖZEL és a TÁVOL tapasztalata **metaforizáció** útján elvontabb viszonyoknak is lehet a kiindulópontja: *közeleg a karácsony* (időviszony), *közel áll hozzám* (emberi viszony) stb.⁸⁶ Fontos, hogy a **térbeli orientáció** képessége nem velünk született, hanem gyermekkorban sajátítjuk el azáltal, hogy a szemünkkel követjük a tárgyak mozgását.⁸⁷

⁸³ A háttér kidolgozása szükségképpen hasonló az előző fejezetben olvasottakkal. Az ismétlődést szándékosan tartottuk meg, mert a két szerző különböző nézőpontból, ezért nem azonos módon dolgozta fel a jelenséget, és azt gondoltuk, hogy ez is érdekes lehet az olvasó számára. (A főszerkesztő.)

⁸⁴ Lásd Tolcsvai 2013: 80–81, Tátrai 2011: 27.

⁸⁵ Lásd Kugler 2014a: 209–210.

⁸⁶ Lásd Kugler 2014a: 213.

⁸⁷ Lásd Kothenz 2012: 31.

Mivel a szemünkkel tudjuk ellenőrzés alatt tartani saját mozgásunk irányát is, ezért szükségszerűen az ELŐRE az az irány, ami felé haladunk, és afelé haladunk, amit látunk, ami felé tekintünk. Analóg módon az időt is úgy dolgozzuk fel, mint az utat: úgy beszélünk a jövőről, mint ami felé tartunk, ami *előttünk van*, a múltból pedig, mint ami *mögöttünk*.⁸⁸

Értékjelentésen „a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való pozitív vagy negatív értékelő viszonyulása”.⁸⁹ Például az ELŐRE irány pozitív értékjelentésű, míg a HÁTRA negatív (vö. *előremutat, hátramoszt*), vagyis az értékjelentést ebben a példában a téri tapasztalatot keresztül, motiváltan hoztuk létre.⁹⁰

Ajánlott szakirodalom:

Kothenz 2012.

Kugler 2014a: 209–214.

Tolcsvai Nagy 2010: 38–44.

Tolcsvai Nagy 2013: 80–83.

Szilágyi 1996.

3. A feladatok részletes leírása

1. Erre csörög a dió

Jelöljétek ki egy-egy megfigyelőt, aki jegyzeteli vagy digitális eszközzel rögzíti az eseményeket, közléseket!

a) Az osztályból valaki kimegy, amíg a többiek elrejtenek egy tárgyat. Ezt a tárgyat kell bekötött szemmel megkeresnie, miközben a többiek szavakkal óvatosan irányítják (merre menjen, hogyan mozogjon).

b) Még egyszer kimegy valaki, de már új szabály lép életbe: őt csak az égtájak megnevezésével lehet irányítani (pl. menj északra; rámutatsz, ha felemeled a keleti karod). A kereső szemét nem kell bekötni.

c) A jegyzetek vagy a felvétel alapján gyűjtsétek össze, hogy milyen instrukciókat használtak az első (a) jelű és milyeneket a második (b) esetben!

1. Hogy változtak az irányok a kereső diák mozgásának következtében?

2. Melyiket volt könnyebb megérteni? Miért? **Várható válasz: az első, a) változat volt könnyebb, mert a mi kultúránkban a test helyzetéhez, a testrészekhez való viszonyítás a megszokott a téri tájékozódásban akkor, ha a közvetlen környezetben és nem a nagy irányokban akarunk eligazodni; az égtájakat főleg nagyobb térben, pl. egy településen, országon vagy földrészen belüli tájékozódás esetén használjuk alapvető orientáló rendszerként.**

⁸⁸ Lásd Kövecses 2005: 49, idézi Kugler 2014a: 211–212.

⁸⁹ Lásd Szilágyi 1996: 11.

⁹⁰ Lásd Kugler 2014a: 212.

3. Mi a viszonyítási pont a két esetben? **Megoldás: a) a kereső diák testének helyzete, testrészei; b) égtájak, a földrajzi koordináta-rendszerben rögzített irányok.**

A) Ráhangolódó játék, melynek célja megfigyeltetni azt, hogy mihez viszonyítjuk a saját mozgásunkat, milyen tájékozódási rendszert használunk. Érdekes megfigyelése lehet a feladatnak, hogy az égtájak szerinti orientáció sokkal nehezebben megy. Ennél a résznél tudatosítsuk, hogy ennek oka az általunk használt **egocentrikus koordináta-rendszer**, vagyis a mi kultúránkban a kiindulási pont a saját testünk, magunkhoz képest határozzuk meg az irányokat, így azok relatívak lesznek. Beszéljük meg, hogyan változtak az irányok a kereső diák mozgását követve, hozzá viszonyítva!

Megjegyezhetjük azt, hogy léteznek olyan kultúrák, amelyek **földrajzi koordináta-rendszerben** gondolkodnak, viszonyítási pontjaik az égtájak.

B) A játékos ráhangolódás cselekedtetve irányítja a tanulók figyelmét az óra kulcsjelenségére. Fontos ügyelnünk arra, hogy baleset ne történjen, ha módunkban áll, rendezzük át a termet úgy, hogy nagyobb hely legyen a mozgásra. (Kis létszámú osztály esetében a padokat körbe is lehet tenni.) Ha erre nincs lehetőségünk, akkor inkább ne kössük be a tanuló szemét. Tájékoztatnunk kell a keresőt arról, hogy bármikor abbahagyhatja a keresést, nem kell folytatnia a kísérletet, ha kellemetlenül érzi magát.

Válasszunk egy megfigyelőt is! Az ő feladata lesz, hogy jegyzetelje az elhangzott instrukciókat az első, illetve a második esetben. (Ha szükséges, valamilyen kép- és hangrögzítővel vegye fel a folyamatot. Ebben az esetben gondoskodni kell arról, hogy a felvételt óra után töröljék, az nem válhat senki más számára, illetve a résztvevők számára sem később felhasználhatóvá.) Az összegyűjtött instrukciókat írjuk fel a táblára, és frontális módon, tanári kérdések segítségével vizsgáljuk meg, hogy milyen változásokat észlelünk az első (a) és a második (b) esetben, viszonyítási ponttól függően. A két „szereplőt” kérdezzük meg arról, hogyan érezték magukat, mennyire segítette őket a többiek instrukciója.

Ha a játék megvalósítására nincs lehetőségünk, kérjük meg a diákokat, hogy párban írjanak rövid mozgásra vonatkozó instrukciókat, amelyeket egy tánctanár, tornatanár mondhat. A csoport egyik fele kötelezően csak az égtájak neveit használhatja. Ezután megpróbálhatjuk a táncosok/sportolók helyébe képzelve magunkat eldönteni, mely instrukciókat értenénk meg könnyebben.

C) A b) feladatrészt értetlenkedést válthat ki, az irányított tanuló csak lassabban vagy egyáltalán nem is fogja tudni teljesíteni az instrukciókat. Bízhatunk abban, hogy utólag, megtudva, hogy ilyen módon tájékozódó közösségek is vannak, értelmesnek fogják tartani a próbát. Ha a diákok jól tudnak angolul, akkor a téri tájékozódás és a nyelv, a nyelvi változatosság és a gondolkodás viszonyához ajánlható Lera Boroditsky előadása (How the language we speak shapes the ways we think?), amely megtekinthető a Youtube-on.⁹¹

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	egocentrikus koordináta-rendszer, viszonyítás, kardinális irányok, testhez kötött irányok
Javasolt munkaforma	játék, közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	terem berendezése, kendő, hang- és képfelvevő eszköz
Tervezett időtartam	15 perc

⁹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=VHulvUwgFWo> (2018.03.30.)

2. Testrészek a nyelvben

Milyen testi tapasztalat jelenik meg az alábbi hétköznapi kifejezésekben? Melyik testrészhez kötődnek?

(1) *meghátrál* – hát, ha valami súlyosan akadályoz bennünket, akkor ez a tervezett irány ('előre') megváltoztatására kényszeríthet, 'hátrafelé, visszafelé' mozgunk, távolodunk a kitűzött céltól

(2) *nem tudja megemészteni* – gyomor, emésztőrendszer, emésztés

(3) *átlátja a helyzetet* – szem, látás, mentális folyamat: kontrollálás

Alkossatok csoportokat! Minden csoport húzzon egy kártyát, amelyen egy testrész (vagy ahhoz kötődő folyamat) szerepel (*hát; kéz; fog; has; szem : lát; láb; áll; torok : nyelv*). Gyűjtsetek további kifejezéseket az adott testrészrel kapcsolatban! Osszátok be a csoporton belül, ki gyűjt képzett szavakat, ki összetételeket, ki szólásokat, közmondásokat, egyéb idiomatikus kifejezéseket!

A) A feladat első része példázza, hogy hétköznapi elvont kifejezések testi tapasztalatokon alapulhatnak. A második felében a tanulókat arra ösztönözzük, hogy keressenek még több ilyen kifejezést.

B) Az első lépésben tanári kérdések mentén megvizsgálunk három nyelvi kifejezést abból a szempontból, hogy milyen testi tapasztalat fejeződik ki bennük. Ezt követően a diákok 4 fős csoportokat alkotnak, majd minden csoport húz egy kártyát, amelyen egy testrész (vagy ahhoz kötődő folyamat) szerepel. A feladat további kifejezések gyűjtése az adott testrészrel kapcsolatban. Hasznos lehet, ha a tanulók a csoporton belül felosztják maguk között a szerepeket: ki gyűjt képzett szavakat, ki összetételeket, ki szólásokat, közmondásokat, egyéb idiomatikus kifejezéseket! A kereséshez szükséges szótárakról a tanár gondoskodik. Érdemes meghatározni a pontos időkeretet.

Kártyára írható, javasolt fogalmak: *hát, has, kéz – fog, szem – lát, láb – áll, torok – nyelv*.

Ajánlhatunk online korpuszt (pl. MNSZ2) is például az összetett szavak kereséséhez. A csoportmunka eredményét mindenképp beszéljük meg! Fordítsunk figyelmet a származékokban megvalósuló metonimikus és metaforikus konstruálásra.

Ha több időt hagyunk a feladatra, akkor a diákok feltárhatják az adott kifejezés „szócsaládját”, és ábrázolhatják is a szavak közötti jelentésbeli és formai kapcsolatokat. Kibővíthetjük a fejezet témáját úgy, hogy „**Test projekt**”-et hozunk létre, amelyben a test különböző feldolgozási módjait tárják és dolgozzák fel a diákok. Ebben felhasználják biológiai, művészeti, tehát más tantárgyakhoz (is) kötődő ismereteiket. Az is elképzelhető, hogy a projekt bemutatásának a kerete egy iskolai „Testben levés nap” legyen, amikor a programok a nap folyamán az emberi testtel kapcsolatos kulturális tudás megértése és feldolgozása köré szerveződnek.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	testben levés, testülség, metafora, metonímia, képzett szavak, szóösszetétel, idiomatikus kifejezések
Javasolt munkaforma	közös megbeszélés, majd csoportosmunka
Szükséges előkészület, eszköz	tábla, kréta (ppt); kártyák a testrészek neveivel, szótárak
Tervezett időtartam	15–20 perc (ha csak példák gyűjtését végzik el a diákok; lehet jóval több, ha a kiadott szavak szócsaládját, hálózatát kívánjuk feltárni és modellálni)

3. Elöl, előre – hátul, hátra

a) Elöl vs. hátul

Hol van a hátul, hol van az elöl? Mutassátok meg az ábrákon! Várható megoldás: amelyik élőlénynek nincs egyetlen oldalon szeme, ott nem egyértelmű, hogy hol van az elöl. Ebben az esetben arra is hagyatkozhatunk, hogy megkeressük a feji és hasi részt (ha ez azonosítható), esetleg megfigyeljük az élőlény mozgását. Valószínűleg inkább azt a részt fogjuk elülsőnek tartani, amelyik a haladás irányába mutat.

b) Hogy jelenik meg a saját testi tapasztalatból való kiindulás (egocentrizmus) és a testben levés tapasztalata a következő kifejezésekben?

(1) *előremozdító, előreutató, előretekintő* – az elöl az az irány, amit látunk, a haladás iránya, a pozitív folyamatok iránya

(2) *hátlutó, hátráltat* – a hátul az ember hátához viszonyított irány, az, amit nem látunk, ezért nem tudunk teljesen az ellenőrzésünk alatt tartani, ezért negatív jelentéssel is bír

(3) *álmban érte utol a halál* – a halál metaforikusan hátulról közelít, a nem irányítható (kontrollálható), a rossz dolgokat úgy képzeljük el, hogy a hátunk mögött vannak

(4) *még előtte a jövő* – a jövőt úgy gondoljuk el, mint a térben azt a dolgot, célt, ami felé haladunk, az idő analóg az úttal

(5) *múltját hátrahagyva új életet kezdett* – a múltat úgy gondoljuk el, mint a térben azt a dolgot, ami mögöttünk van, az idő analóg az úttal

(6) *a hátam közepére sem kívánom* – a saját hátunk közepe nem látható (csak eszköz alkalmazásával), ezért nem a fontos, értékes dolgok helye; ebben a kifejezésben valami annyira nemkívánatos, hogy még ezt a kevésbé értékes helyet sem szánja neki a beszélő; negatív értékjelentés kapcsolódik hozzá

Miért épp az adott irány szolgál forrásként az egyik és a másik jelentéscsoport számára? Az előre az az irány, amely felé haladunk, és amelyet a tekintetünkkel ellenőrzés alatt tudunk tartani; a nagyobb aktivitás és kontroll pozitív értékjelentéssel kapcsolódik össze. Ami láthatatlan, mögöttünk van, az nem (vagy csak kevésbé) ellenőrizhető, ehhez kisebb aktivitás és negatív értékjelentés kapcsolódik.

A) A feladat első fele rávezeti a diákokat arra, hogy testünk jellemzői befolyásolják a világ érzékelését és nyelvi feldolgozását. Míg az emberi testnél egyértelmű, hol van az ELÖL (a szem elhelyezkedése és az ezzel együtt járó kontroll képessége miatt), addig léteznek olyan lények, melyeknél ez a fogalom nem annyira magától értetődő, vagy testi tapasztalatunkból kiindulva másként működik (például úgy értékeljük, hogy a rák hátrafelé halad).

A példából az is látható, hogy a téri viszonyok szisztematikusan kapcsolódnak össze értékjelentéssel, ezért poláris párokat alkotnak. Az ELÖL **pozitív**, a HÁTUL pedig **negatív** értékjelentésű.

„Az általános emberi tapasztalat alapján az ELŐRE az az irány, ami felé haladunk, és mivel fontos a mozgásunk irányát ellenőrzés alatt tartani, az ELŐRE az az irány, ami felé tekintünk. A jövőről is úgy beszélünk, mint *ami felé tartunk*, vagyis analóg módon dolgozzuk fel az utat és az időt: a jövő *előttünk van*, a múlt pedig *mögöttünk* (Kövecses 2005: 49).”⁹²⁾

Az ELŐL-HÁTUL a világot úgy osztja két térfélre, hogy ami ELŐL van, az látható, ami meg HÁTUL, az láthatatlan, így érthető, hogy az előbbihez pozitív, az utóbbihoz pedig negatív értékek kapcsolódnak. A nyelvi világban bizonyos rossz dolgok HÁTUL vannak, amik „*utolérik*” az embert, vagy nem is láthatóak: „*Akkor lássam, mikor a hátam közepét*”.⁹³⁾

Az általánosításokkal óvatosan kell bánni, mert a nyelvi tapasztalataink erősen korlátozottak. A diákok általában európai és ún. nagy nyelveket tanulnak. Az indukcióban használt nyelvi tapasztalatot érdemes szakirodalmi adatokkal kiegészíteni. Ezekből tudható, hogy olyan nyelvek is vannak (pl. az aymara), amelyek beszélői ELŐL – MÚLT és HÁTUL – JÖVŐ analóg viszonyt alkalmaznak. Az embodiment alapján sem lehet szabályjellegű megállapításokat tenni, a funkcionális kutatások nem is törekszenek erre. Lehet azonban különböző, megfelelő magyarázatokat adni, motivációkat feltárni. Kérhetjük például, hogy a diákok fogalmazzanak meg hipotéziseket az aymara időmetaforák motiváltságával kapcsolatban, amelyeket tesztelhetnének, ha lenne módjuk vizsgálatokat folytatni a témában. Az fontos információ a hipotézisalkotáshoz, hogy az aymara nyelvben mindig jelölni kell, hogy a beszélő látta, vagy szemtanútól közvetlenül értesült arról, amiről beszél. Az aymara megnyilatkozásban tehát kifejeződik az is, honnan származik az információ (lásd evidencialitás), és ebben a közvetlen tapasztalatnak, a szemtanúságnak (legmegbízhatóbb forrásként) kitüntetett szerepe van. Érdekes volna ezeknek az információknak a birtokában elgondolkozni Tandori Dezső Egymás című versén:⁹⁴⁾

Megkondítod magad, mint egy teret,
melyben eltávolodhatom.
Látatlanul hagyom, hogy körülvég,
és az legyenek, ahol vagyok.
Háttal megyek, csak az kerül elé,
amit már elhagyok.

B) A feladatot tanári kérdések mentén, frontális módon megbeszélve is el lehet végezni, de a képek és a kifejezések feldolgozhatók pár- és csoportmunkával is. Az utóbbi esetben a közös megbeszélés során fog csak kibontakozni a rendszerezhető értékjelentés. A képek esetében kérdezzünk rá arra, hogy minek az alapján határozható meg az élőlény elülső, frontális része. Más példákat is hozhatunk, és támaszkodhatunk a diákok biológiai ismereteire (például a giliszta testfelépítésével kapcsolatban). A Bevezető rész fantázialényénél megoldott gyakorlathoz hasonlóan itt is kérhetjük azt, hogy alakítsák át ezeket – az ember testi tapasztalatához kötött – kifejezéseket úgy, mintha egy polip vagy rák fejezne ki hasonló tartalmakat. Azt is játszhatjuk, hogy a magyar nyelv elemeit felhasználva megalkotjuk azokat a kifejezéseket, amelyeket ezek az állatok használhatnának a testi- és téri tapasztalatok kifejezésére.

⁹²⁾ Kugler 2014a: 211–212.

⁹³⁾ Szilágyi 1996: 29.

⁹⁴⁾ Simon Gábornak köszönjük ezt a javaslatot.

C) A képeknél arra számítunk, hogy nem lesz egyértelmű az irányok megtalálása, a diákok részben a szem helyzetét, részben a háti és hasi rész, valamint a farki és feji rész megkülönböztetését fogják felhasználni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	egocentrizmus, testben levés, elől–hátsó viszony, értékjelentés
Javasolt munkaforma	közös megbeszélés, vagy páros munka, csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	képek és példák kivetítése (projektor vagy aktív tábla)
Tervezett időtartam	15 perc (a továbbvezető ötletek [vö. „polipnyelv”, „ráknyelv”] megvalósítása nélkül)

4. Fel – le

a) Nem létező alakok

Hogy lennének helyesek a következő szavak? Miért nem használhatók így az igekötők a kifejezésekben?

(1) *lebátorodik, *lelélegzik, *lemagasztal, *ledühít, *lelélnkít

felbátorodik, fellélegzik, felmagasztal, feldühít, felélélnkít

(2) *felhiggad, *feltorkoll, *felalacsonyít, *felnyugszik, *felbetegszik

lehiggad, letorkoll, lealacsonyít, lenyugszik, lebetegszik

A nem létező szavak esetében az igekötő és az ige jelentése nem egyeztethető össze, mert sémaként a *le* igekötő a lefelé irányt és a csökkenő energiát, a kisebb aktivitást jelöli, ezzel pedig a negatív értékjelentés kapcsolódik össze. A *fel* igekötő a felfelé irányt és a növekvő energiát, a nagyobb aktivitást jelöli, ezzel pedig a pozitív értékjelentés kapcsolódik össze.

Milyen jelentésük van ezeknek az irányoknak? Mi a viszonyítási pontjuk?

Az emberi test a viszonyítási pont a megszokott földi (gravitációs) térben – a fent a fej régiójában, a lent a láb régiójában található. A nagyobb rendszerben a fent az égbolt, a lent a föld/talaj által kijelölhető vertikális dimenzióban helyezhető el.

Melyik kifejezés képviseli a passzív (kisebb energiájú), melyik az aktív (nagyobb energiájú) pólust?

Az (1)-es példákban az igék nagyobb aktivitást jelölnek, az aktív pólust képviselik. Ehhez a *fel* igekötő illik, mert a felfelé irányuló mozgáshoz több energiára van szükség, ezért ez az irány kapcsolódik össze a nagyobb aktivitással. Nagyrészt pozitív értékjelentéssel is párosul, csak a *dühít* esetében van szó arról, hogy a nagy energia negatív folyamat növekedéséhez járul hozzá. A (2)-es példák igéi csökkenő, kisebb aktivitást jelölnek, inkább a passzív pólust képviselik. Látszólagos kivétel a metonimikus *torkoll*, amely viszont csak a *le* igekötővel kapcsolódik össze, és mindig azt jelenti, hogy 'a beszélő egy másik személynél energiacsökkenést ér el'. A jelentésnek az is része, hogy az lép fel nagyobb erővel és kontrollal rendelkező szereplőként, aki letorkoll, a másik szereplőt tehát a társas viszonyban (legalábbis aktuálisan) alacsonyabb helyzetűként konstruálja meg. Az igék tehát nagyrészt a negatív értékdimenzióban helyezkednek el.

b) Kettős kötésben

Mondjatok olyan szavakat, amelyek mindkét igekötővel összekapcsolódhatnak! Vizsgáljátok meg ezekben az igekötő és az ige jelentését, a jelentések viszonyát! Például *felértékel* : *leértékel*, *lenéz* : *felnéz*; az igekötőtől függ, hogy milyen értékdimenzió társul a szavakhoz.

c) További példák

Milyen más iránypárokhoz tudunk még értékdimenziókat kapcsolni? Gyűjtsetek példákat! Keressetek az általatok tanult idegen nyelv(ek)ben példákat az 'elől/hátul' és 'fent/lent' jelentésű szó párok hasonló (metaforikus) jelentésére!

A) A feladat egyrészt ráirányítja a figyelmet arra, hogy a FEL és a LE esetében is az emberi test a kiindulópont (de az emberi test szerkezete analóg a világ megértett szerkezetével).

„Az ember számára a **fent** és **lent** észlelése [...] az antropocentrikus szemléletnek megfelelően az álló ember testhelyzetéhez van viszonyítva: a „fent” a fej irányában, a „lent” pedig a láb irányában” található.”⁹⁵

Másrészt foglalkozni lehet a szavakhoz társított POZITÍV – NEGATÍV értékjelentéssel, amely az AKTÍV és a PASSZÍV dimenzión keresztül jön létre. A nyelvi kifejezések alapján megállapítható, hogy az AKTÍV pozitív értékeléssel jár együtt, a PASSZÍV pedig negatívval. (Például: *serény*, *fürge*, *élénk*; pozitív értékelést is tartalmaz, ellentétben a negatív tartalmú *lusta*, *tunya* stb. szavakkal.) A FENT–LENT térdimenzióval úgy kapcsolódik össze az AKTÍV–PASSZÍV, hogy a földi gravitációs térben a felfelé mozgáshoz és fent maradáshoz nagyobb energia, aktivitás kell, míg a lefelé mozgás akaratlanul és a saját mozgásra fordított erő nélkül is megtörténik, a lent maradás pedig nem igényel energiát tőlünk, ezért passzív helyzetként kezeljük.

„A gravitációnak köszönhetően – a lefelé irányuló elmozduláshoz sokkal kevesebb energiára van szükség, mint az ellenkező irányúhoz: a tárgyak lefelé maguktól esnek (”passzívan”), magasabbra azonban csak valaminek/valakinek az aktív közreműködésével kerülhetnek. Felfelé menni egy domboldalon sokkal fárasztóbb (nagyobb aktivitást igényel), mint lefelé haladni. Ez is közrejátszhat tehát a kapcsolat létrejöttében.”⁹⁶

A POZITÍV – NEGATÍV értékjelentés és a téri viszonyok kapcsolata úgy valósul meg, hogy a pozitív erkölcsi értékek „fent vannak” (pl. *fennkölt*, *feldicsér*, *felmagasztal*, *felsőbbrendű*), a negatívak pedig „lent” (pl. *lealacsonyodik*, *lesüllyed*, *lezüllik*, *lerészegedik*, *lehülyéz*). (Fontos azonban megjegyezni, hogy nem minden aktív, illetve passzív értékjelenésű szót lehet *fel*- vagy *le*- igekötővel használni, például nincs olyan szavunk, hogy „*felserényít*” vagy „*felfürgül*”, sem „*lelustul*” vagy „*letunyul*”⁹⁷, és az igekötők nem mindig képviselnek értékjelentést (pl. a *felmos* és *le mos* egyaránt tisztító tevékenység, a különbség nem az értékben vagy az aktivitás fokában van, hanem a dolgok téri viszonyában).

A b) részben azt figyeljük meg, hogy mindkét irányjelentésű igekötő társulhat ugyanahhoz az igéhez, például: *felértékel*, *leértékel*, *felnéz*, *lenéz* stb. Ezekben az esetekben az igekötő határozza meg az értékjelentést. Olyan példa is van, amikor az igekötő alapvetően irányt

⁹⁵ Szilágyi 1996: 14.

⁹⁶ Szilágyi 1996: 16.

⁹⁷ Példák: Szilágyi 1996: 15.

jelöl, és nem tartozik AKTÍV–PASSZÍV vagy POZITÍV–NEGATÍV érték a mozgáshoz (pl. *felír valamit* : *leír valamit, hogy el ne felejtse*).

A c) feladat elvégzésére érdemes több napot is hagyni (pl. házi feladatként). A megbeszélésre érdemes felkészülni többféle viszony átgondolásával (pl. KÖZEL–TÁVOL viszony), ebben segítségünkre lehet Szilágyi N. Sándor munkája (1996).

B) Fel lehet osztani a csillaggal jelölt példákat a diákok között: az osztály egyik fele az első sort, a másik a második sort kaphatja.

Segíthetjük a feldolgozást az a) részben azzal a kérdéssel, hogy mennyi energiára van szükség az egyes „cselekvésekhez”, állapotokhoz.

A b) feladat házi feladatként is elvégeztethető. Egy példa megadása után kérhetjük, hogy otthon gyűjtsenek hasonló szavakat, és gondolkodjanak el a jelenségen. Az órán azonban jobb, ha párban vagy csoportban gondolkodnak. El lehet játszani azzal, hogy a diákok élőképszerűen megjelenítik ezeknek az igekötős igéknek a jelentését, kifejezve a térvizonyokat és az értékjelentés szerveződését.

C) Lásd a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	pozitív és negatív értékjelentés, aktív–passzív pólus, ige, igekötő
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka, közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc (a tér-, energia- és értékdimenziók, illetve összefüggésük megjelenítése és a c) rész nélkül)

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A gyakorlatsor arra irányítja a figyelmet, hogy az összetett nyelvi jelek szerkezete összefügg a tapasztalattal. A nyelvi tevékenységet nem egy specifikus „nyelvi gén vagy készülék” teszi lehetővé, hanem az ember biológiumába beágyazott, de ugyanakkor a társas térben használt általános kognitív képességek és az emberek alapvető igénye a közös figyelemre és a kommunikációra. A nyelvi tevékenységgel több kognitív képesség is összefügg, amely általános (területfüggetlen), és nem csak a beszéd során hasznosul. Ez a fejezet az észlelés szerveződésének a hatását kívánja láttatni. Azt várjuk, hogy a diákok felismerik, hogy a nyelv nem az emberben futó program, hanem közösségileg fejlesztett „találmány”.⁹⁸

Az előtér-háttér viszonyok hangsúlyosak más műveltségi területeken is, az észleléssel szorosabb összefüggésben elsősorban a ’művészetek’ területtel és az ’esztétikai-művészeti tudatosság és kifejezőképesség’ kulcskompetencia fejlesztésével való kapcsolatteremtést használhatjuk ki. Ha a diákok felkutatják az előtér-háttér viszony művészi-iparművészeti alkalmazásának példáit, és hasonló célú alkotási lehetőséghez is jutnak, az még erőteljesebbé és örömtelibbé teszi az észlelésnek (és más általános kognitív funkcióknak) az emberi viselkedésre (ezen belül a nyelvi viselkedésre) gyakorolt hatásával való foglalkozást.

2. Nyelvészeti háttér

„Az észlelés valamely érzékszervvel felfogható ingerhez kötődik, amelyet az érzékelő idegrendszer fog fel, és amelyről az elme reprezentációt (észleletet) alkot, ez az agy bizonyos állapotainak felel meg.”⁹⁹ Az észlelés azonban nem kezelhető egyirányú, ingervezérelt folyamatként az észlelés konstruktív elméletei szerint. A percepciót a tudatos és nem tudatos észlelés, a korábbi, feldolgozott tapasztalatok és az ezekre épülő mentális modellek, valamint érzelmek együttese, pontosan nem reflektált viszonya határozza meg. A tapasztalaton itt nyelvi és nem nyelvi tapasztalatot egyaránt értünk. Az érzékszervekkel felvett információ tehát csak inferenciális [következtetési] folyamatok révén nyer értelmet (Eysenck–Keane 1997: 94kk.), az észlelés tudásvezérelt folyamat is egyben (vö. Sekuler–Blake 2004: 491).

A konstruktív felfogás szerint az észlelés

- aktív és kreatív folyamat,
- az inger és az elmebeli tudás interakciójában jön létre (»a szenzoros információt arra használjuk, hogy annak alapján következtetéseket alkossunk az ingerrel kapcsolatban« (Eysenck–Keane 1997: 95))
- előfordul az ún. téves észlelés, a percepció ugyanis a mentális modellek hatására »hajlamos a tévedésre« (Eysenck–Keane 1997: 95).

[...] Az észlelés használhatósága és felhasználása a korábbi tapasztalatoktól, a mentális modellekké sematizálódó, világra vonatkozó tudástól függ. Ez a tudás hatással van

⁹⁸ Andics 2016: <https://www.elte.hu/content/a-kutyak-agya-kepes-feldolgozni-hogy-mit-mondunk-es-hogyan-mondjuk.t.12248> (2018.07.29.), Andics et al. 2016.

⁹⁹ Az észlelés és a memória konstruktív felfogásával leginkább összhangban lévő modell szerint elosztott reprezentációban (I. Eysenck–Keane 1997: 185).

például a figuráknak a háttértől való elkülönítésére, felismerésére és azonosítására (kategorizációjára). Hatással van továbbá a figyelem irányulására. A figyelem révén egy inger hatása felerősödhet, más inger pedig kiiktatódhat. A figyelem befolyásolja az észlelési folyamat alakulását. [...] Nagyon általánosan megfogalmazva tehát a tudás hatással van az észlelésre, és értelmezési kontextust teremt az ingerek feldolgozása számára.

A tudás úgy lép működésbe, hogy a korábbi, memóriában tárolt tapasztalat, fogalmi séma asszociatív viszonyba kerül az észlelt információval. [...]

A vizuális észlelésben négy dimenzió van szerepe abban, hogy dolgokat észrevegyünk, a háttértől elkülönítsünk, ez a négy a mintázat, a szín, a mélység és a mozgás érzékelése (Sekuler–Blake 2004: 277). [...] A mozgás tér-idő esemény (Sekuler–Blake 2004: 278), feldolgozásához hozzátartozik a saját megfigyelői helyzet feldolgozása, és a figura környezetének mint háttérnek a feldolgozása is (kezdve az elkülönítéssel, felismeréssel-kategorizálással). [...]

A figyelemnek általános, epigenetikusan meghatározott neurofiziológiai alapjai vannak (ahogy egyéb kognitív folyamatainknak is), a figyelem kontrollja azonban közvetlenebbül kapcsolódik a társas, kulturálisan meghatározott viselkedéshez [...]. A fókuszált vizuális figyelmet szokás reflektorfényhez hasonlítani (Eysenck–Keane 1997: 116, 119), ugyanis alaposabban dolgozzuk fel a „bevilágított terület” ingereit, mint az azon kívül eső terület stimulusait. Azok a tárgyak kerülnek még be általában a figyelem hatókörébe, amelyekkel a szereplő kapcsolatra lép (amit megfog, amivel valamit tesz), míg mások jellemzően a háttérben maradnak.”¹⁰⁰

A tapasztalatokat mindig **előtér-háttér** viszonyban dolgozzuk fel.

1. kézikönyvkép. Alak-alap ábra

Az 1 kép (ún. *figure-ground*, magyar fordításban általában *alak-alap* vagy *figura-alap* ábra) észlelésekor a figyelem előtérében hol a fehér profil, hol a fekete, kezét kinyújtó alak áll, és mindig a másik szín adja a háttérrel. A figyelem a kétféle elrendezés között oszcillál, az előtér-háttér viszonyoknak megfelelően így kétféle értelmezés is lehetséges. Az észlelésnek ez a sajátossága hatással van a fogalmi és a nyelvi konstruálásra is.¹⁰¹

A dolgok téri viszonyának feldolgozásában az a jellemző, hogy a kisebb, mozgásra képes vagy mozgatható tárgy kerül a figyelem előtérébe (**trajektor**), és ennek a helyzetét viszonyítjuk a háttérhez (**landmark**), amely tipikusan nagyobb kiterjedésű és stabil. A trajektor az

¹⁰⁰ Kugler 2015c: 94–98.

¹⁰¹ Kugler 2014a alapján.

elsődleges, általában az esemény energiaviszonyai szempontjából is kiindulópontként szolgáló figura/szereplő, amely a viszonyítás háttérét adó landmarkhoz (annak helyzetéhez, erejéhez stb.) képest kerül előtérbe.¹⁰²

A legtipikusabb előtér-háttér viszonyokat Leonard Talmy munkája alapján az alábbi táblázat foglalja össze.

4. kézikönyvtáblázat. Az észlelés szempontjából tipikus előtér-háttér viszonyok¹⁰³

figura	alap
nem ismert, meghatározandó térbeli (időbeli) tulajdonságai vannak	vonatkozásul szolgáló entitás, olyan ismert tulajdonságokkal, amelyek alapján a figura térbeli (időbeli) jellemzői meghatározhatók
mozgó, illetve mozogni képes	tartósan helyhez kötött
kisebb	nagyobb
geometriai szempontból, megjelenésében egyszerű	geometriai szempontból, megjelenésében összetett
a jelenetben / a tudatosságban később megjelenő	a jelenetben / a memóriában korábban is meglévő
nagyobb fontosságú, relevanciájú	kisebb fontosságú, relevanciájú
szaliens ¹⁰⁴	háttérben lévő
inkább függő (dependent)	inkább önálló, független (independent)

Ez az észlelési mintázat hatással van a viszony nyelvi megalkotására is. A trajektor-landmark elrendeződésben az **előtérben álló figura** (elsődleges szereplő) a magyarban alakilag jelöletlen, a viszonyt a landmarkon, a **háttérre adó figurán** (a másodlagos szereplőn) alakilag is jelöljük (ha ez grammatikailag lehetséges). Az előtér-háttér viszony a nyelvi kifejezések szórendjére is hatással van.¹⁰⁵

Ajánlott szakirodalom:

Eysenck–Keane 1997.

Sekuler–Blake 2004.

¹⁰² Vö. Langacker 2008, Tolcsvai Nagy 2013: 66–67.

¹⁰³ Lásd Pethő 2012: 78.

¹⁰⁴ Feltűnő az észlelés számára; más jelentésben könnyebb előhívást is jelent: az szaliensebb, ami az adott kontextusban könnyebben hozzáférhető, aktív vagy aktiválható.

¹⁰⁵ Lásd Imrényi–Kugler 2017.

3. A feladatok részletes leírása

1. Mondat a képről

Írjatok egy-egy mondatot a két kép valamelyikéről! A képen látható dolgok térbeli viszonyára figyeljetek!

1. kép. Mondat a képről I.

2. kép. Mondat a képről II.

Az azonos képet választók beszéljék meg a hasonlóságokat és az eltéréseket! Adjatok magyarázatot arra, hogy miért pont ilyen leírások készültek a dolgok helyzetéről!

A) A gyakorlat bevezetésként egy egyszerű, hétköznapi helyzet megfigyelését kéri. Célja megalapozni és előkészíteni a nyelvi jelenségek megértését. Ezt azáltal éri el, hogy tudatosítja: az előtér-háttér viszony általános szervezőelve az észlelésnek, a tapasztalatok feldolgozásának (mindenkitől szerkezetileg nagyon hasonló megoldásra számítunk). Azt fogjuk általánosítani, hogy a tapasztalatról való beszámoló (a mondatalkotás) nem önkényes, hanem a tapasztalat szerkezete (végsősoron az ember mentális működése) motiválja.

B) Képen megfigyelhető helyzet alapján mondatalkotás egyéni munkában. Kérjük, hogy a diákok ne gondolkozzanak sokat, az elsőt írják le, ami az eszükbe jut. (Megengedhetjük, hogy többet is írjanak, ez azonban bonyolítja a további lépéseket.) A mondatok összehasonlítása (páros munka), ideális esetben digitális eszközön dolgozva az összes mondat egy fájlba gyűjthető, kivetíthető, rendszerezhető. Lépések: magyarázatkeresés (hipotézisalkotás, abdukció), a hipotézis esetleges további tesztelése, általánosítás (közös megbeszélés).

A mondatok összevetésénél az alábbi szempontokra érdemes figyelni:

– Melyik az alanyi viszonyban (alakilag jelöletlenül), melyik a más viszonyban közölt szereplő (alakilag jelölt, várhatóan helyhatározóként). Érdemes az elsődleges és másodlagos szereplőt más-más jellel megjelölni, hogy könnyebb legyen az összehasonlítás.

– Milyen a szórendi elrendezés? – Várhatóan az elsődleges szereplő áll a mondat élén, ez a tipikus, de nem szükségszerű. Így meg lehet figyelni azt, hogy a háttér/landmark vagy úgy működik, hogy háttér jellegének megfelelően hátra is kerül, vagy épp úgy, hogy előkészíti az elsődleges szereplő megértését, és ezért előre kerülve kontextualizálja azt. A szórend tehát alapvetően a figyelemirányítás eszköze, nem a jelenet szereplői viszonyaié.

– Milyen különbségek vannak a kategóriák nyelvi megjelenítésében (pl. regiszter alapján: *kerékpár* – *bicikli* – *bicó/bicaj/bringa*, *eb* – *kutya* – *kutyus* stb.; a részletezettségben: *virág* – *művirág* – *műkrizantém*)?

– Bár a képen látható szituációk hétköznapiak és elég egyszerűek, az észlelő mentális működésétől függ a tapasztalat megalkotása, az tehát nincs tőle függetlenül adva. Ezért

elképzeltető, hogy a diákok számára más-más lesz az érzékelés és figyelem számára fontos, **feltűnő (szaliens)**. Az érzékelési feltűnőségről azért is érdemes beszélgetni, mert ez szintén hatással van a nyelvi viselkedésre. Például minden sorozatnak kitüntetett, nagyobb figyelemben részesülő helye az eleje és a vége, és ez a nyelvi jelek sorozatával is így van (lásd az ikonikussággal és a sorrenddel foglalkozó részeknél).

Az észlelés szempontjából annak is jelentősége van, hogy **az egész elsődleges** a részekhez képest, és a feldolgozásban számítunk a **jó folytatásra**, ezért olyasmit is megértünk, ami közvetlenül nem érzékelhető. Például az 5. alak-alap ábrán a teljes alakzatot körként képzeljük el, noha a fehér részen nem láthatók a határok; az I. képen a kutya kitakarja a lábtörlő feliratát, a felirat látható része alapján következtetünk¹⁰⁶ a kitakart részre (ezt várhatóan minden diák sikeresen elvégzi anélkül, hogy reflektálna rá).

Továbbfejlesztési lehetőség: empirikus vizsgálat tervezése és lebonyolítása összetettebb helyzetekkel.

C) A diákok várhatóan az alábbi viszonyokat fogják megalkotni (más is lehetséges, de kevésbé valószínű):

5. kézikönyvtáblázat. Előtér-háttér viszonyok

Mondat a képről I.		Mondat a képről II.	
előtér (trajektor)	háttér (landmark)	előtér (trajektor)	háttér (landmark)
kutya	szőnyeg/lábtörlő	bicikli	épület(rész)
kutya	ajtó	teljes egészében látható bicikli	részben látható többi bicikli
minta (virág, lepke) Welcome felirat	szőnyeg/lábtörlő	kosár	bicikli
nyakörv	kutya	(mű)virág	kosár, bicikli
szőnyeg/lábtörlő	padló	lakat (más felszerelés)	bicikli

Nem számítunk ezekben a viszonyokban fordított elrendezésre (pl. *??a padló a lábtörlő alatt van; ??az épület a bicikli mögött van*).

Nem számítunk közvetett hozzáférésre, ha fel van dolgozva a közvetlen (pl. *??a kutya a padlón ül*, ha már van: *a kutya a lábtörlőn ül*).

Ha mégis valaki ilyet írna, kérdezzük meg, hogy ez volt-e az első, ami az eszébe jutott (általában nem; ha mégis, akkor találkozunk valami kivételeessel).

Általánosítás:

A legvalószínűbb elrendezések a rendelkezésre álló helyzetek (képek) alapján:

6. kézikönyvtáblázat. A szereplők előtér-háttér viszonya

előtér / elsődleges szereplő (trajektor)	háttér / másodlagos szereplő (landmark)
élő (önmozgásra képes)	élettelen (a közvetlen környezetben)
élettelen, helyváltoztatásra képes vagy mozgatható	élettelen, stabil
élettelen, stabil vagy mozgatható, kisebb kiterjedésű	élettelen, inkább stabil, nagyobb kiterjedésű
élettelen, feltűnő	élettelen, kevésbé feltűnő

¹⁰⁶ A következtetési folyamatban a lábtörlőkkel kapcsolatos kulturális tapasztalatok is segítségünkre vannak.

A terminológia nem központi jelentőségű, de érdemes bevezetni azokat a fogalmakat, amelyeket később is használni fogunk. Ebből a szempontból az *alak* – *alap* rövid, de nagyon hasonló a hangzásuk, ezért kevésbé szerencsés páros; az *előtér* – *háttér* önmagában kevésnek fog bizonyulni, a kiegészítése körülményes (pl. *előtérben álló figura/szereplő*), a téri, észlelési viszony kategorizására azonban kiválóan alkalmas; a *trajektor* – *landmark* pontos (nyelvészetileg világos a definíciója) és elég rövid, de idegen a diákok számára. Az *elsődleges* – *másodlagos szereplő* megnevezést javasoljuk (hosszúsága ellenére is). **Szereplő** minden dolog (akár élő, akár élettelen), ami a színen van, részt vesz a jelenetben. Az *elsődleges* – *másodlagos szereplő* alkalmazásánál később az jelenthet csak gondot, hogy több másodlagos szereplő is lehetséges, és ezek között is lehet hierarchikus a viszony, ezért a *másodlagos* értelmezésekor be kell vezetni ezt a (még elvontabb: 'nem elsődleges') jelentést.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	egész-rész viszony, előtér-háttér viszony , elsődleges és másodlagos szereplő , téri viszony, észlelés, feltűnőség, figyelemirányulás, közvetlen elérés,
Javasolt munkaforma	egyéni munka (megfigyelés, mondatalkotás), páros munka (összehasonlítás, megbeszélés), majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–15 perc

2. Jelölt-jelöletlen

a) Elemezzétek a következő mondatokat a megszokott módon!

- (1) A gyerekek a kertben labdáz^hnak.
- (1) A gyerekek a kertben labdáz^hnak.
- (2) Az ezüst az aragnál keményebb anyag.
- (2) Az ezüst az aragnál keményebb anyag.
- (3) Egyedül az Operaház fantomja sikeresebb a Mamma Mia!-nál a Broadwayn.
- (3) Egyedül az Operaház fantomja sikeresebb a Mamma Mia!-nál a Broadwayn.
- (4) A lámpa a kanapé fölött lóg.
- (4) A lámpa a kanapé fölött lóg.
- (5) A galamb a szökőkútból iszik.
- (5) A galamb a szökőkútból iszik.

b) Azonosítsátok a mondatokban az alanyi viszonyt és a határozói viszonyban megjelenített szereplőket!

c) Állapítsátok meg, hogy a szereplők közül melyik fejezi ki a jelenet elsődleges, és melyik a másodlagos szereplőjét! Melyik az alakilag jelölt, melyik a jelöletlen? Vajon miért?

d) Hogyan lehetne megváltoztatni ezt az elrendezést, megfordítani a szereplői viszonyokat? Milyen szerkezettel lehetne alakilag jelöltté tenni azt, ami az a)-ban jelöletlen, és alakilag jelöletlenné tenni azt, ami ott jelölt?

A) Az előzményekben már megfigyeltük, hogy a nyelvi megformálásában az alaki jelöletlenséget használjuk a feldolgozó számára legfontosabb szereplő kifejezésére. Ennek a tudatosítását és nyelvtani következményeinek a felismerését segíti ez a feladat. Az átalakításos rész ahhoz járul hozzá, hogy lássuk: a nyelvben kreatívan cselekszünk, mindent különböző módokon, más-más nézőpontból is meg tudunk jeleníteni. Az alternatív konstruálási módok meg tapasztalása segíti a nyelv hálózatos értelmezésének megerősítését és a konstrukciók jelentőségének a felismerését.

B) Hagyományos (függőségi) mondat szerkezeti elemzés, megfigyelés, a motiváltság felismerése, a nyelvtani szerkezetek jelentésének a megragadása; általánosítás. Átalakítás (alternatív konstruálás). Érdemes megfigyelni, hogy az átalakítás (d) nem egyformán könnyű, és van, amikor nem is lehetséges új szó betoldása nélkül, hasznos azonosítani, hogy ez milyen állítmány vagy magmondat esetén van így. Javasoljuk a páros feladatmegoldást, ahol minden pár egyetlen szerkezettel foglalkozik, majd a csoportban úgy történik a megbeszélés, hogy minden mondatnak van gazdája.

C) A mondattani elemzést kétféleképpen végezzük el: a mondatrészek megszokott jelölésével, valamint a viszonyokat a szórenddel együtt megmutató elemzéssel.¹⁰⁷ Az utóbbiban a görbék az alaptag felől a bővítmény felé mutatnak, a viszonyt a görbe fölött jelöljük. Az ábra olyan egyszerű ábrázolási javaslat, amelyet a diákok maguk is megrajzolhatnak a mondat fölött anélkül, hogy azt újra le kellene írniuk, és ezzel elválasztanák a szerkezetet a mondat szórendjétől (ahogy a hagyományos ágrajz teszi).¹⁰⁸ A magmondatot keretezés (ellipszis) jelöli. A (3)-ban az *egyedül* felülíró művelet végez el, mivel a jelenetet egy szereplőre korlátozza, ezt a mondat egy másik dimenziójában lehet jelölni (ettől itt eltekintettünk). Az (5)-ben a *szökőkútból* metonimizációval partitivusi viszonyban is értelmezhető ('a szökőkút vizéből').

A d) megoldására csak egy-egy példát közlünk a lehetőségekből. A körülmény kiemelése mindig lehetséges (pl. *A kert az, ahol a gyerekek labdázának*), de ez összetettebb szerkezethez vezet. Érdemes ezért megállapodni az átalakítási módokban (pl. a mondatnak egyszerűnek kell maradnia).

(1v) A kert a gyerekek labdázásának/labdajátékának a helye.

(2v) Az arany az ezüsthöz puhább anyag.

(3v) A Mamma Mia! egyedül az Operaház fantomjánál kevésbé sikeres a Broadwayen.

(4v) A kanapé a lámpa alatt van.

(5v) A szökőkút ad inni a galambnak.; A szökőkút itatja / látja el innivalóval a galambot.

¹⁰⁷ Lásd Imrényi–Kugler 2017-ben.

¹⁰⁸ Az alkalmazása melletti érvekhez lásd <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=517> (2018.07.29.)

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a mondattani viszonyok jelentése, alaki jelöletlenség és jelöltség , elsődleges és másodlagos szereplő, alternatív megjelenítési módok, perspektíva
Javasolt munkaforma	páros munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–15 perc

3. Tárgyleírás párban

a) Figyelj meg alaposan egy tárgyat a környezetedben, és készíts róla szóban 5-6 mondatos leírást! A pár másik tagja rögzítse mobiltelefonjával vagy jegyzetelje le az elhangzottakat!

b) Elemezzétek közösen a leírást! Milyen információk hangzottak el a tárgyról? Mitől függött az információk sorrendje?

A) Az észlelési sajátosságoknak a nyelvi kifejezésre gyakorolt hatását figyeltetjük meg. A dolog leírását, ahogy a feldolgozását is a korábban már kialakított tudásstruktúrák irányítják. Ezek mellett meghatározó szerepe van annak, hogy az adott helyzetben mi a feltűnő az érzékelő számára. Általánosítható, hogy a leírást is mindig valamilyen perspektívából alkotjuk meg.

B) Pármunka. Megfigyelés, szövegalkotás és lejegyzés, elemzés, összevetés, hipotézisalkotás. A leírás feltárt stratégiáját a párok összefoglalják, ezeket csoportmunkában vagy közös megbeszélés formájában megismertetik egymással, törekszenek a hasonló mintázatok azonosítására. Tovább lépésként a hipotézisek kísérlettel tesztelhetők is, ha a téma felkelti az érdeklődést, és a diákok kívánnak mintázatokat kimutatni például egy adott tárgy különböző adatközlők által elvégzett leírásaiban. Egy komolyabb kísérletben szemkamerás vizsgálatot is lehetne végezni (ha ez elérhető az intézmény számára).

C) A tárgyfelismerés alapvetően egészes, az egész elsődleges a részekhez képest. Ezért azt figyelhetjük meg, hogy a leírás egyik stratégiája az, hogy az egészes leírás elsődleges lesz a részletek leírásához képest, a részletek pedig valamilyen séma alapján szerveződnek (például valamilyen téri elrendezés alapján vagy funkció szerint követik egymást).

Az érzékelés számára feltűnő jelenségeket általában előbb említjük. A feltűnőségnek nemcsak az érzékszerveink számára kiemelkedő érzéklet lehet a forrása, hanem a 'meglepő, szokatlan' értékelés is, amikor a dolog valamiben eltér a megszokottól (a korábbi tapasztalatok alapján elvárttól).

Az előállított dolgok esetében is várható, hogy a tudáskeretnek megfelelő tartományok megjelennek a leírásban: funkció, érzékelhető jellemzők (alak, anyag, szerkezet, méret, szín stb.), előállítás (hogyan jön létre).¹⁰⁹

¹⁰⁹ Lásd kváliaszerkezet, Pethő 2013.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tárgyleírás , stratégia, sorrend, egész-rész viszony, egészleges feldolgozás, feltűnőség, kváliaszerkezet: forma, funkció, előállítás, cél/felhasználás
Javasolt munkaforma	páros munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	a leírás rögzítéséhez vagy jegyzeteléshez szükséges eszköz; a céltárgy(ak)at meg is határozhatjuk
Tervezett időtartam	15–20 perc

4. Útvonal

Írjátok le, hogyan juthattok el a tanteremből az iskolai büfébe! Összpontosítsatok a téri viszonyokra!

A) A tapasztalati alapú motivációs tényezőknek és a nyelv perspektivikus működésének a tudatosítását segítő gyakorlat.

B) Szövegalkotás, reflexió a szövegalkotásra, az útbaigazítás szerkezetére és perspektivikusságára. Végezhető gondolat kísérlet (eltérő nézőpont érvényesítése, például az útvonal ismertetése a céltól kezdve, az elméleti lehetséges mellett a működésképtelenségének belátása, ezzel a motiváló séma tudatosítása).

C) A szövegek a tanteremtől a büféig **az összes releváns helyet** említik, amelyen át kell haladni, általában nem említik a tájékozódás szempontjából nem lényeges részleteket (lásd előtér-háttér, egész-rész viszony, feltűnőség). A perspektívát tehát a megadott kiindulópont határozza meg, ebből a kiindulópontból dolgozzuk fel az útvonalat. Azért alkalmazzuk ezt, mert ezt a legkönnyebb útbaigazításként követni, mivel modellálja a folyamatot. (A feladat utasítása is ezt kínálja fel.)

Nem várható a büfétől a tanterem felé haladó feldolgozás. Nem várható a haladás folyamata a cél felől (mintha máris odaértünk volna a büféhez) „visszafelé” köztöltésekben, de olyan térfeldolgozással, amely megfelel az odamenet irányának. Például: *a duplaszárnyú ajtó vezet a büfébe, előtte beérkezel az aulába úgy, hogy két ajtó van veled szemben; a lépcsőn leérve, a folyosón jobbra fordulva és kb. 20 métert egyenesen haladva eljutsz az aulába...* Miközben az útvonal tere ugyanaz, ezek a leképezési lehetőségek nem egyformán motiváltak, nem egyforma eséllyel valósulnak meg. A nem vártak minősített modellek meglepnének minket, ha útbaigazításként hangoznának el. Hasonlóképpen minden műveleti folyamatot (pl. egy tárgy összeszerelésének a folyamatát) a részesemények előrehaladó sorrendjében írunk le az útmutatók (lásd forgatókönyv), és nem például az utolsó lépéstől visszafelé.

A feltárt motivációnak megfelelő útbaigazítási stratégia az útbaigazítások tapasztalata alapján sémaként, forgatókönyvként konvencionálódik.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	útbaigazítás, perspektíva , forgatókönyv
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8 perc

5. Képleírás párban

a) Mondd el társadnak, hogy mit látsz a képen! A tárgyak térbeli elhelyezkedésére fókuszálj! A társad készítsen rajzot a leírás alapján!

3. kép. Képleírás

b) Vessétek össze az eredeti képet és az elkészült rajzot! Beszéljétek meg a leírás lépéseit! Milyen sorrendben kerültek az elemek a rajzra, mit mihez viszonyított a beszélő?

A) A képen megfigyelt helyzet fogalmi és nyelvi feldolgozását végzik el a diákok. Ennek során megtapasztalják a nyelv indexikusságát, az adott helyzetbe való beágyazottságát, mivel a leírás az adott helyzethez kötött kiindulópontból (deiktikus perspektívából történik), ennek megfelelően nyer értelmet az ELÖL, ELŐTTE, MÖGÖTTE, MELLETTE, BALRA stb. viszony. A partnernek a rajz készítése során bele kell helyezkednie a beszélő által felkínált viszonyrendszerbe, így a feladat közvetlen tapasztalattal segíti olyan absztraktnak tűnő jelenségek (és tankönyvi szakirodalmi szövegek) megértését, mint a nyelv interszubjektív és perspektivikus jellege. A feladat arra is alkalmas, hogy a feltűnőség szempontjából valamiféle hierarchia működését is megfigyeljük.

B) Úgy érdemes megoldatni a feladatot, hogy valóban csak a pár egyik tagja lássa a képet (más kép is választható). Kép – szöveg – rajz viszonyban a feldolgozási módok egymásra vonatkoztatása; a pármunka után csoportos megbeszélés, elemzés és általánosítás.

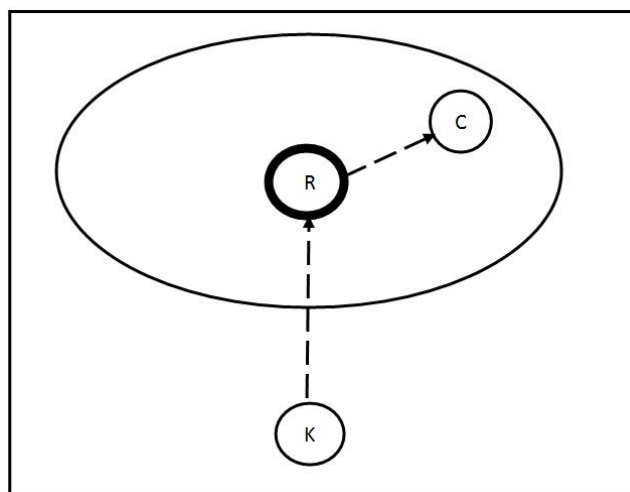
C) A megbeszélés során a feladat az alábbiak konkrét, majd sémaszerű összefoglalása, modellálása:

- a leírásban a dolgok említésének a sorrendje referenciapont-szerkezetként modellálva;
- a referenciapont-szerkezeti elemzésben (lásd lejjebb) meg lehet mutatni a közelség szerepét az összetartozás szorosságának a kifejezésében (pl. a férfi és kutya egymáshoz közel lesz említve, jellemzően közelebb, mint a kutya és a nő); az 1. ábra a referenciapont-szerkezet működését szemlélteti;

– az előtérben állóként megjelenített dolgok (konkrétan megnevezett szereplők)¹¹¹ említésbeli sorrendje alapján fel lehet állítani valamiféle hierarchiát, ez várhatóan „élősségi”/aktivitási hierarchia (általánosítással, pl. élőlény/ember, élőlény/kutya) annak ellenére, hogy a tárgyakra kellett összpontosítani. Bizonyos tárgyak jellemzően személyeken (mint referenciaponton) keresztül válnak elérhetővé (pl. a laptop a férfihoz tartozik, fizikailag is közel van [érintkezés], ezért a férfi a „kézenfekvő” referenciapont a laptop pontos lokalizálásához (az asztal mint alátámasztási felület mellett, ami viszont nem elég pontos). Érdekes megfigyelni, hogy a kép előtérében és centrumában lévő dolgok jellemzően nagyobb figyelmet kapnak-e, mint a hátul és periférián lévők. Mi van említve, mi nincs (pl. van-e, aki ne említené az élőlényeket?; említi-e valaki a tévét, a könyvkupacot a szekrényben?; említi-e valaki a laptoptöltőt a tekergő kábellel?); mi van jobban részletezve, mi kevésbé?

Nagyon hasznos lenne a munkát digitális eszközön végezni, így az elkészített modelleket a csoportok közösen is szerkeszthetnék.

1. kézikönyvára Referenciapont-szerkezet¹¹²

A konceptualizáló (K), tipikusan a beszélő a referenciapontot (R) átmenetileg aktiválja, de ez csak ideiglenes, a referenciapont szerepe az, hogy rajta keresztül elérhetővé váljon a cél, amelyhez a beszélő a figyelmet el akarja juttatni (pl. *a kutya tálkája* szerkezet estében a kutya (R) szolgál referenciapontként a tálka (C) eléréséhez). A referenciapont-szerkezet igen összetett is lehet, például *a laptopon dolgozó férfi (R₁) kutyájának (C₁ – R₂) a tálkája (C₂)*.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	előtér-háttér viszonyok , perspektivikusság, feltűnőség, élősségi hierarchia, leírás
javasolt munkaforma	páros munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	digitális eszköz alkalmazása megkönnyíti a közös munkát (közös szerkeszthető fájl az összefoglaláshoz és általánosításhoz, a modell kidolgozásához)
Tervezett időtartam	25–30 perc

¹¹¹ Emlékeztetőül: szereplő minden dolog (akár élő, akár élettelen), ami a színen van, résztvevője a jelenetnek.

¹¹² Langacker 2008: 84.

6. Hírszöveg – több változatban

a) Írj egy hírt a következő címmel: „Bedrogozott sofőrt igazoltattak a zsaruk”. Elképzelésed szerint hol jelenthetne meg ez a hírszöveg?

Feltehetőleg a bulvársajtót fogják említeni, esetleg egy-egy konkrét terméket. A stílus szocikulturális tényezői alapján ezt kezdeményezi a *bedrogozott* és a *zsaruk* kifejezés. Az utóbbi révén a szövegalkotónak a rendőrséggel kapcsolatos attitűdje nyilvánul meg (az említett szereplőkhöz, intézményhez [a közös figyelemirányítás tárgyához] fűződő viszony és ezzel együtt saját magának a pozicionálása is). A megformáltsági változatok miatt a cím laza, informális, újszerű (lásd főképp: *bedrogozott*), inkább értékmegvonó.

b) Hasonlítsd össze az általad írt szöveget és az alább olvasható hírt!

1. Melyek a hír mint sajtóműfaj szerkezeti elemei? Hogyan épül fel egy hír, milyen elengedhetetlen információkat kell közölnie? Ezek milyen sorrendben jelennek meg az általad írt hírben, és hogyan az alábbi szövegben?

Lásd a IV. részben, A szövegtípus mint konvencionálódott séma II. fejezetben.

2. Mikor, milyen sorrendben kapunk információt az igazoltatás idejéről, helyéről?

A hír elején, a cím és a lead utáni első mondatban. A hely már a leadben is meg van említve, az első mondat pontosítja.

3. Mit tudunk meg a gyanús anyagról? Milyen sorrendben, milyen részletezettséggel kapunk információkat róla?

A KÁBÍTÓSZER, DROGHASZNÁLAT tudáskeret működtetése, a kategóriák általános szerkezete (centrum–periféria elrendeződés) és a fogalmi hierarchia (általános – alapszintű – specifikus; konceptuális alárendeltség/hiponímia, fölérendeltség/hiperonímia) alapján az anyag említéseinek az értelmezése. A szövegben kiemeltük a szűkebb értelemben vett említéseket, az anyagra referáló főneveket. Az alábbi elemzés részletesebb.

1. *bedrogozott*: a kifejezés komponense a *drog* főnév (általános); → a tudáskeret részeként aktiválódhat valamilyen, központibb, manapság könnyebben beszerezhető, a rendelkezésre álló információk alapján gyakrabban fogyasztott típus

2. *Kábítószer*: általános

3. *bódult állapotban*: a hatáson keresztül mentális kapcsolat teremődik az anyaggal (DROGHASZNÁLAT forgatókönyv)

4. *kábítószer gyanús növényi származék*: elbizonytalanító kifejezés (-*gyanús*), elvárás a hivatalos rendőrségi közleményekben a hiteles bizonyítás előtt; ugyanakkor specifikusabb említés (*növényi származék*); mivel ez be volt csomagolva, csak valószínűsíteni lehet, hogy azonos vagy nem azonos a fogyasztott anyaggal

5. *az alkalmazott kábítószer gyors teszt pozitív eredményt mutatott*: → a tudáskeretek, TESZTELÉS forgatókönyv alkalmazása → kimutatott, jelen lévő anyag, az említés általános (*kábítószer*)

6. *kábítószer*: általános (korábbi eseményre vonatkozik, nem feltétlenül azonos a kimutatott anyaggal)

Az aktuális eseményre vonatkozóan az említések az általános → specifikusabb sorrendet követik.

Bedrogozott sofőrt igazoltattak a zsaruk¹¹³

2017. április 22. szombat 11:30

Kábítószert fogyasztott a Teklafalu határában igazoltatott 28 éves járművezető.

Járművezetés bódult állapotban vétsége miatt nyomozott a Szigetvári Rendőrkapitányság az ellen a 28 éves férfi ellen, akit 2016. december 1-jén a délutáni órákban igazoltattak a rendőrök a Bűrös és Teklafalu közötti útszakaszon.

A rendőrök átvizsgálták a férfi gépkocsiját, amely során körülbelül 1 gramm, alufóliába csomagolt kábítószergyánús növényi származékot találtak az utastérben, egy táskában.

A rendőrök a férfit előállították, az alkalmazott kábítószer gyorseszteszt pozitív eredményt mutatott, ezért vele szemben további mintavételre került sor. A férfi gyanúsított kihallgatásán elmondta, hogy igazoltatása előtt két nappal szórakozni volt, ekkor fogyasztott kábítószert.

A nyomozást a rendőrség a napokban befejezte, és az ügyben keletkezett iratokat vádemelési javaslattal megküldte az ügyészségnek.

A) A feladat arra irányítja figyelmet, hogy a szövegtípusokkal kapcsolatban is rendelkezünk sémákkal, amelyek hasonlóak az ismétlődő fizikai tapasztalatokból létrejövő összetett tudásstruktúrákhoz. Ezt a diákok megfigyelhették már az előző feladatokban, például a útbaigazítás esetében is, ez itt azzal egészül ki, hogy a stílus jelentéskonstruáló szerepének megfigyelésére is ösztönzünk.

A hír megírása és olvasása során is forgatókönyvi sémát alkalmazunk, a szövegtípusra jellemző (elégé specifikus) sémát működtetünk. A hír funkciójához hozzátartozik, hogy más személyek tájékoztatására szolgál, a nyilvánosság színtere pedig alapvető hatással van a hír megalkotására. Ez vezet el a stílus szociokulturális tényezőinek azonosításához a szövegváltozatokban.¹¹⁴

B) Szövegalkotás, elemzés, összehasonlítás, a sémák általánosítása. Míg a sémákat implicit módon működtetik a szövegalkotásban, az elemzésben tudatosan tárják fel és értelmezik azokat, ezzel megszilárdítják és fogalmilag összetettebbé teszik a hír szövegtípussal kapcsolatos tudásukat. A sémák azonosítása révén általánosítják ezek meghatározó szerepét a gondolkodásban és a nyelvi tevékenységben. Az összehasonlítás révén megfigyelik a stílust alakító tényezők működését.

C) A megoldás többnyire a feladatnál olvasható.

A feladat a KÖZÚTI IGAZOLTATÁS forgatókönyvi séma (valamint a DROGHASZNÁLAT, az AUTÓVAL KÖZLEKEDÉS, RENDŐRSÉG stb. tudáskeretek) és a szövegtípussal kapcsolatos sémák működésére fókuszál. Ezek implicit módon működtek a szövegalkotásban, a tudatosításukat és az összetettséget megfigyelve összetettebb, újrászerveződő tudást hoznak létre a diákok a szövegelemzés során.

A b) részhez: Az elemzésben azonosított sémákkal válik magyarázhatóvá, hogy a hír mely információkat említi (helyezi előtérbe mások háttérben hagyásával); milyen sorrendben említi azokat (forgatókönyv). A megoldásokat részben a feladatnál közöljük, a hír szövegtípusára vonatkozó információk a IV. részben, A szövegtípus mint konvencionálódott séma II. fejezetben olvashatók.

¹¹³ Forrás: <http://www.pecsiujsg.hu/pecs/hir/helyi-hireink/bedrogozott-sofort-igazoltattak-a-zsaruk>

¹¹⁴ Lásd ehhez Tolcsvai Nagy 2012, az előtér-háttér viszony és a stílus kapcsolatához lásd Pethő 2012.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hír, sémák (tudáskeret, forgatókönyv), előtér-háttér viszony, sorrend, fogalmi hierarchia, általános – specifikus, stílus, szociokulturális tényezők
Javasolt munkaforma	egyéni munka vagy házi feladat (szövegalkotás), majd csoportos megbeszélés (szövegek összevetése)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	35–40 perc

7. Történetalkotás

Alkoss szöveget úgy, hogy a következő szavak ebben a sorrendben legyenek csomópontjai a szöveg tematikus szerveződésének (témahálózatának)!

iskola – öreg néni – könyvtár – vihar – igazgató

A) Az előtér-háttér viszonyokkal kapcsolatos tudás kreatív alkalmazása szövegalkotásban.

B) A feladat még érdekesebbé tehető, ha olyan változat is készül, amelyben a megadott szavakat nem használják, de a jelölt fogalmak (ISKOLA/KÖZOKTATÁSI INTÉZMÉNY – ÖREG NÉNI/IDŐS NŐ – KÖNYVTÁR – VIHAR – IGAZGATÓ/INTÉZMÉNY VEZETŐJE) ilyen sorrendben megjelenítődnek, előtérbe kerülnek. Vagyis: a szabály, hogy a megadott kifejezéseket nem alkalmazhatják, de az általuk jelölt fogalmakat igen. Ez a fogalmi sémák kifejtettségének mértékét, jellegét segít megtapasztalni.

Továbbfejlesztési javaslat, hogy egymás szövegeit ne csak megismerjék a diákok, hanem dolgozzanak is azokkal. A megadott fogalmak keretébe tartozó dolgok és folyamatok azonosítását javasolhatjuk csoportos annotálás formájában (ez öt csoportot jelent). A kivitelezéshez nem szükséges annotációs szoftvert vásárolni, a Google-dokumentumos megosztás teljesen alkalmas erre a célra.

C) Nemcsak a megadott szereplők előtérbe helyezése fog megtörténni, és ezért ennek módja lesz elemezhető, hanem az események sorrendjéhez kötődő forgatókönyvi sémák is azonosíthatók lesznek.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	elbeszélés, előtér-háttér viszony, fogalom, fogalmi szerkezet, tudáskeret
Javasolt munkaforma	egyéni munka (szövegalkotás), majd csoportmunka (a szövegek megismertetése mindenkivel, csoportos annotálás)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan, otthoni munkaként javasoljuk a szövegalkotást

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A tér a tudattal rendelkező élőlények egyik legalapvetőbb tapasztalata, a tér és az idő valamilyen feldolgozása a világban való tájékozódás alapvető feltétele. A gyakorlatsor arra irányítja a figyelmet, hogy nemcsak a térre és a dolgok alakjára vonatkozó kifejezések vannak a téri tájékozódással alapvető összefüggésben, hanem a nyelv és a nyelvtan alapvetően téri szerveződésű. A téri tapasztalat analógiaként szolgál elvontabb viszonyok megértéséhez, ezért a témától elválaszthatatlan a metaforizáció (vö. orientációs metafora), a nyelvi kreativitás esszenciális megnyilvánulása. Ezért a téma feldolgozása legtágabb összefüggéseiben az emberi (nyelvi) viselkedés jobb megértését segíti, szűkebben segít azonosítani azokat az alapvető nyelvi jelenségeket, amelyekben a téri tapasztalat szerepe meghatározó. A téma szerteágazó koncentrációs lehetőségeket kínál az 'ember és természet', 'Földünk – környezetünk', 'művészetek' műveltségterületekkel, a természettudományos az anyanyelvi kulcskompetenciák összekapcsolódó fejlesztése is erősítheti egymást.

2. Nyelvészeti háttér

A téri tapasztalat alapvető az emberi viselkedésben, ezért a nyelvi viselkedésben is. Ronald Langacker 1976 óta formálódó kognitív nyelvtanát eredetileg *space grammar*-nek ('téri nyelvtan'-nak) nevezte.¹¹⁵

„A térjelölés a magyar nyelvben az erősen grammatikalizálódott jelenségek közé tartozik, azaz számos olyan nyelvi forma létezik, amely a térjelölést nem körülírással hajtja végre. A térjelölés legfontosabb nyelvi formái a magyar nyelvben a következők:

1. Igei személyragok és birtokos személyjelek. — Mivel a magyarban lehetséges, sőt bizonyos esetekben kötelező az alany (vagyis a kifejtett, megnevezett alany) nélküli szerkezet, a beszélő, a hallgató és az említett (tehát az 1., a 2. és a 3. személy) közötti nyelvtani, jelentéstani és pragmatikai különbséget, a nézőpontot, a mindenkori origót a jelek és ragok jelölik. Az igei személyragok közül különösen a magyarra jellemző tárgyas ragozási paradigma, azon belül pedig a 3. és a 2. személyű tárgyra mutató ragok (*látom, látlak*) játszanak szerepet (az első inkább távolra mutat, a második közelre).

2. A határozói esetragok és névutók. — E ragok — ellentétben az igei személyragokkal és a birtokos személyjelekkel — a térkijelölés szempontjából nem különülnek el szemantikailag olyan határozottan a szótőtől, a főnévi tő általában hozzájárul a jelentés térbeli vonatkozásának reprezentálásához. [...] a térbeliséget jelölő határozói esetragoknak, e ragok és a tövek szemantikai egységeinek a rendszere a magyar nyelvben nincsen kidolgozva, hasonlóan azokhoz az ígés szerkezetekhez, amelyek az esetragos főneveket kötelező vagy szabad vonzatként tartalmazzák. Az irányhármasság e rendszeren belül csak összetevő, lehetőség, mert önmagában nem szervezi a közlés (akár kontextus nélküli mondat, akár pragmatikai kontextusú szövegrészlet)

¹¹⁵ Langacker 1986: 1.

térkijelölését. A térkijelölő névutók a határozói esetragokhoz hasonlóan viselkednek a térkijelölés szemantikájában és pragmatikájában, különbség inkább a konkrét jelentések között van (ragokkal például nem lehet magyarul kifejezni az 'előtt' és 'mögött' viszonyt).

3. Az igekötők. — A magyar igekötők többsége mind történetileg, mind mai jelentésükben elsődlegesen valamilyen, a lokalizáláson belül irányadást fejeznek ki. Az igekötők aspektusképző szerepét már részletesen elemezték [...], e rendszer összefüggését a térbeliséggel azonban még nem vizsgálták. A térbeliségen alapuló metaforikus rendszerüket Szilágyi N. Sándor vázolta (Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár. 1996. 14—36).

4. A határozószók. — A határozószók térbeli rendszerének elemzése, különösen a mondaton belüli szemantikai szerepe (a mondatbeli igével vagy főnévvel való kapcsolata) az általános leírásban már kapott figyelmet, de az egyes magyar határozószók jelentéstanának kidolgozása további kutatást igényel.

5. A személyes névmások. — A személyes névmások nyelvtani utaló szerepével főképp az E/3. alakú névmás kapcsán foglalkoztak sokat, mert a 3. személy távolra mutató jelentése fontos mondat- és szövegtani jelenségeknek, leginkább az utalásnak az alapja [...]. Ezeknek az 1. és a 2. személyhez való viszonyuk és az ezáltal létrejövő térrendszerek bemutatása azonban még további kutatásokat igényel. Ez a viszonyrendszer ugyanis a legtömörebben összesíti a magyarban is a kommunikáció legalapvetőbb térbeli szerkezetét. A személyes névmások térbeli rendszerét tovább árnyalja a 2. személyű magázó formák távolra mutató térjelölése, amely a 3. személyű alakból ered.

6. A fogalmi tartalmú szókészleti elemek: főnevek, igék, melléknevek. A magyar főnevek és igék térbeli jelentésének elemzésére rövid példa olvasható fentebb, ezt is további kutatásoknak kell követniük.

[...]

E vázlatos összefoglalás nem teszi lehetővé az elemi térjelölő nyelvi egységek mondatbeli szintaktikai, szemantikai és pragmatikai helyének a kidolgozását, és csak említés szintjén vonatkozhat a szöveg térrendszerére. Általánosságban az állapítható meg, hogy például a párbeszédek erősen építenek a nem fogalmi térjelölés nyelvi egységeire és a rámutatás kifejezőmódjaira, bennük az egocentrikus nézőpont, az origó mindig határozottan érvényesül. A narratív, érvelő, leíró és elbeszélő típusú szöveg(részletek)ben az egocentrikus nézőpont kevésbé érvényesül, a távolabbra mutató, illetve a távolabbi fogalmi megnevezése határozottabban jelentkezik. Még semlegesebb, még tárgyilagosabb közlő szövegek, például a hír, a tudományos szöveg térben még inkább eltávolító (nem grammatikalizált vagy névmási, deiktikus elemekkel, hanem tartalmas lexikai elemekkel, határozóragokkal történő megnevezés tapasztalható). Ez utóbbi esetben minden hallgató, olvasó nagyjából ugyanazt a nézőpontot kapja meg a beszélő révén, egyenlő távolsággal. A szövegeknek ez a fajta térrendszere önmagában nem metaforikus, de igen pontosan járul hozzá ikonikus módon a pragmatika tartományában a szöveg értelméhez.”¹¹⁶

A KÖZEL – TÁVOL téri viszony kiemelésével néhány példát mutatunk be a téri viszony nyelvtenban értelmezhető, nyelvtenivá vált (grammatikalizálódott) jelenségeinek.

¹¹⁶ Tolcsvai Nagy 1999.

7. kézikönyvtáblázat. A KÖZEL – TÁVOL téri viszony és ennek kiterjesztése elvontabb (grammatikalizálódott) viszonyokra¹¹⁷

viszony	KÖZEL	TÁVOL
dolgok térbeli közelsége/távolsága a beszélő helyéhez képest	TÉRBEN KÖZEL <i>itt</i>	TÉRBEN TÁVOL <i>ott</i>
a beszéd idejéhez képest időbeli közelség/távolság	JELEN <i>ír</i>	MÚLT, JÖVŐ <i>írt, írni fog</i>
a beszélő kiindulópontjából a partner szociális közelsége/távolsága	tegezés, SZOCIÁLIS KÖZELSÉG <i>te</i> + 2. személyű igealak	magázás, önözés SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG <i>ön, maga</i> stb. + 3. személy személyű igealak
a meg tapasztalható valósághoz képest, tudásbeli elérés szerinti (episztemikus) közelség/távolság	TÉNY(ként kezelhető esemény) <i>ír</i>	NEM TÉNY (lehetséges esemény; elgondolható esemény a megvalósulás lehetősége nélkül) <i>írna, írhat, írhatna, írt volna; írj</i>
dolgok szorosabb (pl. rész–egész, vérségi viszony) vagy lazább összetartozása (pl. tulajdonlás, alkalmi kapcsolat)	a kifejezések közelsége, SZOROS KAPCSOLAT <i>bőr-e</i> ¹¹⁸	a kifejezések távolsága, LAZÁBB KAPCSOLAT <i>bőr-je</i> ¹¹⁹
a fogalmi összetartozás szorosabb (kohézió) vagy lazább	a kifejezések közelsége, KOHÉZIÓ <i>ölelkeznek</i>	a kifejezések távolsága, NEM/KEVÉSBÉ KOHEZÍV fogalmiság <i>ölelik egymást</i> (vö. <i>ölelik a párjukat/mackójukat</i>)

Ajánlott szakirodalom:

Kothencz 2007, 2012.

Pléh 2013.

Tolcsvai Nagy 1999.

¹¹⁷ Kugler 2014a.

¹¹⁸ Például „A babák BŐRE különbözik a felnőttek *bőrétől*” (<http://www.gabileszekabaratod.hu/Cikk/R%C3%A9szletek/413177/a-babak-csodalatos-b-re>; 2013.09.07.).

¹¹⁹ Például „Nincs valakinek 14"-es Ambassador BŐRJE [*DOBBŐR*], amit szívesen eladna nekem?” (<http://ritmusdepo.hu/forum/temakorok/kiegeszitok/topik/20120314094118/dobborok/page/135>; 2013.09.07.). A *j* eleme a toldalék-alakváltozatnak (*-ja/-je*) hiátustöltő eredetű, az egy magánhangzóból álló toldalékváltozat az időben korábbi, tehát értelmezhető úgy, hogy a *j*-vel „távolabb” került a tőtől a pusztá magánhangzós toldalék (vö. Szilágyi 1996: 69).

3. A feladatok részletes leírása

1. Kint – bent, fent – lent

Dolgozzatok párban! Válasszatok a fenti két viszonypár közül egyet!

a) Válasszatok egyet-egyet a két kifejezés közül, idézzetek fel olyan szituációkat, amelyekben így lehet jellemezni a személyek, dolgok helyzetét! Melyek ezek közül a nagyon alapvető KINT – BENT, FENT – LENT helyzetek, viszonyok?

Példák:

KINT – BENT: kint a szabadban – bent a házban; tárgy a tárolóban és azon kívül; gyümölcs magja a gyümölcs belsejében és onnan kiszedve

FENT – LENT: fenn a hegyen – lenn a völgyben; létra/kilátó tetején és az alján

Helyezkedjetek bele egy ilyen helyzetbe (pl. bent a házban – kint a szabadban; fenn a hegyen – lenn a völgyben), és írjátok le a hozzá fűződő érzéseket, tapasztalatokat, gondolatokat!

Várható élmények, érzések:

KINT

POZITÍV ASPEKTUSOK: szabadság, korlátlanlanság, tágasság;

NEGATÍV ASPEKTUSOK: kiszolgáltatottság, védtelenség, sebezhetőség

BENT

POZITÍV ASPEKTUSOK: védettség, biztonság, könnyű tájékozódás;

NEGATÍV ASPEKTUSOK: korlátozott mozgástér, bezártság

FENT

POZITÍV ASPEKTUSOK: szabadság, korlátlanlanság, tágasság, rálátás a dolgokra, kontroll, nagy energia;

NEGATÍV ASPEKTUSOK: a magassággal kapcsolatos félelmek

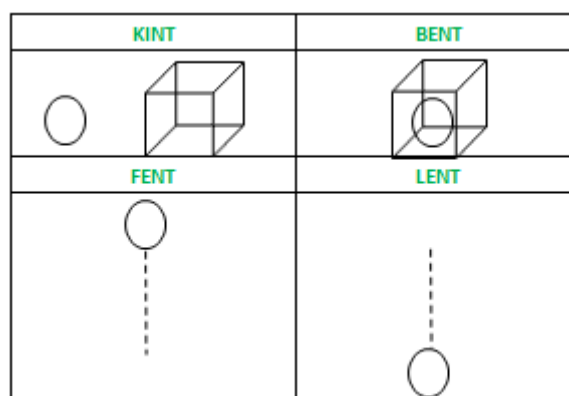
LENT

POZITÍV ASPEKTUSOK: stabilitás;

NEGATÍV ASPEKTUSOK: kisebb energiaszint

b) Beszéljétek meg az a) feladat megoldását a párokkal, majd a párok alkossanak csoportot, és fogalmazzanak meg általánosítást a téri viszonyokkal, a viszonypárokkal kapcsolatban!

Készítsetek sematikus ábrát a viszonyokhoz!

A) A feladat előhív archetipikus téri tapasztalatokat azzal a céllal, hogy felhasználhatóvá váljanak az orientációs metaforák értelmezésében, az analóg viszonyok felismerésében. Ez által megragadható az elmeműködésnek az a sajátossága, hogy a rendelkezésre álló sémákat felhasználja és analóg módon kiterjeszti.

B) Személyes tapasztalat, élmények előhívása, a közösségileg konvencionálódott jelentések feltárása. Absztrakció, sematizálás, vizualizáció.

C) Elképzelhető, hogy alapvető BENT-KINT viszonyként fognak hivatkozni a prenatális szakaszra és a születésre, valamint kulturális tapasztalatokra (BENT 'védelem a természeti erőktől'). Az egyéni és archetipikus tapasztalatoktól nem függetlenül a szakrális teret, annak bizonyos felfogását is felidézhetik (pl. menny – pokol). Ezekben nem szükséges, de lehetséges elmélyedni.¹²⁰

Érdemes mérlegelni a szexualitással kapcsolatos élmények említésének a lehetőségét, és ennek megfelelően dönten arról, hogy jó-e elvégeztetni a gyakorlatot.

A várható válaszokra néhány lehetőséget közlünk a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszonyok , KINT-BENT, FENT-LENT viszony, archetipikus tapasztalatok, séma
Javasolt munkaforma	páros és csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8–10 perc

2. Honnan nézve?

a) Értelmezzétek a nézőpontot az alábbi mondatpárokból!

(1/1) Mindjárt, még fent vagyok az ötödiken. : (1/2) Mindjárt, még lent vagyok az ötödiken.
A beszélő deiktikus kiindulópontjából van megjelenítve a téri viszony. A *mindjárt* egy ki nem fejtett eseményre vonatkozik, arra lehet következtetni, hogy a partner elvárása szerint a beszélőnek már máshol kellene lennie. Az időhatározószó tehát implicit ígéretre (beszédcselekvés) utal¹²¹: az elvárt esemény végrehajtására igen rövid időn belül. A felek téri viszonya alapján az a valószínű, hogy az elvárt/ígért cselekvés az (1/1)-ben a beszélő kiindulópontjából 'lefelé mozgás [alacsonyabb szintre]', míg az (1/2)-ben 'felfelé haladás [magasabb szintre]'.

(2/1) Bement a szobámba. : (2/2) Bejött a szobámba.

A beszélő deiktikus kiindulópontjából vannak megjelenítve a résztvevői viszonyok ('én / E/1. a beszélő', vö. *szobámba*; 'E/3. a beszélőtől és a beszélőtárstól különböző személy, szereplő', vö. *bement, bejött*).

A (2/1)-ben a szereplőnek zárt térbe (befelé) irányuló mozgása (*bement a szobámba*) alapvetően nem deiktikusan van megjelenítve, ugyanakkor a *szoba* lehorgonyozása által (a

¹²⁰ Ehhez ajánlható például Eliade 1987: 15–60, Jung 2011 (pl. az anyaarchetípus 2011: 90–92., „legszorosabb értelemben az anyaméh minden üreges forma [...]; a jóni; a kemence, a fazék”), a tér szimbolikus jelentéseit feltáró munkák.

¹²¹ Mivel az időhatározói viszony mindig feltételez valamilyen folyamatot, a *mindjárt* tehát kontextuális utasításként, kulcsként szolgál.

szobámba) a mozgás iránya szituációhoz kötötten is feldolgozható lehet (pl. ha a beszéd fizikai terében azonosítható a szoba). A *megy* ige (konvencionálódottan perspektivikus) jelentése alapján arra következtetünk, hogy ez a beszélő kiindulópontjától távolodó mozgás, tehát a beszélő nem tartózkodik a szobájában.

A (2/2) abban tér el, hogy a *jön* ige (konvencionálódottan perspektivikus) jelentése alapján a beszélő kiindulópontját a szobán belül határozzuk meg, a mozgás ugyanis ehhez a deiktikus kiindulópontához közeledő mozgás.

(3/1) Bezártam a házba. : (3/2) Kizártam a házból.

A beszélő deiktikus kiindulópontjából vannak megjelenítve a téri és a résztvevői viszonyok ('én / E/1. a beszélő', vö. *bezártam*; a konstrukciós jelentésből kikövetkeztethető [implicit] 'E/3. a beszélőtől és a beszélőtárstól különböző személy, páciens, akit bezártak', vö. *bezártam, kizártam* [őt]). A 3. személyű szereplő és a ház téri viszonya közvetlenül nem deiktikus: a (3/1)-ben a ház belsejében van; a (3/2)-ben a házon kívül. A ház lehorgonyzása által (*a házba, a házból*) a helyzet szituációhoz kötötten is feldolgozható lehet (pl. ha a beszéd fizikai terében azonosítható a ház). A (3/1)-ben nem egyértelmű a beszélő kiindulópontjának lokalizálása, bezárhatta a 3. személyű szereplőt úgy is, hogy maga is a házban volt, és az a lényeges következmény, hogy az nem tud kimenni onnan; de az is lehet, hogy a beszélő a házon kívül van. A (3/2)-ben hasonló a helyzet, az a leginkább várható, hogy a beszélő a házban van (bezárta magát, kizárta a másik szereplőt). De olyan tapasztalatunk is van, hogy a beszélő maga nincs a házban, a házat bezárta, és így más személy sem tud bemenni (mert nincs kulcsa, vagy a kulcsa a házban van stb.), és ilyen helyzetekben is használjuk ezt a szerkezetet.

b) Milyen helyzetekben adhatja az alábbi választ a B megnyilatkozó? Mit mondhatott A?

(1)

A: – ...

B: – Már fenn vagyok.

(2)

A: – ...

B: – Még fenn vagyok.

A lehetséges előző forduló a *fenn vagyok* jelentésétől függ:

– 'a fizikai térben fent, relatíve magasabban'; (1A): *Menjél fel (a padlásra / más közeli, hallótávolságon belüli 'fent' helyre)!*; *Gyere fel!*; (2A): *Hol vagy?*; *Lejöttél már?*

– 'a digitális térben fent, az interneten, valamilyen közösségi oldalon, skype-on stb.-n'; (1A): *Gyere fel a [...] -ra/-re!*; *Mikor jössz már fel a [...] -ra/-re?*; (2A): *Abbahagyta már a netezést/ a [...] -t? Lejöttél már a [...] -ról/-ről?*

– 'ébren, éber állapotban'; (1A): *Ébresztő!*; *Kelj fel!*; (2A): *Alszol már?*

A) A feladat a konkrét és a metaforikusan kiterjesztett téri viszonyok megértésének perspektivikusságára irányítja a figyelmet. A gyakorlatokban többféle szófajú szó (határozószó, igekötő, partikula) és toldalékok (határozóragok) is részt vesznek a téri viszonyok nyelvi megalkotásában, ezért alkalmas ezek jelentésének az elemzésére, motiválására a téri tapasztalat alapján.

B) Összevetés (konfrontatív elemzés). Az implicit jelentések feltárása. Általánosítás a téri viszonyok (és általában a megkonstruált viszonyok) perspektivikusságára vonatkozóan. A szituációs tényezőknek a nyelvi kifejezésre gyakorolt alapvető hatását ismét megfigyelik a diákok, ezzel a nyelvi tevékenység szituációs-társas beágyazottságának a tapasztalata még jobban megszilárdul.

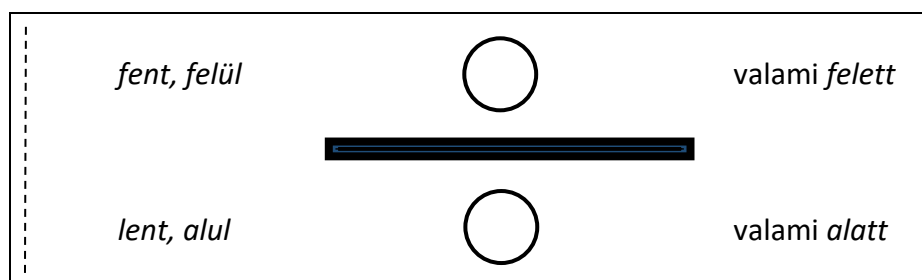
Szükséges lehet az utasításban szereplő *nézőpont* terminus értelmezése, ha ez még nem világos a diákok számára.

„nézőpont (perspektíva): a tapasztalatok konstruálásának a kiindulópontja, ahonnan a dolgok és a köztük lévő relációk reprezentálódnak. A nyelvi szimbólumok általános perspektivikusságának diskurzusbeli kiaknázása a megnyilatkozó perspektívájának, azaz kontextusfüggő kiindulópontjainak az érvényesítéseként valósul meg.”¹²²

A b) rész a perspektívában megfigyelhető különbség felismerését diskurzuskiegészítéssel kapcsolja össze, ez nagyobb fokú kreativitást igényel.

A viszonyok sematikus vizualizációja lehet egyfajta továbblépés. Az alábbiakban erre mutatunk egy-egy példát. Az ábrákban a szaggatott vonal a vertikális dimenziót jelöli a térben (FENT – LENT) vagy metaforikusan (MAGAS ENERGIASZINT – ALACSONY ENERGIASZINT), alul a t az időtengelyt mutatja.

2. kézikönyvára. A *fent, lent* határozószó és a *felett, alatt* névutó jelentése

3. kézikönyvára. A *már, még* partikula időviszonyító jelentése

<i>még nem vagyok fenn</i>	<i>már fenn vagyok</i>	<i>még (mindig) fenn vagyok</i>	<i>már nem vagyok fenn</i>
még nem	már	még (mindig)	már nem
			

C) A teljesség igénye nélküli megoldásokat lásd a feladatnál. A többértelmű szerkezeteknél érdemes közös megbeszélést tartani.

¹²² Osiris Nyelvtan, Fogalomtár, lásd Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 1075.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszonyok, nézőpont / perspektivikusság, határozószó, igekötő, partikula, határozóragok, poliszémia
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

3. Miért benne, miért rajta?

Keressetek magyarázatot az alábbi (konvencionálódott) nyelvi kifejezésmódokra! Gyűjtsetek hasonló, értelmezést kívánó kifejezés párokat!

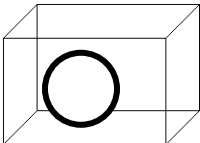

1. táblázat. A benne/rajta viszony

	BENNE	RAJTA
erdő, mező	erdő-ben mező-ben	erdő-n mező-n
közlekedési eszköz	taxi-ban metró-ban	busz-on villamos-on metró-n
nevelési-oktatási intézmény	óvoda-ban iskola-ban	egyetem-en főiskola-n
társas esemény	bál-ban vásár-ban	évnyitó-n koncert-en megbeszélés-en vásár-on

A) Az alapvető téri tapasztalatok motivációként szolgálnak más (térei és nem térei) viszonyok megértése és kifejezése számára. A metaforikus kiterjesztés során motivált az, hogy milyen dolgokat kezelünk felszínként, milyenek tartályként (erre lásd a képi sémákkal foglalkozó fejezetet (Az ember kognitív működése és a nyelv II. – A képi sémák). A gyakorlat során a diákok azt fedezik fel, hogy a jelentéskiterjesztés motivált, de nem szabályjellegű művelet, nem lehet determinisztikusan meghatározni vagy megjósolni a kimenetét. A használat alapú, funkcionális megközelítés valószínűsítésekkel dolgozik, a gyakorlat során ennek a megközelítésnek az adaptivitásáról tudnak meggyőződni a diákok.

B) Nyelvi változás és nyelvi változatok tanulmányozása, magyarázatkeresés. A képi sémák alkalmazása. Újabb kifejezések gyűjtése az azonosított mintázatok alkalmazásával (elemzés). A feladat előkészítéseként lehet ábrát rajzolni a (FELSZÍNEN) RAJTA LEVÉS és a (TARTÁLYBAN) BENNE LEVÉS viszonyhoz, és gyűjteni ezekre tapasztalati alapon jól megragadható példákat. Javasolt a csoportos feladatmegoldás, ahol minden jelentéstani kategóriával külön csoport foglalkozik, majd egyes csoportokban megismertetik egymással a megfigyeléseket, hipotéziseket, és megvitatják azokat. A feladat empirikus kutatássá is kiterjeszthető.

4. kézikönyvára. TARTÁLY – FELSZÍN, BENNE LEVÉS – A RAJTA LEVÉS

tartály = a dolog benne van	felszín = a dolog rajta van
	

A változatok esetében érdemes megvizsgálni, hogy van-e közöttük különbség az alábbiak szerint:

- 1) területi nyelvváltozathoz kötöttség (bizonyos helyeken inkább az egyik vagy inkább a másik használatos, gyakorisági különbségek vannak; tipikusan csak az egyik használatos);
- 2) idő: bizonyos korokban eltérő a gyakoriságuk; van olyan korszak, amelyben nem is adathozható valamelyik;
- 3) jelentésbeli elkülönülés: pl. 'fizikai objektum' jelentésben másként kezeljük, mint elvontabb jelentésben.

Ehhez kézikönyvek és adattárak használata szükséges, a feladat alkalmas arra, hogy kutatásra ösztönözzön.

C)

erdő, mező – erdőben ~ erdőn, mezőben ~ mezőn: a dolog fizikai jellege alapján az erdő inkább a TARTÁLY, a mező inkább a FELSZÍN képi séma által dolgozható fel, ezzel magyarázható az alakváltozatok esetében az eltérő begyakorlottság (lásd az 8. táblázatot). Az *erdőn*, *mezőben* alakok toldaléka – a mai értelmező számára – ettől eltérő feldolgozást kezdeményez. A mező a növényzet miatt szintén lehet TARTÁLY is. A *mezőnek* olyan jelentései vannak, amelyek konvencionálódottan TARTÁLY jellegűek (pl. részekre, *mezőkre* osztott fizikai vagy virtuális felület, amely információt **tartalmaz**, pl. *a felső kék mezőben jelenik meg*). Az *-n* rag jelentésváltozáson ment át, korai előfordulásaiban még nem jelölt RAJTA LEVÉST, csak általános VALAHOL LEVÉST (lokatív viszonyt), az alkalmazása tehát lehet ennek a maradványa is. A gyakorisági különbségeket az MNSZ-ben¹²³ az alábbi táblázat mutatja be. Az *erdőn*-*mezőn* összetételre 113 találatot kaptunk, ennek analógiás hatása elképzelhető (vö. *erdőn*). Motivációként felmerülhet, hogy mindkettő KINT hely az otthon/ház/lakás BENT helyéhez képest. Ezt a hipotézist nem támogatják a mai korpuszadatok, például a *kint jártam a* [N] szerkezetben (27 találat) a főnév azonos számban (12-12) volt *-bAn* és *-(V)n* ragos, 3 esetben egyéb határozóragos.

8. kézikönyvtáblázat. Gyakorisági adatok az MNSZ-ben (*erdőben ~ erdőn, mezőben ~ mezőn*)

	erdőben	erdőn	mezőben	mezőn
db	10379	1874	1822	4197
a leggyakoribb előfordulást tartalmazó dokumentum régiója, alkorpusza	magyarországi, személyes-közösségi	magyarországi, szépirodalom (Takáts Gyula: Somogyi pásztorvilág)	magyarországi, sajtó	magyarországi, személyes-közösségi

¹²³ A lekérdezéshez az MNSZ v2.0.5 verzióját használtuk.

közlekedési eszköz – az a tipikus, hogy FELSZÍNKÉNT dolgozzuk fel őket, ez az alapbeállítás; az ettől való eltérésre is kereshetünk magyarázatot; *taxiban*, vö. *autóban*. A *metrón* (3400 előfordulás az MNSZ-ben) ~ *metróban* (2643 előfordulás az MNSZ-ben) viszonyában a gyakorisági különbség fennáll, de nem olyan mértékű, mint az 'erdő, mező csoport' változatainál. Megfogalmazódhat egy olyan hipotézis, hogy a *metrón* inkább az utazás eszközeként fordul elő, a *metróban* inkább a 'föld alatti tér: lejárát, csarnok, alagút' jelentésben; ezt a hipotézist is érdemes korpuszadatokon ellenőrizni. Az 9. táblázat a legalább 7 előfordulással adatolható, jobbra szomszédos igéket mutatja be.

9. kézikönyvtáblázat. A leggyakoribb szomszédos (jobb1) igék az MNSZ-ben

<i>metrón</i> + ige _{lemma}	<i>metróban</i> + ige _{lemma}
utazik (237)	van (124)
történik (73)	elkövet (31)
szervez (33)	történik (18)
facebookozni (32)	játszódik (12)
vadászik (24)	utazik (9)
ül (22)	elhelyez (9)
utazhat (11)	végrehajt (7)
közlekedik (10)	dolgozik (7)
kilop (8)	
van (7)	
indul (7)	

nevelési-oktatási intézmény – az a tipikus, hogy FELSZÍNKÉNT dolgozzuk fel őket, ez az alapbeállítás; az ettől való eltérésre magyarázat lehet, hogy épületként dolgozzuk fel őket. Az épület és az intézmény nagy konceptuális egységben van a kisgyerek számára (vö. *bölcsődében*, *óvodában*, *iskolában* 'általános iskolában'). Az újabb jelenség, hogy a felsőoktatásra is kiterjesztett jelentésben használják az *iskola* főnevet (*iskolában* ~ *suliban* 'egyetemen' vagyok; *ma nem voltam iskolában* ~ *suliban* 'egyetemen'). Érdemes ellenőrizni empirikusan, hogy mi az első, ami az adatközlőknek eszébe jut, ha azt hallják, hogy *Ma nem voltam iskolában*. Egy ilyen empirikus kutatás publikálható eredményekkel is járhat, mivel egy folyamatban lévő jelentéskiterjesztésről tudna beszámolni.

társas esemény – az a tipikus, hogy 'intézményesült társas esemény' jelentésben FELSZÍNKÉNT dolgozzuk fel. Minél inkább központi a BENNE LEVÉS a fogalmi szerkezetben, annál valószínűbb a -bAn toldalékos alak megalkotása. A vásár esetében szerepet játszhat a forgatagban való benne levés mellett a hely fizikai tere is. A *bálban* (311 előfordulás az MNSZ-ben) ~ *bálon* (886 superessivusi alakként elemzett előfordulás az MNSZ-ben); a jelentésselkülönölést szintén adatok elemzésével lehet megállapítani.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszonyok, képi sémák, TARTÁLY – FELSZÍN, BENNE LEVÉS – A RAJTA LEVÉS, alakváltozatok, gyakoriság, -ban/-ben, -n/-on/-en/-ön
Javasolt munkaforma	mozaikmódszer
Szükséges előkészület, eszköz	korpusz használatához szükséges digitális eszköz, internetkapcsolat, előzetes regisztráció
Tervezett időtartam	10 perc (a korpuszadatok lekérdezése nélkül)

4. Metaforikusan kint – bent, fent – lent

Vizsgáljátok meg az alábbi idézetekben a feladatcímbe megadott téri viszonyokat jelölő kifejezéseket, és értelmezzétek is azokat! A metaforikus kifejezések esetében tárjátok fel a téri viszony és az elvontabb viszony közötti összefüggést! Indokolt esetben vizsgáljátok meg a metafora poétikai funkcióját is!

- (1) „És mégis, mint aki **barlangból** nézi a hosszú esőt, néztem a határt...” (József Attila: A Dunánál)
- (2) „**Anyám szájából** édes volt az étel, **apám szájából** szép volt az igaz.” (József Attila: A Dunánál)
- (3) „Habár **fölül** a gálya, **alul** a víznek árja...” (Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger...)
- (4) „**Számban** tartalak, mint kutya a kölykét...” (József Attila: Gyermekeké tettél)
- (5) „**Alattam** kő és **üresség fölöttem**.” (József Attila: Gyermekeké tettél)
- (6) „Nappal hold **kél bennem** s ha **kinn** van az éj – egy nap süt **idebent**.” (József Attila: Esmélet)
- (7) „De nyüzsgő s **áradó** vagy **bennem**, mint a lét...” (Radnóti Miklós: Tétova óda)
- (8) „**Bércre hág** és **völgybe száll**, Bú s kétség mellette,” (Kölcsey Ferenc: Himnusz)
- (9) „A **szemből**, **honnan** minden ég **kifolyt**, bánat, keserűség **befeje** szédül.” (Weöres Sándor: József Attila utolsó fényképére)
- (10) „E föld **befogad**, mint a **persely**.” (József Attila: Íme, hát megteletem hazámat)
- (11) „Valahol **az Őszben** megállunk.” (Ady Endre: Héja-nász az avaron)
- (12) „Megyünk **az Őszbe**...” (Ady Endre: Héja-nász az avaron)
- (13) „S szent **káprázatokban előttem** Száz titok kavarog.” (Ady: Hiszek hitetlenül Istenben)
- (14) „Magyar az **űzött magyarságban**, újból¹²⁴-élő és makacs halott.” (Ady Endre: Ember az embertelenségben)
- (15) „Ingunk s mint rossz tornyok, **bedőlünk**, Nagy **termeink üresen kongnak**” (Ady Endre: Valaki útravált belőlünk)
- (16) „Ha dús kalással jó a sárguló nyár, S e **szőkeségben** újra¹²⁵ érzem őt.” (Juhász Gyula: Milyen volt...)
- (17) „Vak dióként **dióban zárva** lenni” (Babits Mihály: A lírikus epilógja)

A) A feladat téri viszonyok és metaforizált téri viszonyok felismerését és megkülönböztetését kéri a diákoktól. A poétikai funkciójú szerkezeti metaforák általában feltűnőek (a fogalmi tartományok közötti fogalmi távolság gyakran nagy), metaforikusan is dolgozzuk fel őket, ez az egyik oka annak, hogy a közoktatásban a metaforákat szépirodalmi szövegekben, főképp költeményekben szokták felfedeztetni. Az orientációs metaforákkal kissé más a helyzet, ezek a hétköznapi nyelvi tevékenységben is begyakorlottak (konvencionálódottak), sokszor észrevétlenek (ún. halott metaforák, mert a feldolgozásuk már nem kívánja meg a művelet megértését). A gyakorlat a diákok szövegértési és elemzési képességeit fejleszti azáltal, hogy nemcsak felismerni kell a téri viszonyt forrástartományként, hanem mérlegelni is kell a metafora feltűnőségét, hatókörét, poétikai szerepét.

B) A megadott téri viszonyok felismerése, téri és elvontabb (téri és nem téri) viszonyok megkülönböztetése, a metaforikus kifejezés hatókörének a meghatározása; a metaforikus

¹²⁴ Teljesen lexikalizálódott, a kiválasztása alig valószínű.

¹²⁵ Teljesen lexikalizálódott, a kiválasztása alig valószínű.

kifejezés kreativitási fokának a meghatározása; a metonímia és a metafora nem elkülönítő alkalmazása az összetett jelentéskiterjesztésben. A fogalmi kereten alapuló metaforikus konstruálás felismerése.

Javasolt lépések: Minden diák (esetleg pár) egy idézetet kap. Az elemzése alapján társakat kell találnia, ennek szempontja nincs meghatározva (heurisztikus szakasz); a csoport szerveződhet a kifejezőeszköz alapján (például *-ból/-ből* csoport; szófaj szerinti csoport); a szerző alapján [vegyes csoporttal]; a téma alapján; a fogalmi metafora alapján [pl. AZ IDŐ TÉR, AZ ÁLLAPOT TARTÁLY] stb., de heterogén is lehet a szerveződés, nem kell egységes rendszert kialakítani. Az így létrehozott csoportokban megbeszélés: a csoporttagok különféle sorrendeket állítanak fel (pl. kreativitás, szövegbeli hatókör, tartományok közötti fogalmi távolság alapján).

C) A nem metaforikus és a metaforikus téri viszonyokat jelölő vagy a viszonyt a fogalmi szerkezetükben tartalmazó kifejezéseket az idézetekben kiemeltük. Lényeges hozzáfűzni, hogy általában nem maga a kifejezés metaforikus, hanem az adott környezetben való előfordulás indítja be a metaforikus feldolgozást. A meghatározatlanság több esetével találkozhatunk.

- A kifejezés egység státusú, lexikalizálódott jelentésű, de a diákok felismerhetnek benne téri viszony(jelölő)t, és ez elemzésre készítheti őket (pl. (14) *újból*, (16) *újra* 'ismét').

- A kifejezés téri viszonyt jelöl, de a séma kiterjesztésével, nem a prototipikus elrendezést képviselve (pl. (3) *Habár fölül a gálya, alul a víznek árja...* – érintkezéses viszony, a gálya benne is van a vízben; (1) *barlangból nézi a hosszú esőt* – nem a szereplő mozog kifelé a zárt térből, hanem a tekintete irányul kifelé, vö. fiktív mozgás).

- A metonimikus figyelemáthelyezés és jelentéskiterjesztés kategoriális meghatározatlanságát (nem éles határát) mutatja például a *szájából* (2): A BESZÉD LÉTREHOZÁSÁNAK ESZKÖZE, HELYE → A BESZÉLŐ, A TÁPLÁLÉK HELYE → A TÁPLÁLÓ/TÁPLÁLKOZÓ metonimikus figyelemáthelyezés összetettebbé válik a halmozásban, és még a fizikai tapasztalat is elgondolható (egyrészt az ÉDES ÍZ → AZ ÉDES ÉTEL LEHELETE, másrészt a táplálás képeként).

- A tudáskeret kezdeményezi a metaforikus értelmezést (pl. (5) *üresség fölöttem* – az üresség a TARTÁLY séma alapján jeleníti meg a hiányt, a két téri viszonyt integrálnunk kell az értelmezéshez; (6) *kél*, (7) *áradó*, (8) *hág*, *száll*, (10) *persely*, (14) *űzött*, (15) *dőlünk*, *termeink üresen kongnak*, (17) *zárva*).

- Bizonyos esetekben meghatározható az a kifejezés, amely a téri viszonyjelentés metaforikus értelmezését beindítja (pl. a (9)-ben az *ég* készíti a könnyű/sírás és az *ég* integrációjára, *A szemből, honnan minden ég kifolyt*). A fizikai/téri viszony (újra)értelmezését, a metaforikus feldolgozást annak a műveletnek a felismerése indítja el, hogy mentális terek integrációja valósul meg (pl. (4) *a számban tartalak* – az egyik bemeneti térben a kutya fizikailag a szájában tartja a kölykét; a másik térben az ezzel analóg [lásd *mint*] viszony az emberi kapcsolat, így a teljes szerkezet csak metaforikus feldolgozást kaphat; (15) *Nagy termeink üresen kongnak* – metaforikus értelmezéssel kontextualizálja az *Ingunk s mint rossz tornyok, bedőlünk*, a 'mi' és a rossz torony mentális integrációja nyitja meg azt az értelmezést, hogy a 'mi' és a termék is integrálódik). A szimbólum érvényű metaforák – mint amilyen a (15)-ben AZ EMBER / AZ ÉLET ÉPÜLET – a teljes szöveget a hatókörébe vonhatja.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszony, orientációs metafora , poétikai funkció, hatókör (metaforikus kifejezése), kreativitás, fogalmi távolság, halott metafora, sémakiterjesztés, meghatározatlanság
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd (heurisztika alapján létrehozott csoportokban) megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	az idézetek külön cédulákon
Tervezett időtartam	15–30 perc

5. Értékes terek

Dolgozzatok csoportban! Válasszatok az alábbi két feladat közül egyet, majd válaszoljatok a kérdésekre!

a) Ki-be

Egészítsétek ki az igéket a *ki-* és a *be-* igekötőkkel!

kitisztít	kialakít	kinyilvánít	ki/berekeszt
bemocskol	bevállal	kihangsúlyoz	beáll a sorba
kivilágosodik	bemegy a házba	bekövetkezik	befogad
kiderül	ki/bemond	beszűkül	kiebrudal
besötétedik	ki/befőz	kitágít	ki/befejez
ki/beborul	begyorsít	ki/beakad	ki/bevállik
kiegyenesít	kifáraszt	ki/bepótol	kiborul
begömbölyödik	beesteledik	kiegészít	ki/betekint

Mely igék esetében lehetett mindkét igekötőt alkalmazni? Milyen az igekötős igék jelentésviszonya?

Figyeljétek meg, hogy van-e a kifejezéseknek értékjelentésük! Ha van, csoportosítsátok őket aszerint, hogy az értékjelentés pozitív vagy negatív!

Milyen összefüggés van az igekötő és az értékjelentés között?

Hogyan függ ez össze az igekötő elsődleges jelentésével, a KI/KINT – BE/BENT téri viszonnal?

b) Fel-le

Egészítsd ki az igéket a *fel-* vagy a *le-* igekötőkkel!

legyengít	felgyorsít	felbátorít	felnagyít	felemelkedik
felébred	felhangosít	fellobban	lefáraszt	felfrissít
lelassul	felderősít	felvidul	felmagasztal	felszabadít
leigáz	letagad	felmelegszik	lecsökken	lehűl
lekicsinyít	lehalkít	leszid	lejár	letilt

Figyeljétek meg, hogy van-e a kifejezéseknek értékjelentésük! Ha van, csoportosítsátok őket aszerint, hogy az értékjelentés pozitív vagy negatív!

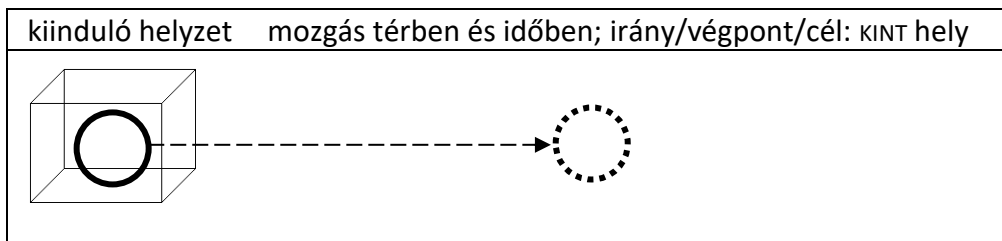
Milyen összefüggés van az igekötő és az értékjelentés között?

Hogyan függ ez össze az igekötő elsődleges jelentésével, a FEL/FENT – LE/LENT téri viszonnal?

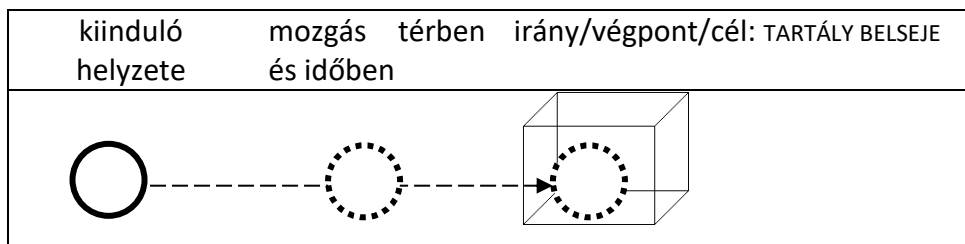
A) A legrégebbi igekötők (amelyekből a feladatba is válogattuk az igekötőket) alapvetően téri viszonyokat, még pontosabban irányulást (lativusi irányt) dolgoznak fel. Ezért nem érthetők meg önmagukban, viszonyjelentésük van (relációs jelentés), egy elsődleges és egy másodlagos szereplő téri viszonyát képezik le. Az igekötős igék jelentéstani elemzésével annak megértéséhez jutnak el a diákok, hogy kölcsönös kidolgozáson alapuló emergens jelentés jön létre (az igekötő kidolgozza az ige által jelölt mozgás irányát; az ige kidolgozza azt a folyamatot, amelynek irányulását az igekötő jelöli), ez tehát nem olyan művelet, mint az összeadás.¹²⁶ Az igekötők is jelentésváltozáson mennek át a kapcsolódásaikban, ezáltal polyszém jelentéshálózat jön létre. Ezt ismerik fel a diákok a gyakorlatok megoldásával. A téri viszony alapján megkísérlik motiválni a metaforizációval létrejött értékjelentést.

B) Kiegészítés és szemantikai elemzés (összevetés, az igekötő és az ige viszonyának az elemzése, az ige polyszemiájának a felismerése). Az értékjelentés értelmezése, csoportosítás. Motivációkeresés (metaforizáció, a kiterjesztést motiváló tényezők), hipotézisalkotás. A feladat elvégzése előtt javasoljuk az igekötő által alapvetően jelölt téri viszony megbeszélését és modellálását. Ez az a jelentés, amelyet a diákok a legkönnyebben elő tudnak hívni, a legáltalánosabban (a legkisebb kontextuális kötöttséggel) alkalmaznak, ezért a nyelvre vonatkozó gyakorlati tudás elegendő az „alapjelentés” bemutatásához. Ez azért hasznos, mert a metaforikus kiterjesztés (közvetlenül vagy közvetve) ezen a jelentésen keresztül érthető meg.

5. kézikönyvbra. A *ki* határozószó és igekötő alapjelentésének ábrája

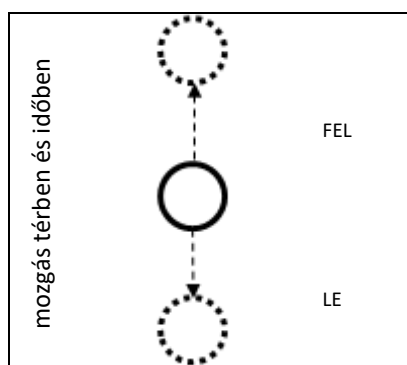

6. kézikönyvbra. A *be* határozószó és igekötő alapjelentésének ábrája

¹²⁶ Ajánljuk ehhez az Osiris Nyelvtan Jelentés tan részéből az Igekötős ige jelentése 12.7. fejezetet (Tolcsvai Nagy 2017: 339–345).

7. kézikönyvbra. A *fel* – *le* határozószó és igekötő alapjelentésének ábrája

A *be* igekötő gyakoriságának a megnövekedése, más igekötők helyének az „elfoglalása”, új jelentések kialakulása napjainkban is zajló, megfigyelhető jelenség, erre érdemes kutatást tervezni.¹²⁷

C) A kiegészítést lásd a feladatnál. A polaritás meghatározásához ajánljuk először a téri viszonymint energetikai viszony értelmezését. Az értékjelentés ugyanis nem jön létre közvetlenül a téri viszonyból abban az értelemben, hogy egyik viszony sem jó vagy rossz. Ugyanakkor a viszonyok általában a szereplő nagyobb vagy kisebb energiájával, energetikai állapotával közvetlenül jellemezhetők (pl. a FENT helyzet eléréséhez energiabefektetés kell, míg lefelé saját energia befektetése nélkül is esnek, és ott is maradnak a dolgok a földi gravitációs térben, ezért a FENT a NAGYOBB ENERGIÁVAL, NAGYOBB AKTIVITÁSSAL, a LENT a KISEBB ENERGIÁVAL, KISEBB AKTIVITÁSSAL asszociálódik).¹²⁸ A polaritás (a pozitív és a negatív pólus jelentésalkotó szerepe) nem azonos a JÓ – ROSSZ értékeléssel, az csak egy aleset. Ezért meg kell óvni a diákokat attól, hogy a „Jónak tartom-e az eseményt?” kérdés alapján tájékozódjanak. A nagyobb energia, nagyobb aktivitás általában pozitív értékeléssel, a kisebb energia, kisebb fokú aktivitás általában negatív értékeléssel kapcsolódik össze.

A polaritás szerinti osztályozást sem érdemes erőltetni. Nehéz volna érvelni például amellyel, hogy a *bemegy* és a *kimegy* közül valamelyik lényegesen eltérő energiaállapotot képvisel; míg ez könnyű feladat a *bemocskol* : *kitisztít*, *lekapcsol* : *felkapcsol* viszonyában. Ha a kifejezésnek téri és elvontabb (metaforikus) jelentése van, elképzelhető, hogy nem azonos ezek polaritás szerinti megítélése, míg a *ki* és a *be* a térben semleges, vagy esetleg a *ki* inkább aktív (ezért pozitív), míg a *be* kevésbé az; a társas térben az aktivitás mértéke helyett inkább a társas viszony jellegét vesszük figyelembe (pl. *kirekeszt*_{neg.} : *befogad*_{poz.}).

A folyamat vagy dolog konceptualizációja hatással van a jelentésképzésre, a polaritás szempontjából a döntő tényező az, hogy van-e, és ha van, milyen a nyelvileg konvencionálódott poláris jelentés. Például az állatnevek esetében a nyelvi környezet alapján egyértelműen azonosítható lehet a pozitív vagy a negatív értékjelentés, míg önmagában az állat ismeretéből ez nem vezethető le. Biológiai és ökológiai szempontból értelmetlen volna például arról beszélni, hogy pozitív vagy negatív-e a róka. A nyelvben a jelentés a társas jelentésképzés folyamatában alakul, nemcsak általános elvek mentén, hanem kultúraspecifikusan is (a rókához kapcsolódó értékjelentés sem azonos minden kultúrában). Ez a téma többféle irányban is kínál kutatási lehetőséget (lásd még A világ duális feldolgozása és a nyelvi polaritás című fejezetben is).

¹²⁷ Lásd Ladányi 2007: 258–283.

¹²⁸ Lásd Szilágyi 1996-ban részletesen más téri viszonyokkal kapcsolatban is.

Az alábbi csoportosítás bizonytalan, vitatható.

10. kézikönyvtáblázat. Polaritás szerinti csoportok I.

pozitív	negatív	semleges vagy bizonytalan
kitisztít kialakít kinyilvánít kivilágosodik kihangsúlyoz kiderül kiegyenesít begyorsít kitágít kifejez kipótol kiegészít kiválik a társas térben pozitív: befogad	bemocskol besötétedik beborul [az ég] beszűkül beesteledik a társas térben negatív: kirekeszt kiebrudal kiborul [vki]	lehet negatív az aktivitáscsökkenés miatt: berekeszt befejez kifáraszt lehet pozitív a nagy energia, az aktivitás miatt: kirekeszt kiebrudal bevállal bekövetkezik beválik begörbít kifőz kifáraszt inkább semleges: bemegy a házba beáll a sorba kiborul / beborul vmi kitekint / betekint kimond / bemond befőz kiakad / beakad kipótol / bepótol

120

b) Polaritás szerinti csoportok

11. kézikönyvtáblázat. Polaritás szerinti csoportok II.

pozitív	negatív
felébred	legyengítlelomboz
felgyorsít	lefáraszt
felbátorít	lelassul
felnagyít	leigáz
felemelkedik	letagad
felhangosít	felmelegszik
felerősít	lecsökken
felfrissít	lehűl
felmagasztal	lekicsinyít
felszabadít	lehalkít
felvidul	leszid
	lejárat
	letilt

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	igekötő, igekötős igék, értékjelentés, polaritás, metafora
 Javasolt munkaforma	csoportmunka, megbeszélés a csoportok vegyülésével
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc (az alapfeladatra)

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Az idő kifejezése sokféle módon történhet, a nyelv és az idő összefüggésére vonatkozóan – a korábbi nyelvtani ismeretek aktiválásával – a tanulóknak feltehetőleg a három igeidő igen gyorsan az eszükbe fog jutni. Az igeidők a legerőteljesebben grammatikálódott kifejezései az idő nyelvi feldolgozásának (hasonlóan erősen grammatikai még például a *-kor* toldalék, a *fog* segédige, a szavak közül a névutók, pl. az időviszonyt is jelölő *előtt*, *után* és a határozószók, a névmások, amelyek szintén grammatikalizációs folyamattal¹³⁰ jöttek létre). A feladatok ebben a fejezetben arra mutatnak rá, hogy a világ megértésének alapvető tényezője a térrel együtt az idő, az időbeli viszonyok feldolgozása. Ez a tény hatással van a nyelvi kifejezésekre. A nyelvi kifejezés mindig perspektivikus,¹³² a beszélő mindig valamilyen kiindulópontból dolgozza fel a világ történéseit, és ennek megfelelően formálja meg a közlését nyelvileg is. Az időbeli perspektiválás megoldásainak megfigyelése révén felismerhető a diákok számára a nyelv alapvető ikonikussága: ahogyan az eseményekről beszélünk, az motivált az események megfigyelt és megértett időviszonyai által. Az idő nyelvi feldolgozásának megértésén keresztül valódi funkcióval, értelemmel telítődnek a már ismert nyelvi kategóriák (időjel, múlt idő, időhatározó stb.). A felismert jelenségekhez, összefüggésekhez, alkalmazott műveletekhez kreatív, önkifejező feladatok társulnak lépésenként, melyeken keresztül a tanulók saját felismeréseikre támaszkodva tudatosíthatják az idő nyelvi feldolgozásának a jelentőségét. Az anyagnak az is célja, hogy a metaforizációval kapcsolatos tudást az idő kifejezéseinek vizsgálatában is alkalmaztassa.

2. Nyelvészeti háttér

A középpontba állított jelenség az idő, az idő fogalmi és nyelvi megértése, az idő metaforikus feldolgozása. Az időtapasztalat a kognitív szerveződés egyik legalapvetőbb aspektusa, komplex szenzomotoros tapasztalat. Az idő fogalmát mentális állapotaink változásának szubjektív tudatossága alakítja ki. Az idő általában többféle módon dolgozható fel nyelvileg, ezek a feldolgozási módok valamilyen más fogalmi tartomány analógiájával történnek, metaforikusan.¹³³ A leggyakoribb fogalmi viszonyokban az idő tárgyként, az idő múlása mozgásként (vagy mozgó tárgyként, vagy nem mozgó tárgyként mozgó szemlélővel) van metaforikusan feldolgozva. Az idő a téri viszonyok és irányok testi tapasztalathoz kötött feldolgozásának analógiájára (lásd *embodiment*) iránnyal is rendelkezhet, de ez nem egyféle (vö. *időtengely*, *időfolyam*, *időspirál*).

Ajánlott szakirodalom:

Az idő fogalmi és nyelvi feldolgozásához: Evans 2003, Szamarasz 2006.

A metafora fogalmi integrációs modelljéhez: Kövecses–Benczes 2010: 182–192, Tolcsvai Nagy 2013: 228–232.

A metafora fogalmi integrációs modelljének iskolai alkalmazásához: Kugler 2015a: 12–15.

¹³⁰ Vö. Dér 2008

¹³² Lásd Tomasello 2002: 127, Tátrai 2011: 126–150, Tolcsvai Nagy 2013: 146–151.

¹³³ Vö. Kövecses 2005: 39, 48–49.

3. A feladatok részletes leírása

1. Az idő a hétköznapi nyelvben

Alkossatok három csoportot!

Az első csoport gyűjtsön olyan szólásokat és közmondásokat, amelyek az idővel kapcsolatosak; a második csoport keressen az *idő valami/valamilyen* szerkezetű kifejezéseket; a harmadik csoport pedig az *idő* főnévből képzett, az *idő* főnév valamelyik alakjával megszilárdult szavakat és idiómákat soroljon fel! Kézikönyvet, internetet használhattok a feladathoz.

1. táblázat. Idő a hétköznapi nyelvben

1. csoport	2. csoport	3. csoport
<p><i>Az idő pénz.</i> <i>Idővel, ha bírjuk tüdővel.</i> <i>A régi szép időkben...</i> <i>Aki időt nyer, életet nyer.</i> <i>Annyi idős az ember,</i> <i>amennyinek érzi magát.</i> <i>Az idő eljár, senkire se vár.</i> <i>Az idő felszárítja a</i> <i>könnyeket.</i> <i>Az idő minden sebet</i> <i>begyógyít.</i> <i>Az idő nagy tanító(mester).</i> <i>Gyerek még az idő.</i> <i>Itt az idő, most vagy soha!</i> <i>Jó munkához idő kell.</i> <i>Legjobb orvos az idő.</i> <i>Más idők, más erkölcsök.</i> <i>stb.</i></p>	<p>Lásd a szöveges rész B) pontjában.</p>	<p>képzett származékok <i>időtlen idők óta</i> <i>időzít, időzített bomba</i> <i>idős, idősödik</i> <i>idült</i> <i>elidőz</i> <i>stb.</i> összetételek <i>időhúzás,</i> <i>időhátrány/időelőny időhiány,</i> <i>időálló, időbeosztás,</i> <i>időfecsérlés</i> <i>időmilliomos</i> <i>időzavar</i> <i>boldog békeidők</i> <i>ősidők óta</i> <i>stb.</i> idiómák <i>ideig-óraig tartó</i> <i>időrabló</i> <i>időt szakít valamire</i> <i>időt nyer</i> <i>lopja az időt</i> <i>benne jár már az időben</i> <i>az idő kereke</i> <i>szorít az idő</i> <i>versenyt fut az idővel</i> <i>stb.</i></p>

A) A feladat célja, hogy felismertesse a diákokkal az idő meghatározó jelentőségét az emberi tájékozódásban, gondolkodásban. A gyakorlat előkészíti a következő feladatot is.

B) A gyűjtött anyag vélhetőleg nagyobb változatosságot képvisel majd, mint ahogy azt előzetesen a diákok gondolnák. Kipróbálhatjuk a feladat megoldását úgy is, hogy a csoportok

előzetesen megtippelik, hány kifejezést fognak találni a választott kézikönyvben vagy más adatforrásban.

A kézikönyvek, online szótárak mellett a 2. csoport használhatná a Magyar Nemzeti Szövegtár 2-t (MNSZ2)¹³⁴ is úgy, hogy a diákok az *idő* főnév egyes számú, alanyesetű alakjára keresnek rá, majd beállítanak egy olyan szűrést, amelyben a tőle jobbra álló (1) ablakban melléknév szerepel. Az eredmény (2018. március 31-én ez 18070 adat) a gyakoriság szerint listázható és fájlba menthető. Ennek az az előnye, hogy a diákok tényleges nyelvi adatokon végeznek megfigyeléseket. Az MNSZ2 adatai alapján az *idő* leggyakoribb melléknévi kapcsolatai 'időjárás' jelentést hívnak elő (pl. *várható* [8146], *valószínű* [292], *szép* [67], *hideg* [62]), a leggyakoribb kapcsolatok között van az 'esemény számára kijelölt időpont' jelentésben *az idő alkalmas* (509); a *várható* után a második leggyakoribb az *idő előtti* szerkezet (2544), amely 'az események bekövetkezésének idejére vonatkozó elvárásokhoz képest korábbi'-t jelent. Az 'időtartam' jelentésben konvencionálódott a horizontális dimenzió terminusainak a használata (*rövid* [230], *hosszú* [30] – a poláris értékek gyakorisági különbsége is beszédes). A feladat szempontjából a legérdekesebbek tehát nem feltétlenül a gyakori kollokációk lesznek, hanem a kevés találattal adatolható kreatívabb megoldások. Az alábbiakban csak válogatás olvasható az adatokból. Az értelmezéshez szükséges, hogy a nagyobb környezetet megvizsgálva adjuk meg a jelentést, mert lehetséges, hogy a melléknév (igenév) nem az *idő*, hanem egy másik, a melléknév után álló főnév által jelölt dolog tulajdonságát jelöli.

¹³⁴ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

12. kézikönyvtáblázat. Az idő főnevet közvetlenül megelőző melléknevek az MNSZ-ben

végtelen	50
bölcs	20
adható	20
hasznos	19
kedvező	16
fontos	16
szűkében	15
kegyes	15
kegyetlen	13
drága	12
telhetetlen	10
rongyos	10
örök	9
könyörtelen	9
képlékeny	9
szótalán	8
konok	8
hierarchizálatlan	7
titokzatos	6
sűrű	5
súlyos	5
szent	5
szakadatlan	5
céltalan	4
álmos	3
vén	3
tág	3
szigorú	3
romboló	3
rohanó	3
rettenetes	3
rendkívüli	3
nyers	3

nehéz	3
mélységes	3
mély	3
meghaladott	3
lázás	3
lineáris	3
halott	3
gyilkos	3
gyenge	3
csalóka	3
borzalmas	3
boldog	3
üres	2
érthetetlen	2
értelmetlen	2
szorító	2
szenvtelen	2
sebes	2
sajátságos	2
moccanástalan	2
mintázatlan	2
kíméletlen	2
örökkévaló	1
öreg	1
ádáz	1
vastörvényű	1
vasmarkú	1
tünékeny	1
túlfeszített	1
süket	1
opálos	1
lomha	1

A 2. csoport feladatának egy változata lehet, ha kategorizáló alany-állítmány viszonyt kérünk (Az *idő*főnév), ehhez adatokat úgy is lehet szerezni, hogy a diákok megkérdezik az iskolatársaikat, hogyan fejeznék be a mondatot. Online kérdőívet is készíthetnek, és az eredményeket megismertethetnék az egész iskolával.

A kifejezések közül a diákok kiválaszthatják azokat, amelyeken felismerik a metaforikus feldolgozást (akkor ismerik fel a legkönnyebben, ha ők is még bizonyos mértékben metaforikusan értik meg).

A gyűjtött kifejezések alapján a diákok elmetérképen foglalhatják össze az *idő* főnév jelentéseit ('időpont, időtartam, az idő múlása, az idő mérése / a mért idő, időjárás' stb.), az

idő jellemzőit, és egy külön térképen hálózatosan azokat a dolgokat, személyeket, amelyeken keresztül az időt feldolgozzuk (pl. madár/repülő, úr/zsarnok, rohanó ember).

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi kifejezés, mindennapi nyelvhasználat, szólás, közmondás, metafora, idióma, képzett szavak
Javasolt munkaforma	csoportmunka, közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	kézikönyv, internet (opcionális)
Tervezett időtartam	20–30 perc (az elmetérkép nélkül)

2. Az időben rejlő lehetőségek

a) Elemezzük közösen *Az idő minden sebet begyógyít* kifejezést az alábbi ábra segítségével! Válasszatok ki egy-egy metaforát az összegyűjtött nyelvi adatok közül, és elemezzétek párban hasonló módon!

b) Hasonlítsátok össze az elemzéseket! Keressetek a metaforákban közös jegyeket! Milyen csoportokba lehet osztani ezek alapján a metaforikus kifejezéseket?

A) A feladat alkalmas arra, hogy ne csak azt figyeltesse meg, hogy a időnek többféle fogalmi és nyelvi feldolgozása van, hanem eszközt is adjon a diákok kezébe ahhoz, hogy a metaforák fogalmi szerveződését, belső szerkezetét alaposan meg tudják vizsgálni.

B) Az ábra alapján közös mintaelemzést javaslunk. Elképzelhető olyan feldolgozás is (lásd Kugler 2015a: 15), amelyben három csoport (A, B, C) tevékenykedik. Az A csoport mozgósítja a tudását a SEBGYÓGYÍTÁS-sal kapcsolatban (a diákok leírják mindent, ami ezzel kapcsolatban az eszükbe jut; ezt a tudást ábrázolhatják elmetérképpel is). A B csoport ugyanezt teszi az EGY ESEMÉNY MEGTÖRTÉNTÉT KÖVETŐEN AZ IDŐ MÚLÁSÁVAL és ennek az emberre gyakorolt hatásával kapcsolatban. Majd a két csoport összeveti a két mentális modellt, és törekszik arra, hogy analógiákat mutasson ki a két folyamat (SEBGYÓGYÍTÁS, AZ ESEMÉNY MEGTÖRTÉNTÉT KÖVETŐEN AZ IDŐ MÚLÁSA ÉS ANNAK HATÁSA) között. Ehhez fel tudjuk használni a közölt ábrát. Ebből majd azt lehet látni, hogy a két fogalmi szerkezetben sok olyan információ is van, amely a konkrét metaforikus kifejezés megértésében nem játszik szerepet, tehát a fogalmi tartományok belső szerveződése nem homogén, és az elemek nem egyformán lényegesek egy bizonyos metaforikus konstruálás, és általában az adott kifejezés egy-egy példányának a megértése szempontjából.

Érdemes megkérdezni a csoportokat, hogy melyik tartomány kidolgozása tűnik könnyebbnek a számukra. Ebből ahhoz a megfigyeléshez lehet jutni, hogy képileg gazdagabb kidolgozást tudtak adni a SEBGYÓGYÍTÁS fogalmi tartományához, míg AZ IDŐ MÚLÁSA absztraktabb folyamat, képileg közvetlenül kevésbé jól megragadható. A megfigyelés hozzájárulhat ahhoz, hogy különbséget tegyünk forrás és céltartomány között.

A C csoport megkapja a metaforikus kifejezést (*Az idő minden sebet begyógyít.*), és arra a kérdésre keresi a választ, hogyan értjük meg, illetve hogyan jöhetett létre ez a kifejezés. Nekik fel kell ismerni az analóg viszonyt a két folyamat között, tehát az integrációt megértve kell kibontaniuk a feltehető bemeneteket és a köztük lévő megfeleléseket, az integrációhoz

vezető műveleteket. Várható, hogy a C csoportban a bemeneti tartományok kevésbé lesznek kidolgozva, mint az A és a B csoport munkájában, mivel ők a bemeneti tartományokat már az integráció felől közelítik meg, és arra összpontosítanak, ami a megértés szempontjából releváns, nem általánosságban a két modellre/fogalmi szerkezetre. A C csoport tartományai tehát közelebb fognak állni az adott megértési folyamatban létrejövő „konceptuális csomag”-okhoz, ahhoz, amit az ábra is bemutat.

C) Érdekes csoportot alakítani az azonos kifejezést választó diákokból. A közös megbeszélés után lehet választ keresni a b) kérdésre. A tipikus feldolgozási módok: AZ IDŐ TÁRGY, ÉLŐLÉNY, AZ IDŐ MÚLÁSA MOZGÁS (vagy AZ IDŐ MOZGÓ TÁRGY/ÉLŐLÉNY, vagy AZ IDŐ stabil, A SZEMLÉLŐ mozog).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metafora , mentális terek, fogalmi integráció
Javasolt munkaforma	közös megbeszélés, páros munka, csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	tábla, füzet; az elmetérkép készülhet digitálisan
Tervezett időtartam	30–40 perc

3. Tér-idő

a) Alkossatok párokat! Egyikőtök alkosson az idővel kapcsolatos, a pár másik tagja pedig a térrel kapcsolatos mondatokat az alábbi névutókkal! Értelmezzétek az összefüggéseket: a hasonlóságot és a különbséget a két megoldás között!

13. kézikönyvtáblázat. Tér-idő

névutó	a térrel kapcsolatos mondatok	az idővel kapcsolatos mondatok
(1) előtt	<i>A ház előtt van a bicikli.</i>	<i>Tanítás előtt elmentünk úszni.</i>
(2) között	<i>A tölgyek között van a kis fenyő.</i>	<i>Az előadások között van rövid szünet.</i>
(3) alatt	<i>Az asztal alatt játszanak.</i>	<i>Pár perc alatt megoldotta.</i>
(4) át	<i>Elindultak a hegyen át.</i>	<i>Egy órán át sorolta a hibáimat.</i>
(5) keresztül	<i>A falon keresztül lehet oda eljutni.</i>	<i>Egy órán keresztül sorolta a hibáimat.</i>
(6) után	<i>A sás a sas után van a betűrendben.</i>	<i>Tanítás után menjünk úszni!</i>

(1) A TÉRBEN ELŐRÉBB (a háttérhez képest) – IDŐBEN KORÁBBAN (a későbbihez képest).

(2) A DOLGOK KÖZÖTTI TERÜLET – IDŐPONTOK ÁLTAL HATÁROLT IDŐTARTAM.

(3) Az INTERVALLUM analóg a FELSZÍNNEL, az esemény lefolyását fedi az intervallum, és ez analóg azzal, ahogy a felszín fedi az alatta lévő teret.

(4)–(5) Az IDŐ MÚLÁSA analóg az ÚTON VALÓ HALADÁSSAL, ÁTKELÉSSSEL.

(6) A dolgok TÉRBELI ELRENDEZÉSÉBEN AZ UTÁN viszsonnyal analóg AZ IDŐBELI EGYMÁSRA KÖVETKEZÉS RENDJE.

b) Mondjatok példát olyan jelenségre, dologra a mindennapokból, amelynek a nyelvi kifejezésében az időben való tájékozódás térbeli haladásként jelenik meg?

Mi lehet a magyarázata annak, hogy az időviszonyokat a téri viszonyokhoz hasonló eszközökkel fejezzük ki?

A) A gyakorlat a tér és az idő feldolgozásának szoros kapcsolatát figyelteti meg a névutók jelentésváltozásának, metaforikus jelentéskiterjesztésének a példáján.

B) A gyakorlatot érdemes összekapcsolni a testesültség, testben levés (embodiment) témakörében tárgyaltakkal (főképp A testben levés alaptapasztalata II. fejezettel). Az idő tapasztalata elvontabb, mint a tér érzékelése, ezért az az általános, hogy az időt a téren keresztül dolgozzuk fel, és nem fordítva. A diákok természettudományos ismereteire is érdemes támaszkodni tér és idő összefüggését illetően (lásd tér-idő kontinuum). A diákok meg tudják teremteni például azt a kapcsolatot, hogy a teret és az időt egymással mérik a mérési rendszerek (1 méter az a távolság, amit a fény vákuumban 1/299.792.458 mp alatt megtesz; 1 másodperc a cézium atom 9.192.631.770 rezgésének felel meg (1967-től); korábban a Föld tengely körüli forgása, 1 fordulat 86400 mp).

A gyakorlat előkészíti a következő fejezetet, amelyben részletes foglalkozunk azzal, hogy az emberi test fiziológiája hogyan függ össze a tér és az idő feldolgozásával.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metafora, névutó, testben levés (embodiment), térbeli és időbeli mozgás
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

4. A te időd

Válasszatok ki egy-egy számotokra kedves verset vagy prózarészletet, amely az idő kérdésével foglalkozik (pl. Tóth Krisztina: Idő, idő, idő), és elemezzétek, értelmezzétek a benne lévő idővel kapcsolatos nyelvi kifejezéseket!

A) A feladat az eddigi megfigyelések alkalmazását várja el szabadon választott szöveg feldolgozásával.

B) Egyéni elemzés, szabad szövegválasztás. A diákok foglalkozhatnak azzal, milyennek látják a megnyilatkozó időhöz fűződő viszonyát; ha az érdekes, akkor vizsgálhatják a mű időszerkezetét, de akár az időre vonatkozó egyes metaforákat vagy a metaforikus kifejezések összefüggését, hálózatát is.

Alternatívája lehet az irodalmi mű elemzésének például filmrészlet elemzése vagy tankönyvekben (pl. az irodalom-, történelem-, zene- és művészettörténet-tankönyvekben), a kronologikusság érvényesülésének vizsgálata.¹³⁵

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	az idő nyelvi kifejezése, az időhöz fűződő megnyilatkozási viszony
Javasolt munkaforma	egyéni munka
Szükséges előkészület, eszköz	a vizsgálandó mű szabad kijelölése
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan, nem határoljuk be

¹³⁵ A javaslatért a szerzők Simon Gábornak tartoznak köszönettel.

Szerző: Kovács Vivien – Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Lásd Az idő a nyelvben I. résznél.

2. Nyelvészeti háttér

A középpontba állított jelenség az idő, az időviszonyok nyelvi megértése, az idő szerepe a nézőpont szerveződésében, az események perspektiválásában, illetve az idődeixis és az idő metaforikus feldolgozása.

Az idő perspektivikussága, a nézőpont szerveződése: Az események időviszonyai nincsenek a beszélőtől függetlenül adva, ezek mindig megértett, feldolgozott viszonyok. Az idő alapvető feldolgozási módja összefügg azzal a testi tapasztalattal¹³⁶, hogy saját állapotaink változását érzékeljük, és egymásra következő, tehát időben lezajló változásként értjük meg. Az idő tapasztalata ilyen értelemben testesült tapasztalat. A perspektíva szerveződésében mindig valamilyen kiindulópont működik, ez alapértelmezés szerint a beszélő kiindulópontja, tehát kontextusfüggő kiindulópont.¹³⁷

Az idő nyelvi feldolgozásával kapcsolatos, a fejezetben alkalmazott fogalmak:

Idődeixis: az időviszonyoknak tipikusan a megnyilatkozó kiindulópontjából történő feldolgozása (pl. *most*, *tegnap*); megértéséhez szükséges a kontextus tér-idő viszonyainak a feldolgozása; rendelkezni kell azzal az alapvető tudással, hogy mikor történik a megnyilatkozás. A deiktikus kifejezések megfigyeltetik az adott kiindulópontból létrehozott viszonyt, az elérési ösvényt. Például a *tegnap* funkciója az, hogy megteremti a kapcsolatot az esemény (amiről a mondat szól) és a kiindulópont, a beszélő kiindulópontja, a beszéd ideje között: az eseményt a beszédet megelőző nap eseményeként teszi elérhetővé.¹³⁸

Előidejűség: a beszédidőhöz vagy nyelvileg kifejtett jelenetekhez viszonyítottan korábbi esemény nyelvi megjelenítése. Ahhoz viszonyítunk, amit nyelvileg előbb dolgozunk ki, vagy amin keresztül egy másik jelenet elérhetővé válik. Tehát például a főmondathoz képest mondjuk azt, hogy a mellékmondat előidejű a *Megvettem neki a fagyit, miután abbahagyta a sírást* példában.

Utóidejűség: a beszédidőhöz vagy nyelvileg kifejtett jelenetekhez viszonyítottan későbbi esemény nyelvi megjelenítése.

Egyidejűség: a beszédidővel vagy nyelvileg kifejtett másik jelenettel egy időben zajló (időben átfedő) esemény nyelvi megjelenítése.

Az idő metaforikussága: az időtapasztalat komplex, általában többféle módon dolgozható fel, ezek a feldolgozási módok metaforikusak, valamilyen más fogalmi tartomány analógiájával történnek.¹³⁹ A leggyakoribb fogalmi viszonyokban az idő tárgyként, az idő múlása mozgásként (vagy mozgó tárgyként, vagy nem mozgó tárgyként mozgó szemléléssel) van metaforikusan feldolgozva.

¹³⁶ Lásd embodiment, Tolcsvai Nagy 2013: 80–83.

¹³⁷ Lásd Tátrai 2011: 32–35, Tolcsvai Nagy 2013: 147.

¹³⁸ Lásd Tátrai 2011: 139–144.

¹³⁹ Lásd Kövecses 2005: 39, 48–49.

3. A feladatok részletes leírása

1. Mi történt ezelőtt?

Az alábbi kép egy sajnálatos eset után készült. Mi történhetett? Írj a pároddal egy összetett mondatot, amelyben a két tagmondat arról szól, hogy mi történt, és mi lett ennek az eseménynek a következménye!

Arra számítunk, hogy a diákok megfogalmazzák a képen látható helyzet előzményét (pl. valaki leverte/eltörte a cserepet) és esetleges következményeit is (pl. a tulajdonos érzelmi állapotát).

A) A feladat célja az időbeli és az ok-okozati viszonyok közötti természetes kapcsolat, valamint a nyelvi kifejezés alternatíváinak a megfigyeltetése, az összefüggések feltárása.

B) Pármunka. A tagmondatok összekapcsolásának grammatikai mintázatai vannak, arra számítunk, hogy többségben lesznek az egyszerű kapcsolatos vagy oksági (következtető, magyarázó) viszonyok. Megfigyelhető az az összefüggés, hogy a jelöletlen elrendezésben a korábbi jelenet (előidéző ok) nyelvi kifejezése előbb történik, ezt követi a későbbi jelenet (okozat/következmény) kifejtése. Ezzel feltárható az az ikonikus összefüggés, hogy a megfigyelés, a tapasztalat szerkezete hatással van a nyelvi kifejezésre.

C) Ha volt okadó magyarázó vagy okhatározói alárendelő szerkezet, akkor érdemes rákérdezni arra, hogy mi a különbség ezek között az alakilag jelöltebb és az egyszerűbb, jelöletlenül is könnyen megérthető (pl. egyszerű kapcsolatos, következtető, tehát az egymásra következést a sorrenddel is leképező) viszonyok között.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	időbeli rákövetkezés és az ok-kozáti viszony kapcsolata; az oksági viszony kifejezése az összetett mondatban; ikonikusság
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8–10 perc

2. Az Örkeny-verzió

Olvassátok el az alábbi történetet, majd oldjátok meg a feladatokat! A dőlt betűs kiemelés tőlünk származik.

a) Nyelvileg mi fejezi ki a cselekmény idejét a novellában? Jelöld padtársaddal az időtengelyen az eseményeket és viszonyukat! Dolgozzatok párban!

_____→ jelen

1. sohase
2. hét éve virágzott
3. most is virágzott éppen folyamatosan
4. előző este beporozta a bibéjét

5. utána békésen átaludta az éjszakát
6. reggel ötkor levetette magát
7. a rendőrség vizsgálódott
8. feltevésük: valaki letaszította (6-os pont előtt)
9. kihallgatták a tanítóékat
10. vallomásukban: szerették, locsolták a virágot (6-os pont előtt); megsiratták (6-os pont után)
11. alezredes megerősítette a vallomást
12. megszüntették a nyomozást
13. a tulipán csak magának élt (6-os pont előtt)
14. alezredesné nagytakarítást csinált egy hét múlva, kiderült a búcsúlevél
15. fölvitte az emeletre, a tanító felolvasta
16. mikor(6-os pont utánra utal a bevezető mondat)
17. nem akart tulipán lenni tovább (6-os pont előtt)
18. mi akart volna lenni, azt nem írta meg (6-os pont előtt)
19. illet még nem hallott (az egész idővonalra vonatkozik az elejétől a jelenig, de a jelen pillanatban már nem érvényes)

b) Fordítsd le a mondatot angol nyelvre! Hogyan értelmezzük magyarul az igék egyszerű múlt idejét?

„Kihallgatták a tanítóékat, akik tagadták a vádat. Sőt, mondták, ők öntözték, szerették, és keservesen megsiratták virágjukat.”

Pl. The teachers were interrogated, they denied the charges. Moreover, they said that they had watered, loved and then mourned their flower.

c) Vizsgáld a tagmondat minden elemét aszerint, hogy mire vonatkozik, mit kell tudni a megértéséhez!

„Ez csak egy hét múlva derült ki,”

Ez: a szöveg egy részletére, az előző kérdésre utal (diskursusdeixis), visszaental (anaphora): 'miért akart a virág meghalni'.

csak: megnyilatkozási értékelést fejez ki, valamilyen elvárásnak korlátozottan felel meg az, amire vonatkozik (tehát az, hogy *egy hét múlva derült ki*).

egy hét múlva: egy viszonyítási ponthoz (kiindulóponthoz) képest egy héttel később; a szövegben a viszonyítási pont a virág halálának ideje.

derült ki: az esemény ('kiderülés, az, hogy valami ismertté válik') az elbeszélés idejéhez képest múltbeli esemény (lásd időjel). Az ige jelentéséhez hozzátartozik, hogy valami korábban nem tudott dolog válik ismertté, nem mindenki rendelkezik ezzel a tudással, van valami jel vagy dolog, amiből kiderül valami (lásd *kiderül valami valamiből*), ezért az ige beindítja azt a várákozást is, hogy a szöveg későbbi részében a 'miből' is ki lesz fejtve (előreentaló, kataforikus: 'a tulipán búcsúleveléből').

A) A feladat célja az időviszonyok megjelenítésének megértése, elemzése, az időviszonyok kezelésében a poétikai funkció felismerése. Az elemzés célja az egyes nyelvi kifejezések által jelölt perspektiválás pontos értelmezése azért, hogy a műveletek jobb megértéséhez jussunk

el. Ezzel a nyelvi tudatosság növekedését célozzuk, arra számítunk, hogy az időviszonyok feldolgozása nagyobb tudatosságot eredményez a saját szövegalkotás időviszonyainak az alakításában is.

B) Javasoljuk a novella egyedi, néma olvasását, mielőtt a feladatot elkezdjük megoldani.

C) Több lehetséges megoldás lehet a múlt idejűként megalkotott jelenetek elrendezésénél. Érdekes kijelölni viszonyítási pontként a beszédidőt és a levélírás „beszédidejét” is. Központi szerepet játszik a 6-os pontban említett esemény, a virág halála. A múlt idejű igealakok közötti viszonyokat érdemes ezekhez viszonyítva vizsgálni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	narratíva, időviszonyok , az időviszonyok nyelvi jelölése (névmás, névutó, igeidő, határozószó, számnév, határozórag, főnév); anafora, katafora; kontrasztivitás (magyar, angol)
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	25–30 perc

3. Legyen kerek!

A következő mondat egy dialógus része. Bővítsétek ezt minimum hatfordulós dialógussá! Csoportokban alkossátok meg a társalgást! A csoportok képviselői elő is adhatják a párbeszédet.

(1) Nyugodtan, *addig* én itt várok.

A) A feladat célja az időviszonyok társalgásbeli értelmezése. A nyelvi kifejezések lehetővé teszik, hogy a viszonyok jelöltté, kifejtetté váljanak, ezért sorrendjük felszabadul az egymásutániség linearitásából. A feladat lehetőséget ad a jelölők funkcionálásukban történő elemzésére. A feladatban vegyesen lehetnek deiktikus kifejezések, amelyek a szituáció feldolgozását kívánják meg az értelmezéshez, és semleges kiindulópontok, amelyeket maga a szöveg kínál fel, és a szövegkörnyezet elegendő a megértésükhöz.

Érdekes nagyon figyelni arra, hogy ha egy A) jelenet előidejű egy B) jelenethez képest, akkor a B) jelenet utóidejű az A)-hoz képest, így ennek önmagában nem volna sok magyarázóértéke, csak az összefüggésre mutatna rá. A kategorizálásnál tehát mindig vegyük figyelembe azt, hogy a társalgás kibontakozik, a már megértett viszonyokhoz képest írjuk le az újabb szerkezeteket.

B) Javasolható egy-két példa kiemelése a tanulók alkotta dialógusokból. Ezeket hasznos a táblára felírni, közösen elemezni. Ezáltal egyeztethető a közös értelmezés kerete, módszere, fogalomkészlete.

C) Érdekes megjeleníteni a dialógusokat. Az időviszonyok megbeszélésekor akár „stopp-módszerrel” meg is lehet állítani a párbeszéd bemutatását egy-egy mondat után, és a többiekkel, akik megfigyelők, meg lehet beszélni, hogy mire utalnak az időviszonyító nyelvi kifejezések.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	időviszonyok: előidejűség, egyidejűség, utóidejűség; nézőpontoszerkezet, kiindulópont; dinamikus szerveződés
Javasolt munkaforma	csoportos munka, majd bemutatás, előadás
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc (előadás nélkül)

4. A Facebookon az Idő

A Facebookon megtalálta az Idő nevű felhasználó profilját, akit üzenőfalán a következő mondatokkal jellemeztek ismerősei:

- (1) (Az) Idő nekünk dolgozik.
- (2) (Az) Idő pénz.
- (3) (Az) Idő eljár, senkire nem vár.
- (4) Aki Időt nyer, életet nyer.
- (5) Jó munkához Idő kell.

A fentiek alapján mi az első benyomások erről a profilról? Jellemezzétek hat mondatban Időt!

A metaforikus kifejezésben az idő feldolgozása:

- (1) cselekvő, dolgozni képes személy (esetleg gépezet)
- (2) anyag, fizikai tárgy, a fizetés csereeszköze
- (3) mozgó, tudattal rendelkező lény, aki képes lenne várakozni
- (4) elszenvető, akire valaki más energiája irányul
- (5) az idő tárgy (feltételjellegű körülmény, esetleg eszköz)

A) A feladat célja az, hogy az idő megszemélyesítésén keresztül dolgozzuk fel az idővel kapcsolatos metaforikus kifejezéseket. A kiválasztott kifejezések állandósult szókapcsolatok.

B) Kérhetünk további, a kitalált „személyiséghez illő” metaforikus kifejezéseket (kollokációkat, idiómákat). Megvizsgálhatjuk a metaforikus kifejezéseket, és kérhetjük annak meghatározását, hogy miként van bennük megjelenítve az idő.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metafora, az idő metaforái, MOZGÓ, CSELEKVŐ, ELSZENVEDŐ, FIZIKAI TÁRGY forrástartomány
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc (csak egy-két szöveg felolvasásával)

5. Rajzoljatok!

a) Olvassátok el az alábbi hat mondatot! Miben különbözik az A és a B csoport?

A csoport	B csoport
(1) Lassan közeledünk az év végéhez.	(1) Repül az idő.
(2) Előrébb tettük a dolgot.	(2) Elérkezett az idő, hogy ünnepeljünk.
(3) Túl vagyunk a gyerekkoron.	(3) Elszállt felette az idő.

b) Azonosítsátok a mondatokban a szereplőket és viszonyaikat! Készítsetek sematikus rajzot a szereplők időbeli viszonyáról!

Az A) csoport példáiban a legfontosabb szereplő ember, több ember (az őket jelölő nyelvi kifejezés alany), akik cselekszenek (lásd (1)–(2)) vagy változáson mennek keresztül (3). A cselekvésük időben el van helyezve, valamilyen időponthoz van viszonyítva. Az időpont stabil, rögzített helyzetűként van megjelenítve (az év vége rögzített, mi közeledünk felé az (1)-ben; a gyerekkor stabil, mi távolodunk tőle a (3)-ban). A (2) kissé más típust képvisel, abban az időpontok szintén rögzítettek, de a fizikai tárgyakhoz hasonlóan mozgathatók, áthelyezhetők.

A B) példáiban az idő a legfontosabb szereplő (alany), és úgy jelenik meg mint önálló helyváltoztatásra képes, tehát mozgó élőlény (pl. madár (1), (3), személy (2)) vagy gép (pl. (1), (3)). Ezekben a példákban az idő szemlélője tűnik stabil, rögzített helyzetűnek, ő dolgozza fel az idő mozgását.

A) A feladat célja az idő különböző metaforikus feldolgozási módjainak megértése.

B) Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az idő térként is működik (lásd *túl*, pl. túllépünk a gyerekkoron az A) (3)-ban; a tér két pontja közötti mozgatóként is elképzeljük az időpont áthelyezését, vö. ÁTHELYEZÉS metafora). A vizualizáció nagy segítséget nyújthat a metafora műveletének a megértésében, a különböző feldolgozási módok összevetésében. Kibővíthetjük a fejezet témáját úgy, hogy „**Idő projekt**”-et hozunk létre, amelyben az idő különböző feldolgozási módjait tárják és dolgozzák fel a diákok. Ebben felhasználják fizikai, művészeti, tehát más tantárgyakhoz (is) kötődő ismereteiket. Az is elképzelhető, hogy a projekt bemutatásának a kerete egy iskolai „Idő nap” legyen, amikor a programok a nap folyamán az idő megértése és feldolgozása köré szerveződnek.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metafora, az idő metaforái
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc

A DOLGOK KÖZELSÉGE ÉS TÁVOLSÁGA – A KÖZELSÉG ÉS A TÁVOLSÁG A NYELVI KIFEJEZÉSBEN I.

Szerző: Kugler Nóra – Czégány Szandra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A tér nyelvi feldolgozásához kapcsolódva a közel – távol viszonyral foglalkozunk két fejezetben. A gyakorlatok általában azt állítják a középpontba, hogy a dolgok megértett viszonyaként milyen módokon jelölhető nyelvileg a közelség/távolság, a közel – távol fogalma hogyan terjeszthető ki a téri viszonyokról elvontabb, például idő- és társas viszonyok feldolgozására. A továbblépés lehetősége például abban van, hogy ezt a viszonyt magukra a nyelvi kifejezésekre vonatkoztatjuk, és azt figyeljük meg, hogy a *valaki békeszerető* esetében nagyobb közelségben vannak a kifejezések, mint az *olyan, aki szereti a békét/békességet* szerkezet esetében. A nyelvi kifejezések közelsége általában ikonikusan annak felel meg, hogy a jelölt dolgokat nagyobb kohezivitásban, integráltságban alkotjuk meg nyelvileg. A fejezet tehát egyrészt tovább mélyíti a térfeldolgozás és a nyelvi kifejezés összefüggésére vonatkozó tudatosságot, másrészt azt is megfigyelteti, hogy a téri tapasztalat elvontabb szinten, a sémák szintjén alapvető hatással van a nyelv rendszerszerű összefüggéseire, például a szórendi elrendezésre vagy akár az igeragozásra.

2. Nyelvészeti háttér

2.1. A közelség – távolság kijelölése, a kontextusfüggő jelentés

A beszélő emberek közös figyelmi helyzete és nyelvi viselkedése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a téri viszonyok feldolgozásával. Ez a téri letapogatás nagyon erősen befolyásolja az idő megjelölésére szolgáló nyelvi kifejezéseket is (vö. *ebben a táskában : ebben az időben*). Mivel a magyarban nincsenek nyelvtani nemek, ezért a személyviszonyokra történő névmási utalásban is a téri viszonyok feldolgozására támaszkodunk.

A közelség–távolság kifejezésére többféle nyelvi eszközt is alkalmazunk, például a mutató névmásokat. Ez a nyelvi kategória azért jött létre, hogy lehetővé váljon a szimbolikus rámutatás személyre, dologra, tulajdonságra (indexikus, deiktikus funkció), illetve hogy szövegmondatok között kapcsolatot lehessen teremteni előre- vagy visszautalással (koreferenciális funkció).¹⁴⁰ A tér-, idő- és személyviszonyokra vonatkozó (indexikális funkcióban használt) főnévi mutató névmások jelentése és használata mindig kontextusfüggő (azaz egy helyzethez kötött referenciapontot feltételez).

A kontextusfüggőség osztályozására a következő felosztást javasolja Csatár és Tóth (2015):

- fizikai vagy szituatív kontextus (külső körülmények, résztvevők, tárgyak, diskurzus tér- és időbeli dimenziói);
- episztemikus kontextus („a beszélőnek és a címzettnek egymásra és a világra vonatkozó háttértudása”);
- diskurzuskontextus („azaz a megnyilatkozást megelőző kontextus [szöveggént megvalósuló „környezet”], a megnyilatkozás nyelvi elemeit és a formálódó, azaz a megnyilatkozást követő kontextus”);

¹⁴⁰ Lásd Laczkó 2006b: 60.

- szociális kontextus („a résztvevők szociális státuszára vonatkozó feltételezések, azaz hogy milyen társadalmi viszony áll fenn a résztvevők között”).¹⁴¹
- Ezen kontextusokból tevődik össze a diskurzus megvalósulása során az a speciális kontextus, amelyben a nyelvi elemek jelentést kapnak.¹⁴²

2.2. Mutató névmások

A mutató névmások jellegzetessége, hogy a palatális magánhangzót tartalmazó alakok (pl. *ez, itt*) a beszélőhöz közelebb eső entitást jelölik, míg a velárisat tartalmazók (pl. *az, ott*) a távolabb levőt.¹⁴³ A mutató névmások annyira elemi részei a nyelvnek, hogy a hozzájuk kapcsolódó ragokkal szinte minden esetben összeforrtak, lexikalizálódtak (pl. *azzal, ennek, attól, arra*). Ezek (főnévvel történő megnevezés nélkül) többnyire gesztussal kísért nyelvi elemek.¹⁴⁴ Koreferenciális viszonyok (a szövegben megvalósuló együttes utalás) esetén a veláris alakok általában anaforák (vissza utalók), a palatálisak pedig kataforák (előre utalók).¹⁴⁵

A mutató névmások alapvetően deiktikus funkciójúak, tehát a diskurzus szituációjának tér-idő viszonyaiban dolgozódnak fel.¹⁴⁶ Például *Azt add ide!*, *Kérem ennek a másik felét* – a mutató névmások a diskurzus helyzetében megértett dologra vonatkoznak.

Az azonosított entitás szerint a következőképp csoportosíthatjuk a mutató névmások vonatkozását:

- tárgyra (*Ez az enyém.*)
- személyre (*Ez Péter.*)
- módra (*Így rajzold le a számomat.*)
- állapotra (*Egész hétvégén így akarsz feküdni?*)
- tulajdonságra (*Én is olyan órát fogok venni.*)
- mennyiségre vonatkozók (*Ennyi az összes lisztünk?*)¹⁴⁷

Fontos megfigyelni, hogy a kontrasztáló vagy nem kontrasztáló használat hogyan befolyásolja a jelentést (pl. *Azt a táskát add ide!* : *Azt a táskát add ide, ne ezt!*).¹⁴⁸ A kontrasztáltság kritériumait Csatár és Tóth így összegzi:

- fizikai kontextus: nincs korlátozás;
- episztemikus kontextus: a résztvevők számára ismertek a kontrasztált entitások;
- diskurzuskontextus: „a kontrasztáltság nyelviileg expliciten megjelenik (ellentétes mellérendelést kifejező kötőszavak, hasonlító határozói mellékmondati szerkezetek, kitöltött fókuszpozíció)” formájában;
- a szociális kontextus esetében a kontrasztáltság nem releváns.¹⁴⁹

¹⁴¹ Lásd Csatár–Tóth 2015: 69.

¹⁴² Lásd Csatár–Tóth 2015: 70.

¹⁴³ Lásd Kugler–Laczkó 2000: 165.

¹⁴⁴ Lásd Csatár–Tóth 2015: 70.

¹⁴⁵ Lásd Laczkó 2006b: 60.

¹⁴⁶ Lásd Kugler–Laczkó 2000: 165.

¹⁴⁷ Lásd Laczkó 2006a: 316.

¹⁴⁸ Lásd Csatár–Tóth 2015: 71–72.

¹⁴⁹ Lásd Csatár–Tóth 2015: 73–74.

2.3. Diskursusdeixis és koreferenciaviszonyok

A távolra mutató névmás sok esetben nem a téri letapogatás eszköze, hanem az összetett mondat főmondatának szerves része, kapcsolatban áll a mellékmondat vonatkozó névmásával (pl. *az, aki; attól, aki; azzal, ami...*). Az utalószó szerepű mutató névmás anaforikus vagy kataforikus (ez a főmondat és a mellékmondat sorrendjének a függvénye). A távolra mutató névmás az alárendelő mondat grammatikai kapcsolódását biztosító funkcióra kötődött le (erre grammatikalizálódott).¹⁵¹

Diskursusdeixisben a mutató névmás a megelőző vagy következő szövegrészre vonatkozik. A szövegen belüli vonatkoztatás a fizikai térkijelöléssel megjelölhető dolgokkal analóg módon dolgozza fel a szöveg részeit vagy akár a teljes szöveget (pl. *Ezt már mondtam; Ezt add át neki: Holnap nyolcra jövök*).

2.4. Funkcionális és szövegtani különbségek

A következő példák az alárendelő összetett mondat konnexiós referenciájú névmáshasználatának jelenségét fogják kifejtetni, mivel ez a távolra mutató névmás egyik konvencionálódott funkciója.

Figyeljük meg az *ekkor – akkor* párost! Az előbbi esetében általában diskursusdeixis valósul meg a szövegben, egy antecedensre utal vissza a mutató névmás, egy már említett időszak, korszak, időpillanat stb. kerül a figyelem előterébe (pl. *A vizsga végén beírta a jegyemet. Ekkor gondoltam először arra, hogy...*). Ebben a szerepben veláris névmás is lehetséges (pl. *A vizsga végén beírta a jegyemet. Akkor gondoltam először arra, hogy...*). Az alárendelő összetett mondat főmondatában utalószóként a távolra mutató névmás a megszokott. Ebben a funkcióban is értelmezhető úgy, hogy az *akkor* névmásnak antecedense vagy posztcedense van attól függően, hogy a főmondat, hogy a főmondat-mellékmondat sorrend hogyan alakul. Ugyanakkor összetett mondat esetében az anaforikus vagy kataforikus funkció mellé társulhat még más jelentéstartalom is. Például: *Akkor megyünk kirándulni, ha jó lesz az idő* (feltételes jelentéstartalom). Ebben a szerkezetben a közelre mutató névmás nem fordulhat elő.

2.5. Morfológiai műveletek

A névmások ugyanazokat a szintaktikai szerepeket tölthetik be, mint a főnév, a melléknév vagy a határozószó, ezért toldalékolásuk is hasonló, ugyanakkor lényegesen korlátozottabb, mint a részletezettebb jelentésű szavaké. A főnévi névmások különféle esetalakokba kerülhetnek (pl. *azt, azzal, annak*), jelölhető rajtuk az általános többes szám (*az : azok*). Előfordul a melléknévi mutató névmás fokozása is: *Ilyen volt anno, illetve most még ilyenebb; A közbeszerzési eljárás mindig gyanús, de most még olyanabb*.¹⁵² A relatív melléknév tipikus toldalékát tehát bizonyos korlátokkal a névmás is képes felvenni.

2.6. A deixis típusai és a névmások

Láttuk, hogy például a mutató névmások (ezeken belül a határozószói mutató névmások is, pl. *itt – ott, ide – oda*) deiktikus funkcióval rendelkeznek. A kifejezések lehetnek autodeiktikusak (*Merre vagy? – Itt vagytok.*), amikor a fizikai teret jelölik ki, és

¹⁵¹ Vö. Kugler–Laczkó 2000: 166.

¹⁵² A példák forrása Laczkó 2006b: 63.

heterodeiktikusak (például a térképen mutatva: *Itt van Sopron.*), amikor egy ábrázolt vagy elképzelt térre vonatkoznak.¹⁵³

Az *Itt*, *a hegyen* mondat a párbeszédben résztvevők helyzetét jelöli meg kiindulópontnak az értelmezéshez, ez egy olyan típus, amelyben az autodeiktikus *itt* mellett részletező kidolgozása is van a téri viszonyoknak (*a hegyen*). A határozószói névmások is toldalékolhatók, bár meglehetősen korlátozottan (pl. *odáig, idébb*).¹⁵⁴

Az endoforikus funkció, a szöveg bizonyos elemeire való utalást jelenti, az exoforikus funkció pedig a szövegen kívüliekre, a feldolgozott szituációra (annak tér-, idő- és személyviszonyaira) tett vonatkoztatást. A térbeli exoforikus deiktikus szerepű mutató névmásoknak háromféle fajtája lehet: irányt jelölő (*Arra mész?*), helyjelölő (*Ott lakom.*), dimenzionális (*Ekkora halat fogtam.*).¹⁵⁵ Az időbeli változatok a következők: időpontot kijelölő (*Itt hagyjuk abba.*), időtartamot körülhatároló (*Eddig tudtam maradni.*).¹⁵⁶

2.7. Az ún. nyomatékösítő mutató névmás (pl. *emez, amaz*)

Az *em-/am-* előtagos mutató névmások (pl. *emez – amaz, emígy – amúgy, emitt – amott*) a közelség – távolság kettősségén belül nagyobb távolságot jelölnek az alapalakkal összevetve (pl. *ez : emez*).¹⁵⁷ Az *em-* előtagos névmások a közelség kategóriáján belül a távolabbi entitásokat jelölik, míg az *am-* előtagúak a távolságon belül a távolabbiakat¹⁵⁸, ilyen értelemben egy háromosztatú rendszerről is beszélhetünk.¹⁵⁹

2.8. Igeköötők és szituatív igék

A közelség-távolság kifejezésének másik lehetséges eszköze az igekötő. Az erre alkalmas igekötők eredetileg helyhatározószóként funkcionáltak, majd igekötői szerepre tovább grammatikalizálódtak (pl. *ide[jön], ott[hagy]*). Az igekötő befejezettséget is jelöl, amikor határolytságot fejez ki.

A szituatív, deiktikus igék (pl. *jön – megy, hoz – visz*) is a nézőpont és a közelség-távolság szempontjából válnak érthetővé és elemezhetővé.¹⁶⁰ Az ilyen igék alapvető deiktikus centruma (ahonnan a fenti példákban a mozgást megértjük) a beszélő helyzete, kiindulópontja, tehát a beszélő kiindulópontjából a *jön* közeledő mozgást jelöl. A kiindulópont azonban át is helyezhető, ugyanis a sajátunktól különböző referenciapontból is fel tudjuk dolgozni, meg tudjuk érteni a viszonyokat. A kiindulópontnak a partnerre (egy másik szubjektumra) történő mentális áthelyezésével, szimulációval a beszélő a szándékait és az empátiáját tudja közvetíteni (pl. empátiikus nézőpont-áthelyezés: *Jövök már!*, alapértelmezés szerinti megoldás: *Megyek már!*).

2.9. Az igeragozás szerepe a közelség – távolság szempontjából

Az igeragozási paradigmában az egocentrikus kiindulópontot képviselő egyes szám első személy kiemelkedő fontosságú a közelség – távolság problémájának elemzésekor. Egyes szám első személyben általános (alanyi) ragozásban két alak is van a tárgy személyétől

¹⁵³ Lásd Tolcsvai Nagy 1999: 160, Laczkó 2006a: 315.

¹⁵⁴ Lásd Kugler–Laczkó 2000: 167.

¹⁵⁵ Lásd Laczkó 2006a: 315.

¹⁵⁶ Lásd Laczkó 2006a: 316.

¹⁵⁷ Lásd Laczkó 2006a: 316–317, Kugler–Laczkó 2000: 167.

¹⁵⁸ Lásd Laczkó 2006b: 61.

¹⁵⁹ Lásd Csatár–Tóth 2015: 68.

¹⁶⁰ Lásd Kugler 2015a: 40.

függően: *nézek : nézlek*. A *-lak/-lek* igerag (az általános ragozáson belüli funkciómegoszlással, lásd *néz-ek [valakit] : néz-lek [téged/titeket]*), amely egyes szám második személyű és többes szám második személyű tárgy esetén fordul elő, kifejezetten a közelségre utal¹⁶¹, hiszen az „alapbeállítás” a párbeszéd során az én (beszélő) és a te/ti (beszélgetőtárs) mentális egyezkedése. Minden más személyű alany esetén egyetlen igealak szolgál ezeknek a viszonyoknak a sematikus kifejezésére (pl. *mi nézünk [valakit/téged/titeket]; ti néztek [valakit/engem/minket]*).

Az önöző, magázó formák tárgyként a harmadik személyű tárgyhoz hasonlóan az ige határozott ragozási paradigmáját hívják elő, hiszen azok (a 3. személy révén) a nagyobb távolságot fejezik ki (pl. *nézem őt/önt/magát*).

Az első és második személyű tárgy (bár határozott, vö. *néz-ünk téged/titeket : néz-tek engem/minket*) azért kíván általános ragozást, mert sokkal begyakorlottabb forma, a szereplők a figyelmi jelenet résztvevői, míg a 3. személy kívül van a beszélőtársak közös figyelmi jelenetén.

A közelség – távolság másik feldolgozása az igeragozásban a tegezőtől (2. személy) az önöző/magázó formák elkülönülése (3. személy).

2.10. A tárgyra vonatkozó ő, ők

A magyar nyelv sajátossága, hogy folytonos diskurzustopik esetén a szereplőt nem kell lexémával jelölni (pl. *Péter meggyógyult. Most Jánossal sétál. Jókedvű.*). Az ő személyes névmás az ilyen utalásban nem teszi egyértelművé, hogy melyik szereplőre vonatkozik (*Péter sétál Jánossal. Ő jókedvű.* – Ki jókedvű? – ?). Az az névmás viszont alkalmas a diskurzustopik váltásának jelölésére (*Péter sétál Jánossal. Az rosszkedvű.*).¹⁶²

Az ő, ők személyes névmás élő, tudattal rendelkező személyek megjelölésére szolgál prototipikus esetben. Azonban bizonyos helyzetekben az ez – az élettelen tárgyakat jelölő névmásokat az ő, ők személyes névmás váltja fel. Korábban ezt például lírai alkotásokban vagy a hétköznapi beszédben megszemélyesítéskor figyelték meg¹⁶³, ma találkozhatunk a jelenséggel például vásárlási szituációkban. A tendencia tehát a következő: a személyes névmás veszi át a közelre és távolra mutató névmás helyét egy élettelen entitásra történő referálás esetén (*Őt/Őket kérem*). Ez olyan esetekben lehetséges, amikor minden kétséget kizáróan azonosítható a beszédpartner számára, hogy melyik entitásra irányítja a figyelmet a beszélő.¹⁶⁴

A személyes névmás 3. személyű esetalakjait alkalmazzuk visszautalásban is, akkor is, ha mentális működéssel nem rendelkező antecedensek vannak (pl. *Megnéztem a filmet, Sean Penn nem látszott benne, csak a rendezője volt.*).

¹⁶¹ Lásd Tolcsvai Nagy 1999: 164.

¹⁶² Károly 2012: 308

¹⁶³ J. Soltész – Bán 1976: 258

¹⁶⁴ Herbszt 2008

3. A feladatok részletes leírása

1. Leképezés

a) Írjatok mondatokat a képekről!

1. kép. Leképezés I.

2. kép. Leképezés II.

3. kép. Leképezés III.

b) Értelmezzétek a leírásokat párban az alábbiak szerint!

1. Mi volt az előtérben, mi volt a háttérben az egyes mondatokban?

2. Miért épp ilyen leírás készült a dolgok helyzetéről? Hogyan függ össze a kép feldolgozása, a figyelem működése és a leírás?

A) Az előtér-háttér viszonyok az észlelésben és a nyelvben című fejezet megfigyeléseit használjuk fel, illetve azokhoz hasonló eredményhez jutunk el ebben a gyakorlatban. Ha a téma még friss, akkor nem kell elvégezni a gyakorlatot; ha nem friss, akkor teremtsük meg a kapcsolatot a megbeszélésekor!

B) Vizuális stimulus (kép) feldolgozása alapján készítünk nyelvi reprezentációt. Azt tudjuk megfigyelni, hogy a nyelvi kifejezés motivált a tapasztalat szerkezete által: valami az érzékelésünk számára feltűnő, ez kerül a figyelem előterébe, míg más dolgok a háttárban maradnak. Lásd részletesen Az előtér-háttér viszonyok az észlelésben és a nyelvben című fejezethez készített nyelvészeti háttéranyagot! A 2. kérdés arra irányul, hogy teremtsék meg a diákok a kapcsolatot a látható információk és nyelvi kifejezésük között. Az 1. kérdés közvetlenül arra kérdez rá, hogy nyelvileg mi áll az előtérben (trajektor) és mi a háttérben

(landmark). Ehhez a diákoknak már alkalmazniuk kell tudni azt, hogy a magyarban az előtérben álló szereplő jelöletlen, míg a háttér – amelyhez képest értelmezzük – jelölt, a jelöltség a viszonytól függ.

A magyarázat az, hogy a képen az érzékelés számára legfeltűnőbb jelenség (1. jegesmedve, 2. koalák/koalák, 3. a magyar csapat) a legjobb elsődleges szereplő (trajektor), ugyanakkor a figyelem nem statikus, erről áttevődhet más viszonyokra (de azokra is előtér-háttér elrendeződésben) (lásd a C) táblázatban a lehetséges megoldást). Ugyanakkor az észlelést egyéni tényezők is vezérik, például akit Ausztrália növényei szenvedélyesen érdekelnek (sokkal jobban, mint az állatvilága), a fára figyelhet jobban (de azért nem ez a jellemző, arra számíthatunk, hogy a többségnél az élségi hierarchia alapján alakul a feltűnőség/szaliencia).

C)

kép	percepció feltűnőség		nyelvi kifejezés, példa
	előtér	háttér	
1.	jegesmedve	jégtábla	A jegesmedve egy jégtáblán áll.
	jégtábla	tenger	A jégtábla úszik a tengeren .
	
2.	koala/koalák	fa	A koalák fenn vannak/pihennek a fán . A koalamama felmászott a fára .
	kiskoala	koalamama	A kiskoala az anyjába kapaszkodik.
	
3.	a magyar válogatott / csapat	stadion, gyep	A magyar válogatott kört alkot a gyepen /a stadionban /a stadion gyepén .
	az ellenfél játékosa / a bírő	a csapat	Az ellenfél egyik játékosa / a bírő alig vehető észre a csapat mögött .
	a szurkolók	a válogatott, a lelátó	A szurkolók a csapat mögött , a lelátón lengetik a magyar zászlót.
	

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	előtér-háttér viszony , elsődleges szereplő (trajektor) – másodlagos szereplő (landmark), feltűnőség (szaliencia), motiváltság, jelöletlenség – jelöltség
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	12 perc

2. Szobapárok

a) Dolgozzatok párban! Mutassátok be a szobákat egymásnak szóban! Azt a képet idézzétek fel és fessétek le, amelyet az ajtón belépve láttok! Társatok készítsen sematikus rajzot a szobáról a leírás alapján!

b) Vizsgáljátok meg és hasonlítsátok össze a leírásokat az alábbiak szerint!

1. Milyen sorrendben írtátok le a tárgyakat? (Mit említettetek először, mit utoljára? Mitől függött, hogy mi mit követett a leírásban?)
2. Adjatok magyarázatot a hasonlóságokra és a különbségekre!
3. Általánosítsatok a tapasztalatokat a megfigyelés és a leírás összefüggésére vonatkozóan!

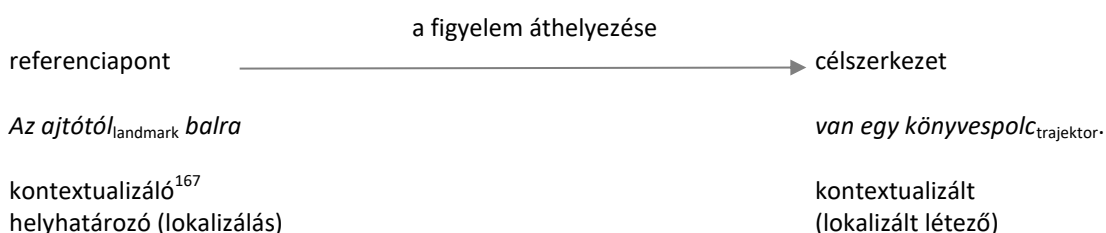
A) A leíró szövegtípus példáján figyelik meg a diákok azt, hogy mitől függ a leírás sorrendje, mi szervezi a figyelem irányulását. Különböző megfigyelési és szövegalkotási stratégiákat fognak feltárni saját produkciós feladatuk elemzésével. A leírás megfelelő kidolgozása hatással lesz a rajzra, így ezek együttes elemzése egyrészt eszközt ad a leírás minőségének kritikai megítéléséhez, másrészt nagyobb tudatosságot eredményez a téri viszonyok feldolgozásában.

B) Megfigyelés és szövegalkotás – szövegértelmezés és vizuális reprezentáció készítése; összevetés, általánosítás.

C) Várható stratégiák: a) a megfigyelői helyzet (az ajtóban állva) kiindulópontjából szisztematikus leírás valamelyik irányt követve a beszélőhöz legközelebb álló feltűnő dologgal kezdve; várható a balról jobbra haladás preferenciája; b) a szemben helyzet leírását követi a balra és a jobbra helyzet (v. jobbra és balra helyzet); c) a beszélő számára fontos tárgyak/szobor részek/funkciók szervezik a leírás rendjét; d) teljesen randomnak látszó sorrend (a beszélő sem tud beszámolni arról, hogy mi szervezte a leírást), ebben az esetben minden részletet az egész szoba szerkezetéhez viszonyítva kell lokalizálni (ez nagyon időigényes); e) a magyar diákok esetében nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a teret az égtájak szerint tagolva írják le. Ugyanakkor érdemes rámutatni arra, hogy vannak olyan kultúrák, amelyekben épp ez a legtermészetesebb megoldás.¹⁶⁵

Az a)–c) stratégiák esetén a leírók referenciapont-szerkezetet működtetnek: a figyelmet egy könnyebben elérhető (már megfigyelt) dolgon (referenciaponton) keresztül irányítják az új, a diskurzusba bevezetendő dologra, a célszerkezetre¹⁶⁶. Ennek nyelvi kifejezése tipikusan az alábbi módon szerveződik:

8. kézikönyvra. Referenciapont-szerkezet, kontextualizálás

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	leírás / leíró szövegtípus, a figyelem működése, téri viszonyok fogalmi és nyelvi feldolgozása
Javasolt munkaforma	páros munka (szövegalkotás és rajzolás), majd csoportos megbeszélés (1 csoport 2-3 pár, megfigyelések)
Szükséges előkészület, eszköz	rajzoláshoz eszközök
Tervezett időtartam	20–25 perc

¹⁶⁵ Lásd Boroditsky előadását: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VHulvUwgFWo> (2018.03.30.)

¹⁶⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 255–257.

¹⁶⁷ Vö. Imrényi 2013, Imrényi–Kugler 2017.

3. Mi a különbség?

Értelmezzétek az alábbi mondatpárokat!

(1) Gyere be! : Jöjjön be! Az igealakok különbségében megnyilvánuló tegezés – magázás.

(2) Pityu tegnap nálunk járt. : Kovács István tegnap nálunk járt. A személyhez fűződő beszélői (társas) attitűd alapján bizalmas, közvetlen viszony – formális viszonyulás a névforma alapján.

(3) Mi ez a kezekben? : Mi az a kezekben? Közelítés – távolítás a névmás palatális – veláris alakjának választásával; a dologgal kapcsolatos attitűd metaforikus kifejezése (téri közelség – távolság → érzelmi közelség – távolság).

A) A gyakorlattal többféle perspektiválási mód és ezzel összefüggésben a közelség – távolság többféle értelmezése figyelhető meg. Az (1)-ben a mozgás a beszélő felé közeledő, de eltérés van a társas viszonyokban (a tegeződés kapcsolódik össze a nagyobb közelséggel, lásd Nyelvészeti háttér 2.9.). A (2)-ben a névformák jelzik a személy eltérő perspektiválását, itt a becéző névforma alkalmazása képviseli a nagyobb közelséget. A (3)-ban a névmások közötti választás attitűdbeli különbséget jelez, a távolra mutató névmás alkalmazása nagyobb mentális/érzelmi távolság kifejezésére terjesztődött ki.

B) A különbség felismerése, azonosítása, a jelenséghez kapcsolódó funkció meghatározása, általánosítás a téri viszonyok (közel – távol) metaforikus kiterjesztésével kapcsolatban.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	közelség és távolság a szociális kontextusban, tegezés – magázás, eltérő névformák, mutató névmás
Javasolt munkaforma	páros munka (egy-egy mondatpár feldolgozása), majd csoportos megbeszélés (3 pár egy csoport)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6 perc

4. Mérkőzés

Válasszatok ki egy szöveget az alábbiak közül! Keressetek a szövegben olyan kifejezéseket (szavakat, szóelemeket), amelyek közelséget/távolságot jelölnek!

(1)

A házigazda ukránok felett aratott 5-3-as győzelemmel kezdte szereplését a magyar jégkorong-válogatott a kijevei divízió I/A-s világbajnokságon szombaton. Rich Chernomaz szövetségi kapitány csapata 0-1-et követően fordított, ám utána sok hibával játszott, és ezt kihasználták az ukránok, akik 3-2-re visszavették a vezetést. A záró harmadban Sarauer Andrew és a vb előtt honosított Dansereau Keegan volt eredményes, a végén pedig Hári János üres kapuba emelt, így sikerült begyűjteni a három pontot. A magyarok legközelebb hétfőn este lépnek jégre, akkor az osztrákok ellen.

(2)

Hatalmas meccsen nyert a Barcelona a Real Madrid otthonában vasárnap este, és tartotta életben bajnoki reményeit. A hazaiak 10 emberrel még egyenlítettek, aztán jött a dráma a végén. 3-2 a vége. A Real Madrid nagyon bekezdett a rangadón, és már a 2. percben kidolgozott egy helyzetet: Sergio Ramos adta középre a labdát, amire Ronaldo robbant be a tizenhatoson belülre, eltolta a labdát, ezután rúgta meg Umtiti, ráadásul kétszer is, simán kaphatott volna tizenegyest a Real. Az igazi dráma viszont még hátravolt: Messi a hosszabbítás lejártakor megszerezte a harmadik gólt. A barcelonások létszámfölényben indultak meg egy kontránál, a végén Jordi Alba tette vissza a labdát az argentinnek, aki futtából a jobb alsó sarokba tekert. Ezután le is fűjták a meccset: a Barcelona 3-2-re nyert, és tartotta életben bajnoki reményeit, át is vette a vezetést a tabellán, igaz, egy meccsel többet játszott, mint a Real. Messi mérkőzésen szerzett második gólja volt neki profi pályafutása ötszázadik találata, ha az összes kiírást nézzük.

Csoportosítsátok a közelség/távolság kifejezését a viszony jellege alapján (pl. a konkrét, fizikai térben dolgok/szereplők téri viszonya; események időbeli viszonya)!

Kiderül-e a szövegekből a szövegalkotónak a csapatokhoz, játékosokhoz fűződő viszonya?

A) Tényleges szövegben alkalmazzuk a téri viszony (közel – távol) és az arra épülő metaforikusan kiterjesztett jelentések azonosítását.

B) A diákok csoportban dolgozva azonosítanak a közel–távol viszonnal összefüggő kifejezéseket. Természetes, ha a feladatot eltérő mélységben végzik el, például lehet, hogy valaki csak akkor érzékeli ezt a jelentést, ha a *közel/távol* kifejezés szerepel a szerkezetben (lásd *legközelebb*), míg mások felismerik a viszonyt a perspektivikus igék jelentésében is. Előnyös, ha a csoportban van olyan személy, aki a sporttal kapcsolatos tudása alapján magyarázatot is tud adni a szöveg megértését nehezítő implicit viszonyokkal kapcsolatban (pl. a jégkorongmérkőzés szerkezete; koreferenciaviszonyok és implicit jelentések megértése: (1) Rich Chernomaz szövetségi kapitány csapata; (2) *Jordi Alba tette vissza a labdát az argentinnek*; ezután rúgta meg Umtiti – melyik csapat játékosa Umtiti, mi a szabály a 16-oson belül gólhelyzetben lévő játékost érintő szabálytalanság esetén stb.), ismeri a nevek kiejtését.

Összesítsük a táblán a csoportok eredményeit, beszéljük meg a vitás döntéseket!

Érdemes összehasonlítani a két szöveget abból a szempontból is, hogy mennyire valósítják meg a szövegtípussal (sporthírrrel, sportudósítással) kapcsolatos elvárásokat (lásd még ehhez A szövegtípus mint konvencionálódott séma II. téma feldolgozását). Célszerű ebben a kontextusban felhasználni azt a kérdést, hogy kiderül-e a szövegalkotó attitűdje (lásd a C) részben).

C) A szövegalkotó attitűdje a (2) szövegben jellemzően megnyilvánul. A *dráma*, *Az igazi dráma* a Real Madriddal való empatikus azonosulást jelzi (de ez nem jelent szükségképpen elfogultságot). Igazságtalannak tartja a tizenegyes elmaradását és az „időn túli” döntő gólt („ezután rúgta meg Umtiti, ráadásul kétszer is, simán kaphatott volna tizenegyest a Real”; „Messi a hosszabbítás lejártakor megszerezte”), tehát nyíltan bírálja a bíró működését, implikálja annak részrehajlását. A Barcelona pozitívumai visszafogottan fejeződnek ki („tartotta életben bajnoki reményeit” – kétszer is előfordul a szövegben, bár a fordulat panel a sportújságírásban, aktiválhatja azt a tudást, hogy azt tartjuk életben, akinek erősen

meggyengült az életerejére). Mindezek alapján valószínűsíthető lehet az elfogultságot, de akár azt is feltételezhetjük, hogy a szerző számára a hatáskeltés az igazán fontos (vö. *Hatalmas meccsen*), és ennek eszköze a laza stílus is (*nagyon bekezdett; simán kaphatott volna*). A szövegalkotás helyenként kifejezetten igénytelen (pl. „Messi mérkőzésen szerzett második gólja volt neki profi pályafutása ötszázadik találata, ha az összes kiírást nézzük”).

(1) szöveg: közel – távol viszony			
térben	időben	egyéb viszonyban	a szövegben
<i>házigazda 'otthon van, a másik csapat távoli a helyszínhez képest'; kapuba emelt; lépnek jégre</i>	<i>legközelebb; események időbeli érintkezése: 0-1-et követően fordított; utána; a vb előtt honosított; A záró harmadban; a végén</i>	<i>visszavették a vezetést; sikerült begyűjteni</i>	<i>ezt kihasználták; így sikerült (az előző tagmondat eseményére vonatkozik); akkor az osztrákok ellen (az előző tagmondatban megadott időre vonatkozik)</i>

(2) szöveg: közel – távol viszony			
térben	időben	egyéb viszonyban	a szövegben
<i>a Real Madrid otthonában; a hazaiak 'otthon van, a másik csapat távoli a helyszínhez képest'; adta középre; Ronaldo robbant be a tizenhatoson belülre; Jordi Alba tette vissza a labdát az argentinnek</i>	<i>események időbeli érintkezése: még egyenlítették, aztán jött; a végén;</i>	<i>megszerezte; át is vette a vezetést; kaphatott volna</i>	<i>ezután rúgta meg Umtiti; Ezután le is fújták a meccset (az előző tagmondat v. szövegmondat eseményére vonatkozik)</i>

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	közel–távol viszony térben, időben, elvontabb viszonyokban, beszélői attitűd, sporthír, tudósítás
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés (összesítő táblázat létrehozása)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc

A DOLGOK KÖZELSÉGE ÉS TÁVOLSÁGA – A KÖZELSÉG ÉS A TÁVOLSÁG A NYELVI KIFEJEZÉSBEN II.

Szerző: Kugler Nóra – Czégány Szandra

Az **1–2.** pontokat (1. A téma relevanciája, várható eredmény; 2. Nyelvészeti háttér) lásd az előző fejezetben!

3. A feladatok részletes leírása

1. Nézőpont

Milyen jelentéskülönbség van az alábbi mondatpárok között?

(1) Add ide a könyvet! : Add oda a könyvet! Az első a beszélőhöz közelítő mozgásra szólít fel (a végpont valószínűleg a beszélő, vö. 'nekem'), a másodikban a mozgítás nem közelít a beszélőhöz, de az *add* igealak jelentése miatt kifejeződik a cselekvőtől való távolítás is.

(2) Hozd ide a táskám! : Hozd oda a táskám! Az első a beszélőhöz közelítő mozgásra szólít fel (a végpont valószínűleg a beszélő, vö. 'nekem/hozzám'). A másodikban a mozgítás szintén közelít a beszélőhöz, de annak nem a jelenlegi, hanem egy jövőbeli helyzetéhez, ezt a *hozd* igealak jelöli ('a beszélőhöz közelítő tárgymozgítás'). Az *oda* igekötő jelöli azt, hogy az a hely/irány, ahová a mozgítás történik, eltér, máshol van, mint a beszéd időpontjában a beszélő helyzete.

A) Az igekötők különbségével a figyelmet az eltérő perspektíválásra irányítjuk. A diákok felismerik, hogy a nézőpont feldolgozása mind az AD és HOZ folyamat, mind az irány megértésének része.

B) Megfigyelés, összevetés, hasonlóságok és különbségek azonosítása, általánosítás. Érdekes gyűjteni más, a perspektívát a lexikális jelentés részeként is (sematikusan) működtető igepárokat és igekötőpárokat. Hasznos ezekhez olyan egyszerű (sematikus) rajzokat is készíteni, amelyek azt a kiindulópontot is jelölik, ahonnan az esemény (irányulás) fel van dolgozva.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenségek és kifejezések	nézőpont, <i>ide</i> – <i>oda</i> igekötők, deiktikus (szituatív) igék
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6 perc

2. Távolságjelölő igekötők

Figyeljétek meg az *oda* igekötő jelentését!

(1) *Odalett* a hírnevem! 'Távoli helyre került, a beszéd aktuális helyén nem elérhető, nincs'; változási folyamatról van szó, korábban volt hírneve a beszélőnek, a távoli hely a veszteség helye, így negatív az értékjelentése.

(2) Szilvi *odavan* Péterért. A távolság nem fizikai helyre, hanem mentális (érzelmi) állapotra, egy másik személyre irányuló érzés és gondolat állapotára vonatkozik. Így Szilvi részlegesen kiterjeszti magát a szeretett személyre mint „cél”-ra.

(3) Anya *odavan* dolgozni. Távoli helyen, nem a beszéd helyén (nem otthon) van. A hely a munkavégzés helye, az otthon 'itt' helyétől való különbözés távolságként kerül előtérbe. A téri jelentés az elsődleges, de a gyerek kiindulópontjából az otthonnak, a család megszokott terének ('itt' hely) bensőségessége az anya közelségével összekapcsolódva szemben is állhat a gyerek szempontjából az inkább idegen társas viszonyok terétől.

A) Megfigyeltetjük, hogy az *oda* + létige szerkezet jelentése nincs a ko(n)textustól függetlenül adva, megtapasztalják a diákok az értelmezés kontextushoz kötött folyamatát. Felismerik ugyanakkor a jelentések összefüggését, az értékjelentés nélküli és az értékeléssel összekapcsolódó metaforikus térfeldolgozást.

B) A jelentés feltárásához a diákok alkalmazhatnak értelmező szótárt. Bár a feladat az *oda* jelentésének meghatározására irányul, szükséges az ige jelentésének értelmezése is. Az *odalett* esetében a *lett* állapotváltozást jelöl, ezért a statikus *van* szituációhoz képest inkább ráirányítja figyelmet arra, hogy volt egy kezdeti állapot (a hírnévvel való rendelkezés, összetartozás, közelség), az *oda/ott* 'távol levés, távolra kerülés' a hírnév végállapota.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	<i>oda</i> igekötő, nézőpont, metafora, fizikai távolság, mentális távolság
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6–8 perc

3. Honnan nézve?

Milyen kiindulópontból szemléli a beszélő az eseményt?

(1) Jössz a táborba? : Mész a táborba? Az első kérdésben az ige a beszélőhöz közeledést jelöl, tehát a beszélő vagy már fizikailag is a táborban van, vagy mentálisan van ott, mert ő szándékozik a táborba menni, ezt tervezi, így a partner ehhez a tervhez csatlakozhat, így „közeledhet” a beszélőhöz. A másodikban a beszélő biztosan nincs a táborban, a *mész* ige a beszélőtársnak a távoli táborba való mozgására, ennek szándékára vonatkozik.

(2) Hozol süteményt? : Viszel süteményt? Az első kérdésben az ige a beszélőhöz közelítő tárgymozgatást jelöl, a *hozol* a beszélő aktuális vagy tervezett helyéhez közelítő süteménymozgatásra kérdez rá. A másodikban a beszélő biztosan nincs azon a helyen, ahová a kért tárgymozgatás történik.

(3) Idejött hozzám. : Odajött hozzám. Az első egy harmadik személynek múltbeli, a beszélőhöz közelítő mozgását jelöli. A másodikban fel kell oldani az értelmezés során az *oda* ('irányulás távoli helyre') és a *jött* ('közeledés') sém szinten eltérő perspektíváját. Az *oda* vonatkozhat a beszélő korábbi énjének a jelenbelitől eltérő, ahhoz képest távoli helyére, de az is lehetséges, hogy az *oda* a mozgó szereplő perspektívájából dolgozza fel az irányt, míg az ige a beszélő korábbi énjének perspektíváját érvényesíti (mozgó szereplő < 'odamentem'; a beszélő korábbi énje < 'idejött').

A) Az igék és a (3)-ban az igekötők különbségével a figyelmet az eltérő perspektíválásra irányítjuk. A diákok felismerik, hogy a nézőpontoszerkezet az ige jelentésének is része lehet. Azt is látják, hogy a kiindulópont tipikusan, de nem feltétlenül a beszélő (lásd a (3) második mondatát), mert mi emberek képesek vagyunk mások perspektíváját is felvenni.

B) Hasznos a mondatpárokhoz a nézőpontoszerkezetet is ábrázoló egyszerű (sematikus) rajzokat készíteni.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nézőpont, deiktikus (szituatív) igék
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka (3 vagy 6 fős csoportok)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6–8 perc

4. Ekkor – akkor

Milyen esetekben használjuk az *ekkor* és az *akkor* névmásokat? Tanulmányozzátok a példákat, majd alkossatok továbbiakat!

(1) A nemzetiségi feszültségek egyre jobban kiéleződtek. *Ekkor* tört ki a forradalom. Diskurzusdeixis, lásd Nyelvészeti háttér 2.3. Az *ekkor* alkalmazása a könnyű elérésre, a szövegben még fennmaradó aktiváltságra támaszkodik. A szintén lehetséges *akkor* inkább a megértés idejéhez képest távoli időként, anaforikusan utal vissza az eseménnyel jelölt történelmi időre.

(2) *Akkor* viszlek el kocsival, ha veszel nekem útközben fagyit. Utalószónak is lehet tekinteni, a főmondatban nem részletezett időviszonyt jelöl (vö. *Mikor viszlek el kocsival?* – *Akkor, amikor/ha*), ezt a feltételes mellékmondat fejt ki, a fagyivásárlás tehát feltételként ábrázolt lehetséges jelenet. Főmondat – mellékmondat sorrendben a névmás tekinthető kataforikusnak.

Kevesebb zavart okoz azonban az alárendelő összetett mondatok tárgyalásában, ha ezt a típus nem tekintjük mondatrészkifejtő alárendelésnek, hanem feltételes alárendelésként úgy elemezzük, hogy az *akkor* ('feltételhez kötöttség') és a *ha* ('a feltétel bevezetése') mindkét tagmondatban jelöli azt, hogy a jelenet lehetséges jelenet, 'nem tény', és a két lehetséges jelenetet a feltételes viszony fűzi össze.

A) Az időbeli sematikus utalás mutató névmási példájából indulunk ki, és megfigyeljük, hogy a közeli és a távoli időpontra tett vonatkoztatás mellett (arra épülve) szempont a könnyebb (*ekkor*) és a nehezebb hozzáférés (*akkor*).

B) A gyakorlat alkalmas a nyelvváltozási folyamat következményeinek a megfigyelésére is, mert a (2)-ben az *akkor*nak nem lehet ellentétes „irányú” párja az *ekkor*. Ez is érv amellet, hogy a *ha* – *akkor* együtt jelöli két, a megvalósulás szempontjából egymástól függő lehetséges jelenet összekapcsolását.

C) A feladat nyitott, nem határolja körül, hogy a diákok milyen *akkor* és *ekkor* kifejezést tartalmazó példát fognak írni. Minden példát meg kell beszélni. Szempont:

- Értelmezhető-e az *akkor* – *ekkor* viszony, a veláris – palatális különbség a jelentésben (valamilyen értelemben) ellentétes kifejezéseket eredményez-e?
- Mi a kifejezés funkciója (koreferenciaviszony létesítése, társalgásszervezés vagy másként diskurszusjelölő¹⁶⁸ szerep, pl. ***Akkor most mi lesz? Jössz?***)?
- Van-e magyarázóereje a kifejezés értelmezésében a közelségnek/távolságnak?

A feladat kutatásalapú módszertannal is elvégezhető. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az *akkor* – *ekkor* milyen funkciókban egyaránt lehetséges, és mi jellemzi azokat az előfordulásokat, amikor csak az egyik fordulhat elő. Nem szükséges előzetes hipotézist megfogalmazni, mert nem tudjuk előre, hogy mit fogunk találni, de ha ragaszkodunk ehhez a lépéshez, akkor a cáfolandó hipotézis lehet például ez: Az *akkor* és az *ekkor* (ellentétes jelentésű párként) mindig előfordulhat azonos környezetben. Ehhez tényleges nyelvi adatokat kell vizsgálni. Ajánlható véletlen minta vételezése az MNSZ2-ből. Figyelni kell arra, hogy a részletes keresést válasszuk, és jelöljük be, hogy a kis- és nagybetű eltérés nem számít (nehogy kimaradjon a mondatkezdő helyzet). Ha a diákok még nem használták ezt a korpuszt, akkor megmutathatjuk a keresést hozzásegítve őket a korpusz önálló használatához. Ha ezt nem akarjuk valamilyen okból (pl. nincs rá idő), akkor csak az adatokat kapják meg. Ehhez csoportmunkát javasolunk, minden csoport különböző, de kisszámú véletlen mintán dolgozik (a minta lekérése előtt össze kell keverni a konkordancia adatait, különben mindig ugyanazt a mintát kapjuk). Az eredményeket a csoportok megbeszélik, és egy közös munkában foglalják össze. Ennek formája lehet poszter, diasorral kísért előadás vagy dolgozat.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	diskurszusdexis, anafora, katafora, alárendelő összetett mondat, feltételes alárendelés
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc (korpuszadatok vételezése és elemzése nélkül)

¹⁶⁸ Lásd Dér 2009.

5. Konkrét és általános

Miben különbözik az alábbi két mondat? Milyen helyzetben melyiket „érdemesebb” használni?

Figyelj ide! : Figyelj oda! Az ide a beszélő felé irányulást jelöl ('rám'), az oda egy a beszélőtől és a társától különböző dologra irányulást jelöl. Maga a dolog nincs kifejtve, ezért lehet a szituációban egyértelműen azonosítható dolog, de lehet általános is, pl. 'mindig arra, amit éppen csinálsz'.

A) A közelítés mint irány szorosabban kapcsolódik össze az aktuális helyzettel, egy meghatározott kiindulóponttal, a távolítás nyitottabb abban az értelemben, hogy bármilyen a beszélőtől távoli dologra irányulhat. A diákok az *ide – oda* már felismert jelentései alapján képesek lesznek érvelni a távolra mutató kifejezésnek a feladatba megfigyelt új funkciójának motiváltságával kapcsolatban.

B) Mivel felszólító mondatokról van szó, nem egyértelmű, hogy az *ide – oda* elváló igekötő vagy mutató névmás. A jelentések feltárása szempontjából is érdekes lehet megvizsgálni az *idefigyelj *vmire : odafigyelj vmire; Te, idefigyelj, mondok valamit! : Te, odafigyelj, *mondok valamit!* viszonyt is.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenségés kifejezés	a közelítő és a távolító irányulás jelentéskiterjesztése
Javasolt munkaforma	közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	3–4 perc

6. Különböző terek

Párban dolgozzatok, mindketten más-más feladatot kaptok: az a) vagy a b) jelűt!

a) Nyisd ki a földrajzi atlaszt! Válassz ki egy nagyobb magyarországi várost (Komárom, Pécs, Esztergom, Székesfehérvár stb.), és írd le a helyzetét (ne koordinátákkal, hanem más települések, tereptárgyak viszonyában)! Társad mutasson rá a településre a térképen! Rögzítsétek telefonnal a bemutatást!

b) Válassz egy tetszőleges nagy múzeumot, és keresd meg annak múzeumtérképét! Adj útbaigazítást a bejáratnál álló személynek (padtársadnak), merre menjen, hogy a legfontosabb kiállítási tárgyakat megnézhesse! Társad ennek az alapján rajzoljon magának egy útvonaltérképet! Rögzítsétek telefonnal az útbaigazítást!

A) Azt figyeltetjük meg, hogy a téri viszonyok ábrázolásain és a virtuális terekben is analóg módon tájékozódunk (és navigálunk másokat), mint a hétköznapi tapasztalati terekben. Meghatározóak a tájékozódás számára feltűnő (szaliens) tereptárgyak, nagyobb lépték

esetén az égtájak. Az elméleti háttérhez lásd a 2.6. pontot az előző fejezetben (A dolgok közelsége és távolsága – A közelség és a távolság a nyelvi kifejezésben I.).

B) Az a) feladatrészen érdemes fóliát tenni az atlaszra, térképre, és a fólián filccel jelölni a tájékozódás referenciapontjait és ideiglenes célpontjait is. Gondoskodjunk arról, hogy a feladat végén a diákok töröljék a telefonnal készített felvételeket!

C) Érdemes rákérdezi arra, hogy milyen szempontok alapján választották ki a referenciapontokat, ahonnan a figyelmet tovább irányították egy újabb dologra (célszerkezetre). Visszakapcsolva a testben levés alaptapasztalatával foglalkozó részhez, érdemes megfigyeltetni a heterodeixis eltéréseit is az autodeixishez képest. Rá lehet kérdezni arra, hogy a saját test tapasztalata alapján hol van a *balra*, a *fel*, az *előre*; és hogyan működtek ezek a kifejezések a tér grafikus megjelenítése esetén.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tér (konkrét, ábrázolt és elképzelt), mentális térleképezés, deiktikus kifejezések / deixis
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	atlaszok, múzeumtérkép (papíron vagy digitális eszközön); fólia, fóliára író filcek (nem digitális eszközök esetén)
Tervezett időtartam	20 perc

7. Kettős térkijelölés

a) Helyeztetek el véletlenszerűen öt füzetet az asztalon! Mutassátok be őket egy másik párosnak mutató névmásokat alkalmazva! Melyikre használnátok az *emez* és *amaz* kifejezéseket?

b) Fogalmazzátok meg az a) tapasztalatai alapján, hogy mi az *emez* és *amaz* névmások jelentése!

A) A szakirodalomban többféle funkcionális jellemzés olvasható az *em-* és *am-* előtagos névmásokkal kapcsolatban (lásd Nyelvészeti háttér 2.7. az előző fejezetben), de nincs olyan vizsgálat, amely a tényleges nyelvi gyakorlatot figyelné meg. Ez a gyakorlat a diákok saját tevékenységének a megfigyelésére és abból következtetések levonására készlet.

B) A módszer egymás nyelvi tevékenységének a megfigyelése, a tapasztalatok értékelés (kommentár) nélküli rögzítése, az adatokból következtetések levonása. Ki kell jelölni a jegyzetelőt, aki rajzot készít a füzetek elhelyezkedéséről, a beszélő helyzetét is megjelöli, és lejegyz, hogy milyen névmásokat használt a beszélő a füzetek (vagy más tárgyak) azonosítására. Nagyon fontos, hogy ebben a részben nem lehet vitázni arról, hogy ki hogyan oldaná meg a feladatot. A szerepek értelemszerűen cserélődnek. A tapasztalatokat összegezni kell az általánosítás magasabb szintjén, tehát nem egyedi tárgyak és a névmási vonatkoztatás párait beszéljük meg, hanem a közel és távol viszonyokon belül értelmezzük az *emez* és *amaz* névmások funkcióját. Ha az *em-* és *am-* előtagos mutató névmások nem köthetők a közel és távol viszonyokon belüli kijelöléshez, akkor ez lesz a megfigyelés eredménye.

C) Lehetséges, hogy

- az *emez* és *amaz* névmásokat a közel és a távol viszonyok belüli nagyobb távolság kifejezésére gyakrabban fogják használni (ezt jósolja a szakirodalom egy része);
- a közel és a távol viszonyok belül az adott viszony erősítésére alkalmazzák, tehát az *emez* a még közelebbi dologra, az *amaz* a még távolabbi dologra vonatkozik;
- a közel és a távol viszonytól függetlenül alkalmazzák valamelyiket vagy mindkettőt csak több hasonló dolog megkülönböztetésére;
- egyáltalán nem használnák, másképp oldanák meg a vonatkoztatást.

Az is lehetséges, hogy az adatok annyira különbözőek lesznek, hogy a használatban a megfigyelt esetek alapján nem lehet számottevő egyezést találni, ez is eredmény.

A továbbfejlesztés egy olyan kísérlet kidolgozása és megvalósítása, amelyben megpróbáljuk adatközlőktől előhívni ezeknek a névmásoknak a használatát. Hagyjuk, hogy a diákok készítsenek kutatási tervet, ezeket beszéljük meg, véleményezzük szakszerűen. Mivel a nyelvészeti kutatási tapasztalatok alapján az *em-* és *am-* előtagos mutató névmásokat nagyon nehéz előhívni, javasolható a megértés és nem a produkció vizsgálata. Például tárgyak bizonyos adott elrendezését vesszük alapul (fizikai tárgyak az asztalon, kép például az egyik változatban két nem egyformán közeli és két nem egyformán távoli épületről, a másik változatban egyformán közeli és egyformán távoli dolgokról). A kísérletvezető ugyanolyan nézőpontból látja az elrendezést, mint a kísérleti személy a saját, azonos de paravánnal elválasztott elrendezését, tehát nem látják egymáséit. A kísérletvezető leírja a dolgokat, a dolgokra névmási vonatkoztatást téve, a kísérleti személy pedig azonosítja az így megjelölt dolgot. A feldolgozásnál a kísérleti személy döntéseit értékeljük ki, és ezek esetében figyeljük meg, hogy van-e jellemző mintázat.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	közelség – távolság viszony, az <i>em-</i> és <i>am-</i> előtagos mutató névmások
Javasolt munkaforma	páros munka vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	jegyzeteléshez megfelelő eszköz (a kísérlethez kísérleti eszköz)
Tervezett időtartam	30 perc (kísérlet nélkül)

8. Így-úgy

Mire és hogyan utalnak ezekben a mondatokban a mutató névmások?

(1) Ne *így* fogd a villát! 1) A beszélő arra a módra utal, ahogyan a beszélőtársa a villát a fogja; 2) a beszélő megmutatja azt a módot, ahogy nem tanácsolja fogni a villát; 3) a beszélő rámutat (pl. tekintettel) valaki másnak (a beszélőtől és beszélőtársától különböző személynek) a villa fogási módjára.

(2) Megint *úgy* nézel rám! A beszélő a beszélőtárs nézésének a módjára tesz vonatkoztatást úgy, hogy felidéz egy korábbi nézési tapasztalatot, és azzal azonosítja. A veláris változatot részben a korábbi tapasztalat távolsága motiválja, feltehetőleg erre a tapasztalatra már felhívta korábban beszélőtársa figyelmét. Az adott nézésfajtának jelentősége van, az értékelése nem egyértelmű, de a veláris névmást motiválhatja a negatív (kellemetlenség, zavar) érzés, a partner viselkedésének nehéz elfogadása, az ezzel kapcsolatos távolító szándék.

(3) *Így* fogsz feküdni egész nap? 1) A beszélő arra az állapotra utal, amelyben a beszélőtársa fekszik. Ez lehet a partner külső állapota (pl. öltözeke), testhelyzete, érzelmi állapota. 2) Lehet, hogy maga a fekvés a hangsúlyos ('Feküdni fogsz egész nap?'), az *így* ráirányítja figyelmet az aktuális állapotra.

(4) Az *úgy* jó lesz? A beszélő egy dolog állapotára utal, arra a látható eredményállapotra, amelybe a dolog került.

A) Azt figyeljük meg, hogy a névmások értelmezéséhez szükséges a beszéd szituációjának, abban a szereplők fizikai jellemzőinek a feldolgozása. Ugyanakkor azt is megtapasztalják a diákok, hogy a névmások típusjelentése kontextustól függetlenül is megadható (mód- vagy állapotjelentés).

B) A diákok párokban képzeljenek el olyan helyzetet, amelyben elhangozhatnának ezek a mondatok! Írják meg a rövid társalgásokat, és jelenítsék meg őket! A nézők értelmezzék a névmás jelentését és vonatkozását az adott jelenetben!

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	deiktikus mód- és állapotjelölés, mód- és állapot-határozószói mutató névmás
Javasolt munkaforma	pármunka (a mondatok diskurzusba ágyazása, a jelenetek megjelenítése), majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20–30 perc

9. Ettől kezdve

Mit jelölnek az alábbi mondatokban a mutató névmások: időt, teret, módot, állapotot, mennyiséget vagy tulajdonságot? Hogyan segít a tér megismerése abban, hogy ezeket megértsük?

(1) *Ebből* elég volt! Alapvetően dologjelentés, a *-ből* rag jelöli a partitivusi (részelő) viszonyt, tehát valamilyen, az adott helyzetben könnyen elérhető dologhalmazról van szó (pl. brokkoliból már eleget evett a megnyilatkozó, nem akar többet). Ez a fordulat azonban rendreutasításban is gyakori, és ebben az esetben a névmás az elutasított viselkedésre, cselekvésre vonatkozik. A közelre mutató névmás azt is jelöli, hogy ez a viselkedés/cselekvés épp megfigyelhető a beszélő számára.

(2) *Ettől* nem lesz jobb! Alapvetően dologjelentés, a *-től* rag jelöli az oksági viszonyt (kiváltó ok), tehát valamilyen, az adott helyzetben könnyen elérhető dologhalmazról van szó (pl. cukorról). Ez a fordulat azonban gyakori kritikaként, és ebben az esetben a névmás valamilyen nem célravezető viselkedésre, cselekvésre vonatkozik. A közelre mutató névmás azt is jelöli, hogy ez a viselkedés/cselekvés épp megfigyelhető a beszélő számára.

(3) *Ekkora* halat fogtam! Tulajdonságjelentés, méret, a nyelvi kifejezést szemléltetés is kíséri (pl. kézzel is megmutatja a hal hosszát).

(4) *Ettől* kezdve nem rendelek újságot. Alapvetően dologjelentés, a *-től* rag jelzi, hogy ez a dolog kiindulópont. Ebben a mondatban az *ez* az elhatározás, a beszéd idejére vonatkozik pontszerűen (vö. *ettől a perctől/pillanattól/naptól* stb. kezdve), tehát időbeli kezdőpontot jelöl.

(5) *Innentől* több zöldséget fogok enni. Alapvetően helyjelentés, a *-től* rag jelzi, hogy ez a hely kiindulópont. Ebben a mondatban az *'itt'* az elhatározás, a beszéd idejére vonatkozik pontszerűen (vö. *ettől a perctől/pillanattól/naptól* stb. kezdve), tehát időbeli kezdőpontot jelöl.

(6) *Arra* laksz? Irányjelentés, az irányt tekintet vagy gesztus is mutatja, a beszélő helyzetéhez képest attól elmutató irány.

(7) Te *így* élsz? Mód- és/vagy állapotjelentés (körülmenyjelentés), a *pálatális* változat jelzi, hogy a beszélő meg tudja figyelni (vagy a diskurzus előzményét megértve megismerte) az adott módot, körülmenyt.

(8) Gyere *errébb!* Irányjelentés, a beszélő helyzetéhez közelítés.

A) A gyakorlat azt ismerteti fel, hogy a mutató névmásoknak is több jelentésük van annak ellenére, hogy jelentésük sematikus. A típusjelentéshez hozzátartozik a közel–távol, könnyebb-nehezebb elérés mint viszony, amely nézőpontfüggő, és hozzátartozik a szófajhoz kapcsolódó típus is (pl. 'dolog' a főnévi, 'tulajdonság' a melléknévi névmás esetében). A névmások is ki vannak téve olyan műveleteknek mint a metonimizáció és a metaforizáció. Az *itt* nemcsak közeli helyre mutathat, hanem a tér-idő viszony alapján időre is; az *ez* nemcsak közeli vagy könnyen elérhető dologra vonatkozhat (érintkezéses reláció, metonímia), hanem egy esemény is megérthető dologszerűen (ontológiai metafora).

B) Megbeszélés pármunkában. A diákok el is képzelhetnek olyan helyzetet, amelyben elhangozhatnának ezek a mondatok. Továbbvezető feladat lehet ezeknek a szituációknak a megjelenítése, a jelenetek eljátszása, majd a kontextus alapján a névmási jelentés közös meghatározása.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	dolog-/idő-/tér-/mód-/állapot-/méret-/tulajdonságkijelölés, mutató névmás
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	12 perc (a jelenetek és közös megbeszélés nélkül)

10. Kontrasztáló és nem kontrasztáló használat

Hasonlítsátok össze az alábbi mondatpárokat, és folytassátok a sort!

- (1) Ezt a könyvet kérem. : Ezt a könyvet kérem, nem azt.
- (2) Ilyet akartam venni. : Ilyet akartam venni, nem olyat.
- (3) ...

A) A kontraszt egy lehetséges nyelvi kifejezését figyeljük meg névmások alkalmazásával.

B) Megfigyelés alapján a diákok felismerik, hogy a pár első tagja deiktikusan kijelöli a tárgyat, ezekben a példákban a palatális névmás azt is kifejezi, hogy a beszéd szituációjában közeli, könnyen elérhető dologról van szó. A pár másik tagjában mindkét névmás szerepel, a viszonyban két jelenet van összefüggésbe hozva, kontrasztba állítva, az egyik kizárja a másikat, ezt tagadószó is jelöli, a kontrasztot a palatális és a veláris névmás is érzékelteti.

C) Óvakodni kell attól, hogy a megadott példák alapján túláltalánosítás történjen. Túláltalánosítás volna például az, hogy kontraszt esetén az első tagban van a palatális, a másodikban a veláris névmás; vagy hogy a második tagban van a tagadószó. Ha nem érneznének eltérő konstrukciókat képviselő megoldások, akkor ezeket kínáljuk fel értelmezésre. Például

- (3) a. Akkorát kellett volna rajzolni, nem ekkorát.
- b. Nem olyat akartam venni, hanem ilyet.

Érdekes a megalkotott szerkezetek megbeszélése után áttekinteni a kontrasztot kifejező szerkezeteket.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kontrasztáló és nem kontrasztáló mutató névmási használat, konstrukciós jelentés
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8–10 perc

11. Kontrasztívan

Figyeljétek meg az angol nyelv mutató névmásait! Miben hasonlítanak a magyar nyelv névmásaira? Milyen különbséget lehet megfigyelni a magyar és az angol szerkezetek között?

- (1) *Ezeket* kérem! : I'll have *these*.
- (2) *Azokat* kérem! : I'll have *those*.
- (3) Inkább *azokat* a cipőket választom. : I prefer *those* shoes.
- (4) *Ezek* a virágok szebbek. : *These* flowers are more beautiful.

A) A cél a nyelvi tudatosság növelése kontrasztív-konfrontatív feladattal. Hasznos rávilágítani arra, hogy miben pozitív, miben negatív transzfer ez a két nyelv egymás számára. B) Olyan

páros munkát célszerű alkalmazni, amelyben legalább a pár egyik tagja tud angolul elég jól ahhoz, hogy elmagyarázza az angol kifejezés szerkezetét (A2 szinttől várhatjuk ezt el). Megfigyelést és összevetést végeznek a diákok, hasonlóságokat és különbségeket ismernek fel.

C) Mindkét nyelvben működik a téri leképezés; a palatális mutató névmás mindkét nyelvben a közelség és könnyű hozzáférés jelentéssel kapcsolódik össze, a veláris pedig a távolság és nehezebb hozzáférés jelentéssel.

Eltérés van a deiktikus (mutató névmási) + részletező (főnévi) együttes kidolgozás esetén. Az angolban a mutató névmással történik a dologpéldány deiktikus kijelölése; a magyarban azonban a határozott névelő is megjelenik a szerkezetben. A határozott névelő alkalmas volna arra, hogy a főnévvel együtt meghatározott dologpéldányra tudjon vonatkozni, és mint láttuk, a névmás is alkalmas ugyanerre. A magyarban ez a fajta kijelölés értelmezői viszonyból jött létre, amelyben kétféle nyelvi formával is megtörtént a dolog azonosítása (vö. *megvettem ezeket, a virágokat*), először deiktikusan, majd részletező kidolgozással. Az értelmezői szerkezetből származik a kijelölő jelzői (vö. *megvettem ezeket a virágokat*), ez a magyarázata annak, hogy a magyarban sajátos szerkezettel van dolgunk. Az értelmezői és mutató névmási kijelölő jelzői szerkezet a közös eredet miatt több tulajdonságban is megegyezik (pl. a tagok azonos számban és esetalakban állnak).

Kérhetjük, hogy gondolkodjanak el azon, hogy más tanult nyelvekben milyen megoldások lehetségesek (például a franciában a főnév neve is hatással van a névmási szóalakra).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	palatális-veláris mutató névmási párok, közel–távol viszony, kijelölő jelző
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6–8 perc (az értelmezői szerkezet megbeszélése nélkül)

12. Hasonlítás

Milyen ki nem fejtett tudás kell az alábbi mondatok megértéséhez?

(1) Feleakkora a tenyerem. *Van valami más, aminek a méretéhez mint egészhez képest a tenyerem fél (kb. 50%).*

(2) Kétszer annyiba került a kávé. *Van egy másik ár, amelyhez mint egy egységhez képest az ár kétszeres (200%).*

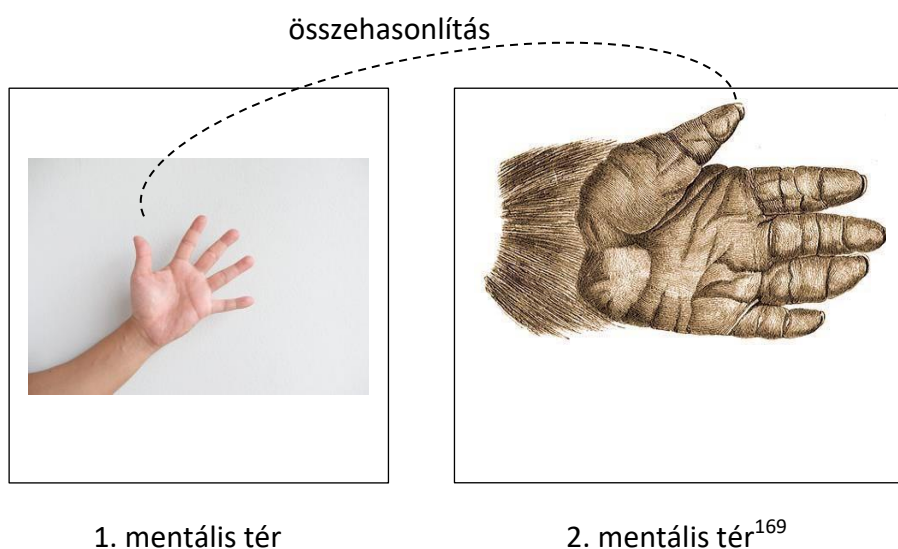
(3) Feleakkorára nőttem. *Van valami más méret (ez lehet elképzelt/vágyott méret is), amelyhez mint egészhez képest a méretem annak a fele (kb. 50%-a).*

(4) Ugyanakkora a kutya. *Van valami más, aminek a méretével a kutya azonos méretű.*

(5) Ugyanannyit vettem. *Van valami más mennyiség, amellyel megegyezik annak a mennyisége, amit vettem.*

A) A gyakorlat az implicit jelentésekre irányítja a figyelmet. A névmásokhoz (2), illetve a névmások előtagjához (az (1), (3)–(5) példákban), továbbá a (2)-ben fok-mértékhatózó bővítményhez is kötődik az a jelentés, amely valamilyen viszonyban fejezi ki a jellemzőt. A teljes viszony nincs kifejtve, következtetni kell rá.

B) Érdekes az azonos típusokat összevontan, egy csoportban feldolgozni: (1) és (3); (2); (4)–(5). Kérhetjük, hogy nyelvileg is tegyék kifejtetté a szerkezetet, ebben az esetben *mint* kötőszós mellékmondatokat fognak alkalmazni (pl. *Felakkora a tenyerem, mint a gorilláé /mint amekkora a gorilláé / mint amekkora tenyere a gorillának van*). A két mentális teret rajzzal is lehet érzékeltetni, így vizuálisan is megjeleníthetik a diákok a viszonyt.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	mutató névmás; <i>fele-, ugyan-</i> előtagos mutató névmás; implicit jelentés, összehasonlítás (hasonlító mellékmondat)
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	a rajzoláshoz eszköz (lehet digitális eszköz is)
Tervezett időtartam	10 perc

13. Olyan-fokozás

Vizsgáljátok meg a következő minipárbeszégeket! Hogyan lehet értelmezni az *olyan* különböző alakjait? Milyen kontextust képzeltek a párbeszédnek köré?

(1)

A: – Olyan vagy. **Sematikus tulajdonság, a veláris változat a távolítás eszköze, negatív tulajdonságról van szó. A kifejtetlenség egyrészt pontatlanság, másrészt azonban a tapintat megnyilvánulása is lehet.**

B: – Te meg még olyanabb. **A tulajdonság relatív jellegének, fokozatosságának hangsúlyozása, a nagyobb fok megalkotása a melléknévre jellemző fokozással.**

¹⁶⁹ A kép Alfred Brehm Az állatok világa című könyvének elektronikus kiadásából származik (<http://www.mek.oszk.hu/03400/03408/html/43.html>) (2018.05.25.).

(2)

A: – Olyan vagy. Sematikus tulajdonság, a veláris változat a távolítás eszköze, negatív tulajdonságról van szó. A kifejtetlenség egyrészt pontatlanság, másrészt azonban a tapintat megnyilvánulása is lehet.

B: – Te meg amolyan. Az eltérés kiemelése az ún. nyomatékosító névmással.

(3)

A: – Olyanokat tudsz mondani. Sematikus tulajdonságon keresztül elért dolog ('amit mondasz'), a veláris változat a távolítás eszköze, negatív, de legalábbis furcsa/szokatlan stb. megnyilvánulásról van szó.

B: – Tudok én még olyanabbakat is! A tulajdonság relatív jellegének, fokozatiságának hangsúlyozása, a nagyobb fok megalkotása a melléknévre jellemző fokozással. Mivel a beszélőtárs kifejezte ellenérzését, a nagyobb fok akár fenyegető is lehet a számára.

A) A kifejtetlenség szándékos alkalmazásának az eseteire figyelünk, valamint a típusjelentésre, és az ezzel összefüggő toldalékolásra (lásd a (3)-ban a B fordulóját, a Nyelvészeti háttér 2.9. pontját az előző fejezetben).

B) A lehetséges kontextusokat a diákok leíró módon is bemutatathatják, de még jobb, ha előadják a dialógusokat, és ennek során teremtik meg a tágabb szituációs kontextust, valamint a kontextust. Érdekes rákérdezni arra, hogy mi a funkciója a kifejtetlenségnek.

C) Érdekes kapcsolatot teremt a kifejtetlenség funkciói és a távolítással kapcsolatos attitűdjelentés között.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	melléknévi mutató névmás, relatív tulajdonság, fokozás, kifejtetlenség, kontextus
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

14. Ide-oda fokozás

Párokban alkossatok meg két szituációt az alpontok mondatpárjait felhasználva! A szituációk tartalmazzanak legalább három mondatot a megadottn kívül! Miben tér el a jelentés a párbeszéd során?

1. *Oda tudsz menni? : Odébb tudsz menni?* Az *oda* a beszélő kiindulópontjából távolodásra (távolabbi hely felé irányulásra) vonatkozik. Az *odébb* (~ *odább*) szintén távolodásra vonatkozik a beszélő helyzetéhez képest, a fokozás a meglévő távolság növelését jelöli. Ha tehát a partner a beszélő közelében van, akkor ahhoz viszonyítva kéri a távolság növelését (és ez értelmezhető még mindig relatív közelségként); ha a beszélőtárs távol van, akkor még nagyobb távolságra kerülés a vágyott állapot/helyzet.

2. *Oda tudsz menni? : Arrébb tudsz menni?* Az *oda* a beszélő kiindulópontjából távolodásra (távolabbi hely felé irányulásra) vonatkozik. Az *arrébb* (~ *arrább*) estében valószínűbb az, hogy a partner a beszélő közelében van, és a beszélő a távolság kismértékű növelését kéri.

3. *Tedd ide a sót, kérlek! : Tedd idebb a sót, kérlek!* Az *ide* a beszélő felé irányulást jelöl, a sónak hozzá közeli helyre történő mozgatását kéri. Az *idebb* a beszélő helyzetéhez képest közelítést jelöl, tehát a beszélő azt kéri, hogy a sót mozgassák hozzá közeli kiindulóponttól még közelebbi helyre. Mivel ehhez kartávolságon belül kell lennie a sótartónak, a távolság az ember testi tapasztalatához képest eleve nem túl nagy.

4. *Tedd ide a borsot, kérlek! : Tedd errébb a borsot, kérlek!* Lásd a 3.-nál azzal a különbséggel, hogy a fokozott kifejezés az *errébb*, a mozgatandó dolog pedig a bors(szóró).

A) Azt figyeljük meg, hogy a relatív tulajdonság (a skálázhatóság) a fokozás szemantikai feltétele, a művelet nem kötődik kizárólag a melléknemekhez, esetleg (mint láttuk az előző gyakorlatban) a melléknévi névmásokhoz (lásd Nyelvészeti háttér 2.9. az előző fejezetben). A határozószók és a határozószói névmások is fokozhatók, ha relatív körülményt (pl. közelséget – távolságot) jelölnek.

B) A mondatok kontextualizálása, az elképzelt szituációban a társalgás megalkotása olyan gyakorlati feladat, amelynek feltétele a névmások által jelölt viszonyok megértése. A perspektivikusság indokolja a szituációs kontextus és a dialógus megjelenítését. A diákok tehát egyrészt a gyakorlati tudásra támaszkodva produkciós feladatban alkalmazzák az értelmezést, majd a jeleneteket megfigyelve külső szemlélőként is elvégzik az értelmezést, ezáltal a fogalmiasítás szintjén reflektálnak a gyakorlati tudásra.

A diákok a névmási alakok egyikét-másikát (*odébb* ~ *odább*, *arrébb* ~ *arrább*) természetesebbnek érezhetik. Érdemes ezeknek a gyakoriságát megvizsgálni korpuszon, illetve lehet kutatást tervezni arra is, hogy a diákok saját lakóhelyén mitől függ az alakváltozatok közötti választás. Ehhez többféle empirikus módszertan is alkalmazható¹⁷⁰), ajánlható a kifejezés használatának az előhívása. Az adatközlőktől az adatok anonimizált felhasználáshoz beleegyezésüket kérjük, a személyes adatokat feljegyezzük, az anonimizálás után a személyes adatokat megsemmisítjük, ezeket a műveleteket dokumentáljuk.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	határozószói mutató névmások, fokozás, beszélői kiindulópont/nézőpont, távolodás/közeledés
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc (kutatás nélkül)

15. Nem hiszek

Az alábbi minipárbeszédek megfigyelve milyen jelentéseket kaphat az *efféle* névmás? Keressetek további névmásokat, amelyek hasonló jelentéssel „töltődhetnek fel”!

¹⁷⁰ Lásd Babbie 2008 [2003].

(1)

A: – Próbáld ki a paleo étrendet!

B: – Nem hiszek az *effélék*ben. '*az ilyenben/ebben és az ehhez hasonlóknak*'

(2)

A: – Szerinted igaza van Politikus Pistának?

B: – Nem hiszek az *effélék*nek. '*az ilyenben/ebben és az ehhez hasonlóknak*'

A) A névmás sematikus jelentése lehetővé teszi, hogy ne alkalmazzunk specifikus értékelést, jellemzést. A kifejtetlenség ugyanakkor rá tudja irányítani a figyelmet az elhallgatás okára/magyarázatára, és így alkalmas különféle negatív attitűdök érzékeltetésére. A *-féle* utótag alkalmas arra, hogy a kategória határainak elmosódottságát jelölje, ugyanakkor az itt tárgyalt jelenség ilyen eszközök¹⁷¹ nélkül, önmagában a névmás sematikus jelentése alapján is megvalósulhat (vö. *az ilyenekben, ezekben*).

B) Indukció, kijelölt adatok megfigyelése, értelmezése, általánosítás. A további, hasonló funkciójú névmások keresése tágitja az értelmezendő adatok körét, ugyanakkor be is határolja. Az adott konstrukciós sémába főnevesült összetett melléknévi névmások illeszkednek teljesen: *effajták(ban/nak)*, *ilyenfélék(ben/nek)*, *ilyenfajták(ban/nak)*. Ez azonban túl szűk, mert nem összetett névmások is megfelelnek a konstrukció elvárásainak: *ilyen(ben/nek)/ilyenek(ben/nek)*. Ha még jobban tágitjuk, és nemcsak metonimikusan (a jellemzőn keresztül) elért dolgokra gondolunk, akkor jó lehet: *ebben/ennek, ezek(ben/nek)*. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a negatív attitűd még erőteljesebben érzékeltethető a veláris névmással (mivel a nagyobb távolság metaforikusan nagyobb mentális/érzelmi távolságként is megérthető), akkor azt is meg kell vizsgálni, mikor alkalmazható a veláris változat is.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tulajdonságjelölő névmások (<i>efféle, effajta, ilyenféle, ilyenfajta</i>), tompítók, nézőpont, beszélői attitűd
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5–8 perc

16. Tegezés-magázás

Beszélgessetek a társaddal együtt először tegezve, majd magázva! Figyeljétek meg, milyen igealakokat használtok! Ezután alkossátok meg az alábbi mondatok „párjait”!

1. Kérem Önt. : *Kérlek téged.*

2. *Hallom Önt.* : Hallak téged!

3. *Láttam Önt tegnap.* : Láttalak tegnap.

4. Kedvelem magát. : *Kedvellek (téged).*

¹⁷¹ Ezeket a meghatározatlanságot jelölő kifejezéseket a nemzetközi szakirodalom *hedges* néven tárgyalja, ha csökkentő szerepük van, akkor *mitigatorként* is említik, Dér Csilla (2016) *tompítóknak* hívja őket.

A) A nyelvváltozási folyamat jobb megértése a cél, kapcsolatteremtés a társas viszonyok elméleti feldolgozása és a grammatika rendszerszerű összefüggései között (lásd a Nyelvészeti háttér 2.9. pontját az előző fejezetben).

B) Egyszerű szintetikus gyakorlattal irányítjuk a figyelmet arra, hogy a *-lak/-lek* személyragos igealak milyen sűrített kifejezést tesz lehetővé az első és a második személy viszonyának feldolgozásával. A harmadik személyként kifejezett magázás és önözés az igei paradigma szempontjából hasonlóan működik, mint a határozott 3. személlyel kifejezett viszonyok esetén annak ellenére, hogy a *maga/ön* a beszélőtársra vonatkozik. A diákok így hozzá tudnak férni ahhoz, hogy a tegezés (2. személy) és az önözés/magázás (3. személy) a fizikai közelség-távolság viszonyán alapuló társas közelség-távolság viszonyban értelmezhető (metaforikusan).

A téri forrástartomány előhívását segíti, ha lerajzoljuk a közös figyelmi jelenetet, a diskurzus alapját alkotó, egymásra figyelő beszélőt és a beszélőtársat. Elhelyezzük a rajzban a 3. személyként feldolgozott, tőlük különböző személyt (nyilvánvalóan az alapon kívül, tehát tipikusan a térben is) nagyobb távolságban.

Fontos tudatosítani, hogy a határozott ragozás a határozott 3. személyű tárgy jelölésére létrejött rendszer.¹⁷² A nyilvánvalóan és könnyen hozzáférhető 1. és 2. személyű határozott tárgyak (*engem/minket, téged/titeket*) esetében általános ragozást alkalmazunk, E/1. alany esetében erre különült el a *-(V)k* személyragtól a *-lak/-lek* személyrag.¹⁷³

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tegezés-magázás, mentális távolság, hierarchia, általános és határozott ragozás, <i>-lak/-lek</i> igei személyrag
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	a diskurzusvilág modellje megrajzolva (tábla vagy nagy rajzlap)
Tervezett időtartam	6 perc

¹⁷² Tolcsvai Nagy 2015: 130–133, a korábbi szakirodalmak áttekintésével: 125–128.

¹⁷³ Lásd Kugler 2000 (szakirodalmi előzmények közlésével).

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Az események sorrendje és a sorrend a beszédben téma egyrészt tudatosítja a nyelvi kifejezés sorrendjének tapasztalati alapú motiváltságát, másrészt növeli a sorrenddel kapcsolatos tudatosságot, aminek azért van jelentősége, mert a sorrendezés (a szekvenciális elrendezés) alapvető a nyelvi tevékenységben, és ezért az erre vonatkozó nyelvtani tudásban is. A tanulók a saját kutatásukból építkezve írnak le szabályosságokat, megfigyelik, hogy milyen sémákat (például forgatókönyveket) alkalmaznak a sorrendre vonatkozó döntésekben. Ezáltal nemcsak a szövegalkotásban bontakoztathatják ki kreativitásukat, hanem a nyelvi mintázatok feltárásában, értelmezésében is.

2. Nyelvészeti háttér

A fejezet középpontba állított jelensége az események sorrendje. Ezzel összefüggésben a beszédben megvalósuló sorrendet értelmezi és a **sorrendiség**¹⁷⁴ fontosságát kiemeli. A hétköznapi életben számtalan helyzetben válik fontossá számunkra a sorrend, a dolgok, események valamilyen elrendeződése. A velünk történt eseményeket általában a részesemények egymásra következésének megfelelően sorrendben meséljük el. A történet elbeszélésekor a jelenetek sorrendjét mi magunk alakítjuk, figyelembe vesszük a beszélőtárs szempontját (hogyan megértse, amit mondunk), és érvényesítjük saját kifejezési vágyunkat, hatáskeltési szándékunkat. A beszélő a nyelvi kifejezéseket a beszédhelyzethez igazítva alkalmazza. Az általunk ismert, tapasztalt sorrendek különféle forgatókönyvek, fogalmi sémák¹⁷⁵ formájában absztrahálódnak és rögzülnek az elmében. A **fogalmi séma**¹⁷⁶ a sematizáció¹⁷⁷ eredményeképpen létrejövő – korábban megszerzett és értékelt információ –, elméleti szerkezete. Ezek kevésbé részletesek, általánosabbak, mint a konkrét tapasztalatok, melyekből létrejönnek. A **forgatókönyv**¹⁷⁸ összetett, dinamikus séma, az események, történések szerveződéséhez, lezajlásához kapcsolódó rendszerezett tudás. Forgatókönyvi sémája van például annak, hogyan vásárolunk könyvet, hogyan zajlik egy születésnapi köszöntés, és forgatókönyvi modellje van annak is, hogyan mondunk el egy történetet, hogyan hívunk meg valakit, hogyan fogadjuk el vagy utasítjuk vissza a meghívást. Az elmében sémaként tárolt tudás hatással van a nyelvi tevékenységre, a nyelvi kifejezés szerkezetére. A sémák az elmében rögzülnek, tehát bizonyos „emlékeztető” információk hatására előhívhatók. A sémák ugyanakkor dinamikusak, ami azt jelenti, hogy minden új alkalmazás hatással van a sémára.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Kugler-Tolcsvai 2015: 49.

¹⁷⁵ Tátrai 2011: 210. Tolcsvai 2013: 385.

¹⁷⁶ Tátrai 2011: 210.

¹⁷⁷ Tátrai 2011: 214.

¹⁷⁸ Tátrai 2011: 211.

¹⁷⁹ Schank 2004.

3. A feladatok részletes leírása

1. Sütisorrend

Az alábbi képek két, egymást követő helyzetet rögzítenek. Találjátok ki, hogy milyen lépések történhettek a két kép rögzítése között, és ezeket a lépéseket rögzítsétek forgatókönyvként! Számozással is jelöljétek a lépések sorrendjét!

1. kép. Korábbi fázis

2. kép. Későbbi fázis

A) A diákok saját korábbi tapasztalataik alapján következtetnek a közbülső folyamatokra, ezzel mozgósítanak egy mentális modellt, egy forgatókönyvi sémát a kreatív muffinkészítéssel kapcsolatban.

B) A tanulók padsormunkában dolgoznak, így lehet arra számítani, hogy lesznek olyanok, akiknek van muffinkészítési (általában süteménykészítési) tapasztalata. A képeket érdemes kivetíteni.

C) A sütemény díszítésének egyes fázisai többféle sorrendben is elképzelhetők. Lehet, hogy elsőként az apró fondan- vagy marcipánfigurákat készítenék el és csak később az alapot, nem pedig fordítva. Az alaplépések: lisztelés, fondan kinyújtása, krém rákenése a muffinra, vízzel fixálás. A kevésbé szakértők számára: a díszek létrehozása (kiszúrása), krém (színezése) süteményre kenése, a díszek rátétele (rögzítése).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	forgatókönyv
Javasolt munkaforma	padsormunka
Szükséges előkészület, eszköz	a fotók kivetítése, laptop
Tervezett időtartam	10 perc

2. Sorrendiség puzzle

Az alábbi megszólalások egy bizonyos szituációban hangzottak el egy megadott sorrendben, de összekevertük őket. Találjátok ki, milyen forgatókönyve van ennek a társalgásnak, és hogyan kapcsolódhattak egymáshoz a megszólalások, fordulók! Ki lehet az A, illetve a B beszélő? Hozzatok létre lehetségesen jó szövegváltozatot (akár többet is)!

Ha a megoldásaitok eltérnek egymástól, vitassátok meg az értelmezésbeli különbséget, érveljétek a választott elrendezés mellett!

A: – Rendben. Én is köszönöm. Legyen szép napja! Viszontlátásra!

A: – 06/30 515 4121; kekikata@gmail.com

B: – Értem. Egy egész osztály? Akkor hány fővel számolhatok?

A: – Jó napot kívánok!

B: – Köszönöm szépen. Várjuk Önöket szeretettel. A továbbiakról majd később egyeztetünk, ha már közelít az időpont.

A: – Igen, július 5–10-ig lenne megfelelő nekem és az osztálynak.

B: – Rendben, máris nézem! ... Igen, pont van még 2 szabad apartmanunk arra az intervallumra. Megfelelne ez? Mindegyikben 4 szoba van, 4 ágygal valamint egy kétágyas a kísérőknek.

B: – Mikorra gondolt? Van már kijelölt időpontja?

A: – Igen, szeretném lefoglalni Kéki Katalin névre.

B: – Rendben, kérnék egy telefonszámot és e-mailcímet!

A: – Érdeklődnék, hogy van-e szabad szobájuk?

B: – Viszontlátásra!

B: – Üdvözlöm! Miben segíthetek?

A: – 25-en vagyunk és a két kísérő pedagógus.

Az eredeti verzió:

A: – Jó napot kívánok!

B: – Üdvözlöm! Miben segíthetek?

A: – Érdeklődnék, hogy van-e szabad szobájuk?

B: – Mikorra gondolt? Van már kijelölt időpontja?

A: – Igen, július 5–10-ig lenne megfelelő nekem és az osztálynak.

B: – Értem. Egy egész osztály? Akkor hány fővel számolhatok?

A: – 25-en vagyunk és a két kísérő pedagógus.

B: – Rendben, máris nézem! ... Igen, pont van még 2 szabad apartmanunk arra az intervallumra. Megfelelne ez? Mindegyikben 4 szoba van, 4 ágygal, valamint egy kétágyas a kísérőknek.

A: – Igen, szeretném lefoglalni Kéki Katalin névre.

B: – Rendben, kérnék egy telefonszámot és e-mailcímet!

A: – 06/30 515 4121; kekikata@gmail.com

B: – Köszönöm szépen. Várjuk Önöket szeretettel. A továbbiakról majd később egyeztetünk, ha már közelít az időpont.

A: – Rendben. Én is köszönöm. Legyen szép napja! Viszontlátásra!

B: – Viszontlátásra!

A) A tanulók egy már megformált, de összekevert szöveget kapnak, ebből kell ráismerniük az adott beszélgetés forgatókönyvére. A köszöntés, megköszönés, elköszönés alapvető keretet ad a társalgásnak, látható, hogy két beszélő fordulót kell sorba tenni. A diákok a társalgásokkal kapcsolatos tapasztalataik alapján a fordulókat szekvenciális párokba fogják rendezni. Az *apartman*, *szabad szoba* stb. kifejezések a szobafoglalás forgatókönyvét és a vendéglátás, szállás tudáskeretét fogják aktiválni. Ezeket a sémákat közös megbeszéléssel vagy csoportmunkában részletesen ki is dolgozhatjuk.

B) Pármunkát javaslunk. A feladat mindenképpen igényel előkészületet, mely többféleképpen is megvalósítható. Először is lehet a kevert szöveget megszólalásonként kis cetlikre írni vagy vágni, és a darabokat odaadni egy-egy párnak. A másik mód, hogy az előbbiek szerint egyben kapják meg a kevert szöveget és számozással állítják az általuk megfelelőnek tartott sorrendbe. A feladat továbbfejlesztésére adnak lehetőséget a tanulók ötleteiből felmerülő változatok, ezek alapján tovább lehet dolgozni.

C) Az ún. eredeti verzió csak egy már megvalósított változat, nem minta, nem feltétlenül jobb, mint az alternatív megoldások. Érdemes minden változatot megbeszélni, szempontokat keresni a megoldás minőségének a megítéléséhez. Csoportmunkában kidolgozható az osztálykirándulás szervezésének és a szobafoglalásnak a forgatókönyvi modellje, a vendéglátás, szállás tudáskerete (az utóbbi például elmetérkép formájában).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	társalgás, fordulók, a fordulók sorrendje
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka (sémák részletes kidolgozása)
Szükséges előkészület, eszköz	a feldarabolt párbeszéd mondatai papíron vagy kis cetliken fordulónként
Tervezett időtartam	10–15 perc (a tudáskeretek részletes kidolgozása nélkül)

3. Dialógus

Dialógus zajlik a bolti eladó és a vásárló között a sajtpultnál. A vevő juhgomolyát szeretne vásárolni. Az eladó ebben próbál neki segíteni.
Párban dolgozva alkossátok meg a dialógust! Ha elkészültetek, mutassátok be, figyeljétek meg a párbeszédnek hasonló és eltérő megoldásait! Értelmezzétek ezt a megfigyelést!

A) Az előző feladathoz hasonlóan a tanulók figyelmét a párbeszéd sorrendiségére irányítjuk, itt azonban nekik kell megalkotniuk a szöveget is. A vásárlás forgatókönyvét fogják alkalmazni, amely gyakran előhívott séma, az egyes lépések begyakorlottan követik egymást. A diákok a saját tapasztalataikra építve hozzák létre a dialógust. Mivel a szereplők a sajtpult különböző oldalán, egymással szemben állnak, a szövegalkotás során előtérbe kerülhet a deiktikus kifejezések használata, megértése is.

B) A feladat páros munka, ez felel meg a legjobban a dialogikus szöveg megalkotásához. Legyen elég idő arra, hogy a diákok bemutathassák, előadhassák a dialógusokat. A dialógusok értékeléséhez adjunk szempontokat: a fontos lépések szerepeltek-e, a társalgás megfelelő helyén voltak-e; a nyelvi kifejezések megválasztása alkalmazkodott-e a helyzethez, a szereplőkhöz és viszonyukhoz stb.

C) Egy lehetséges megoldás, amelyben A = a vevő, B = az eladó.

B: – Jó reggelt kívánok! Tessék!

A: – Jó reggelt, ezt a darab gomolyát szeretném.

B: – Ezt vagy azt?

A: – Inkább a jobb oldali darabot kérem. Illetve nem is tudom, csak az van kiírva, hogy gomolya. Többféle is van?

B: – *Igen, asszonyom, ezek a gomolyák például tehéntejből készültek, és csak az ízesítésükben különböznek.*

A: – *Ó, én juhgomolyát szeretnék.*

B: – *A juhgomolyát még nem szeleteltük fel, nincs kirakva, de azonnal hozok egyet, akkor olyan 20 deka lesz?*

A: – *Igen.*

(Pár percre elmegy az eladó a raktárba, majd a sajttal jön vissza.)

B: – *Parancsoljon.*

A: – *Köszönöm! Viszontlátásra!*

B: – *Viszontlátásra!*

Természetesen a sajtvásárlás forgatókönyvi sémája sokféle módon valósulhat meg a dialógusokban. A dialógusok meghallgatása után a diákok rögzíthetik az általános forgatókönyvi sémát. Ha a párbeszédnek nagyon hasonlóak és egyszerűek, akkor azt is kérhetjük, hogy ugyanazt a szöveget többféleképpen adják elő, játszva a lehetséges kifejezőmódokkal (érzelemkifejezés, a társas viszony alakítása különféle jelzésekkel).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	társalgási lépések sorrendje a beszédben; forgatókönyv
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc (bemutatás nélkül)

4. Sorrendhez kötött sémák

a) Írjátok olyan mondatokat, amelyek az alábbi sémákat valósítják meg!

1. X [valamilyen]_{JELLEMZŐ/melléknév}, *sőt még* [valamilyen]_{JELLEMZŐ/melléknév} *is*.

Pl. *A nagyapám egészséges, sőt még sportos is.*

2. X [valamit csinál]_{ige}, *ráadásul még* [valami mást is csinál]_{ige + is}.

Pl. *Kati sütit süt, ráadásul még pudingot is főz.*

3. P_{DOLOG} [valamilyen]_{JELLEMZŐ/melléknév}, Q_{DOLOG} [valamilyen-ebb]_{JELLEMZŐ/melléknév}.

Pl. *A hálószoba nagy, a nappali (még) nagyobb.*

Figyeljétek meg, hogy felcserélhetők-e a szerkezet tagjai!

A formai megoldásaikkal együtt semmiképp sem cserélhetők fel (**Sőt még sportos is, a nagyapán egészséges.*). A 'kisebb fok előbb, nagyobb fok később' sorrend a természetes.

b) Mi az első értelmezés, ami az alábbi sematikus tagmondatok sorrendjéhez kapcsolódik?

Írjátok le az első ilyen szerkezetű mondatot, ami az esetekbe jut!

[jelenet₁] és [jelenet₂]

Melyik jellemző érvényes az általatok megalkotott/értelmezett szerkezetre?

Az 1. és a 2. kiválasztására számítunk. A megadott séma egyszerű kapcsolatot, valamilyen összefüggés van a két jelenet között, például egy időben történnek, azonos helyen figyelhetők meg, vagy a két jelenet közvetlenül egymás után zajlik.

1. a jelenetek egyidejűek
2. jelenet₁-et követi jelenet₂
3. jelenet₂-t követi jelenet₁
4. a jelenetek időben nem érintkeznek

c) Mi a baj (ha van) az alábbi mondatokkal? Ha nincs gond, miért nincs? Ha van, hogyan lehet „megjavítani” őket?

- (1) Kimentem a szobából, és lekapcsoltam a villanyt.
- (2) Összekötve kitettem a kapu elé a gallyakat, és megmetszettem az almafát.
- (3) Eltörött a váza, és leejtettem.
- (4) A piros pólótól minden rózsaszín lett, és életemben először mostam.

Az (1) sorrendje nem jó akkor, hogy arról a villanyról van szó, amely a szobában égett, mert az a természetes, hogy előbb kapcsoljuk le a villanyt, és utána lépünk ki a szobából. Csak ettől eltérő helyzet esetén lehet a sorrend jó (pl. a szobán kívüli villanyt kapcsoltam le, külső kapcsoló van).

A (2) hasonló, ha az almafa gallyairól van szó az első jelenetben, akkor nem jó a sorrend, mert előbb kell levágni az ágat, és csak utána lehet kitenni. A (2) sorrendje csak úgy jó, ha nem az almafa gallyait tette ki a beszélő a kapu elé.

A (3) esetében a *leejtettem* ige anaforikusan utal a vázára azzal, hogy határozott ragozású, és másik tárgy nincs kidolgozva, ezért ez a sorrend nem jó.

A (4) csak akkor lehet jó, ha a holmik elszíneződése független a mosástól (pl. elázott az esőben a piros póló, és a festéke megfogta a többi ruhadarabot). Ha a mosás és az elszíneződés összefügg, akkor pont fordított sorrendben kellene következniük a jeleneteknek.

A mondatok könnyen javíthatók a tagmondatok sorrendjének felcserélésével vagy a kötőszó kicserélésével, pl. *Összekötve kitettem a kapu elé a gallyakat, miután megmetszettem az almafát.* Fontos felismerni, hogy a *miután* és az ehhez hasonló kötőszók a lineáris rend megbontását követelik meg.

A) A tanulók irányítottan dolgoznak a nyelvi kifejezések sorrendezésével. Azt figyelik meg, hogy a sorrend alapvetően motivált, a tapasztalat szerkezete határozza meg (pl. ami előbb történik, azt előbb is említjük, mint azt, ami később zajlik le; a növekedést, a nagyobb fokot a kisebb alapszintjéhez képest értelmezzük, ezért a sorrend: kisebb fok – nagyobb fok).

B) A feladatot egyéni vagy páros munkára elehet építeni, ez alakítható át a megoldások egyeztetése során csoportmunkává. A b) részhez érve az azonos megoldást választók alkotnának csoportot. A feladatrészt közös megbeszélés követi. Itt érdemes megbeszélni azt, hogy miért nem választották a 3. és a 4. leírást.

A c) részhez is javasolható a csoportmunka (mondatonkénti csoportos feldolgozással) és a közös megbeszélés. Előnyös, ha a mondatok a táblán is láthatók.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a jelenetek sorrendjének vizsgálata; időbeli érintkezés, természetes egymásra következés, motiváltság/ikonikusság
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka, csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	(interaktív) tábla
Tervezett időtartam	20 perc

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A nyelvi kifejezés (akár hangzónyelvi, akár jelnyelvi, vagy akár ezek írott/lejegyzett formájaként valósul meg) mindig valamilyen sorrendben, valamilyen elrendezésben tartalmazza a nyelvi jeleket, a szerialitás tehát alapvető a nyelvi interakcióban. A nyelvi kifejezések szórendjével és a tagmondatok sorrendjével itt nem foglalkozunk részletesen, ehhez ajánljuk háttérként az Osiris Nyelvtan mondattani fejezetét.¹⁸⁰ A cél a sorrendet motiváló általánosabb sémák feltárása.

Lásd még az előző (Az események sorrendje és a sorrend a beszédben I.) fejezetben is.

2. Nyelvészeti háttér

Lásd az előző (Az események sorrendje és a sorrend a beszédben I.) fejezetben.

3. A feladatok részletes leírása

1. Reggeli készülődés

a) Az ébredéstől az iskoláig

Meséld el padtársadnak, mi történt veled a reggeli ébredés és az iskolába érkezés ideje között! Partnered pontokba szedve jegyzeteljen, majd fordítsátok meg a kört. Nézzétek meg a tartalmi és szerkezeti hasonlóságokat!

Mivel a diákok hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, ezért várhatóan a reggeli készülődés forgatókönyvi modelljei is nagy hasonlóságot mutatnak.

Várható tartalmi hasonlóságok: a forgatókönyv elemei (sztereotip cselekvéssorrend). Lista- vagy jegyzetszerűen:

(ébredés hatására) ébredés

felkelés a fekvőhelyről

mosakodás

öltözködés

reggelizés

fogmosás

a holmi összekészítése

indulás, közlekedés

iskolába érkezés

A lista számos más elemet is tartalmazhat (pl. a családtagokkal a nap közös megtervezése; reggeli edzés), és az is lehet, hogy bizonyos elemei hiányoznak (pl. minden holmit már előző este összekészít az elbeszélő).

Várható szerkezeti hasonlóságok: az időben korábbi esemény, a narratívában is (tipikusan) előbb hangzik el, mint az időben később lejátszódó esemény. Az időbeliséget követő elrendezést a sorrenden kívül nyelvi kifejezések kifejtetté is tehetik (pl. *először, majd, aztán;*

¹⁸⁰ Imrényi–Kugler 2017.

7-kor, fél 8 körül), ezek szinte bizonyosan előfordulnak, ha az időbeli előrehaladás helyett átmenetileg más lesz a szervezőelv (pl. *de még előbb/előtte...*).

b) Csere-reggel

Cseréljétek listát a padtársaddal, és alkossatok (szóban) szöveget a lista tartalmából! Milyen nyelvi jellegzetességet figyeltek meg a szöveggé alakítás műveletében? Mi a különbség a lista és az élőbeszédben elhangzott szöveg között?

A lista csak a főbb cselekvéseket rögzíti (általában deverbális főnévként, cselekvéstípusok címkéjeként). A leglényegesebb mozzanatok kiemelése az elme sematizáló műveleteire is érvényes: miközben minden reggeli készülődés más, az ismétlődés, a rutin alapján forgatókönyvi séma jön létre (absztrakció és sematizáció révén).

c) Reggel-csere

Cseréljétek fel az egyes mondatok sorrendjét! Létre lehet-e hozni jó cseréket, vagy teljesen elromlik a szöveg a csere hatására?

Nyilvánvalóan lehetséges például a fogmosás és a holmi összekészítésének felcserélése; nyilvánvalóan nem lehetséges az ébredést megelőző (tényleges, nem álmodott) cselekvésként elgondolni a felkelést, mosakodást stb.-t.

A) A gyakorlat egy hétköznapi tapasztalatra épül, és azt figyelteti meg, hogy 1) a reggeli készülődés forgatókönyvként sematizálódik; 2) a főbb mozzanatai időbeli egymásra következésükkel együtt sematizálódnak; 3) az esemény részletei nem kapnak egyforma figyelmet; 4) a begyakorlott sémától való eltérés (ha van ilyen) nagy figyelmet kap. Megfigyelhető az is, hogy a reggeli készülődésnek vannak specifikus elemei, de magasabb szinten megragadható a készülődés általánosabb forgatókönyvi modelljével is (RENDEZETT AKTIVITÁSOK SORA, TERV, CÉL elemekkel), és összekapcsolódik más KÉSZÜLŐDÉS VALAMILYEN ESEMÉNYRE forgatókönyvekkel.¹⁸¹ A nap bemutatása már az A2 szintig megjelenik témaként az idegen nyelvek tanulása során, a nyelvkönyvekben általában a reggeli tevékenységekhez kapcsolódó eseménysor tárgyalása a legrészletesebb. Az idegennyelv-tanulásnak ez a gyakorlattípusa is hatással lehet a forgatókönyvi séma és hozzá kapcsolódó metanyelvi reflexió begyakorlottságára.

B) Narratíva létrehozása; megfigyelés; értelmezés; kivonatkészítés; összehasonlítás, általánosítás. Megfigyeltetjük a narratíva eseménysorát, a részesemények időbeli viszonyát, és azt, ahogy erre a narratíva reflektál: a szöveg szerkezetét. Az időben korábbi esemény, a narratívában is (tipikusan) előbb hangzik el, mint az időben később lejátszódó esemény. (Lásd ikonikus motiváltság vagy ikonikusság (II. rész, bevezető), Az idő a nyelvben I–II.) Megfigyeltetjük a sematizálódást (listaszerűen vázolható forgatókönyvi modell), és az ehhez vezető absztrakciót (a lista fogalmi absztraktabbak, nem tartalmazzák a konkrét tapasztalat minden elemét), erősíthetjük a kapcsolatot a már tanultakkal (I. rész: kategorizáció, sematizáció, sémák).

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

¹⁸¹ Vö. memóriaszerveződési csomagok (Schank 2004: 125).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	foratókönyv, elbeszélés (narratíva), tipikus elrendezés, időbeliség, ikonikusság
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	a jegyzeteléshez szükséges eszközök
Tervezett időtartam	15–20 perc

2. Ismerethiány

Milyen ismeretekre van szükség az alábbi mondatok értelmezéséhez?

(1) Most eljössz onnan!

Most: ismerni kell a beszéd idejét (vö. idődeixis);

eljössz: ismerni kell az interakció személyviszonyait, a beszélő a partnert szólítja fel az eljövésre (vö. személy- és attitűddeixis v. másként társas deixis); az *ELJÖVÉS* a beszélőhöz közeledő mozgás (vö. perspektivikusság a téri és a személyviszonyok megértésében); a tegeződés alapján többféle viszony is elképzelhető a felek között (vö. meghatározatlanság);

onnan: ismerni kell a beszélő helyzetéhez képest távolabbi teret, ahol a partner tartózkodik (vö. térdeixis).

(2) Mindjárt itt leszek.

Mindjárt: a beszéd idejét követően rövid időn belül; a rövidség viszonylagos (vö. meghatározatlanság), megbecsüléséhez kontextuális tényezők szükségesek;

itt: a partner helyére vonatkozik (vö. térdeixis a deiktikus kiindulópont áthelyezésével a beszélőről a partnerre),¹⁸² ezt az (alapbeállítástól eltérő) értelmezést a szövegkörnyezet kezdeményezi;

leszek: a jövőre irányuló változás állapot-, helyváltoztatás, amelyet a beszélő mozgással ér el; saját jövőbeli állapotáról beszél, a cselekvés fölötti megszokott kontroll alapján a sikeres állapot-helyzet változtatás ígéretnek minősül (vö. beszédcselekvés).

(3) Ígérem.

Az ígérettétel forgatókönyvi sémája alapján következtetünk az előzményre (a partner valami számára kedvező és fontos dolgot elvár; a beszélő ezt elvileg képes végrehajtani), az *ígér* ige konstrukciója alapján is arra, hogy az ígéretnek van tárgya (de az itt kifejtetlen); és ígérettétel forgatókönyvi sémája alapján következtetünk arra is, hogy optimális együttműködés esetén a beszélőnek szándékában áll az ígéretét teljesíteni.

(4) Sicc innét!

A mondat felszólítást tartalmaz (vö. mondattípus meghatározott beszédcselekvés-értékkel), ennek forgatókönyve szerint a beszélő azt akarja, hogy a partnere az elvárt cselekvést hajtsa végre; a cselekvésre és a beszélőtársak viszonyára a *sicc* kifejezés jelentése alapján kell következtetnünk;

sicc: személyekhez való lehorgonyzás nélkül utal arra, hogy a beszélő egy másik, önálló mozgásra képes szereplő távozását akarja; a másik szereplő alapértelmezés szerint állat (macska), de más szereplői viszonyok is lehetségesek (vö. meghatározatlanság);

¹⁸² Lásd deiktikus kivetítés, Tátrai 2017: 976–980.

innét: ismerni kell a beszélő helyzetét, mert ez az elvárt mozgás kiindulópontja (vö. térdeixis).

(5) Kérem a következőt.

Az orvosi vizsgálat, rendelés és a hivatali ügyintézés, azaz intézményesült keretek között zajló ügyfélfogadás forgatókönyve alapján következtetünk a lehetséges szereplői viszonyokra;

kérem: a beszélő szervezi az eseményeket (a forgatókönyvi séma alapján pl. nővér/asszisztens/ügyintéző);

a következőt: egy az adott helyzetben specifikus ügyfélre vonatkozik az intézményesült sorrendezési eljárás szerint.

(6) Karcsi megvágta magát.

A konstrukciós jelentésből adódik, hogy a VÁGÁS fogalmi keretében a VÁGÓ Karcsi, a MEGVÁGOTT szintén Karcsi (vö. *magát*), és a keret alapján kell lennie egy éles, vágásra alkalmas tárgynak is;

a szerkezet nem igazít el azzal kapcsolatban, hogy szándékos vagy véletlen a vágás (vö. meghatározatlanság), de az utóbbihoz könnyebb kontextust találni, az a valószínűbb;

megvágta: a beszéd idejét megelőző időben történt;

magát: a szerkezet a névmás poliszémiája miatt többértelmű (ambiguózus), úgy is értelmezhető (de az a nehezebb, tehát kevésbé begyakorlott értelmezés), hogy a beszélőtársra vonatkozik, akit a beszélő magáz;

megvágta: az ige poliszémiája miatt a magázó értelmezés inkább azt idézi elő, hogy a 'megkárosította' jelentést aktiváljuk, mivel ez lehetett a partner számára észrevétlen (míg az éles eszközzel történő vágásról nem volna szükséges őt tájékoztatnia a beszélőnek, hiszen az nem kerülhetné el a megvágott szereplő figyelmét).

(7) Ő esetleg jöjjön, de ő semmiképp.

A beszélgetők lehetséges szituációkat alkotnak meg nyelvileg (vö. *esetleg jöjjön* – módosítószó, kötőmódú igealak);

ő: míg az *én* és a *te* névmás alkalmas az interakció résztvevőinek a meghatározására, az *ő* vonatkozhat minden más (tőlük különböző) szereplőre; az adott helyzetben a két *ő* névmás vonatkozása csak gesztikuláris eszközzel (mutatással, fejmozgással, tekintettel) különböztethető meg.

A) A korábbi, emlékezetben tárolt tudás alapján dolgozzuk fel az új információt. A nyelvi kifejezések „emlékeztetnek” minket, a jelentésük ugyanis úgy működik, hogy bizonyos fogalmi csomagot a típus szerinti jelentésből aktivál az adott szövegkörnyezetnek és a szituációnak megfelelően. Például a *vág* igenek sok jelentése van, más-más fogalmi csomag aktiválódik, ha az ige a *haját vág*, *fenyőágot vág*, *valamilyen képet vág* szerkezetben fordul elő, és a *haját vág* esetében is más ez a szerveződés a „levágta a haját és leborotválta a fejét” (Google) ('tövig vágta') és a „levágta a haját olyanra, amilyent a kisfiúk viseltek” (Google) ('rövidre, kisfiúsra') szerkezetben.

Az elmében tárolódó és dinamikusan szerveződő sémák egyrészt az előhívás által segítik a megértést, másrészt irányítják is a ki nem fejtett tartalmakra vonatkozó következtetési folyamatainkat. A gyakorlat azt figyelgeti meg, hogy ezt hogyan kezdeményezik bizonyos nyelvi kifejezések (elemi vagy összetett kifejezés).

B) Az implicit jelentések azonosítása révén feltárjuk azt, hogy a nyelvi tevékenységre általánosan jellemző a kifejtetlenség, ezt természetesnek tartjuk, nem feltűnő abban az esetben, ha minden információ a rendelkezésünkre áll a szükséges következtetés elvégzéséhez. A példákban több a deiktikus kifejezés, amelynek megértéséhez a szituáció fizikai és társas viszonyainak feldolgozása szükséges, de ezúttal a forgatókönyvi sémák működésére összpontosítunk.

C) Lásd részletesen a feladatnál.

Érdemes figyelni arra, hogy a hiány nem a beszélőtársak tudására vonatkozik a címben, hanem a kifejezést kontextusától megfosztva értelmező személy tudására, a mi tudásunkra. A diákok ebben az esetben sematikus kontextust működtetnek, alternatív értelmezéseket hoznak létre.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	implicit jelentés, sémák (forgatókönyv, fogalmi keret), deixis
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

3. Krimibarkochba

Alkossátok meg a történetek előzményét és következményét!¹⁸³

a) Egy cowboy bemegy egy vadnyugati kocsmába, és kér egy pohár vizet a csapostól. A csapos ahelyett, hogy vizet adna, pisztolyt szegez a vendégre. A cowboy megköszöni, és távozik. Mi történt, és miért köszönte meg a cowboy azt, hogy a csapos pisztolyt rántott?

„Az cowboy csuklott. Azért kérte a pohár vizet, hogy elmúljon a csuklása. A kocsmáros ezt látta, és azzal segített, hogy megijesztette a cowboyt, aminek következtében elmúlt a csuklása, majd elégedetten távozott.” (Google)¹⁸⁴

b) Egy ember elhalad egy ablak előtt, és megbánja. Miért?

„Az előzmény, hogy kitört a Harmadik Világháború, bevetették az atomfegyvereket, és lényegében a Föld egész lakossága elpusztult. A történetben szereplő ember túlélte a katasztrófát, de valószínűnek látta, hogy senki más nem maradt rajta kívül életben, ezért úgy döntött, hogy öngyilkos lesz, hiszen nincs értelme egyedüli túlélőként élnie az egész Földön. Felment tehát egy magas épület tetejére, és a mélybe vetette magát. Zuhanás közben azonban telefoncsörgés hallatszott ki a toronyház egyik ablakán. Tehát valaki mégiscsak életben maradt még rajta kívül.” (Google)¹⁸⁵

A) A gyakorlat filmekből látott, regényekből elsajátított (a) és hétköznapi (b) forgatókönyvek aktiválását kívánja meg, ezek azonban nem vezetnek el a megfelelő értelmezéshez, mert a felkínált történet valamiben eltér a begyakorlott sémától. Erre épül a feladat kreativitása.

¹⁸³ Forrás: http://www.kfki.hu/~merse/krimi_barkochbak.html

¹⁸⁴ Forrás: http://www.kfki.hu/~merse/krimi_barkochbak.html

¹⁸⁵ Forrás: http://www.kfki.hu/~merse/krimi_barkochbak.html

Egyfelől alkalmas a begyakorlott sémák megfigyeltetésére és tudatosítására, másrészt arra a tanulási helyzetre, amelyet a feladat a problémamegoldással kínál fel. Mivel játékról van szó, azt nem feltételezzük, hogy ez a séma átalakításához vezet, ahogy az egyébként a normál élethelyzetben a problémamegoldás eredményeként várhatóan bekövetkezne.

B) A begyakorlottól eltérő, kreatív feladat, problémamegoldás. A gyakorlat átalakítható úgy, hogy a diákok készítik egymás számára a feladványt is (ehhez otthoni egyéni munkát javaslunk).

C) A krimibarkochbák oldaláról bemásoltuk a felkínált megoldásokat, de bízunk abban, hogy (legalábbis a b) esetében) a diákok sokkal jobbakat fognak kitalálni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a begyakorlott sémák, a sémától való eltérés
Javasolt munkaforma	pármunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	6 perc (új játék létrehozása nélkül)

4. Jelentésbeli viszonyok

Milyen jelentések, milyen viszonyok szervezik a szövegeket? Hogyan alakul az események elrendezése?

(1) Kellemetlen meglepetéssel szolgált a gazdálkodóknak a húsvét utáni időjárás. A szokatlanul enyhe március után drasztikus lehűlést hozott az április. A napokban tapasztalt havazás nemcsak az embereket, hanem a növényeket is váratlanul érte. [...] A szakemberek szerint ugyanakkor egyelőre nincs ok aggodalomra, a jelentős mennyiségű csapadék a hideg idő ellenére jól jött a mezőgazdaságban.¹⁸⁶

A szöveg egy kedvezőtlen eseményt részletez, ennek megfelelően hálózatba rendeződnek és a szöveg koherenciáját erősítik a 'negatív, váratlan/szokatlan esemény' jelentésű kifejezések, amelyek részben általánosak, részben a specifikus eseménynek megfelelően a tavaszi időjárással kapcsolatos elvárások alapján minősülnek negatívnak: *Kellemetlen meglepetés; szokatlanul; drasztikus lehűlést; havazás; váratlanul érte; nincs ok aggodalomra* (a feltételezett aggodalom megszüntetését célozza); *hideg idő*.

Az értékjelentés az egyik fő szervezője a sorrendnek: a várakozástól eltérő, szokatlan és kedvezőtlen részletezésével indul a szöveg, a végén célozza az aggodalom eloszlatását, és kiemeli a pozitív hatást.

A szerkezet másik szervezője az események időbeli viszonya a téma megjelölése (1. szövegmondat) után: előzmény (*enyhe március*) – jelen állapot (*húsvét után; április; a napokban*) – egyelőre ('most még'), a jövőre (a folytatásra és a következményekre) irányulás (aggodalom).

(2) ...minden valószínűség szerint I. Szulejmán szultán sírhelyét, az egykori mauzóleumot, valamint egy unikális oszmán kori települést sikerült megtalálniuk a szigetvár-turbéki szőlőhegyen. Ahhoz azonban, hogy teljes bizonyossággal ki lehessen jelenteni, hogy a türbét

¹⁸⁶ Forrás: https://gondola.hu/cikkek/105254-Atveszelhető_a_tavaszi_tel.html

találták meg, fel kell tárni a többi épület maradványait is és tisztázni szükséges egymáshoz való viszonyukat.¹⁸⁷

A szöveget a fő téma, az oszmán kori régészeti lelet feltárása szervezi egyrészt a régészet, régészeti lelet, műemlék (*sírhely, mauzóleum, unikális oszmán kori települést sikerült megtalálniuk, türbét, fel kell tárni; maradványait*), másrészt a török hódoltság tudáskeretét aktiváló kifejezésekkel (*I. Szulejmán szultán; oszmán kori; szigetvár(-turbéki), türbét*).

A régészeti munka forgatókönyvi sémája szervezi a sorrendet: [kidolgozatlan az előzetes felkészülés az ásatásra, a szöveg a sémának azon a pontján indul, amikor már van lelet] találtak egy települést, amelynek azonosították a korát (*oszmán kori*) – valószínűsítéseket fogalmaznak meg a leletek elemzése alapján (*I. Szulejmán türbéje*) – ezt igazolni kell, ehhez további feltárások és elemzések szükségesek. Látható, hogy a sémának megfelelő sorrendtől eltérően a szöveg a témakijelölés és a hatás érdekében előbb említi a valószínűsítést, mint a forgatókönyv más részeseményeit.

(3) Mint emlékeztetett, 2016. I. Szulejmán és Zrínyi Miklós halálának 450. évfordulója lesz, melyre számos megemlékezést terveznek. Ezek a programok a már egyébként is közel álló török és magyar népet még közelebb fogják hozni egymáshoz – fejezte ki reményét a nagykövet.¹⁸⁸

A szöveg az évforduló kapcsán szervezett eseményekről szól, a sorrend fő szervezője az idő és az oksági viszony. A nagykövetet idézi a szöveg, aki egy korábbi eseményen szolt a jövőbeli eseményekről (ez mind a riporter, mind a nagykövet számára jövő): a beszédesemény (jelen) – *évfordulója lesz* (jövő), ez az ok → okozat (távolabbi jövő) *számos megemlékezés [lesz], programok [lesznek]* → várt okozat, remélt hatás (még távolabbi jövő) *még közelebb fogják hozni egymáshoz [a török és a magyar népet]*.

A szöveg koherenciájához nagymértékben hozzájárul a török–magyar (*I. Szulejmán és Zrínyi Miklós; halálának 450. évfordulója, török és magyar népet*) és általában a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó tudás (lásd tudáskeret; vö. *megemlékezést terveznek, török és magyar népet, népek „barátsága”, nagykövet*).

(4) Iskolai szünetet kapott Vietnamban számos általános iskolás, mert krokodilok szöktek el egy tenyészetből. A veszélyes hüllők az ázsiai ország sűrűn lakott déli részén kóborolnak szabadon. Szökésüket a heves esőzésnek köszönhetik, amely talajeróziót okozott, emiatt pedig kidőlt egy szakaszon a krokodilfarm fala.¹⁸⁹

A szöveget az oksági viszonyok és az ezekkel összefüggő időbeli viszonyok szervezik. A váratlanul elrendelt iskolai szünet az első esemény, amely események sorozatának a következménye. A részesemények maguk is lehetnek az oksági viszonyok szempontjából összetettek. A szöveg ezt az oksági viszonyláncot fejti vissza: okozat (*Iskolai szünetet kapott*) ← ok (*krokodilok szöktek el* [ok] → okozat: *kóborolnak*), amely maga is okozat ← ok: (*heves esőzés* [ok] → okozat: *talajerózió* [ok] → okozat: *kidőlt egy szakaszon a krokodilfarm fala*).

A szöveg koherenciájához nagymértékben hozzájárul a Vietnammal (*Vietnam, ázsiai ország, sűrűn lakott déli részén, krokodiltenyésztés*), az éghajlattal, földcsuszamlással (*heves esőzés, talajerózió*) és a krokodilokkal kapcsolatos tudás (*krokodilok, szöktek el, tenyészet, veszélyes hüllők, krokodilfarm*).

¹⁸⁷ Forrás: <http://mult-kor.hu/szinte-biztosan-szulejman-turbejet-fedeztek-fel-szigetvar-mellett-20151209>

¹⁸⁸ Forrás: <http://mult-kor.hu/szinte-biztosan-szulejman-turbejet-fedeztek-fel-szigetvar-mellett-20151209>

¹⁸⁹ Forrás: http://hvg.hu/shake/20121016_Elszabadult_krokodilok_miatt_rendeltek_el

A) A szöveget strukturáló alapvető tapasztalati viszonyokat (valami történik [időben korábban] és ez hatással van más eseményekre [időben későbbiekre], például okozza/kiváltja/elindítja azokat) és forgatókönyvi sémákat figyeltetjük meg. A műfaji sajátosságok (pl. a kis színes) megkívánhatják a hatásos kezdetet, például egy időben későbbi, de jelentős esemény említését az írás legelején. A forgatókönyvi modell akkor is hatékonyan segíti az értelmezést, ha a séma szerinti eseménysorrend nem valósul meg a szövegben, sőt, akkor talán még nagyobb mértékben teljesít.

B) A feladatot csoportmunkában javasoljuk elvégezni. A négy csoport tagjaiból a feladat megoldása után vegyes csoportokat hozunk létre, így lehetővé válik, hogy mindenki megismerkedjen minden más csoport munkájával is, és a tagok lehetőséget kapjanak saját csoportjuk munkájának bemutatására. A felkínált megoldásoknál egyszerűbb és összetettebb elemzés is készíthető. Úgy egyszerűsíthetünk, hogy azt kérjük, a diákok az igékre és az időviszonyokra összpontosítsanak. A feladat úgy tehető komplexebbé, hogy a szöveg koherenciájában szerephez jutó minden tényezőt megvizsgálunk, nem csak azokat, amelyek az sorrendet, a szekvenciális elrendezést szervezik.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szövegkoherencia és forgatókönyv; időbeli és oksági viszonyok; tematikus szerveződés; tudáskeret
Javasolt munkaforma	csoportmunka, mozaikmódszer
Szükséges előkészület, eszköz	a csoportok szerveződésének az átgondolása
Tervezett időtartam	az egyszerűbb változattal 20 perc

5. Előre- és visszautalás

Keressetek utalásokat az alábbi szövegrészekből! Milyen irányú utalásokat találtatok? Milyen szófajú szavakkal valósult ez meg?

A megoldásban a koreferenciaviszonyokat (a szokásostól eltérően) nagybetűs indexek jelzik.

(1) Veszélyesen közel szállt_A: E/3. repülésre képes elsődleges szereplő a macska_B: másodlagos szereplő fejéhez_{B→C}. Szinte lecsapott_A rá_B, pirregett_A, csapkodott_A a szárnyával_{A→D}, minden tőle_A telhetőt megtett_A, hogy elcsalogassa_A [implicit tárgy: B] a fészek_{E←A} közeléből.

Az utalások feldolgozását nyelvi kifejezések és a jelentésük alapján előhívható világra vonatkozó tudás segíti. A *Veszélyesen* kifejezés megnyitja az értelmezés számára a VESZÉLYRŐL SZÓLÓ ELBESZÉLÉS értelmezést, és aktiválja az ilyen történetekkel kapcsolatos tudást: ennek a keretnek megfelelően azonosítani akarunk VESZÉLYES és VESZÉLYBEN LÉVŐ szereplőket. A célként megkonstruált (*hogy elcsalogassa a fészek közeléből*) részig egy olyan világmodellt hozunk létre, amelyben a madár a VESZÉLYES és a macska a VESZÉLYBEN LÉVŐ szereplő, és ezt nem is számoljuk fel, de a cél alapján újraértelmezzük és átrendezzük. E szerint az implicit előzménytörténetben (amely kiváltója a madár viselkedésének, és a cél elérésére készíti) a szereplői viszonyok épp fordítottak: a macska a VESZÉLYES és a madár (a FÉSZEK fogalmi keretből és a madár viselkedésének forgatókönyvéből kikövetkeztethető módon: a fióka/fiókák) a VESZÉLYBEN LÉVŐ szereplő.

Névmási anafora: *rá, tőle*. Lehet implicit névmási anaforát is feltételezni, de ennek nem sok értelme van az elsődleges szereplővel kapcsolatban, hiszen az szövegtopikként folytonos; a célhatározói mellékmondatban azonban feltételezhetnek a diákok egy implicit 'őt' névmási anaforát (*hogy elcsalogassa_A [őt_B]*). Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy az igealak a 3. személyű határozott tárgyként kifejezhető másodlagos szereplőhöz is lehorgonyzódik a határozott (tárgyas) ragozás révén (*elcsalogassa* 'E/3. elsődleges szereplő lehetségesen/akartan elcsalogat egy 3. személyű és specifikus másodlagos szereplőt').

(2) – Azt hiszem_A: E/1. elsődleges szereplő, ismerlek_A benneteket_B – szólalt_A meg újra a lány_A. Meglepődve néztem_C rá_A, mosolyogva mért_A végig [implicit tárgy: C].

Az idéző mondat és az egyenes idézet meghatározott értelmezési stratégiával és rutinnal kapcsolódik össze: az elbeszélő konstruálja meg az eseményeket, nem azonos egyik E/1. személyű igealak vonatkozásával sem (a *néztem* az elbeszélő egy korábbi én-jének a történéseit, aktivitását viszi színre).

Névmási anafora: *rá* [implicit tárgyként: 'engem'].

Főnévi anafora: *a lány*.

Az idézet miatt a *benneteket* deiktikus, az idézett megnyilatkozás szituációjában feldolgozható több partnerre vonatkozik. Az idézés ezt a deiktikus működést perspektívtan közli, ezért a diákok értelmezhetik úgy, hogy a *benneteket* a szövegben névmási katafora. Az idézetbeli *benneteket* és a *néztem* igealakban megjelenített elsődleges szereplőnek a koreferenciaviszonyát is érdemes megbeszélni, mert itt halmaz-részhalmaz viszony van.

(3) Azon boszorkányok_A, kik_A maguk_A mellett bármilyen állatot_B tartanak_A, rendszerint emberként kezelik őket_B – amivel egyrészt az oktan állatot_B emelik_A emberi rangra, másrészt az emberi természetet fokozzák_A állati szintre. Ezek az állatok_B egy tálból esznek_B a boszorkánnyal_A, és egy ágyban alszanak_B vele_A. A közösen_{AB} végzett_{AB} létfunkciók_{AB} révén pedig a boszorkány_A kisugárzása_{A→C} által valóban különös képességeket_{D→B} kapnak_B, és örömet beilleszkednek_{BD} az emberi viselkedésbe – mindazonáltal, vadságuk_B mellett megőrzik_B azt a feltétlen (engedelmességet és hűséget)_E, ami_E az emberre nem jellemző. Mindezt_{D(képességek beillesztése)/E(eredetiek megőrzése)} pedig azért [teszik_B], mert mint a boszorkányok_A jobb ismerői_B, tudatában vannak_B azok_A hatalmának_{F→A} és ismerik_B félelmeik_? forrását.¹⁹⁰

Névmási anafora: *kik* 'akik', *maguk*, *őket*, *amivel* (az egész előző tagmondat jelenetére vonatkozik; diskurzusdeixis), *vele*, *ami* (az egész előző tagmondat jelenetére vonatkozik; diskurzusdeixis), *mindezt* (diskurzusdeixis), *azok*

Névmás+főnév anafora: *Ezek az állatok*

A szöveg fő szervezője a boszorkányokkal kapcsolatos tudás (tudáskeret). A *hatalom* főnév ennek egy központi elemét csak az utolsó mondatban dolgozza ki expliciten, de ezzel alkot tematikus hálózatot az *emelik emberi rangra*, az *emberi természetet fokozzák állati szintre*; a *boszorkány kisugárzása által valóban különös képességeket kapnak*, *hatalmának*, *ismerik félelmeik forrását* (ha az állatra vonatkozik: ez az állatok esetében nem tipikus, hanem „boszorkányosan” szerzett emberi jellemző; ha a boszorkányra vonatkozik: akkor az állatok is félnek tőle, ezért a boszorkány hatalmát is mutatja).

A) A nyelvi kifejezést a szerialitás jellemzi. Egy szöveget nem tudunk egyszerre elmondani (legfeljebb gyorsan, de egyszerre csak egy kifejezést tudunk kimondani), a papír egy bizonyos

¹⁹⁰ Forrás: Magyar Nemzeti Szövegtár

helyére csak egy szót szoktunk leírni, nem írjuk egymásra a szavakat, a mondatokat, mert ez akadályozná a megértést. A gyakorlat ennek a hatásait figyelteti meg, főképp (a szerialitással kapcsolatos feldolgozás által motivált) gyakori névmási visszautalást. E szerint az a tipikus, hogy előbb bevezetjük a diskurzusba a megérteni kívánt szereplőket, ezt követően elég nem részletezett jelentésű kifejezésekkel (pl. a magyarban az igealakon elvégzett személyjelöléssel, névmással) vonatkoztatást tenni rájuk, amíg aktiváltságukat csak fenn kell tartani. A részletező jelentésű anafora működése ennél összetettebb.

A diákok számára különösen érdekes lehet, amikor nem az történik, ami megszokott: például az *Érkezés* (Arrival) című film¹⁹¹ űrlényei más módon hozzák létre az összetett jeleket; Esterházy Péter egyetlen rajzlapra másolta át az *Iskola a határon* című regényt¹⁹² (Ottlik Géza 70. születésnapja adta az inspirációt a háromhavi rendszeres reggeli munkára). A hétköznapi nyelvi tevékenység szempontjából a blendinggel érdemes még foglalkozni ennél a témánál, amely mentális csomagok vegyítését, integrációját jelenti.¹⁹³ Természetes jelenség, hogy egyszerre aktiválódó kifejezéseket egyesítve mondunk ki, és az ilyen szerkezetek begyakorlódhatnak, konvencionálódhatnak is (pl. *rémítő X ijesztő* → *rémisztő*; *Biztos, hogy [jelenet] X biztosan [jelenet]* → *Biztosan, hogy [jelenet]*), illetve az eljárás tudatosan is alkalmazható szerkezetek vegyítésére (pl. *globalizáció X lokalizáció* → *glokalizáció*; *sajt X virsli* → *sajtli*). A témával kapcsolatban érdemes kutatásra ösztönözni a diákokat.

B) Megfigyelés, általánosítás. Művelet és szójelentés összekapcsolása. Lehet kutatást kezdeményezni a palatális és a veláris mutató névmások funkciójának feltárására, az alakok funkcionális elkülönítésének vagy meghatározatlanságból fakadó el nem különülésének a feltárására. Különösen az (1) szöveg esetében látható jól, hogy a hagyományos koreferenciaelemzés nem tudna számot adni a referenciális értelmezést kialakító jelentéses kapcsolatokról.¹⁹⁴ Szintén problémaként jelentkezhet (főképp a (3) szöveg elemzésében) az ún. diskurzusdeixis (pl. *mindezt* 'ami az előző szövegrészben említve volt'), amely – lehet ugyan kataforikus, de jellemzően – anaforikus.¹⁹⁵ A megnevezése zavaró lehet a diákok számára, mivel nem a szituációs kontextusra vonatkozó *deixis*ről van szó, a tipikusan palatális névmás a szövegre, vagy annak részére vonatkozik.

C) Lásd a megoldásokat a gyakorlatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	koreferenciaviszonyok, főnévi és névmási visszautalás: anafora
Javasolt munkaforma	(1)–(2) pármunka, (3) csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc (csak a hagyományos koreferenciaviszonyok azonosításával)

¹⁹¹ <https://port.hu/adatlap/film/mozi/erkezes-arrival/movie-178362> (2018.07.27.) Krizsai Fruzsínának köszönjük ezt az ötletet.

¹⁹² <https://www.irodalmijelen.hu/05242013-1036/esterhazy-ottlik-az-iskola-atirat-poszter> (2018.07.27.)

¹⁹³ Lásd magyarul Kövecses–Benczes 2010: 173kk., Tolcsvai Nagy 2013: 228–232.

¹⁹⁴ Tehetséggondozási céllal foglalkozhatunk az ún. indirekt anafora jelenségével, ehhez magyar nyelven Simon (2014: 100–103) munkáját ajánljuk.

¹⁹⁵ Laczkó 2006b: 79–83, Tátrai 2017: 974–976.

6. Történetmesélés

Alkossatok egyszerű történeteket az alábbi eseményekhez! Figyeljétek meg:

- a) az elbeszéli események sorrendjének szerveződését;
- b) a nyelvtani idők használatát;
- c) az ismeretek szerveződését!

- (1) Tegnap matekdolgozatot írtam.
- (2) Kata megtalálta a hörcsőgét.
- (3) Karesz elesett biciklizés közben.
- (4) Vettem vajat.

A) Szövegalkotás során figyeltetjük meg az alkalmazott tudásstruktúrákat. Ezek egyrészt a szövegtípussal kapcsolatos sémák (elbeszélő szövegtípus), másrészt általános és specifikus forgatókönyvek (VÁSÁRLÁS > ÉLELMISZER/VAJ VÁSÁRLÁSA; KERESÉS > KISÁLLATKERESÉS LAKÁSBAN).

B) Egyéni szövegalkotás (ez lehet otthoni munka is), gondoskodjunk arról, hogy a különböző témákat lehetőleg azonos arányban válasszák a diákok. Az órai csoportos megbeszélés első lépésében az azonos témát választók összevetik a szövegeiket, és ennek az alapján vázolják a szövegalkotást szervező elvet (ez várhatóan az időrend, amelyet megbonthat az, hogy már az elbeszélés elején említik például a dolgozat vagy a baleset kimenetelét). Ez a rend azonban téma- és forgatókönyv-specifikus lesz, tehát minden témában más-más elemeket tartalmaz. A csoportok elkészítik a dolgozatírás (1), a keresés (2), a biciklibaleset (3) és az (élelmiszer-) vásárlás forgatókönyvi modelljét. Azt is megfigyelik, hogy az egyes elbeszélések mennyiben valósítják meg (eltérő részletezettségű kidolgozással), illetve mennyiben térnek el ezektől a forgatókönyvi modellektől. Lehet, hogy valaki egy bizonyos eseményt idéz fel az emlékezetéből, de az is, hogy fiktív eseményt ír el, ezeket is érdemes összehasonlítani (várhatóan a tapasztalat részletezettebb a leírásokban; a fikció is a meglévő tudásra támaszkodik). A tényleges tapasztalatokkal kapcsolatban az a kérdés: eltér-e ez az esemény a sémától olyan mértékben, hogy átalakítsa azt, vagy a séma egy megvalósulásának tekinthető.

A második lépésben vegyes csoportok jönnek létre, így mindenki megismerkedik és megismertet másokat minden feldolgozott forgatókönyvi modellel.

C) Várható forgatókönyvi modellek:

(1) matekdolgozat-írás

- 1. a dolgozatírás tétje
- 2. felkészülés a dolgozatra (belső lépések, esetleg segítség igénybevétele)
- 3. a dolgozat megírása, ennek folyamata (belső lépések)
- 4. a dolgozat beadása (időben vagy nem)
- 5. várakozás a kiértékelésre

(Mivel a feladat előző napi dolgozatírásról szól, a további lépések legfeljebb előrejelzésként várhatóak.)

- 6. értesülés az eredményről, ennek hatása (itt több szereplő is lehetséges), a hatás feldolgozása; következmények és az ezekkel kapcsolatos tervezett további lépések

(2) a hörcsög megtalálása

- 1. a hörcsög eltűnésének az észlelése (esetleg más előzmények, pl. korábbi eltűnés), érzelmi hatás

2. keresés (belső lépések)
3. megtalálás [itt nem aktívak az alternatívák: még él /már nem él; megtalálás / fennmarad az eltűnés állapota]
- (4. tervek az újabb eltűnés megakadályozására)
- (3) biciklibaleset
 1. a biciklizés általános forgatókönyve attól a ponttól, hogy a normál lezajlás sérül
 2. elesés, ennek közvetlen előzménye, oka
 3. sérülés, ennek átélése, mértékének felmérése
 4. sérülés mértékétől függően alternatív forgatókönyvek: A: a biciklizés folytatása [vissza az 1.-hez]; B: befejezése, gyaloglás stb.; C: a sérülés ellátása, kezelése helyben vagy segítséget igényelve [lehetséges akár a kórházi ellátás forgatókönyve is]
 5. a sérülés gyógyulása, esetleges lépések a balesetek megelőzésére
- (4) vajvásárlás < vásárlás
 1. szükségletek azonosítása, lista készítése
 2. eljutás a boltba
 3. kosár/kocsi vételezése, [tájékozódás a termék helyéről] a termék belerakása a kosárba/kocsiba
 4. a pénztárnál a termék bemutatása, fizetés
 5. távozás, a termék hazaszállítása

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	általános és specifikus forgatókönyv , elbeszélés
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd csoportos megbeszélés (1. lépésben homogén, 2. lépésben heterogén csoportban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc (csak a csoportmunkát számolva)

7. Magyar népmesék

a) Nézzétek meg vagy olvassátok el a Kőleves című magyar népmesét!¹⁹⁶ Milyen sorrendiséget fedeztek fel benne? Milyen módon válik érzékelhetővé az események sorrendje?

Az események sorrendje leképezi az időrendet:

1. a katona úton van hazafelé a háborúból
 2. éhes, próbál élelmet kérni, de senki sem szánja meg adománnyal
 3. elhatározásra jut
 4. az elhatározást megvalósítja:
 - i. felvesz egy követ
 - ii. bemegy egy házba, és élelmet kér
 - iii. az öregasszony azt mondja, hogy nem tud élelmet adni, mert nincs neki
 - iv. a katona felajánlja, hogy főz kőlevest
 - v. az utasításai alapján az öregasszony előhossa, amit kell, és megfőzi a levest
 - vi. esznek
- [nem egyértelmű, hogy az öregasszony kezdeményezése része volt-e a tervnek:]

¹⁹⁶ Források: a szöveg forrása: <https://egyszervolt.hu/estimese/a-koleves-nepmese-20170410.html>; a videó forrása: <https://www.youtube.com/watch?v=Al4DpKBL8o4>

5. az öregasszony megvásárolja a követ [→VÁSÁRLÁS forgatókönyv]
6. a katona elsomfordál
7. tovább vándorol, új fukar, rászédhető személyt keres
8. újra sikeresen megvalósítja a tervet

A kőleves (népmese) műfajmegjelölés, elvárások az eseményre, időre stb.

vonatkozóan

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer^[formula, fiktív múlt] egy háborúból hazatérő szegény katona. Rongyosan és éhesen ment^a helyhatározók az esemény ismétlődését jelölik egyik faluból ki, a másikba be, de bizony nem kínálták meg sehol se egy falás kenyérrel vagy egy kis meleg levessel. Bekéredzkedett^a helyhatározók az esemény ismétlődését jelölik az egyik házhoz is, kért a másik háznál is. Volt ahol a kutyát is ráeresztették, máshol meg olyan szegénynek tettették magukat, mint akiknek semmijük sincs.

Elhatározta magában a katona, hogy a következő faluban bemegy a legelső házba, és lakjon ott bárki is, levest főz magának. **Ahogy**^{határozó-szói vonatkozó névmás} beért a faluba, föl is vett az útról egy követ, **S**^{kötőszó, érintkező események összekapcsolása} bement a legelső házba. Egy öregasszony lakott itt.

– Jó napot, öreganyám!

– Adjon Isten, vitéz uram!

– Hát hogy s mint szolgál az egészsége?

– Az enyém szolgál, ahogy szolgál, hát vitéz uramnak hogy szolgál?

– Nekem is éppen úgy szolgál, ahogy szolgál. De nagyon éhes vagyok, és úgy ennék valamit, ha volna, aki szívesen adna.

– Jaj, lelkem, vitéz uram, adnék én, ha volna. De én is olyan szegény vagyok, mint a templom egere. Semmim sincs, tiszta üres a kamrá, üres a padlásom, üres mindenem. Még egy falás sincs idehaza.

– Jól van – mondja a katona –, én nem vagyok annyira szegény, mint az látszik, van itt a zsebemben egy jó nagy kő. Ebből én tudnék levest főzni, csak kéne egy üstöcske vagy egy fazék, amiben megfőzhetném.

Kíváncsi lett nagyon az öregasszony, milyen lehet az a kőleves.

– Fazekat éppen adhatok, mert az van elég – mondja az öregasszony –, csak az nincs, amit beletehetnék.

Megmosta a katona a követ jó alaposan, **aztán**^{időhatározó-szó/kötőszó} beletette^a befejezett igék halmozása is egymásutániságot jelöl a fazékba. Az öregasszony tüzet rakott. A katona vizet töltött a kőre, **s** odatette főni. **Időnként**^{időhatározó-szó, ismétlődést} jelöl egy jó hosszú fakanállal megkeverte a vizet.

Leste az öregasszony, hogy mit csinál a katona. **Amikor**^{időhatározó-szói vonatkozó névmás} a víz **már**^{időhatározó-szó/partikula} forrt, a katona megkóstolta a levest.

– Finomnak finom – mondja –, de ha egy kicsi só volna benne, akkor még finomabb volna.

– **Hozok**^a jövőben lejátszódó folyamat én sőt, van nekem – sürgölődött az öregasszony, **és** **már**^{időhatározó-szó/partikula} hozta **is**. Beletette a katona a levesbe a sót, megkevergette jól, **s** azt mondta:

– Tudja-e, ha lenne egy kanálka zsírja, akkor lenne igazán jó ez a leves.

Felelte_{a jelentés része, hogy ezt megelőzte a kérdés} rá az öregasszony:

– Van nekem az is, hozok én!

Hozott egy kanál zsírt, azt is beleeresztették a fazékba. Kevergette a katona a levest, kóstolgatta, az öregasszony meg leste. Azt mondta egyszer csak a katona:

– Tudja, én gyakran_{nincs szerepe az események időviszonyának jelölésében} főzök kőlevest, és elmondhatom, hogy a kőleves akkor a legfinomabb, ha egy kis kolbász is kerül bele.

– Van nekem kolbászm is – vallotta be az öregasszony –, hozok én egy darabot a kamrából.

Be is ment, a katona meg utánakiáltott:

– Hozzon akkor már két darabot, öreganyám, mert nekem is kell egy darab meg magának is.

– Hozok, hozok! – **kiáltott vissza**_{a jelentés része, hogy neki is kiáltottak korábban} az öregasszony, **és már hozta is** a két darab kolbászt.

A katona beletette azt is a fazékba. **Közben** szép lassan kevergette, kóstolgatta.

– Tudja-e – szólalt meg **újra**_{időhatározó-szó, ismétlődés} –, ha volna egy pár szem krumplija, azt **még**_{időhatározó-szó/partikula} beleapríthatnánk a levesbe. S ha még egy kis zöldség is kerülne, az volna csak igazán fölséges!

– Van nekem az is – büszkélkedett az öregasszony –, **mindjárt**_{időhatározó-szó} hozom is. **Hamar**_{időhatározó-szó} hozott egy pár zöldséget, krumplit, azt gyorsan megpuolták, **végül**_{időhatározó-szó} azt mondta az öregasszonynak:

– Kóstolja csak meg, maga is, hogy milyen jó!

Megkóstolja_{itt az lebeszélő jelen időt alkalmaz/presens historicum} az öregasszony is:

– Jaj, hát sose hittem volna, hogy kőből ilyen jó levest lehessen főzni – csapta össze a kezét.

Hagyták **még**_{időhatározó-szó/partikula} **egy kicsit**_{időhatározó-szó} főzni, **aztán** így szólt a katona:

– **Még** egy pár szem rizs is jó lenne bele, ha volna, de ugye az sincsen?

– Van nekem az is – bólogatott az öregasszony. **Hamar**_{időhatározó-szó} még egy pár szem rizst is hozzátettek. Felsőhajtott a katona:

– No, **most**_{időhatározó-szó} **már** tisztára olyan ez a leves, mint amilyeneket én szoktam főzni.

Megvárták_{a jelentés része, hogy a folyamat később bekövetkezett}, hogy megfőjön, **aztán** a katona szedett egy jó nagy tányérral az öregasszonynak, egyet magának, **s** jóízűen megették. Az öregasszony nem győzött eleget csodálkozni, hogy miként lehet egy kőből ilyen jó levest főzni? **Mikor**_{időhatározó-szói vonakozó névmás} jóllaktak, azt kérdezte a katonától:

– Mondja, vitéz uram, nem adná el ezt a követ? Sokszor az sincs, amit főzök, s ebből milyen jó levest tudnék én főzni:

– Eladom én szívesen! – felelte a katona, **és** elmosolyodott a bajusza alatt. – Száz forintért odaadom.

Az öregasszony **hamar** odaadta a száz forintot, kivette a levesből a követ, egy kendőbe betakargatta, **s** jól eldugta.

A katona meg elsomfordált a száz forinttal, nehogy az öregasszony meggondolja magát. Így **már** jól is lakott, és volt neki száz forintja is, vígan rőtta **estig**_{időhatározó-szó, a napszak szerinti köszönés alapján nappal zajlott az előzmény} az utat, amíg nem talált megint egy olyan öregasszonyt, aki nem tudta, hogyan kell főzni a kőlevest. Ott **aztán újra** jóllakott.

Ez volt a kőleves története. Éljetek úgy, hogy nektek sohase kelljen megkóstolnotok!

b) Készítsétek el a kőleves receptjét annak megfelelően, ahogy a mesében szereplő öregasszony megfigyelte a műveletek sorrendjét! Milyen nyelvi kifejezések jelölik a műveletek követendő sorrendjét?

A leveskészítés menete vázlatosan, a hozzávalókkal együtt:

üst vagy fazék elővétele

kőmosás, a kő belerakása a fazékba

tűzrakás

víz hozzáadása a kőhöz

a fazék felrakása a tűzre

forrásnál kóstolás, a hiány azonosítása

só hozzáadása, keverés

zsír hozzáadása, keverés, kóstolás

két darab kolbász hozzáadása, keverés, kóstolás

zöldség és krumpli megpucolása, beleaprítása a levesbe

kóstolás, további főzés

rizs hozzáadása, puhára főzése

[tálalás: kiszedés tányérba; evés]

A) A forgatókönyvi séma mellett a figyelem az események sorrendjének nyelvi kifejezésére irányul. A diákok azonosítják (és esetleg kategorizálják) azokat a kifejezéseket, amelyek az értelmezés számára fogódzót kínálnak az időbeli viszonyok feldolgozásához.

B) Jelentéstani elemzés csoportmunkában. Érdekes különös figyelmet fordítani az igeidőkre (lásd még a C) pontban is), és a közvetlenül nem időviszonyt, hanem általános kapcsolatot jelölő *s ~ és* kötőszóra.¹⁹⁷ Lehet kutatást is kezdeményezni azzal kapcsolatban, hogy mit jelent ez a kötőszó; milyen alakváltozatai milyen területi kötöttséggel, illetve megterheltséggel fordulnak elő a magyar nyelvjárásokban és a városi nyelvváltozatokban.

Azt javasoljuk (ha van lehetőség digitális eszköz alkalmazására), hogy Google-dokumentumként legyen megosztva a szöveg, így abban egy időben dolgozhatnak a csoporttagok, alkalmazhatnak eltérő színű kiemelést a különböző kifejezések jelölésére, és megjegyzésekkel is elláthatják a szöveget.

C) A megoldás többnyire a feladatnál olvasható jelölés formájában. A szövegben kiemeltünk zölddel minden kifejezést, amelynek szerepe van az időviszonyok feldolgozásában. Egy lehetséges szófaji kategorizáció alapján indexben minősítettük a kiemelt szavakat. Az igealakokat – amelyeknek a temporalitás elválaszthatatlan jellemzője – nem jelöltük külön, de különösen a deiktikus idő jelölése (időbeli lehorgonyzás) miatt erre is érdemes kitérni a megbeszélés során. Például a *Hozok én sőt, van nekem* mondat esetében a két igealak időviszonyát eltérően értelmezzük: a dinamikus folyamat a jövőre vonatkozik (*hozok*), míg a statikus folyamat (birtoklás, *van nekem*) az aktuális jelenben fennállóra, amellyel kapcsolatban azt valószínűsítjük, hogy a megelőző és a következő időpillanatban is érvényes lesz. Különösen érdekes a *Megkóstolja az öregasszony is* mondat, mivel itt az elbeszélő jelen időt alkalmaz (presens historicum), míg korábban következetesen múlt idejű volt az elbeszélt esemény. Ennek a formai megoldásnak a funkciója a mese adott pontján remélhetőleg a diákok számára is feltűnő és érdekes lesz.

¹⁹⁷ Lásd Imrényi–Kugler 2017: 854–867.

Az egymásutániságot sok esetben csak a perfektív igés szerkezetek mellérendelő viszonya jelöli (pl. *beletette, megkevergette*), ezeket nem jelöltük külön, csak egy esetben példaként, mert túlbonyolította volna a jelölést, de az igeaspektus szerepét mindenképp érdemes megfigyeltetni, értelmezni.

Az események ismétlődését sokszor nem maga az igealak, hanem a folyamat szereplőinek (pl. *a katona szedett egy jó nagy tányérral az öregasszonynak, egyet magának*) vagy körülményeinek a halmozása jelöli (pl. *Bekéredzkedett az egyik házhoz is, kért a másik háznál is*).

A b) részben minden szükséges információt kigyűjtöttünk, de a recept szövegtípusának megfelelő szöveget nem alkottunk mintaként.

Az események időbeli elrendezésétől az egyes beszédcselekvések, társalgásszervező lépések sem függetlenek. A mese szövege alkalmas arra is, hogy megfigyeltessük a partner szándékait befolyásoló beszédcselekvések (felszólítás, kérés) nyelvi kifejezésének különböző módjait. Például felszólítás a cselekvés végrehajtására, közvetlen stratégiával, felszólító módú igealakkal, például *Hozzon akkor már két darabot*. Közvetett stratégiák alkalmazásával, feltételes móddal kijelentő mondatban vagy kérdésként, a célzott cselekvés metonimikus elérésével, például az előzményen keresztül, a képességgel, tudással kapcsolatos kérdés formájában: *Tudja-e, ha lenne egy kanálka zsírja, akkor lenne igazán jó ez a leves*; a lehetséges eredményen keresztül: *úgy ennék valamit; ha egy kicsi só volna benne, akkor még finomabb volna*).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	időviszonyok, egymásutániság , időhatározó-szó, kötőszó, befejezett/perfektív igék
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	szöveg, a mese megtekintéséhez szükséges eszköz, esetleg interaktív tábla
Tervezett időtartam	30–40 perc (szövegolvasással, videó nélkül; kevesebb idő is elég, ha a receptírás otthoni munka)

8. Átalakítás

Milyen viszony van az egyes mondatok között?

Alakítsátok át az önálló mondatokat tagmondatokká! Mit változtattatok meg?

(1) Általában kedves és türelmes. Könnyű vele együtt dolgozni.

Általában kedves és türelmes, **ezért/tehát/így** könnyű vele együtt dolgozni.

Általában kedves és türelmes, **sőt/ráadásul (még)** könnyű is vele együtt dolgozni.

(2) Szeret moziba járni. Tegnap nem volt moziban.

Szeret moziba járni, **de** tegnap nem volt (moziban).

Bár/noha/habár szeret moziba járni, tegnap nem/**mégsem** volt (moziban).

(3) Fizetésemelést kaptam. Veszek egy új autót.

Fizetésemelést kaptam, **ezért/tehát/így/ennélfogva/(és)** veszek egy új autót.

(4) Eltörte a kezét. Felmászott a fára.

Eltörte a kezét, **amikor/ugyanis/mert/mivel** felmászott a fára.

Bár eltörte a kezét, felmászott a fára.

(5) Sütött a nap. Hozta az esernyőt.

Sütött a nap, **de/(és)** hozta az esernyőt.

Bár/noha/habár sütött a nap, hozta az esernyőt.

Sütött a nap, **de** hozta az esernyőt.

Sütött a nap, **ezért/tehát/így** hozta az esernyőt. [ha az esernyő napernyőként funkcionál]

A) Az elemi mondatok különböző mértékű integráltságban is előfordulhatnak: önálló mondatokként és tagmondatokként is. A gyakorlat arra alkalmas, hogy 1) lássuk, hogy a mondatok között hasonló szemantikai viszonyok lehetnek, mint a tagmondatok között, a műveletek analóg természetűek; 2) a tagmondatok sorrendjét is hasonló fogatókönyvek irányítják, mint amilyeneket a szövegben megfigyeltünk; 3) a jelenetek egy mondatba integrálása hatással lehet a kapcsolat szorosságának, a jelentések kohezivitásának a kifejezésére (2 jelenet 2 mondat nagyobb elkülönülés, 2 jelenet egy mondatban szorosabb összetartozás, lásd a KÖZEL–TÁVOL ikonikussága); 4) a tagmondatok közötti szemantikai viszonyt kötőszóval kifejtetté lehet tenni (tipikusan kötőszó szófajú kapcsolóelemmel, de más kifejezés is lehetséges kapcsoló szerepben), a kifejtettség mértéke a kötőszó jelentésének a függvénye, például az *és* nagyon általános, az *ezért* specifikusabb; 5) a kapcsolóelem kontextuális utasításként szolgál az értelmezéshez.

B) Átalakítás páros munkában, közös megbeszélés csoportban. Azonosítsuk a kötőszó nélküli szerkezetben a könnyebb, begyakorlottabb (pl. ok – okozat/következmény) és nehezebben megérthető sorrendeket (pl. okozat/következmény – ok / előidéző körülmény). Keressünk magyarázatot, motivációt a könnyebb, begyakorlottabb elrendezésre (pl. az ok–okozat sorrend az időbeli sorrendnek is megfelel, ikonikus). A (4) megértése úgy, hogy 'a fára mászás során/miatt törte el a kezét', nehezebb ebben a sorrendben, mint fordítva, ezért az elrendezés arra is készítheti a diákokat, hogy inkább olyan értelmezést adjanak, hogy 'bár el volt törve a keze, mégis felmászott', mert ez felel meg az időrendnek. Ebből láthatóvá válik a diákok számára nemcsak az, hogy a tapasztalat hatással van az események nyelvi kifejezésére, hanem az is, hogy a sorrendi elrendezés milyen hatással van az értelmezésre (vagyis a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos tapasztalat is sematizálódik, és irányítja az értelmezést).

Figyeltessük meg, hogy a második tag begyakorlottan egyszerűsödik (pl. névmási anafora: *vele* (1), az ismétlődés elkerülése: a *moziban* lehetséges kihagyása (2)).

Érdemes a diákokat kutatásra ösztönözni. Megvizsgálhatják például korpuszadatok alapján, hogy melyik mellérendelő kötőszó milyen gyakorisággal fordul elő mondat élén; azonosíthatják a mondatéli helyzetű kötőszónak a szerepét (a szöveg mondatait kapcsolja egymáshoz; nagyobb szövegrészeket, társalgás két különböző fordulóját kapcsolja egymáshoz; nem kapcsoló szerepű, hanem...). Szakirodalomként ajánlható a diskurzusjelölőkkel (az ún. pragmatikai kötőszókkal) foglalkozó irodalom.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Dér 2009; Németh T. 1998.

A különböző kötőszók eltérő mértékben irányítják a figyelmet specifikusan bizonyos viszony(ok)ra. Lehet kísérletezni azzal, hogy bizonyos szerkezetekben mely kötőszók cserélhetők fel, és ez milyen mértékű jelentésváltozást idéz elő.

C) Néhány lehetséges megoldást közlünk a feladatnál. Az alternatívákat tanulságos megbeszélni. A (3) esetében kevésbé számíthatunk arra az értelmezésre, hogy az autóvásárlás szándéka megelőzte a fizetésemelést (pl. a beszélő ezért harcolta ki a fizetésemelést, és ha nem tette volna, nem kapott volna). Ezt a kontextust bonyolultabb volna megalkotni, mint azt a begyakorlottabb értelmezést, amelyet a megoldásban is közöltünk. A bonyolultabb értelmezés is lehetséges, jó, de kevésbé valószínű. A valószínűség, a különbségek megbeszélése az ilyen kivételesnek számító megoldások esetében értéket ad hozzá a folyamathoz, érdemes ezt a lehetőséget megragadni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	elemi mondatok viszonya, egyszerű mondat, tagmondat, kötőszó
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	az alapfeladat 10–15 perc

9. Mese darabokban

A szöveget öt szemelvényre osztottuk, minden csoport egy-egy részt kap.

a) Jelöljétek a kapott részletben az utalásokat, és azt, hol tudnátok más szófajú szóval helyettesíteni egy adott kifejezést!

b) Találjátok ki, hogy a mese melyik részét kaptátok, mi lehet az előzménye, és mi jöhet utána (ha ez lehetséges)? Érveljétek az álláspontotok mellett!

c) Adjatok címet a mesének!

(1)

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy falu_A. A falu_A szélén /A szélén_{A→szél} lakott egy ember_B és a három malaca_{B→C}. Minden reggel megetette_B, megfésülte_B őket_C.

Történt egyszer, hogy nagyon nekibúsult_B az ember_B /[-]. Hangosan sóhajtozott_B, még az öreg diófa is beleremegett az ól mellett. Így_{katafora} szólt erre a legnagyobb malac_{C1}:

– Mi nyomja a szíved_{B→}, kedves gazdám_{C1→B}?

– Asszony_D kéne a házhoz/ide.

– Ne búsulj_B! Ül_B a hátamra_{C1→}! Elviszlek_{C1→B} leánykérőbe.

Megörült_B az ember_B. Felpattant_B a malacra_{C1/rá}, megkapaszkodott_B a sörtéiben_{C1→/benne}, és elindultak_{B,C1}. Futott_{C1} a malac_{C1}. Átfutott_{C1} erdőn, mezőn, kertek alján, patak felett. Feljött a hold, beérték_{B,C1} a szomszéd faluba. A legdíszebb kapunál megtorpant a malac_{C1/[-]}, és így_{katafora}, következnie kell a kiáltásnak kiáltott_{C1}:_{ezt követi az idézett kiáltás}

(2)

– Engedjen_E be, édesanyám_{C1→E}!

Nyílt is a díszes kapu. Fogatlan boszorkány_E várta_E őket_{B,C1} a kemence_F mellett. Bedobta_E [implicit: 'E-be'/a kemencébe] az egyik papucsát_{E→}. Szikráztak, pattogtak, magasra csaptak a lángok. A malac_{C1} – hátán_{C1→} az emberrel_B – nagyot ugrott_{C1}, és már a kemencében_{F/benne} is termett_{C1}. Az ember_B nem ijedt_B meg. Nem félt_B ő_B semmitől sem, csak a leányoktól_{D/G}.

A kemence_{F→} mélyén ablaktalan, kormos terem nyúlt el, ameddig a szem ellátott, s még tovább. Előtermet_H az ördög_H:

– Miért jöttél_B, te_B ember_B?

– Asszony_D kéne a házhoz.

– Megkapod_B, ám cserébe takarítsd_B ki a tróntermet! Addig innen_{kemencemély/terem} el nem mehetsz_B.

Mit volt, mit tenni. Az ember_{B/[-]} leszállt_B a malacról_{C1}, és nekilátott_B a munkának. Eltelt egy esztendő. Akkor az ördög_H elé állt_B: ezt követi az idézet (mit mondott)

(3)

– Elkészültem_B. Hol az asszony_D?

– Ő_D hozott_{C1} ide.

Akkor látta_B az ember_B, hogy a legnagyobb malaca_{B→C1} helyén_{C1→} egy szépséges szép leány_{G1} áll_{G1}.

– Vigyél_B haza [implicit: C1=G1=D1/engem], kedves gazdám_{C1= G1=D1→}! Most már örökké a tiéd_{B→} vagyok_{C1= G1=D1/a továbbiakban csak D1}!

Elbúcsúztak_{B,D1} az ördögtől_H. Kéz a kézben mentek_{B,D1} haza. Nagy lakodalmat csaptak_{B,D1}. Teltek a napok, múltak a hetek. Sőhajtozott_B a legény_B:

– Mi nyomja a szíved_B, kedves gazdám_{C2→B}? – szólt a középső malac_{C2}.

– Asszony_{D(1)} van_{D1} a háznál.

– Ne búsulj_B! Ül_B fel a hátamra_{C2→/rá}!

Vállat vont az ember_B. Felpattant_B a malacra_{C2}, megkapaszkodott_B a sörtéiben_{C2→/benne}, és elindultak_{B,C2}. Futott_{C2} a malac_{C2}. Átfutott_{C2} erdőn, mezőn, kertek alján, patakok felett. Estére beértek_{B,C2} a szomszéd faluba. A malac_{C2/[-]} megállt_{C2} a fogatlan boszorkány_E kapujánál_{E→}, és így_{katafora, következnie kell a kiáltásnak} kiáltott_{C2}: ezt követi az idézett kiáltás

(4)

– Engedjen_E be, édesanyám_{C2→E}!

Nyílt is a díszes kapu. A vénasszony_E bedobta_E megmaradt papucsát_{E→} a kemencébe_F. Szikráztak, pattogtak, magasra csaptak a lángok. A malac_{C2} – hátán_{C2→} az emberrel_B – nagyot ugrott_{C2}, és már a kemencében_{F/benne} is termett_{C2}. Az ember_B nem ijedt_B meg. Nem félt_B ő_{B/[-]} semmitől sem, csak a feleségétől_{D1}.

A kemence_{F→} mélyén ablaktalan terem nyúlt el, telis-tele kormos üstökkel, ameddig a szem ellátott, s még tovább. Előtermett_H az ördög_H: ezt követi az idézet (mit mondott)

– Miért jöttél_B, te_B ember_B?

– Nem kell_{D1} már az asszony_{D(1)}.

– Teljesítem_H a kívánságod_{B→}, ám cserébe tisztítsd_B ki az üstjeimet_{H→}! Addig innen el nem mehetsz_B.

Mit volt, mit tenni. Az ember_{B/[-]} leszállt_B a malacról_{C1}, és nekilátott_B a munkának. Eltelt egy esztendő. Akkor az ördög_H elé állt_B: ezt követi az idézet (mit mondott)

(5)

– Elkészültem_B. Hol az asszony_{D1}?

– A pokolban_{H→}, ahogy kérted_B.

Boldog volt_B az ember_B, talán soha életében_{B→} nem volt_B ilyen boldog. Felpattant_B a középső malacra_{C2}, siettek_{B,C2} haza. Amikor megérkeztek_{B,C2}, így_{katafora} szólt_{C2} a malac_{C2}: ezt követi az idézet (ahogyan szólt)

– Bárcsak azt kívántad_B volna, hogy én_{C2} legyek_{C2} a feleséged_D. Itt hagylak_{C2} én_{C2}, kedves gazdám_{C2→B}. Ezentúl boldogulj_B magad_B! – és elment_{C2} világgá.

Nem búsult_B az ember_B, maradt_B még egy malac_{C3}. Minden reggel megetette_B, megfésülte_B [implicit tárgy: 'C3'/őt]. Mikor felcseperedett_{C3}, levágta_{B→C3}, és ízletes hurkát, csípős kolbászt csináltatott_B belőle_{C3/a malacból}.

A) A koreferenciaviszonyok feltárása a szöveg szerveződésében azonosítja a kapcsolatokat (lásd a) részt), a b) rész a tudásstruktúrák (tudáskeret, forgatókönyv) szövegalkotást- és értelmezést irányító szerepére mutat rá.

B) Homogén csoportmunkában 5 csoport egy-egy szövegegységgel foglalkozik. A szövegegységen belüli kapcsolatok feltárása, a koreferenciaviszonyok elemzése; szófajok közötti disztribúció (névmási és főnévi anafora). A szövegegységben azonosított sémák továbbá a szövegtípusra jellemző kifejezések (pl. *Hol volt, hol nem volt*) alapján valószínűsítés. A szöveg érdekessége, hogy a valószínűsítés több esetben nem vezet eredményre, mert a mese eltér a megszokott sémától: nem áll helyre minden az ismétlődésben a 3. alkalommal; a malac megy világgá; csak két kívánság van, és az elsőt „visszafordítja” a második.

Vegyes csoportok létrehozása, a valószínűsítés alapján a szöveg szeriális elrendezésének a „helyreállítása”.

Azt javasoljuk (ha van lehetőség digitális eszköz alkalmazására), hogy Google-dokumentumként legyenek megosztva a szövegrészek, így abban egy időben dolgozhatnak a csoporttagok, alkalmazhatnak azonos színű kiemelést a koreferens kifejezések számára (ez egyszerűbb, mint az indexálás), és a valószínűsített szövegbeli kapcsolatokat megjegyzések formájában is jelezhetik.

C) A mesét helyreállított sorrendben közöljük. A c) részhez nem szükséges javaslatokat adnunk. Az a) megoldása a szövegben található, nincsen kidolgozva minden viszony, és nincs megadva minden lehetséges más szófajú koreferens kifejezés. A b) feladatrészhöz az alábbiakban minden résznél megadjuk a tematikus kontextushoz tartozó tudáskereteket, és vázoljuk a forgatókönyvi modellt.

(1)

tudáskeret: (mesebeli) falu, állattartás

forgatókönyv: lánykérés, (malacgondozás), (mesebeli) utazás

a szövegtípus által előhívott sémák: fiktív idő és tér (*Hol volt, hol nem volt*, meghatározatlan falvak, mitikus terek és idő, pl. *feljött a hold*), cselekvések: beszélő állat, a malac „meglovaglása”; mitikus szám: 3 malac (a részből az is következik, hogy a másik két malacnak is lesz szerepe)

(2)

tudáskeret: boszorkány (állatgyermek), ördög, férfi-nő viszony, félelem

foratókönyv: alku az ördöggel (nagy [általában halandó által teljesíthetetlen] vágy/kívánság, ígéret a teljesítésre valamilyen ellentételezésért/fizetségért, teljesítés, a következmények felmérésére]

a szövegtípus által előhívott sémák: fiktív idő és tér (mitikus terek és idő, pl. kemence/tűz [a határátlépés helye, eszköze (papucs)], mitikus utazás, mélység, az ördög birodalma; egy év [hatalmas terem és/vagy mitikus idő]), cselekvések: takarítás/szolgálat

(3)

tudáskeret: férfi-nő viszony

foratókönyv: alku az ördöggel (ciklusosan: teljesítés szakasz és új kívánság szakasz), asszonyserzés/lakodalom (házasság), (mesebeli) utazás

a szövegtípus által előhívott sémák: átváltozás; az első után jön a második malac, fiktív-mitikus idő

(4)

tudáskeret: boszorkány (állatgyermek), ördög, férfi-nő viszony, félelem

foratókönyv: alku az ördöggel és a boszorkánnyal is (2. papucs)

a szövegtípus által előhívott sémák: mint (2)-nél; szimbolikus sötétség (kormos üst), rituális cselekvések: tisztítás

(5)

tudáskeret: sertéstartás, ördög, pokol

foratókönyv: alku az ördöggel (ciklusosan: teljesítés egyben érvénytelenítés szakasz), az élet elpusztításának különböző foratókönyvei, sertéstartás (disznótor)

a szövegtípus által előhívott sémák: világgá menés

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szövegkoherencia, tudáskeret és foratókönyv; koreferenciaviszonyok, mese (szövegtípus)
Javasolt munkaforma	mozaikmódszer
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc

10. Kép és szöveg

Írjatok rövid történetet az alábbi képek valamelyikéhez!

1. kép. Kép és szöveg I.

2. kép. Kép és szöveg II.

3. kép. Kép és szöveg III.

4. kép. Kép és szöveg IV.

Figyeljétek meg, milyen viszony van az elgondolt események időrendje és az elbeszélés sorrendje között!

A) Szövegalkotás során azonosítjuk a tudásstruktúrák, főképp a forgatókönyvek sorrendet motiváló szerepét.

B) Szövegalkotás és elemzés. A forgatókönyvi sémák meghatározása és sémászerű kidolgozása (általánosítás). Azt javasoljuk, hogy az azonos képet választók az egyéni szövegalkotás után cseréljék ki egymás között a szövegeket, azonosítsák a szeriális elrendezés fő irányító elveit, majd csoportmunkában vázolják a sémát/sémákat. Utána vegyes csoportban beszéljék még a különböző forgatókönyvi modelleket és ezeknek a szövegalkotásra gyakorolt hatását.

A szövegalkotás otthoni feladat is lehet.

További lehetőség,¹⁹⁹ hogy a képekről pármunkában elbeszélés és leírás is készüljön. A leírások esetében a tudáskeret a meghatározó, a leírás szerialitását ekkor is a figyelem működése szervezi. Ugyanakkor ezt a működést nem az eseményszekvencia (a részesemények időrendje) irányítja (mint az elbeszélésnél), hanem az előtér-háttér viszonyok. Ez hatással lehet arra, hogy az említett szereplők (személyek, dolgok) milyen sorrendben bukkannak fel a szövegekben. Ha ezt az elemet is beiktatjuk, akkor érdemes közös megbeszélésben áttekinteni az eltérő szövegtípusokkal kapcsolatos megfigyeléseket.

¹⁹⁹ Simon Gábornak köszönjük ezt a javaslatot.

C) A várhatóan alkalmazásra kerülő forgatókönyvek és tudáskeretek:

	forgatókönyv	tudáskeret
1. kép	étkezés > reggeli > közös családi reggeli (a családi esemény forgatókönyve, a reggeli elkészítésének a forgatókönyve a beszerzéstől a mosogatásig stb.)	táplálkozás (az ehető és iható dolgokkal kapcsolatos tudás; az eszközökkel kapcsolatos tudás), ezen belül specifikusabban a reggeli táplálkozás (napszakok, biológiai ritmus), táplálkozási szokások (specifikusabban a családi környezetben)
2. kép	vita, veszekedés konfliktuskezelési stratégiák	társas viszonyok (specifikusabbak a kép alapján) > konfliktusok (gondolatok, érzelmek, cselekvések)
3. kép	sikeres feladatmegoldás (feladatspecifikus forgatókönyv), ünneplés	takarítási, bejárónői feladatok (foglalkozási viszonyok), az öltözködéssel, felszereléssel/eszközökkel kapcsolatos tudás
4. kép	családi sportprogram/játék > foci	társas viszonyok (specifikusabbak a kép alapján: apa-fia viszony) futball (felszerelés, szabályok stb.) szabadidő

Természetesen sokféle más, kreatív megoldás is lehetséges. Például a 3. kép alapján egy musical próbájáról vagy bemutatójáról is lehet írni. A nagyon kreatív megoldásoknak is van forgatókönyvük, így minden megoldás hozzájárul az általánosításhoz, ha a prototípuselvet alkalmazzuk (lásd az I. részben Az ember kognitív működése és a nyelv I. – A kategorizáció című fejezetben).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	forgatókönyv , szövegalkotás, elbeszélés, időrend
Javasolt munkaforma	csoportmunka (homogén, majd vegyes csoportok)
Szükséges előkészület, eszköz	papír (vagy digitális eszköz), hogy a szöveg a társaknak kényelmesen átadható legyen
Tervezett időtartam	20–30 perc (csak elbeszélés, órai szövegalkotás)

AZ ALAPBEÁLLÍTÁS ÉS AZ ATTÓL VALÓ ELTÉRÉS – JELÖLTSG ÉS JELÖLETLENSÉG, HÁLÓZATOK A NYELVBEN

Szerző: Kodácsi Boglárka

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Ez a rész azzal foglalkozik, hogy az emberi megértés és viselkedés szempontjából bizonyos jelenségek alapértelmezettnek tekinthetők. Például alapértelmezés szerint arról beszélünk, amit tudunk, amit tényként kezelünk, igaznak hiszünk. A nyelvi kifejezés ezt úgy képezi le, hogy a tényközlés az alapbeállítás, és ennek jelöletlenség felel meg a formai oldalon. Ami nem alapértelmezés szerinti, ezért a nyelvben nem alapbeállítású, az általában alakilag jelölt. A feladatsor feltárja az alapbeállítás természetét, ezzel összefüggésben a nyelvben működő jelöltség és jelöletlenség kérdéskörét, valamint a nyelv hálózatosságát. A feladatok célja, hogy rávezessék a tanulókat arra, hogy bár az emberi viselkedésbe való beágyazottság minden nyelvben általánosan érvényesülő tendencia, az alaki jelöltség és jelöletlenség azonban nyelvspecifikusan valósul meg. A gyakorlatok célja továbbá a kontrasztív szemlélet és a nyelvészeti gondolkodás fejlesztése.

2. Nyelvészeti háttér

A nyelvekre jellemző általános tendencia, hogy a leggyakoribb, legegyszerűbb, legkönnyebben feldolgozható jelenség az **alapbeállítású**, és erre jellemző az **alaki jelöletlenség**. Az alaki jelöletlenség–jelöltség nyelvspecifikusan valósul meg. A magyar nyelvben az alaki jelöletlenség–jelöltség megvalósulhat például szóelemmel (pl. *fut* : *futthat*; *fut* : *futna*; *sál* : *sálak*), szóval (pl. *egyél* : *ne egyél*), prozódiaival, szórenddel (pl. *felmegy* : *megy fel*). Általános tendencia az, hogy a jelöltség a jelöletlen megoldástól való eltérést képvisel, ezért nagyobb fogalmi összetettséget fejez ki, feldolgozása bonyolultabb, mint az egyszerűbb, jelöletlen szerkezeteké.²⁰⁰

A fentiek alapján a magyar nyelvben a jelen idő az alapbeállítás a múlt és a jövő időhöz képest, a kijelentő mód a felszólító és a feltételes módhoz képest, vagy az egyes szám harmadik személyű igealak (kijelentő és feltételes mód esetén) más számú és személyű alakokhoz képest. Ugyanakkor felszólító módban az egyes szám második személy az alapbeállítás, mivel a felszólító mód funkciója annak kifejezése, hogy a beszélő a beszélőtársához fordul azzal a céllal, hogy a szándékolt cselekvésre bírja, a partnerre vonatkozó nyelvtani jelölő pedig egyes szám második személyű (lásd az 1. feladatot).²⁰¹

A magyarra, pontosabban a finnugor nyelvekre jellemző sajátosság továbbá az, hogy a páros testrészek, szervek nevei magára a párra (mint egészre, teljességre) vonatkoznak, ezáltal egyes számban, tehát jelöletlenül szerepelnek az adott szövegkörnyezetben (lásd a 2. feladatot).²⁰² Ehhez hasonlóan a két részből álló dolgokat megnevező főnevek is (alapalakjukban) egyes számúak a magyarban (pl. *cipő*, *olló*, *nadrág*).²⁰³

Univerzális tendencia továbbá a pozitív alapbeállítása a nyelvben (lásd **Polyanna hipotézis**). A pozitív pólus alapbeállítása több jelenségben is megnyilvánul. Az állítás és a tagadás

²⁰⁰ Lásd Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 200.

²⁰¹ Lásd Kugler 2015a: 29–30.

²⁰² Lásd Kugler 2015a: 37.

²⁰³ Lásd H. Varga 2012.

viszonyában univerzális jelenség, hogy a tagadó szerkezetek a jelöltebbek. A pozitív értékjelentésű szavakat általában gyakrabban és kiterjedtebben²⁰⁴ használjuk, mint a negatívakat. Alapbeállítás szerint alakilag jelöletlenek negatív párjukhoz képest. A fogalmi egyszerűség és az alaki jelöletlenség miatt a pozitív kifejezés feldolgozása rövidebb időt vesz igénybe, mint a negatív pár megértése. Ezt lehet megfigyelni például a melléknévi alapú melléknévképzésben: a negatív értékjelentésű szavakat a pozitívakból hozzuk létre, és nem fordítva (pl. *bátor*: *bátortalan*; *hű*: *hűtlen*; és nem *gyáva*: **gyávátlan*, *csalárd*: **csalárdtalan*),²⁰⁵ (vö. alább az Orwell-idézettel). Az összehasonlításokban is a jelöletlen pozitív kifejezések szerepelnek (lásd a 4. feladatot).²⁰⁶

3. A feladatok részletes leírása

1. Jelöletlen jelöltség – Édes igék

a) Uzsonnázni készülsz egy cukrászdában, mely most nyílt a közelben. A hagyományos sütemények mellett a cukrászok gondolnak azokra is, akik valamilyen ételérzékenységet folytán nem ehetnek hagyományos süteményeket. Neked azonban nincsenek ilyen problémáid. Most is a hagyományos ízekre és összetevőkre vágysz. Milyen sütemények közül választhatsz? Miből következtettél erre?

Megoldás: **franciakrémes, puncstorta, sajttorta, Esterházy-torta**

Ezeknél a süteményeknél nem szerepelnek a valamilyen mentességet jelölő X-ek, tehát ezek a hagyományosak.

1. táblázat. Sütemények

Sütemény neve	Kategória			Sütemény ára
	CM	LM	GM	
Sacher-torta	X	X		400.-
Franciakrémes				350.-
Túrótorta			X	450.-
Puncstorta				400.-
Brownie		X	X	450.-
Répatorta	X		X	400.-
Sajttorta				400.-
Esterházy-torta				500.-
Zserbószelet	X	X	X	450.-
Csokoládétorta		X		400.-

²⁰⁴ Például egy pozitív értékjelentésű melléknév (általában) többféle főnévvel kapcsolódik össze, mint a negatív párja (vö. Osgood 1980).

²⁰⁵ Vö. H. Varga 2006.

²⁰⁶ Boucher és Osgood tanulmányát (1969) idézi Kugler 2015a: 34.

Jelmagyarázat:
CM=cukormentes
LM=laktózmentes
GM=gluténmentes

A) Az a) gyakorlat ráhangoló feladat, célja, hogy egy hétköznapi tapasztalathoz kapcsolja a jelöltség értelmezését az emberi viselkedésben, ezzel motiválttá tegye az alapbeállítás fogalmát a nyelvben, analóg természetét a nyelvi viselkedésben (az emberi viselkedés más dimenzióihoz viszonyítva), és megfigyeltesse az alapbeállításnak megfelelő alaki jelöletlenséget.

A feladatot a következő táblázat kitöltése tölti meg nyelvtani tartalommal.

B) A feladat elvégezhető egyéni munkában, de páros munkában is. Mindkét esetben a megoldások megbeszélése követi a feladatmegoldást.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alaki jelöltség és jelöletlenség
Javasolt munkaforma	egyéni munka vagy páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	3 perc

b) Padtársaddal közösen jellemezzétek az alábbi igéket! A fenti táblázat kategóriáit cseréljétek le IGEIDŐRE, IGE MÓDRA, SZÁM/SZEMÉLY kategóriákra, és oda tegyetek X jelet, ahol az igealakban van olyan toldalék, amely az adott kategóriát jelöli!

Figyeljétek meg, mely igék mely „kategóriákban”, azaz mely paradigmában nem kapnak X jelet! Állapítsátok meg, hogy pontosan melyik kategória lehet jelöletlen (pl. igeidő)! Mi lehet ennek az oka? Miért épp ezek a paradigmatisztikus értékek jelöletlenek (pl. jelenidő az igeidő kategóriáján belül)?

Megoldások a táblázat kitöltése utáni kérdésekre:

– Az alapértelmezés szerinti (azaz alapbeállítású) az alakilag jelöletlen, míg az attól eltérő, fogalmilag kidolgozottabb az alakilag jelölt, tehát a jelen idő a jelöletlen, ehhez képest a múlt és a jövő idő jelölt; a kijelentő mód a jelöletlen, ehhez viszonyítva a feltételes és a felszólító mód jelölt; az egyes szám a jelöletlen, ehhez képest a többes szám jelölt.

– Felszólító módban az egyes szám második személy a jelöletlen, ez az alapbeállítás (az indoklást lásd a Nyelvészeti háttér című 2. pontban). A személyparadigmában tehát másként alakul a jelöletlenség felszólító módban, mint kijelentő és feltételes módban. Az utóbbi esetekben a gyakoriság motiválja a jelöletlenséget.

2. táblázat. Igék jelöletlensége

Igealak	Kategória			A jelöletlen kategória
	IGEIDŐ	IGEMÓD	SZÁM/SZEMÉLY	
olvasok			X	igeidő, igemód
olvastál	X		X	igemód
olvasott	X			igemód, szám/személy
olvas				igeidő, igemód, szám/személy
olvasni fog	X			igemód, szám/személy
olvasni fogtok	X		X	igemód
olvassatok		X	X	igeidő
olvass		X		igeidő, szám/személy
olvasnánk		X	X	igeidő
olvasna		X		igeidő, szám/személy
olvastál volna	X	X	X	–

A) A diákok az előző, ráhangoló feladat mintáját követve töltik ki a táblázatot, ezúttal a megadott igékre vonatkozóan. A cél annak felismerése, hogy az előző feladathoz hasonlóan ezúttal is az alapbeállítást képviselő nyelvtani kategória a jelöletlen. Fontos felismertetni a diákokkal minden alak esetében a jelöletlen, alapbeállítású kategóriát, kategórián belüli (paradigmatikus) értéket. Érdekes rákérdezni arra, hogy miért ez az alapértelmezés szerinti vagy egyszerűbben: mi motiválja a jelöletlenséget.

Ez a felismerés segít a szóelemek megállapításában, megnevezésében, hiszen ha a tanulók megértik például a felszólító mód funkcióját, és tudják értelmezni ennek az alapján az egyes szám második személyű alakban megfigyelhető jelöletlenséget, akkor jobban megértik a magyar morfológia működését.

Feltétlenül figyelmet kell fordítani arra, hogy a jelöletlenség és a jelöltség mindig viszony, a jelek és a ragok nem önmagukban állnak, hanem típusjelentésük szerint hálózatot alkotnak (paradigmát, illetve paradigmák hálózatát), és megvalósulásukkor, a mondatban is viszonyokat jelölnek.

B) A diákok páros munkában oldják meg a feladatot.

Kiegészítésként érdemes lehet megfigyeltetni felszólító módban, egyes szám második személyben a rövidebb és hosszabb igealakokat, azok eltérő használatát, mondatbeli szerepét (vö. *olvass, olvassál*).

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alaki jelöltség és jelöletlenség
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–15 perc (a motiváltság alapos feltárásával 30 perc is lehet)

2. Alapbeállítás a hétköznapiakban

a) Rajzolj le egy olyan embert, aki fél lábon áll!

Vesd össze a rajzodat a padtársadéval, majd a többi osztálytársadéval!

A képeken láthatókhöz hasonló helyzetek egyszerű, sematikus rajzaira számítunk.

b) Hány szemén van kötés a félszemű kalóznak?

Az egyik szemén.

c) Mire utal az alábbi internetes cím: „10 dolog, amit a gyerek születése után fél kézzel kell csinálnod”?

Az anya egyik kezében tartja gyermekét, így a másik kezével tud csak tevékenykedni.

Milyen tapasztalatból erednek a felsorolt kifejezések?

Páros testrészekről van szó, ezért a párt egészként értelmezzük, nyelvileg egyként jelenítjük meg.

d) Mi az angol megfelelőjük az alábbi szavaknak?

farmernadrág: *jeans*

rövidnadrág: *shorts*

harisnyanadrág: *stockings*

olló: *scissors*

fogó: *tongs*

(nap)szemüveg: *(sun)glasses*

Miben különböznek az angol alakok a magyar alakoktól? Miben közősek az angol alakok? Mi lehet ennek a magyarázata?

Az angol nyelvben más feldolgozási módot látunk. Nem az egységes egészként való megértés motiválja a nyelvi formát, hanem előtérbe kerül az, hogy az egész részekből áll, és a több résznek megfelelően ezt többes számú alak fejezi ki. Tehát az angolban többes számban állnak azok a szavak, amelyek olyan dolgokat jelölnek, melyeknek van két egyforma része (pl. a nadrágnak két szára van).

Nézz utána, milyen számú igealakokkal kapcsolódhat össze az angol *police* ('rendőrség') szó! Mi lehet ennek az oka?

Például: *The police have to follow strict rules [...]*

A *police* főnév mellett a többes számot kifejező ige azt mutatja, hogy a rendőrséget több személyből álló szervezetként értjük meg, és a folyamat (cselekvés) szereplőjeként az angolban több személyt gondolunk el. Ennek a feldolgozásnak az is következménye, hogy a *police* határozatlan névelőt sem kaphat (**a police*).

A) A 2. feladat rávezeti a diákokat arra, hogy a magyar nyelvben a páros testrészek, szervek neve egyes számban a párra mint egészre vonatkozik. Ezt ki tudják terjeszteni a két egyforma részből álló dolgok megnevezésére is a következő feladatrészt megoldásakor, lásd *nadrág, olló* stb. A magyarra vonatkozó tapasztalatot össze tudják vetni az angol nyelvvel, ahol a felsorolt dolgok közös jellemzője, hogy csak többes számú alakjuk van.

Emellett hasznos lehet, ha további, a diákok által tanult nyelvekből hozott példák is megfigyeljük a megismert jelenségeket.

B) A rajzolás az a) feladatban egyéni munka, ezután a rajzok összevetése először a padtárssal, majd osztályszinten történik. A feladat célja, hogy rámutasson arra, hogy a diákok valószínűsíthetően olyan embert rajzoltak, aki az egyik lábán áll. Azt lehet általánosítani, hogy a páros testrészek egészként, egyként vannak megértve nyelvileg, ez a kiindulópont, és ehhez képest a rész, az egyik tag nyelvileg *fél*-ként van kifejezve. Az a) feladathoz hasonló tapasztalatot adnak a b)–d) pontok is, a diákok pármunkában, padtársukkal dolgoznak, ezt frontális munkaformában közös megbeszélés követi.

C) Érdekes rákérdezni arra, hogy mire gondolnak, ha azt hallják, hogy *cseng a fülem, fáj a lábam* stb.; vagy a másik irányból: hogyan fejezik ki azt, ha például csak az egyik fülünk cseng, csak az egyik lábuk fáj stb. A *police* tapasztalatai kapcsán érdemes megfigyeltetni (kutattatni) azt, hogy az egyes számban álló magyar halmaznevek, illetve gyűjtőnevek milyen számú igékkel kapcsolódnak össze. Hasonló kutatásra ad lehetőséget a mennyiségjelzős szerkezet (pl. *két/sok/minden/az összes könyv/*könyvek*) számbeli egyeztetetlenségétől való eltérés is (pl. *minden körülmények között, XY összes műve*).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alapbeállítás és attól való eltérés nyelvi kifejezése
Javasolt munkaforma	egyéni munka, páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	üres lapok a rajzhoz
Tervezett időtartam	10–15 perc

3. Kontextusfüggő jelöltség

Milyen szituációban maradhat el, és milyenben kell megjelennie az *ő* személyes névmásnak az *Ő bántott!* mondatban? Találj ki két szituációt, mely szemlélteti a különbséget!

Bármilyen szituáció jó, ha a diák a magyarázattal érzékelteti az *ő* személyes névmás jelenlétének nyomatékosító szerepét. Például több lehetséges (a beszélőtől és a beszélőtársától különböző) személy közül az egyik kiemelése ('*ő*, nem valaki más közülük'); a beszélő és egy harmadik személy szembeállításakor ('nem én bántottam őt, hanem *ő* bántott engem').

A) A magyarban az igealak kifejezi az alany számát és személyét, ezért ha az alanyt valamilyen szó is jelöli, az nagyobb fokú kifejtésnek számít, és ennek általában van valamilyen motivációja. A feladat célja annak felismertetése, hogy ez a motiváció lehet a szereplő kiemelése, az alany nyomatékosítása. Kreatív megoldásként az is előfordulhat, hogy egy élő és egy élettelen fájdalom okozására is alkalmas résztvevője is van a jelenetnek. Ebben az esetben az *ő* : az közüli választás is indokolhatja a névmás alkalmazását.

B) Páros munkát javasolunk. A szituációkat a párok a közös megbeszélés során ismertetik egymással.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség kifejezés	a kifejtettség funkciói
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5–10 perc

4. Pollyanna hipotézis – Csak pozitívan!

a) Figyeld meg az alábbi részletben a tagadás és a fokozás eszközeit! Pozitív vagy negatív pólusú szó jelenti a kiindulópontot a szövegben?

Hiszen minden szó magában hordja az ellentétét is. Vegyük például a „jó” szót. Ha egyszer van egy olyan szavunk, mint a „jó”, ugyan mi szükség olyan szóra is, hogy „rossz”? A „nemjó” éppolyan megfelelő, sőt megfelelőbb, mert a „jó” tökéletes ellentéte, míg a másik szó nem az. Ha pedig a „jó” nyomatékosabb kifejezésére van szükség, mi értelmű annak, hogy egész csomó olyan, teljesen haszontalan szót használjunk, mint például a „kitűnő”, a „ragyogó” meg a többi hasonló? Ezeknek a jelentését tökéletesen fedi a „pluszjó”, vagy a „duplapluszjó”, ha még fokozottabb értelműre van szükségünk. (Orwell: 1984)

A pozitív szóhoz (jó) képest jelenik meg a negatív pólus; a jellemző, a tulajdonság alapbeállításhoz, összehasonlítás nélküli kifejezéséhez (jó) képest jeleníti meg a szerző a fokozást. A fokozás a normához képest nagy(obb) értéket/fokot, intenzitást jelöl, másfelől összehasonlítást (valamivel összevetve nagyobb fokot/mértéket/intenzitást).

b) Milyen toldalék szerepét töltik be a *plusz* és a *duplaplusz* szavak? Milyen összefüggés van a jelöltség/jelöletlenség és a gyakoriság között, ha a melléknevek alapfokú, középfokú és felsőfokú alakjait vetjük össze?

A fokjelekkel azonos szerepűek, lásd plusz 'középfok', illetve duplaplusz 'felsőfok'. A leggyakoribb, legegyszerűbb, ezért a jelöletlen az alapfok, ehhez viszonyítva határozható és alkotható meg a középfok és a felsőfok, mind a toldalékok, mind az adott szöveg esetében.

c) Gyűjts további szinonimákat (rokon értelmű szavakat) és antonimákat (ellentétes jelentésű szavakat) a *jó* melléknévhez! Figyeld meg, mennyiben fedik le az általad gyűjtött szavak jelentései a *jó* és a *rossz* melléknevek jelentését!

Megoldási lehetőségek:

a *jó* szinonimái: *megfelelő, helyes, korrekt, optimális, nagyszerű, remek, pompás* stb.

a *rossz* szinonimái: *silány, vacak, hitvány, borzalmas, tragikus, pocsék* stb.

Bármilyen egyéb megfelelő szinonima jó megoldás. Az elkészült lista bővíthető szinonimaszótárakból.

Ellentétes jelentésű párokat közöl a Magyar szókincstár²⁰⁷ és a Magyar ellentétszótár.²⁰⁸

d) Rendezetek vitát a következő órán! Az egyik csoport érveljen amellett, hogy a *kitűnő* és a *ragyogó* szavakra nincsen szükség, hiszen ezek jelentését tökéletesen lefedi a *pluszjó* és *duplapluszjó* szavak jelentése, a másik csoport cáfolja ezt, és érveljen a *kitűnő* és a *ragyogó* szükségessége mellett!

e) Osztályozd az alábbi mellékneveket annak az alapján, hogy azok pozitív vagy negatív pólusúak (értékjelentésűek)!

széles: pozitív

keskeny: negatív

ritka: negatív

sűrű: pozitív

vastag: pozitív

vékony: negatív

alacsony: negatív

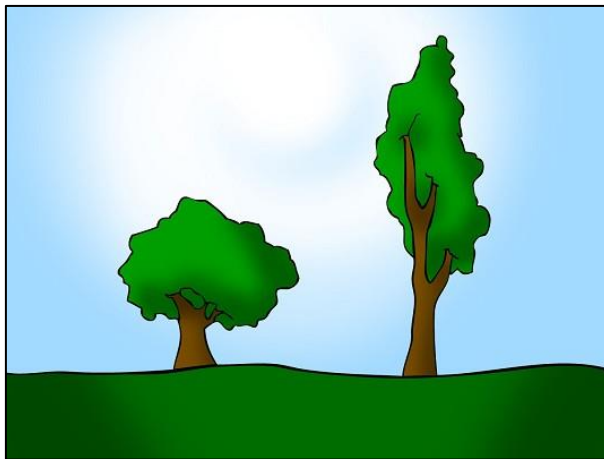
magas: pozitív

rövid: negatív

hosszú: pozitív

f) Hasonlítsd össze a képen látható fákat! Helyettesíts be mellékneveket az előző feladatban felsoroltakból az alábbi, hiányos mondatokba!

1. kép. Fák összehasonlítása

Megoldások:

A *jobboldali* fa kétszer olyan *magas*, mint a *baloldali* fa.

A *baloldali* fa lombkoronája kétszer olyan *vastag/nagy/széles*, mint a *jobboldali* fa koronája.

A *jobboldali* fa fele olyan *magas*, mint a *baloldali* fa.

A *baloldali* fa lombkoronája fele olyan *vastag/nagy/széles*, mint a *jobboldali* fa koronája.

Hasonlítsátok össze csoportokban a mondataitokat! A szópárokból a pozitív vagy a negatív pólust képviselő melléknevet választottátok?

²⁰⁷ Lásd Kiss 1999.

²⁰⁸ Lásd Temesi 2012.

Minden esetben a pozitív pólust képviselő melléknevet írják be a tanulók. Rákérdezhetünk arra, hogy magát a kiterjedést (dimenziót) hogyan nevezik meg főnévvel, hogyan kérdeznek rá (pl. *Milyen magas?* → *Mekkora a **magassága**/*alacsonyága?*). A diákok azt fogják látni, hogy válaszaikban a pozitív polaritású kifejezésből képzett főnevet használják, lásd *magasság, vastagság, szélesség*. Ez általánosítható más dimenziókra is (pl. *hosszúság* térben és időben is).

A) A feladat a fentebb részletezett Pollyanna hipotézis körébe tartozó jelenségeket mutatja be a tanulóknak (a hipotézis nevét nem szükséges említeni). Ugyanakkor a hipotézis neve is érdekes lehet, ha a diákok ismerik az *Élet játéka* című könyvet,²⁰⁹ a név ugyanis a történet főszereplőjére, optimizmusára utal.

B) Az a)–b) feladatok megoldása egyéni munkában történik, a c), e) és f) feladatok esetében lehet páros munkában is dolgozni. Minden feladatot a tapasztalatok közös megbeszélése követ.

A d) feladatot érdemes kis létszámú, fakultációs osztályban végrehajtani. A feladatrészt megoldása csoportmunkában zajlik. A csoportok érveket gyűjtenek a feladat szövegében meghatározott állítás mellett, illetve ellen, majd érveiket egy, a tanár által irányított vitában ismertetik egymással. Ha az osztály túl nagy létszáma miatt nem oldható meg két, alacsony létszámú csoport kialakítása, akkor több csoport is gyűjthet érveket, a vitában pedig minden csoport részt vehet.²¹⁰

C) Lásd a megoldásokat a feladatoknál.

A b) feladatrésznél a gyakoriság megjóslása mellett érdemes megvizsgálni, hogy mit mutatnak a korpuszok gyakorisági adatai. Ehhez az MNSZ ajánlható, mert ez kiszámolja a keresett kifejezés gyakorisági mutatóját is, a mutató pedig pontos összevetést tesz lehetővé. A használata regisztrációt igényel. A kereséskor a korpusz mérete 187644886 szó volt. A kereséssel nyerhető találatok száma és gyakorisági mutatója így alakul:

jó – találatok száma: 154097 (821,22 / millió szó)

jobb – találatok száma: 47980 (255,70 / millió szó)

legjobb – találatok száma: 27879 (148,57 / millió szó)

Ajánlható az MNSZ2 és a letölhető²¹¹ vagy böngészhető²¹² gyakorisági lista is.

A d) feladatrészhöz nem adhatók meg konkrét válaszok. A vita színvonalát tudjuk értékelni. Előzetesen adhatunk szempontokat a vitázáshoz, megállapodhatunk a vita levezetésében és értékelésében. Ehhez jól használhatók a disputaprogram anyagai.

Az e) megbeszélésénél a melléknév típusjelentése alapján kell döntést hozni. Amint azt mérlegeljük, hogy milyen dolgokkal kapcsolatban kedvező az adott jellemző, milyen dolgokkal kapcsolatban kedvezőtlen, úgy elmozdultunk az általános, absztrakt, sémaszintű értékjelentéstől. Jó módszer, ha az egymást feltételező poláris párok együttes vizsgálatára alapozzuk a döntést. Ettől eltérhet, akár jelentősen is az, hogy az adott melléknév milyen

²⁰⁹ Eleanor H. Porter: *Az élet játéka*. Szent István Társulat, Budapest, 2012.

²¹⁰ A vitázás, a disputa szakirodalmához lásd Hunya 1998, Szálkáné Gyapay 1999: 141–157.

²¹¹ <http://metashare.nytud.hu/repository/browse/hungarian-word-frequency-list/c1e16f3aaaaf11e3aa7c68b599c26a0615bcb16635874754bcf6b5717986c02e/>

²¹² <http://corpus.nytud.hu/cgi-bin/mnsgyak>

főnevekkel kapcsolódik össze a szövegekben (ez az ún. preferencia visszahat a melléknév séma szintű jelentésének szerveződésére is). Így lehetséges az, hogy az értékjelentés a használatban megváltozik. Például az *irtó* negatív értékjelentése fokozó szerepben semlegesítődött, 'nagy fok, intenzitás' jelentéssé változott (vö. *irtó rossz, irtó jó*).²¹³ Erre a témára érdekes kutatást is lehet tervezni,²¹⁴ mivel a diákok nyelvhasználatában elég gyorsan avulnak el a divatos intenzitásjelölő kifejezések. Miből lesznek, a kifejezések hogyan változnak a jelentésváltozással összefüggésben; hogyan, kik között, milyen körben terjednek; hogyan hatnak stb.?

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	értékjelentés, poláris ellentét, pozitív alapbeállítás
Javasolt munkaforma	egyéni munka, páros munka, csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc (d) feladatra akár egy egész tanórát is szánhatunk, az érvgyűjtésre nagyjából: 15 perc szükséges, a vita 15–20 percet vesz igénybe, a tapasztalatok összegzése 5–10 perc)

²¹³ Lásd Székely 2007.

²¹⁴ Vö. Kugler 2014b.

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A diákokat vélhetőleg különösen érdekli a kérdés: az ember érzelmi viselkedése és figyelme számára meghatározható-e valamilyen pozitív vagy negatív beállítódás. Mindenki tapasztalja, hogy a drámai hírek nagyobb hatással vannak ránk, mint a semlegesek vagy a pozitívak; kísérletek igazolják, hogy az az élmény, amelyhez negatív érzelmek kapcsolódnak, igen erősen bevésoódik, és hasonló helyzetben könnyen előhívhatóvá válik. Más kísérletek azonban a pozitív pólusnak az emberi viselkedést átható érvényesülését támogatják, és jelentős mértékben a nyelvi viselkedés megfigyelésére épülnek. Az is felvetődik, hogy a pozitív és a negatív eltolódás az ember kognitív működésének más-más aspektusaihoz kötődik: ha az embert mint sérülékeny biológiai rendszert nézzük, inkább a negatív eltolódást látjuk; ha az embert mint szimbólumalkotó társas lényt nézzük, inkább a pozitív eltolódást ismerjük fel.

A figyelmi, érzelmi működést befolyásoló nyelvi tényezők megismerése hozzásegít az emberi viselkedés jobb megértéséhez, nélkülözhetetlen a kritikai gondolkodás fejlesztéséhez. A nyelvben megfigyelhető pozitív eltolódás összefügg azzal, hogy az ember együttműködő lény, tudatában van annak, hogy egyszerre individuum, és egyszerre a közösség része, lényegi aspektusaiban ugyanúgy, mint az emberi közösség bármelyik másik tagja. A nyelvi tevékenység feltétele az egymásra figyelés, az önkifejezés mellett egymás megértésének a szándéka. Ugyanakkor a nyelv testesült, a negatív pólusú, sokszor alapjelentésükben fenyegető dologra vonatkozó intenzitásjelölők hatáskeltő ereje egyértelműen jelzi, hogy az érzelmi működésben kimutatott negatív eltolódás a nyelvi tevékenységben is megnyilvánul.

2. Nyelvészeti háttér

2.1. A duális feldolgozás és a nyelvi polaritás

A nyelvi polaritás tapasztalati alapú jelenség, azzal függ össze, ahogyan az elme a világot feldolgozza. Az 'én' kifejezés a világot feldolgozó, körülhatárolt individuumra vonatkozik, a feldolgozás a társas meghatározottság mellett is egyéni. Az individuum (a szelf) kialakulása feltételezi a megkülönböztetést mindentől, ami az individuum határain kívül van akkor is, ha az egész részeként gondolkodik az egyén magáról. Természetesen olyan egésről vagy egységről van szó, amelyben a részek nem össze vannak rakva, hanem funkcionálnak az egészben. Mindenki saját testéhez kötött tapasztalatokat szerez, ezeket saját elméjében tárolja és manipulálja. Az elme a világot duálisan dolgozza fel. Az elme kategorizálja, (összetartozó) részekre bontja (analizálja) a világot, a kategóriákat összehasonlítás révén alkotja meg. A kategorizációt ugyanakkor a társas térben közösségre hagyományozódó minták is meghatározzák. A kategóriák nyelvi kifejezése, szimbolizációja azt a lehetőséget adja meg, hogy aktuális tapasztalat nélkül tudjunk vonatkoztatást tenni a világ megértett dolgaira; hogy elkülönülten is tudjuk konceptualizálni és szimbolizálni az észlelés számára szorosan összetartozó vagy egységes dolgokat. Például tudunk beszélni édes ízről, de aktuálisan mindig valaminek az ízét tapasztaljuk meg – nagy egységben egyéb érzékekkel (tapintás-, szagélmény), az ÉDES kategória ezekből a tapasztalatokból sematizálódik.²¹⁵

²¹⁵ Lásd Szilágyi 1996.

„A dualisztikus gondolkodás annak jól begyakorolt módja, hogy összehasonlítás révén tegyünk szert tudásra. Valamilyen okból ha az ember összehasonlítja és osztályozza a dolgokat (azaz megítéli őket), akkor szinte mindig arra a következtetésre jut, hogy az egyik jó, a másik pedig kevésbé jó, sőt rossz. [...] szinte automatikusan a lent vagy fent, kint vagy bent, ellenem vagy velem, helyes vagy helytelen, fekete vagy fehér, meleg vagy heteró, jó vagy rossz mintáihoz folyamodnak.”²¹⁶

Az összehasonlítás eredményeként előálló hasonlóság : különbség, ellentét, a **pozitív és a negatív pólus** értelmezhető a nyelvi kifejezésben is. Érdemes felfigyelni arra, hogy a *pozitív* és *negatív* a természetes sorrend, ezért szerepelt így az előző mondatban, ugyanabban a mondatban a *negatív és pozitív* szerkezetet szokatlannak tartottuk volna.²¹⁷ Például, ha az embereket arról kérdezik, hogy melyik a pozitív, a *keskeny* vagy a *széles*; a *hosszú* vagy a *rövid*; a *lassú* vagy a *gyors*; a *hideg* vagy a *meleg*; a *fent* vagy a *lent*, akkor nagyon nagy egyetértés mutatkozik abban, hogy a pároknak a *széles*, a *hosszú*, a *gyors*, a *meleg* és a *fent* tagja a pozitív.²¹⁸ Ez azt jelenti, hogy a konkrét helyzetektől (amelyekben egy bizonyos dolog széles, hosszú, gyors, meleg, illetve egy bizonyos dolog egy fenti helyen van) függetlenül is pozitív értéket rendelünk ezekhez a kifejezésekhez. Képesek vagyunk a bizonyos szempontból hasonló, más tekintetben eltérő helyzetek között különbséget tenni, tehát tudjuk, hogy a meleg kabát nagyon jó télen, de nagyon rossz volna nyáron, és ugyanakkor képesek vagyunk arra is, hogy a *meleg* kifejezéshez a *hideg* viszonyában a pozitív értéket rendeljük. A polaritás tehát a tapasztalatokból sematizálódik, és a kifejezés jelentésének a részévé válik.

Hogyan függ össze a sematizálódott polaritás a tapasztalattal, ha a hideg és a meleg tapasztalatunk hol pozitív élmény, hol pedig negatív? Az emberi szervezet működése szempontjából hol az egyik a jó, hol a másik, és mindkettőből a túlzás, a túl magas vagy a túl alacsony hőmérséklet a veszélyes, és ezért rossz.²¹⁹ Nyilvánvaló, hogy a hőszabályozás a külső környezet és a szervezet viszonyainak dinamikájában optimalizálásra törekszik. De az is nyilvánvaló tapasztalat, hogy a nagy energiával felmelegített dolgok „maguktól” kihűlnek, például a forró víz a tűzről levéve egyre kevésbé forró, maga a tűz is kihűny, ha már nem táplálja a tűzifa, még a láva is hideg kővé válik idővel. A kihűlést a hétköznapi tapasztalatban úgy dolgozzuk fel, mintha a folyamat magától történne, nem gondolunk úgy a forró/meleg anyag környezetére, például a levegőre, hogy az energiát fordítana a hűtésre. Az élő emberi szervezet meleg, a „hűlt tetem” kifejezés az élettelen testre vonatkozik. Az eleve hideg dolgokról, például a jégről, a kövekről azonban úgy gondolkozunk, hogy azok „maguktól”, valamilyen (számunkra is érzékelhető) energiaforrás nélkül nem melegszenek fel. Amikor elkülönítjük a hideget és a meleget, vagyis a kisebb és a nagyobb energiájú, az inkább passzív és az inkább aktív jelenséget a hőtapasztalatunkban, akkor kettősséggé bontunk fel valamit, ami egyszerre kettő és egy: a meleg értelmezhetetlen a hideg nélkül, és fordítva (a két szélső érték között pedig természetesen átmeneti sáv van, nincs éles határ a pólusok között). Mint a példából is látható, a pozitív pólus alapvetően a nagyobb energia, nagyobb aktivitás tapasztalatával, a negatív pólus pedig a kis(ebb) energia, alacsonyabb fokú aktivitás, illetve a passzivitás tapasztalatával kapcsolódik össze. Ez az energiaviszony analóg módon alkalmazható elvontabb viszonyokra, például a „jó vagy rossz” (sematikus) értékelésre.

²¹⁶ Rohr 2012: 185.

²¹⁷ Ehhez a témához a feladatoknál javasolunk kutatási projektet.

²¹⁸ Lásd Osgood 1980.

²¹⁹ Lásd Péter 1991.

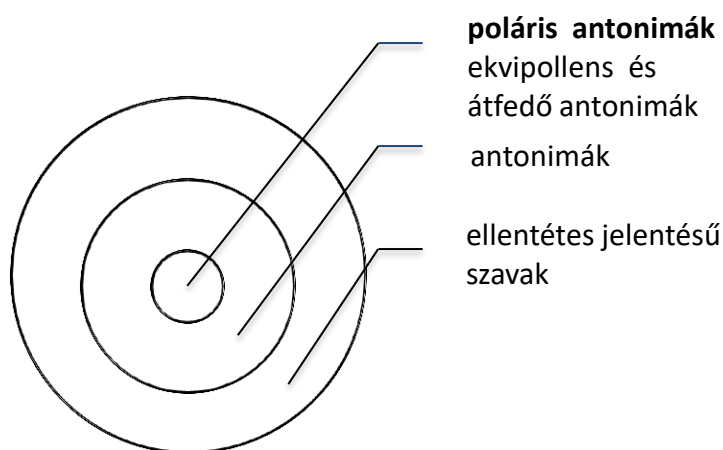
A kettősség és az egység értelmezésével érdemes azonban ennél behatóbban foglalkozni, és nagyon hasznos volna más műveltségterületek szempontjainak az alkalmazásával polaritás projektet készíteni. Míg a fizikai térben nincs jelentősége annak, hogy melyik pólust nevezzük pozitívnak, melyiket negatívnak, a szimbolikus térben nagyon is van, és ez motiválja a természetismeret fogalmait is. Például bárhol élünk is ezen a bolygón, úgy modelláljuk a földgömb segítségével, hogy az északi sarkkör fent van, a déli lent. Az égtájak szerinti tájékozódás meghatározó az ember számára a tér feldolgozásában, ez földi és emberi perspektívából jött létre (nem például a Földet az univerzum más pontjáról, „kívülről” szemlélő konceptualizáló kiindulópontjából).

2.2. Az ellentét nyelvi kifejezése²²⁰

Az ellentétes jelentéssel kapcsolatban mindenkinek van tapasztalata és gyakorlati jellegű (implicit) nyelvi tudása.²²¹ Az ellentét mint nyelvi kifejezések közötti szemantikai viszony nem hiányzik egyetlen iskolai nyelvtankönyvsorozatból sem. (De vajon mit mond a szülő vagy a tanár a hatodikos gyerekeknek, ha az megkérdezi, hogy jó példa-e ellentétes jelentésű szavakra, hogy *kocsi* és *bicikli*, mert *anya kocsival megy dolgozni, apa meg biciklivel*?) A jelentőséggel kontrasztban: az antonímia a szemantikai kutatásoknak eléggé elhanyagolt területe.²²³

A nyelvi kategóriák természetes, mindennapi kategorizációs eljárások révén jönnek létre, ezért adekvát leírásuk is ezzel analóg kategorizációval valósulhat meg hatékonyan.²²⁴ Az ellentétessegen belül a szűkebben értelmezett antonímia kategóriája is prototípushatást mutat.²²⁵

9. kézikönyvára. Az ellentétes jelentésű szavak főbb típusai

²²⁰ Ez a pont a Jelentés és Nyelvhasználat folyóirathoz (2018-ban) benyújtott tanulmányból származik (Kugler Nóra: A poláris kontraszt, a prototipikus antonimák kognitív nyelvészeti vizsgálatának megalapozása).

²²¹ Lásd Cruse 1986: 197, 2015: 153.

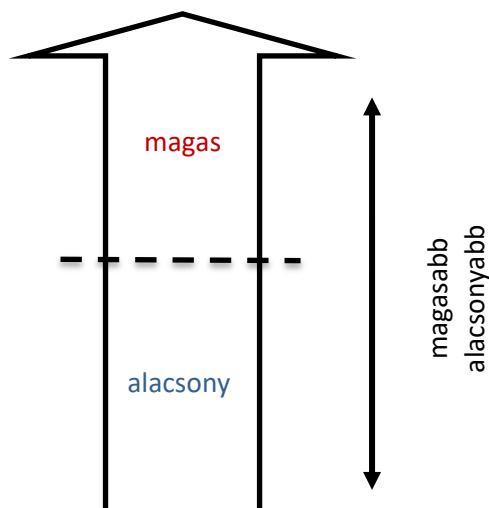
²²³ Péter Mihály munkáiban az antonímiával kapcsolatos nagyon értékes meglátások olvashatók (Péter 1991, 2005: 86–96); a közelmúltban megjelent a témában tanulmánykötet (Gecső–Szabó 2017), a Magyar ellentétszótár (Temesi 2012) elméleti bevezetője (Kicsi 2012) összefoglalja a szakirodalomban fellelhető főbb megközelítéseket, kategorizációs eljárásokat.

²²⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 114–129.

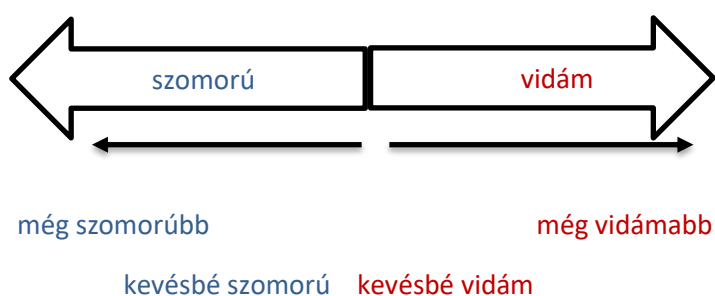
²²⁵ Lásd Cruse 2015: 155.

A centrális csoportokat a szakirodalom általában három (az alábbi ábrákkal szemléltetett) kategóriaként mutatja be.²²⁶

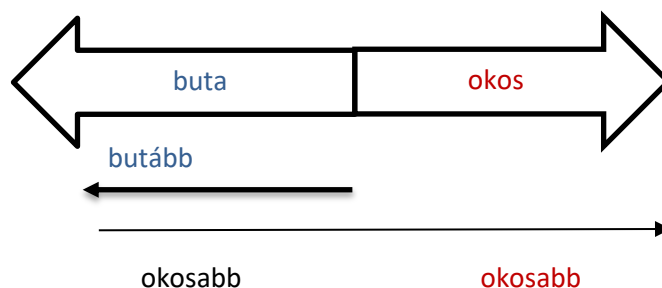
10. kézikönyvára. A szűk értelemben vett poláris antonimák (*magas – alacsony*)

11. kézikönyvára. Az ekvipollens antonimák (*vidám – szomorú*)

12. kézikönyvára: Az átfedő antonimák (*okos – buta*)

²²⁶ A kategóriák Cruse (1986)-ból és (2015)-ből származnak, az ábrázolás a szerző [KN] munkája.

A tudományos kategorizáció szempontjából különös jelentősége volt annak, hogy 1) értelmezhető-e a nulla az antonimák modelljében, 2) és ha igen, attól egy irányban (10. ábra) vagy két irányban képzeljük-e el az eltérést (11. és 12. ábra), azaz a pozitív és a negatív tartomány értékeinek a növekedését; valamint hogy 3) az egyik pólus tagadása implikálja-e a másik állítását (12. ábra).

A hétköznapi nyelvi tevékenységben a fenti elkülönítés szempontjai nem tűnnek elég jelentősnek a hasonlóságokkal összevetve. Olyan konstrukciókban is előfordulnak ezek a kifejezések, amelyek a szakirodalom szerint az általuk képviselt alcsoportra nem jellemzőek.

(1) Erről szól ez a *szomorú-vidám* történet. (Google)²²⁷

(2) Jakab Gusztávné ufója *egyszerre vidám és szomorú*. (MNSZ)

(3) Az okos is *butább*, mint az egyszerű ember? (MNSZ)

A természetes világmegértés szempontjából is vannak kiemelkedő jelenségei a poláris viszonyoknak, de ezek inkább a skalaritás, a középpont és a határ.²²⁸

A fogalmi és a nyelvi konstruálásban egy egészet (például a hőérzetet mint tapasztalatot) felbontunk a percepció szalienciának megfelelően a szélső értékek által jól megragadható, kontrasztos részekre. A részek nem szét vannak szedve, illetve össze vannak rakva (a mechanikai szerkezetek mintájára), hanem a biológiai rendszereknek megfelelően alkotnak egészet. A percepció szaliencia motiválja a polaritás központi jelentőségét a szemantikai szerkezetben, és eredményezi a szemantikai orientációt.

Ezért a fenti, hagyományosan elkülönített csoportosítást nem ajánljuk megtanításra. Egyszerűbb a családi hasonlóság alapján erős összetartozásban, az ellentétes jelentésű szavak centrumaként kezelni a fenti három csoportot, és az egyszerűség kedvéért poláris antonimaként vagy **poláris ellentét**ként hivatkozni rájuk. A *poláris* jelző arra utal, hogy a kifejezések polaritása kontextuális megerősítés nélkül, a sémaszintű fogalmi szerkezet alapján is felismerhető, és a nyelvre vonatkozó gyakorlati tudás alapján az ellentétes pólus egy produkciós helyzetben könnyen (a begyakorlottság nagy fokán) előhívható.

A pozitív pólust képviselő kifejezések mind a példánygyakoriságuk alapján, mind a kollokációs potenciáljuk alapján kiterjedtebb használatúak a negatív pólushoz viszonyítva.²²⁹ Ennek következménye, hogy általában (de nem kivétel nélkül) a nyelvelsajátítás során előbb jelentkezik a pozitív kifejezés, mint a negatív pólusú pár.

2.3. A polaritás a morfológiai és a szintaktikai műveletekben

A szóképzésben a negatív affixumok általában a pozitív kifejezésekhez kapcsolódva hozzák létre a negatív kifejezést (pl. *happy : unhappy; sad : *unsad; boldog : boldogtalan; szomorú : *szomorútlan; glücklich : unglücklich, traurig : *untraurig*;²³⁰ *далеко 'messze' : недалеко 'nem messze'; близко 'közel' : *неблизко*;) és csak ritkábban fordítva (pl. *broken : unbroken; ?álnoktalan, ?félénktelen, ?ébertelen*.²³¹

²²⁷ <http://tinyurl.hu/71Oq/> (2018.04.22.)

²²⁸ Vö. Eliade 1987: 30kk., Szilágyi 1996: 33–36.

²²⁹ Boucher–Osgood 1969, Osgood 1980.

²³⁰ A nyelvészeti munkákban megcsillagozva, a szótárakban nincs, de van rá 150 Google-találat (pl. *Viel zu untraurig. Wenn ich kran untraurig bin; untraurig-zutraulich*).

²³¹ Lásd H. Varga 81–4; a kérdőjeles alakokra a szerző csak egy-egy szótári adatot talált.

Nemcsak a tagadóképzős és tagadószerű tagadás, hanem a burkolt tagadás (pl. *lassú* 'nem gyors') esetében is lassabban dolgozzuk fel a kifejezést, mint a pozitív párt, tehát a bonyolultságot nem csak a hosszúság okozza.²³²

A mondat típusokon belül alapvető kategória a nyelvekben a pozitív (állító) és a negatív (tagadó) mondat. A magyarra vonatkozóan a tagadás nagyobb jelöltségét részletesen tárgyalja az Osiris Nyelvtan mondattani fejezete.²³³

„Az alábbi példák megmutatják, hogy ugyanazon folyamattípus egy példányának az előhívása különféle közlési aktusokba ágyazódhat.

- (2) a. János elutazott Párizsba.
b. János elutazott(-e) Párizsba?
c. János NEM utazott el Párizsba.
d. Ki utazott el Párizsba?
e. JÁNOS utazott el Párizsba.
f. Utazz el Párizsba!
g. Mennyei elutaztak Párizsba!
h. Bárcsak elutazhatnék Párizsba!

A fenti mondatok mindegyike tartalmazza az elutazik ige egy személyragozott alakját, ezért jelentésszerkezetük része az ELUTAZÁS egy lehorgonyzott példányának az ábrázolása. Ugyanakkor a közlési funkció szempontjából különböző sémákat valósítanak meg: például a (2a), (2c) és (2e) a kijelentő mondat, a (2b) és (2d) a kérdő mondat, a (2f) pedig a felszólító mondat típusához tartozik. Van azonban valami, amit a séma-megvalósulás modellel nehéz volna megragadni. Ez nem más, mint hogy a különböző közlési aktusokat kifejező mintázatok nem egyenértékűek a nyelvi rendszer szerveződésében: létezik egy központi típus, amelyhez viszonyítva a többit elhelyezzük és értelmezzük. Ez a központi típus a **semleges pozitív kijelentő mondat** (a kijelentő mondat egyik fajtája), amelyet a (2a) példa képvisel. A következőkben sorra vesszük e típus fő tulajdonságait, és megindokoljuk, miért érdemes a mondat típusok rendszerében központi elemnek, prototípusnak vagy rokon (de nem teljesen azonos) értelemben „alapbeállításnak” tekinteni.

A *János elutazott Párizsba* a **polaritása** szempontjából pozitív (állító), szemben a *János NEM utazott el Párizsba* mondattal, amely negatív (tagadó). Ez a két érték nem egyenrangú, hanem a pozitív pólus az elsődleges, domináns, amelyhez képest a negatívát eltérésként értékeljük. Ennek tapasztalati alapja, hogy az észlelést egyértelmű pozitív beállítódás jellemzi. Azt látjuk, ami a látómezőnkben **van**, nem pedig azt, ami **nincs** – egy negatív szituáció sohasem lehet észlelet, szenzomotoros tapasztalat, hanem csak (az előzetes elvárások és az észlelet összehasonlításából származó) értelmezés. Mivel a testünkhöz, érzékszerveinkhez kötött észlelésünk lényegi szerepet játszik egész kognitív működésünkben és így társas nyelvi tevékenységünkben is, a pozitív beállítódás a nyelvi rendszerben is érvényesül.

A funkció és a forma oldalán egyaránt azt látjuk, hogy a tagadó mondat az állító mondatra épül, annak rendszerbeli meglétét feltételezi. A (2c) tartalmazza az összes, (2a)-ban előforduló elemet (*János, el, utazott, Párizsba*), hiszen ugyanazon folyamat

²³² Lásd Osgood 1980.

²³³ Lásd Imrényi–Kugler 2017.

megvalósulását tagadja, mint amelyet a (2a) beszélője tényként kezel. Ugyanakkor a tagadó mondatban megjelenik egy külön morféma, a tagadószó is, amelynek szerepe az állító funkciótól való eltérés jelölése. Az állító funkció egyszerűbb, könnyebben feldolgozható és gyakoribb, ezzel összefüggésben a formai oldalon jelöletlen. A nyelvi gazdaságosság igénye, illetve a forma és a jelentés közötti ikonikus összefüggés (minél összetettebb a jelentés, annál összetettebb a forma) motiválja, hogy azt kell külön nyelvi eszközzel megjelölni, ha a gyakoribb és egyszerűbb funkciótól eltérünk.

Egy két- vagy többtagú rendszernek azt a tagját, amely a legegyszerűbb fogalmi szerkezetű, legkönnyebben feldolgozható, formai oldalon pedig jelöletlen, a továbbiakban **alapbeállítás**nak hívjuk. (Az alapbeállítás kiindulópontot jelent a további rendszertagok feldolgozásához, amelyek hozzá képest összetettebb fogalmi szerkezettel rendelkeznek, és ezt valamilyen speciális formai megoldás jelöli. A jelölési mód lehet egy külön morféma (pl. a tagadószó), de az alapbeállítás szerinti szórendtől vagy prozódiaétól való eltérés is.) Az alapbeállítás fogalma a prototípushoz hasonlóan egy hálózat központi elemére és ennek a tulajdonságaira vonatkozik. A különbség a kettő között, hogy míg a prototípus esetében a központi elemhez való **hasonlóságot** értékeljük ki, és ez alapján egy kiterjesztett kategóriához jutunk, addig az alapbeállítás terminust akkor alkalmazzuk, ha a központi elemtől való eltérés, az elemek közötti **kontraszt** (és ezáltal a kategória kisebb kategóriákra való tagolódása) áll a figyelem előterében. Mivel azonban a hasonlóság és az eltérés ugyanannak az éremnek a két oldala, a két műszó bizonyos kontextusokban felcserélhető.”²³⁴

3. A feladatok részletes leírása

1. Arcok harca

Készítsetek csoportban három montázst vagy fényképet:

1. közömbös arc kifejezésű emberek között egy szomorú arcú
2. közömbös arc kifejezésű emberek között egy agresszív arc kifejezésű
3. közömbös arc kifejezésű emberek között egy vidám arcú

Teszteljétek tanuló társaitok körében, hogy melyik „kilógó” arcot találják meg (leg)gyorsabban! Értelmezzétek a kapott eredményt!

A) A kísérlet célja az emberi figyelem működésének vizsgálata. Ha jellemző különbség tapasztalható a felismerés idejében, az azt mutatja, hogy a szomorúság (negatív érzelmi állapot), az agresszivitás (negatív és fenyegető érzelmi állapot/viselkedés) és a vidámság (pozitív érzelmi állapot) nem egyformán feltűnő az emberi észlelés számára. A kísérletet 1988-ban publikálta Hansen és Hansen.²³⁵ Művek sora hivatkozik erre a kísérletre úgy, mint a negatív eltolódás bizonyítékára, holott nem a negatív érzelmek szalienciáját, hanem az agresszív, fenyegető feltűnőségét igazolta (a nagy intenzitás és a negativitás együttesen kiemelkedő hatását bizonyította) az észlelésben.²³⁶

²³⁴ Imrényi in Imrényi–Kugler 2017: 669–671.

²³⁵ Hansen–Hansen 1988.

²³⁶ A negatív eltolódás kutatásához Jing-Schmidt (2007) angol nyelvű cikkét ajánljuk.

B) A kísérlet megfelelő és etikus lebonyolításáért a tanárnak kell vállalnia a felelősséget. A kísérlet célja a megfigyelés, az adatgyűjtés, a magyarázatkeresés, nem következtetések levonása vagy általánosítás.

Mivel a megtalálандó arc helye befolyásolhatja az időt, érdemes ugyanazt az elrendezést használni mindhárom képnél, és minden kísérleti személynek csak egy képet mutatni (ha többet mutatnánk, akkor az elsővel már „megtanítottuk” a helyet, ami csökkenti az észlelési időt).

Tesztelhető a pozitív és a negatív tartalom memóriára gyakorolt hatása is, például ha a kép eltérő helyein vannak a különböző (nem semleges arcok), akkor a kép megtekintése, az arcok megtalálása után (mondjuk) egy órával, majd egy nappal (esetleg egy héttel is) kérhetjük, hogy rajzolják be az arcok helyét a képnek megfelelő méretű és formájú keretbe.

Nyelvi kifejezésekkel ez megvalósítható úgy, hogy egy hírblokkot meghallgatva, kérdésekkel ellenőrizzük, mire emlékeznek, mire nem. Ennél a kísérletnél is azonos „helyen” kell lennie az összehasonlítandó elemnek, mert a memóriaműködés a sorrendre is érzékeny, továbbá azonos terjedelmű és nehézségi fokúnak kell lennie az összehasonlítandó résznek.

C) Hansen–Hansen (1988) alapján arra számítunk, hogy az agresszív arcot gyorsabban fogják felismerni, mint ugyanolyan környezetben a másik kettőt.

Az értelmezéshez érdemes azt is figyelembe venni, hogy az észlelési és nyelvi kifejezést nem működtető tesztek más eredményt hozhatnak, mint azok, amelyekben nyelvi szimbólumokat kell alkalmazni, vagy ezek alkalmazása várható az észlelés során, és az adatközlők eltérő nyelvi konceptualizációval hajtják végre a feladatot.²³⁷

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	észlelés, negatív vagy pozitív eltolódás
Javasolt munkaforma	kísérlet (projekt)
Szükséges előkészület, eszköz	képek, mérőeszköz, a kutatáshoz szükséges dokumentáció
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

2. „Valós” és „nem valós” ellentét

a) Pólusok

Nevezzétek meg az alábbi szavak ellentétes párját!

1. éjjel – nappal (bináris, a határ nem éles, van átmenet, vö. szürkület, hajnal)
2. fekete – fehér (bináris, a köztes tartomány a szürke)
3. hideg – meleg (skaláris, vö. *hidegebb*, *melegebb*; a köztes tartomány a langyos)
4. jó – rossz (skaláris, vö. *jobb*, *rosszabb*; a köztes tartomány a semleges/neutrális, „se nem jó, se nem rossz”)
5. kinn – benn (bináris)
6. boldog – boldogtalan / szomorú / bús (skaláris, vö. *boldogabb* – *kevésbé boldog*, *szomorúbb*, *boldogtalanabb*; a köztes tartomány az egykedvű)

²³⁷ Például Lera Boroditsky és szerzőtársai kísérleteiben (a közel–távol hatás szempontjából az arcfelismerés eredménye épp ellentétes volt a nyelvi kifejezés eredményével; más a színelismerés eredménye, ha a színek eltérő feldolgozását végzik el a különböző nyelvek beszélői, míg azonos, ha nincs nyelvi különbség), lásd Winawer et al. 2007.

7. vidám – szomorú (skaláris, vö. *vidámabb, szomorúbb, boldogtalanabb*; a köztes tartomány az egykedvű)
 8. sötét – világos (skaláris)

Megoldásaitokat vessétek össze!

Vizsgáljátok meg, hogy a párok binárisak (a pozitív és a negatív kizárja egymást, nincs folyamatos átmenet) vagy skalárisak-e (mind a pozitív, mind a negatív fokozatokban képzelhető el, és a kettő között folyamatos az átmenet)?

Van-e szavunk a pozitív és a negatív közötti tartományra?

b) Párok

Párosítsátok az első oszlopban lévő szavakat a második oszlopban lévőekkel!

Várható párosítás:

apa	–	anya	[CSALÁD keret]
kutya	–	macska	[HÁZIÁLLAT keret]
fiú	–	lány	[EMBER/ÉLETSZAKASZOK keret]
éhes	–	szomjas	[TÁPLÁLKOZÁS keret]
sós	–	édes	[ÍZLELÉS, TÁPLÁLÉK keret]

Minek az alapján végeztétek el a párosítást?

A tudáskeret (fogalomkör) alapján szorosabban összetartozó fogalmak között létesítenek kapcsolatot. Bár mind az APA, ANYA, FIÚ, LÁNY beletartozhat a CSALÁD keretbe, az utóbbi kettő nem helyezi előtérbe ezt a relációt, az első kettő azonban igen (egy személy csak akkor tartozik az APA vagy ANYA kategóriába, ha van gyermeke; a FIÚ és LÁNY esetében a 'fiatal (hímnemű vagy nőnemű) személy' van a centrumban, a családi relációk a háttérben maradnak).

Egymás ellentétei-e a pár tagjai?

Az összetartozás mellett van olyan szempont, amely alapján szembeállíthatók: az ízek kontrasztja (sós – édes); társadalmi nem (apa – anya; fiú – lány); ellentétes értelmű jelzések, általában nem összeillő viselkedés, konfliktus gyakori tapasztalata, ez nyelvileg is konvencionálódott (kutya – macska, vö. *kutya-macska barátság*); a tápláléktípusok halmazállapota alapján szilárd – folyékony megkülönböztetés, ennek az alapján az ezekkel kapcsolatos szükséglet állapotának a megkülönböztetése (éhes – szomjas). Mivel a kontraszt valamilyen szempontból fennáll, lehet ellentétesnek tekinteni a viszonyokat, így a szavak jelentését is.

Lehet-e őket az a) feladathoz hasonlóan értelmezni (bináris, skaláris ellentét stb.)? **Nem.** Abból, hogy valami nem sós, nem következik, hogy édes volna, vagy az íz a semleges, határtartományba esne stb.

A) A gyakorlat alkalmas arra, hogy az ellentétesesség többféle esetét megfigyeljük. Látható, hogy a két kifejezéscsoport között jelentős a különbség, de a csoportokon belül is változatosság figyelhető meg.

B) Kiegészítés, tesztelés (pl. fokozható-e a kifejezés), kategorizálás (a prototípuselv alkalmazását ajánljuk) csoportmunkában, megbeszélés vegyes csoportokban.

Továbbfejlesztési lehetőség: Érdekes a párok esetében a nyelvi kifejezések sorrendjére is odafigyelni. A polaritás és a szórend összefüggésében általánosnak tűnik az, hogy a sorrendet a pozitív–negatív mintázat határozza meg²³⁸ (lásd inkább *jó vagy rossz?*, mint *rossz vagy jó?*, *élet-halál kérdése*, **halál-élet kérdése*; *szerves : szervetlen*), és ezt a pozitív kitüntetett szerepe motiválja. De kérdés, hogy akkor mi a magyarázata annak, hogy van *hideget-meleget*, *éjjel-nappal* stb., ellentétes sorrendű szerkezet is? Természetesen a polaritás által motivált sorrend nem szabály, amely determinisztikusan érvényesülne, csak tendencia, a polaritás egy motiváló tényező; azt érdemes feltételezni, hogy más tényezők is lehetnek, ezek magyarázzák az eltérő sorrendet. Ennek feltárására érdemes kutatást végezni.²³⁹

C) Lásd a feladatnál, az értelmezéshez szükséges információkat a Nyelvészeti háttérnél (2.2.).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	ellentétes jelentésű szavak , poláris ellentét, bináris és skaláris kontraszt, fokozatiság, kategorizáció, a kategóriák közötti határ jellege, prototípuselvű kategorizáció
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc

3. Dualitás a tudományban és a mindennapi beszédben

a) Változatok a polaritásra

Dolgozzatok csoportokban! Válasszatok egyet a következő tudományok közül: fizika, biológia, kémia, földrajz, történelem, filozófia, matematika!

Vizsgáljátok meg, hogy az adott tudományterületen hogyan értelmezik a dualitást, a kettősségeket (pl. szerves – szervetlen)! Milyen – általában egymást kizáró – kettősségek, poláris (pozitív – negatív) párok fordultak elő a tananyagokban, illetve olvasmányaitokban? Az ellentétes pólusú párok esetében mitől függ, hogy melyik a pozitív, melyik a negatív?

b) Kísérletezzetek!

Vizsgáljátok meg, hogy diáktársaitok milyen gyorsan rendelnek értékjelentést bizonyos szavakhoz! Ha tudtok programozni, írjatok egy olyan scriptet, amely véletlen sorrendben jelenít meg szavakat, pozitív–negatív melléknévi párok tagjait (pl. *kicsi – nagy*), és méri a kísérleti személy válaszána idejét! A kísérleti személy a képernyő előtt ülve gombnyomással jelzi, hogy a megjelenő szó pozitív vagy negatív. Adjatok a kísérleti személynek időt a betanulásra, mielőtt a tényleges vizsgálatot megkezditek! Tájékoztassátok arról, hogy részvétele önkéntes, bármikor abbahagyhatja, ha úgy kívánja; tudjon arról is, hogy személyes adatokat nem tároltok!

Értékeljétek ki az eredményt!

²³⁸ Lásd Szilágyi 1996.

²³⁹ Ilyen kutatásra – az informatikai gondolkodás fejlesztésével és alkalmazásával, egyszerű program fejlesztésével – tesz javaslatot MA-záródolgozatában Kocsis Ágnes (Kocsis 2017).

c) Komplex rendszerek

Gyűjtsetek példákat olyan jelenségekre, összetett viszonyokra, melyek elemei, alkotórészei nem párokban jelennek meg, illetve nem párokban értelmezzük őket!

A) Az a) feladatréssz ahhoz segít hozzá, hogy a diákok felismerjék a polaritás különböző értelmezéseit. Az élettelen és az élő rendszerek, a szimbolikus és nem szimbolikus rendszerek esetében jelentős különbség mutatkozik a pólusok, a poláris viszony értelmezésében, a pólusok kijelölésének módszerében.

B) Az a)-ban minden tárgyat egy-egy csoport választ, a projekt elkészítéséhez összevető elemzés kell, a csoportoknak együtt kell működniük. A tervezés része a vizsgálandó szövegek kijelölése is; a digitalizált szövegek megkönnyítik a munkát, azok közösen annotálhatók.

A b) szintén projekt munka, amelynek bizonyos szakaszaiban célszerű közösen szervezni a nyelv-tan-informatika foglalkozást. A kutatáshoz felhasználható lehet a már kidolgozott és elvégzett hasonló kísérlet.²⁴⁰ A kutatás etikusságát a tanárnak kell szavatolni, de a kutatásetikai elvekről minden résztvevőnek tájékozottnak kell lenni.

A c) lehet egyéni munka is, akár kiselőadás is például a hálózatokról.

C) Nem kínálunk fel megoldásokat.

Az a) találatai függenek a feldolgozott szövegektől. Az értelmezéshez szükséges információ a Nyelvészeti háttér (2.) pontban olvasható.

A b)-ben arra számítunk, hogy a pozitív felismerése gyorsabb. Ennek értelmezése azonban nem egyértelmű, mert a gyors felismerésre az is hatással lehet, hogy a pozitív kifejezések általában gyakoribbak, ezért jobban begyakorlottak; a nyílt/jelölt negatívok általában hosszabbak, ez is hatással lehet a feldolgozásra. A kutatás ezért megfigyelésre szolgál, nem arra, hogy általánosításokat alapozzon meg a magyar poláris kifejezések feldolgozására vonatkozóan.

A c)-hez: Komplex rendszer például az ideghálózat, általában a hálózatos szerveződések. Első tájékozódásra ezt a webhelyet ajánljuk:

<http://ecceruelme.blogspot.com/2014/04/komplexitas.html>²⁴¹

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi polaritás , tudományos polaritás, összetett rendszerek, begyakorlottság
Javasolt munkaforma	projekt munka (a)–b), egyéni, csoportos részfeladatokkal), egyéni vagy csoport munka (c)
Szükséges előkészület, eszköz	az előkészület is része a projektnek
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

4. Kételemű viszonyok a nyelvben

a) Milyen nyelvi kifejezésekben fedezhető fel kételemű rendszer? Dolgozzatok párokban, és hozzatok létre bináris kategóriákat az alábbi elemek párjának megkeresésével! Egészítsétek ki a listát saját példáitokkal!

²⁴⁰ Boross 2010.

²⁴¹ Metaszöveg: Közzétéve: 17th April 2014, szerző: [Barbara Tégla](#)s (2018. 08. 01.)

1. elöl képzett magánhangzó : hátul képzett magánhangzó (összetettebb: egyéb képzési mozzanatok; a hang megértése hangzásmintázat részeként, nem pedig jegyek mixtúrájaként)
2. „magas” hangrendű : „mély” hangrendű (összetettebb: vegyes hangrend; a hangrend szempontjából semleges magánhangzót is tartalmazó hangsorok)
3. jelölt : jelöletlen
4. egyszerű mondat : összetett mondat (összetettebb: a 4. és az 5. esetében az összetettebb rendszer a mondattípusok hálózata, amelyben a megszokott kategóriák maguk is csak prototípusok)
5. alárendelő összetett mondat : mellérendelő összetett mondat (lásd a 4.-nél)
6. határozott (tárgyas) igeragozás : általános/határozatlan (alanyi) igeragozás (összetettebb: hiányos és kivételes igei paradigmák, ikes alakok)
7. határozott névelő : határozatlan névelő (összetettebb: névelőtlenség, amikor a névelő „hiányának” jelentésképző szerepe van, pl. *Denevér normális körülmények között nem fekszik így a földön* 'általában a [közönséges] denevér mint faj, illetve annak minden/bármelyik példánya')

Továbbiak, például *magánhangzó* : mássalhangzó; *zöngés* : zöngétlen; *labiális* : illabiális; *aktív* : passzív; *alaptag* : bővítmény; *egyeses szórend* : fordított szórend; *előtér* : háttér; *egyes szám* : többes szám [ha csak dologszámról van szó a magyarban]; *főmondat* : mellékmondat; *monologikus* : *dialogikus szövegek* [típusként, polilogikus nélkül]; *rövidülés* : *nyúlás*.

b) A fenti viszonyok mely esetekben részei összetettebb (nem kettősségen alapuló) viszonyoknak? Milyen egyéb összetett viszonyrendszerek, hálózatok vannak még a nyelvben? Készítsetek hálózati rajzot egy-egy összetett viszonyrendszerhez!

(Lásd fent zárójelben.) A hagyományos tudományos kategorizáció eredményezhet összetett struktúrát, ezek általában hierarchikus viszonyok, amelyek elágazásokat tartalmaznak az alacsonyabb szinteken, illetve azok felé; ezekben az azonos szintű kategóriák egyenrangúak, azok tartalma szintén homogén; az alacsonyabb öröklí a magasabb minden jellemzőjét.

A hálózatok másként szerveződnek és a prototípuselvű tudományos kategorizáció is más elveken alapul. Lásd részletesen a kategorizációval foglalkozó fejezetnél.

A) A gyakorlat arra irányítja a figyelmet, hogy a nyelv tudományos vizsgálata is előszeretettel alkalmaz bináris osztályozást. A b) rész segít elmozdulni a megszokott, (poszt)pozitivist tudományos kategorizációtól, és felkínálja a lehetőségét annak, hogy a diákok a nyelvre is komplex rendszerként tekintsenek.

B) Az a) részben a hangrendnél rámutathatunk a korábban megszokott terminus (*magas* : *mély hangrend*) problémájára, és zavaró, nem ikonikus jellegére (a *magas* ugyanis veláris, a *mély* pedig épp palatális magánhangzót tartalmaz).

A b) rész továbbfejlesztése lehet egyéni vagy csoportos otthoni feladat, készíthető előadás a nyelv hálózatos felfogásáról. A prototípuselvű nyelvészeti kategorizációhoz és a hálózatosághoz az Osiris Nyelvtant ajánljuk.²⁴²

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvészeti kategorizáció , bináris rendszerek, prototípuselv, hálózat
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka (a); csoportmunka vagy egyéni előadás/prezentáció (b)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

5. Szó szerint ellentétes

a) Írjátok át az alábbi mondatokat úgy, hogy minden szónak az ellentétét (valamilyen értelemben poláris párját) tegyétek bele az új mondatba! (A névelők maradjanak határozottak, minden más szót változtassatok meg!) A megoldásokat írjátok a táblázat második oszlopába!

1. táblázat. Ellentétek

1.	2.	3.
A fiú hazudik.	A lány igazat mond.	A fiú nem hazudik. A fiú igazat mond.
A fekete szép.	A fehér csúnya.	A fekete nem szép.
A macska barátságos.	A ?kutya barátságtalan. Az ?egér barátságtalan.	A macska nem barátságos. A macska barátságtalan.
Ez száraz.	Az nedves.	Ez nem száraz. Ez nedves.
Az ártatlanok úgyis megszabadulnak.	A bűnösök úgysem sínylődnek.	Az ártatlanok úgysem / azért sem szabadulnak meg.
Minden hegy izgalmas.	Semelyik völgy sem unalmas.	Minden hegy unalmas. Semelyik hegy sem izgalmas.
Már alszik.	Még nincs ébren.	Még nem alszik.

b) Alkossátok meg az első oszlop mondatának ellentétét! Megoldásaitokat írjátok a harmadik oszlopba!

²⁴² Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017, lásd még Tanos 2008.

c) Hasonlítsátok össze a második és a harmadik oszlopot! Miben különböznek a második és a harmadik oszlopban lévő mondatok egymástól?

Miért nem ellentétesek az első oszlop mondatai a második oszlop mondataival?

A 2. oszlopban a mondat elsődleges szereplőjét is megváltoztattuk, más szereplői viszonyok fordulnak elő a két mondatban, ezért másról szólnak.

A) A gyakorlat a tagadás különböző szintű műveleteire és megvalósulásaira irányítja a figyelmet alkalmazás (mondatalkotás) során. Alkalmas annak megfigyelésére, hogy bináris ellentét esetén is különbség lehet a tagadószós és a fosztó- vagy tagadóképzővel jelölt tagadás jelentésében.

B) Átalakítás: felcserélés lexikális antonimákkal, ellentétes jelentésű mondat alkotása; összevetés, magyarázat.

C) Az a) problémája, hogy bizonyos kifejezéseknek nincs egyértelmű poláris párjuk, így kérdéses, hogy például a *macska* helyett írnak-e a diákok más szereplőt, pl. *A kutya / Az egér*. A megoldás csak lehetőség, szinonim kifejezések is előfordulhatnak (pl. *csúnya ~ rút ~ ronda*). Érdekes megbeszélni az alternatívákat:

– *minden x* [negatív mn] ~ *egyik x sem* [pozitív mn] vagy fordított poláris elrendezéssel;

– a tagadóképzés és a tagadószós tagadás műveletét és jelentésviszonyát (a *nem szép* nem feltétlenül 'csúnya'; a *nem barátságos* nem feltétlenül 'barátságtalan').²⁴³

Érdekes megfigyelni a tagadással, a negatív kontextussal járó szórendi jelöltséget is (az inverzót, lásd *szabadulnak meg*). Az értelmezéshez szükséges háttér a Nyelvészeti háttér részben (főként a 2.3.-ban) olvasható.

A még – már viszonyhoz lásd az ábrázolást a Téri viszonyok című fejezet 2. gyakorlatánál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tagadás , antonimák / ellentétes jelentésű szavak, tagadószó, tagadóképző/fosztóképző, inverzió, szótagadás és mondattagadás
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés (alternatív kifejezési módok)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

²⁴³ Ehhez H. Varga Márta (2006) monográfiáját ajánljuk.

A GYAKORISÁG SZEREPE A KIFEJEZÉS ALKALMAZÁSÁBAN ÉS MEGÉRTÉSÉBEN

Szerző: Kugler Nóra – Ridly Tünde

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Az emberi viselkedés általános jellemzője, hogy rutinokat alakítunk ki. Az ismétlődő tapasztalatok jobban begyakorlódnak, könnyebben felidézhetők (előhívhatók), mint a ritkábbak, és a sémájuk nagyobb eséllyel szolgál mintaként új kifejezések megalkotáshoz. A gyakoriság kiemelt jelentőségű, ha a nyelvet funkcionálisan szemléljük. Számos olyan jelenséget fedeztethetünk fel a diákokkal ezen keresztül, amely nem magyarázható szabállyal, az elemek összeépítésével, tehát a beszélő ember számítógép-analógiájával. A gyakoriság szerepét a diákok saját viselkedésükben is megfigyelhetik, a gyakoriságnak, az új információ integrálásának és begyakorlásának (más funkciók mellett) központi jelentősége van a tanulás folyamatában. Ez pedig megfelelő alap arra, hogy a tapasztalatot a nyelvi jelenségre is kiterjesszék. A gyakoriság témakörén keresztül megerősödik az az általánosítás, hogy a nyelvre vonatkozó tudás társas beágyazottságú (hatással van rá a megértett környezet, a kulturális átadás). Olyan kérdésekre keressük a választ, amelyek feltehetőleg foglalkoztatják a diákokat: Miért használunk gyakran bizonyos kifejezéseket? Miért könnyű vagy nehéz egy kifejezés megértése? Biztos-e, hogy egy összetettebb szerkezetű kifejezés megértése nehezebb, mint egy egyszerűbb szerkezetűé?

2. Nyelvészeti háttér

A **gyakoriság** hatással van rendszer és használat kölcsönviszonyára: egyrészt az egyén szempontjából hat a begyakorlottságra (minél gyakoribb az alkalmazása, annál nagyobb fokú), másrészt a közösség szempontjából hat a **konvencionálódás** folyamatára (ezt közösségi begyakorlásnak is nevezhetjük): minél gyakoribb, annál inkább konvencionálódik az adott közösségben.²⁴⁴

A **begyakorlottság** az egyéni tudás mértéke, egy nyelvi kifejezés hozzáférhetősége, előhívhatósága részben a begyakorlottság függvénye. A hozzáférést más tényezők is befolyásolják (a szituációs kontextusban bizonyos tudás aktiválódik, felszínre kerül, más a háttérben marad). A gyakoriság nagyobb foka pozitívan hat a hozzáférhetőség mellett a körülhatárolhatóságra is.

Az egyes kifejezések gyakorisága a **példánygyakoriság**.²⁴⁵ Minél nagyobb a példánygyakoriság, annál valószínűbb, hogy egységgé válik a kifejezés. A gyakoriság befolyásolja a sémák erősségét is. Ha nem egyes kifejezésekről, hanem konstrukciós sémákról beszélünk, akkor a **típusgyakoriság** az érdekes számunkra: minél több elemen érvényesül a séma, azaz minél nagyobb a típusok száma, annál begyakorlottabb, és annál valószínűbb, hogy a mintázatnak megfelelően új kifejezések jönnek létre. Ez azt jelenti, hogy a nagy típusgyakoriság a jól felismerhető konstrukciós séma mellett általában nagy produktivitást eredményez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy alacsony típusgyakoriság nem

²⁴⁴ A teljes elméleti rész forrása Tolcsvai Nagy 2013: 158–160.

²⁴⁵ Bybee használatalapú megközelítéséhez magyar nyelven lásd Tanos 2008. Az eredeti művek közül Bybee 2010-et ajánljuk.

járhat együtt produktivitással, de ez csak akkor valószínű, ha a megvalósulások nem teljesen idiomatikusak, tehát a mintázat még felismerhető.²⁴⁶

A gyakran előforduló elemek vagy konstrukciók feldolgozása könnyebb és ezért gyorsabb, mint a ritkábban előfordulóké, a gyakoriság ugyanis megerősíti a mentális reprezentációt és az autonómiát.

A nyelvi kifejezés szimbolikus, forma és funkció konvencionálódott kapcsolata. A nyelvi tudás ugyanakkor hálózatosan szerveződik, asszociatív viszonyok fennállhatnak akár külön a forma és külön a fogalmi pólus oldalán is (unipolárisan).²⁴⁷ Például a hasonló kezdetű szavak asszociatív viszonyban állhatnak akkor is, ha a jelentésük között nincs kapcsolat, de erősebb a kapcsolat, ha bipoláris, tehát mind a forma, mind a funkció szempontjából fennáll.

A nagymértékben begyakorolt, konvencionált nyelvi kifejezéseket a beszélő Gestaltként tudja használni, vagyis a megértésükhöz, használatukhoz nincs szükség az elemzésükre, ilyen módon ezek a kifejezések gyorsan és könnyen megérthetők. A gyakorisági hatás nemcsak a szavakra, hanem a szerkezeti sémákra is érvényes. Az összetett nyelvi kifejezéseket a begyakorlottság nagy fokán egészen hívjuk elő (vö. chunking), egységgé válhatnak, és ennek során az alakjuk egyszerűsödhet is (pl. *nem tudom* > *nemtom*; de nincs ilyen folyamat sok más tagadószó + E/1. személyű igealak szerkezet esetében, pl. *nem hívom* ~ **nemvom*, **nemhom*).

A teljesen új vagy kevésbé konvencionálódott kifejezések megértése nagyobb mentális erőfeszítésbe kerül, ezért lassabb a feldolgozásuk, és a megértés érdekében a jelentésszerkezet bizonyos fokú elemzése is szükséges (elemzésen összevetést és nem tudományos analízist értve).

Ajánlott szakirodalom:

Tolcsvai Nagy 2013: 158–161.

3. A feladatok részletes leírása

1. Millió dolláros kérdés

a) Tippeteljenek!

Válasszatok ki egy szót mindegyik szófajból, amely szerintetek az adott szófaj elemei között a leggyakrabban fordul elő!

1. főnév:		MNSZ: <i>év</i>
2. melléknév:		MNSZ: <i>nagy</i>
3. névmás:		MNSZ: <i>az</i>
4. ige:		MNSZ: <i>van</i>

b) Gyakorisági lista

Keressétek meg az átlalatok leggyakoribbnak tippelt szavakat a Magyar Nemzeti Szövegtár (továbbiakban: MNSZ) listájában!²⁴⁸ Hányadik helyen állnak?

Figyeljétek meg a leggyakoribb szavakat! Mi a közös ezeknek a jelentésében?

²⁴⁶ Barðdal 2008.

²⁴⁷ Langacker 2008.

²⁴⁸ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

A) A cél a ráhangolódás mellett az, hogy a diákok felfigyeljenek arra, hogy gyakorisági különbségek vannak a szavak alkalmazásában, és hogy keressék ennek a motiváltságát. A tényleges nyelvi adatok használata hatással van a nyelvszemléletre: erősíti a funkcionális szemléletre jellemző használatalapúságot. A használatalapúság a kulcs ahhoz, hogy a diákok kompetens és érdekelt résztvevőként léphessenek fel a nyelvi jelenség tanulmányozásakor.

B) A diákok tippelhetnek egyénileg is, de inkább pármunkát javasolunk, így a közös tippelés során érvelhetnek is a valószínűsítés mellett.

A gyakorisági listát érdemes kivetíteni. Ezeknek az adatoknak a megismeréséhez nem szükséges regisztráció. A Gyakorisági adatok cím alatt (lásd alább) a Minta alkalmas arra, hogy a leggyakoribb szavakat megtaláljuk. A diákok által adott tippek gyakoriságának a megállapításához kattintsunk a Böngészhető gyakorisági adatok ugrópontra. A böngészéshez be tudjuk állítani az üzemmódot: szóalakra keresünk-e vagy szótőre úgy, hogy megkapjuk az összes belőle alkotott szóalakot (lemmatizált keresés); kiválaszthatjuk a szófajt, és az ablakba beírhatjuk a keresett kifejezés (a tipp) (alap)alakját. Vélhetőleg a diákok eleve alapalakot fognak írni (tehát igére például azt, hogy *csinál*, és nem azt, hogy *csinált*, *csinálna*, *csinálnak* stb.). Az első célzott keresést a listában (a tippre) érdemes közösen elvégezni, és javasoljuk közösen értelmezni a táblázatban szereplő adatokat is. Ehhez ajánljuk a feladat elvégzése előtt a tájékozódást, hogy szakértőként tudjunk közreműködni a folyamatban.

Ha a diákok már ismerik az MNSZ használatát, akkor nagyobb nehézség nélkül meg tudnak birkózni a gyakorisági lista használatával is, viszont ha nem, hagyjunk időt az eszköz megismerésére.

14. kézikönyvtáblázat. Az MNSZ²⁴⁹ nyitófelületén megjelenő gyakorisági adatok és ugrópontok

Gyakorisági adatok

! Böngészhető gyakorisági adatok.

! Az MNSZ teljes gyakorisági listája a META-SHARE repozitóriumban. (angol felület)

Minta az MNSZ gyakorisági listájából:

A gyakorisági lista érzékeny az írásmódra, ezért ugyanaz a kifejezés két tételnek számít, ha kisbetűs és nagy kezdőbetűs írásmóddal is előfordul a korpuszban. Erre a diákok remélhetőleg felfigyelnek majd, mert (bár az eljárás korpusznyelvészeti szempontból indokolt) a diákoknak furcsa lehet az, hogy például az *az* névelőnél nem kapják meg az összes adatot, ehhez az Az tétel adatait is figyelembe kell venni.

C) A diákok az intuíciónak alapján valószínűsítene, ez nem feltétlenül egyezik azzal, hogy a felkínált korpuszban (a beválogatott nyelvi anyaggal összefüggésben) milyen példánygyakoriság és relatív gyakoriság számolható. A tipp nem jó vagy rossz, hanem jelzésszerű (mivel saját tapasztalataikon alapul) az, hogy mi jut előbb az eszükbe, illetve mit minősítene gyakorinak az adott szófaji kategóriából. Az MNSZ alapján a leggyakoribb szavakat a feladatnál közöljük.

Lehetséges motivációk:

1. **év** – a motiváció nem feltétlenül az általános jelentés, hiszen például a *dolog* főnév sokkal általánosabb; jobb motivációnak tűnik a szövegtípusok jellege és aránya: az MNSZ-ben jelentős a sajtóból származó és a hivatalos szövegek aránya, a személyes alkorpuszban is

²⁴⁹ Lásd Váradi 2002, Oravecz–Váradi–Sass 2014.

- fórumokról származó adatok vannak, ezekben előtérbe kerül az eseményekről szóló hír, beszámoló, az események időbeli elhelyezése, az év metaszöveg részeként is szerepelhet
2. **nagy** – általános jelentésű (a méret, a kiterjedés megjelölésére minden dimenzióban alkalmas, az absztrakt értékelés tartományaiban is alkalmazható, kiterjedt poliszém jelentéshálózattal rendelkezik; pozitív polaritású (a pozitív kifejezések jellemzően gyakoribbak a negatív „párjuknál”); prototipikus melléknév (fokozható, állítmányi és jelzői viszonyban is előfordulhat a mondatban)
 3. **az** – a legáltalánosabb mutató névmás (3. személyű, és ez gyakoribb, mint más személyek), jellemző rá az ún. meghatározatlanság (előre és élettelenre, személyre és dologra egyaránt vonatkozhat); a veláris pár a tipikus koreferenciaviszonyban, ezért érthető, hogy gyakoribb, mint az *ez*; a korpusz elemzett adataira épül a gyakorisági lista, tehát a mutató névmás adatai függetlenek az *az* határozott névelő adataitól (az utóbbi még gyakoribb)
 4. **van** – általános jelentésű: a legáltalánosabb statikus, létezés (és valahol, valamikor, valamilyen állapotban és szerepben levést, továbbá „birtoklást”, pl. *nekem vannak ötleteim*) kifejező ige; grammatikaibb jelentésében csak a 'statikusság nem aktív elsődleges szereplővel' jelentést hordozza (lehorgonyozva), pl. *be van festve*

A leggyakoribb szavak listáját áttekintve feltehetőleg azt fogják megállapítani a diákok, hogy a leginkább sematizált (nem részletezett) jelentésű, leginkább általánosult és leginkább grammatikai²⁵⁰ jelentésű szavak a leggyakoribbak.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	gyakoriság, korpusz, általános jelentés, grammatikai jelentés, szövegtípus
Javasolt munkaforma	páros munka (tippelés, érvelés, böngészés), közös megbeszélés (adatbázis-használat)
Szükséges előkészület, eszköz	az adatbázis használatához aktívtábla, egyéb digitális eszközök, internetkapcsolat
Tervezett időtartam	15 perc

2. Nyomozás

a) Olvassátok el az alábbi szövegeket! Figyeljétek meg, hányszor fordul elő egy-egy szó az adott szövegrészletben!

Ordított a szél – szólt Esti Kornél. – A sötétség, a hideg, az éj jeges virgáccsal verte végig s összekarmizálta arcomat.

Orrom sötétbíbor volt, kezem szederjes, körmeim lilák. Csorogtak könnyeim, mintha sírnék, vagy megolvadt volna bennem az élet, mely még nem fagyott jégkupaccá. Köröskörül fekete síkatorok ásítóztak.

Én csak álltam és vártam, topogtam a kőkemény aszfalton, s körmeimbe fújtam. Télikabátom zsebébe rejtettem meggémberedett ujjaimat.

Végre messze-messze a ködben feltűnt a villamos sárga fényszeme.

A kocsí visított a síneken. Szilaj kanyarodással megállt előttem.

²⁵⁰ Lásd grammatikalizáció, Dér 2008.

Föl akartam szállni, de alig nyúltam a kapaszkodóhoz, barátságtalan hangok rivaláltak rám: „Megtelt.” Emberfürtök lógtak a fölhágóról. Benn, a kétes homályban, melyet egyetlen fémszálás körte világított meg vörösen, élőlények mozogtak, férfiak, nők, karon ülő csecsemők is.

(Kosztolányi Dezső: Esti Kornél – részlet)

Az ember	harap	sétálni
ha kutyát	ha nem	indul
simogat,	akarja.	az ember
izgul,	Mindegy,	jobb, ha
főleg, ha	az ember	nem jön a
a kutya	lába	pitbull.
netalán	vagy karja,	De ha jön
pitbull.	a pitbull	akkor
Pedig	aztat	ne simo-
nem is egy	szépen	gassa,
ideges	lekapja.	mert a ku-
fajta:	Vagyis	tya őt
akkor is	ha éppen	kettéha...

(Tóth Krisztina: Pitbull)

A) A gyakorlat az ismétlődés és a szöveg (típushoz kötött és a megvalósulás specifikus) jellemzőinek az összefüggésére irányítja a figyelmet. A szerzők eltérő szókincsrétégből merítenek, eltérő mintaolvasót feltételeznek. A szóválasztás a poétikai funkció felől válik igazán érdekessé ebben a gyakorlatban.

B) A feladat megoldható párban és csoportban. Előzetesen meg kell állapodni abban, hogy szóalakok ismétlődését számoljuk, tehát az azonos jeles, ragos (inflexiós) alakokat (pl. *kutya* többszöri előfordulása, a *kutyát* többszöri előfordulása), vagy az egy adott tőhöz/alapalakhoz tartozó különböző szóalakok is ismétlődésnek számítanak (pl. *kutya*, *kutyát*). (Az utóbbit, a lemmaszintű ismétlődés számolását javasoljuk). Tisztázni kell azt is, hogy az ige és az igekötős származékok hogyan számolandók. Arról is érdemes beszélni, hogy a múlt idejű igealakhoz kapcsolódó *volna* (a Kosztolányi-műben) tekinthető-e még a *van* egyik alakjának. A metaszöveget (forrásjelzés) ne vegyük figyelembe. Természetesen további elemzési-osztályozási kérdések is felvethetők. Például a poliszémia és a meghatározatlanság kapcsán az, hogy az *áll* alakjai-e az *álltam*, *megállt*, vagy – az igekötőtől most függetlenül – ez két ige, mert más típusú cselekvésre vonatkoznak, a konstrukcióik eltérőek.

A megoldásnál (lásd a C) pontot) több ábrázolási eljárást is bemutatunk.

Továbbfejlesztési lehetőség szószámoló program használata vagy készítése projektmunkaként. Az utóbbihoz érdemes kérni az informatikatanár segítségét, javasolni az informatikaórai koncentrációt (ez folyamatos nyelvészeti döntéseket igényel, amelyekről érdemes egyeztetni) és a projekt nyilvános bemutatását.

A szövegek összevetéséhez ajánlható szempontok:

Volt-e ismeretlen szó valamelyik szövegben?

Hogyan függ össze

- Miben térnek el a szövegek a hétköznapi narratívától (várakozás a villamosra egy fagyos éjszakán) és a hétköznapi leírástól (a pitbull leírásától, a pitbull és az ember viszonyának ismertetésétől)? (Ilvenek otthoni munkában készíthetők is.)

C) A szövegek túl rövidek ahhoz, hogy érdemes legyen mutatót számolni, de azt fontos megjegyezni, hogy a példánygyakoriság alapján nem lehet összevetni szövegeket, ahhoz relatív gyakoriságot érdemes nézni. Az MNSZ gyakorisági mutatója például db/millió szövegszó hányadossal jellemzi a gyakoriságot.

15. kézikönyvtáblázat. Az ismétlődő szavak száma

db	Esti Kornél	Pitbull
13	<i>a</i> (11) / <i>az</i> (2) (névelő)	–
7	–	<i>a</i> (4) / <i>az</i> (3) (névelő)
6	–	<i>ha</i>
3	–	<i>ember</i>
		<i>kutya</i> (<i>kutyát</i>)
		<i>pitbull</i>
		<i>nem</i>
2	<i>s</i>	<i>akkor</i> (2)
	<i>van</i> (<i>volt, volna</i>)	<i>is</i> (2)
	<i>köröm</i> (<i>körmeim, körmeimbe</i>)	<i>simogat</i> (<i>simogassa</i>) (2)
	<i>mely</i> (<i>melyet</i>)	<i>jön</i> (2)

A szemléltetésre több lehetőség is van, az alábbiakban a WordCloud vizualizációját használtuk:

3. kézikönyvkép. Pitbull

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	(példány)gyakoriság, abszolút és relatív gyakoriság, poétikai funkció
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportos munka
Szükséges előkészület, eszköz	az adatbázis használatához és a vizualizációhoz aktívtábla, egyéb digitális eszköz, internetkapcsolat
Tervezett időtartam	10–15 perc (az alapfeladatra)

3. Érezd a saját bőrödön!

a) Milyen gyakoriságú szavakkal könnyebb dolgozni? Próbáljátok ki!

Alkossatok öt összefüggő mondatot az MNSZ listájának²⁵¹

1. első 100 szavából válogatott kifejezésekkel;
2. a 650 000–650 100. helyen szereplő szavai közül válogatott kifejezésekkel!

A szófaji arányok miatt olyan **igét** is használhattok, amely nem szerepel a listában, de minden más szófajú szó a listából legyen beválogatva.

b) Melyik listarészben találkoztatok több ismeretlen szóval?

A) A feladat célja a begyakorlottság következményeinek és hiányának a megtapasztaltatása.

B) A feladat párban vagy kiscsoportban (max. 4 fő) is megoldható, pármunka esetén azt javasoljuk, hogy a diákok a tapasztalatokon és az általánosításon más párokkal is osztozzanak meg. Az adattár használatához digitális eszközre és internetkapcsolatra van szükség.

A feladatmegoldást nehezíti az a tényező, hogy a gyakorisági lista 100 elemű sorozatai nem tartalmaznak kiegyensúlyozott arányban különböző szófajú szavakat (hiszen a sorozatot más szempont szervezi), ezért vezettük be azt a könnyítést, hogy az ige szabadon megválasztható (de természetesen a listában is lehet, sőt ez volna jó az első próbálkozásoknál). A 650000–650100. listarészhez a böngészhető listában (lásd a linket az 1. feladathoz bemásolt

²⁵¹ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

honlapképen) be kell írni a keresőablakba a kiinduló helyezést (650000), és úgy kell beállítani, hogy további 100-at mutasson a lemmákból.

A gyakoriság és a megértés idejének az összefüggésére a diákok tervezhetnek kísérletet. Például a kijelzőn véletlenszerűen felbukkanó kifejezésre gombnyomással adott válasz (pl. a 'létező' vagy 'nem létező szó' kategória kiválasztása gombnyomással) idejét mérve lehetne tesztelni, hogy fennáll-e a gyakoribb – gyorsabb feldolgozás összefüggés. A kísérlet esetében a tanári feladat a tervezés és a kivitelezés segítése, etikus lebonyolításának szavatolása.²⁵²

C) A nehézség nem egyértelmű, mindkét sorozatban más ennek a forrása. A leggyakoribb szavakból elvileg könnyebb, a kevésbé gyakoriakból nehezebb a mondatalkotás. Ez a jelentésnek a gyakorisággal összefüggő általános vagy specifikus jellegével függ össze. Valószínűleg a ritkább szavak között sem lesznek teljesen ismeretlenek (lehet, hogy szokatlan vagy nem pontosan ismert például az *iratkör*, *ircelni* 'IRC-t használni', *írhelyek*; illetve előfordulnak nem mindig könnyen értelmezhető tulajdonnevek is). A diákok figyelmét fel kell hívni arra, hogy a korpuszban az adatok a fellelt formában vannak közölve (pl. *írgyatok* 'írjak', *irén* 'Irén').

Ugyanakkor az 1. sorozatban, mivel az első 100 szó között több a grammatikai funkciójú, a részletezett fogalmi szerkezetűek száma kisebb, és azok is elég általános jelentésűek (pl. *tud*, *ember*), vagy részletezettek, de a közéleti diskurzus színtereihez kötődnek (politika, gazdaság). Ezért arra lehet számítani, hogy több hasonló mondat lesz az 1. sorozatban, míg a 2. sorozatban nagyobb lesz a különbség a mondatok között, és az utóbbi esetében a diákok kreatívabbnak fogják értékelni a mondatalkotást. Az elkészült mondatokat tehát mindenképp érdemes sorozatonként is összehasonlítani.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	gyakoriság, általános és specifikus jelentés
Javasolt munkaforma	páros és/vagy csoportos munka
Szükséges előkészület, eszköz	az adatbázis használatához interaktív tábla vagy egyéb digitális eszköz, internetkapcsolat
Tervezett időtartam	15 perc (a sorozatok összevetése nélkül)

4. Kollokációk

A kollokáció kifejezések gyakori együttállását, együttes előfordulását jelenti. Gondolkozzatok el azon, hogy az alábbi kifejezéspárok közül melyik lehet a gyakoribb! Indokoljátok meg a vélekedést (ha lehet), majd ellenőrizzétek is az MNSZ-ben!

- (1) éhes disznó : éhes kacsa
- (2) körtét ad : feleletet ad
- (3) kiskacsa fürdik : kisbaba fürdik
- (4) kádban fürdik : tóban fürdik
- (5) verítékben fürdik : pénzben fürdik
- (6) tejben-vajban fürdik : pezsgőben fürdik

²⁵² A tájékozódáshoz az általános kérdéseken túl (lásd Babbie 2008 [2003]) ajánlhatók az egyetemi tudományetikai bizottságok interneten elérhető anyagai (pl. <http://barczy.elte.hu/content/tudomanyos-es-kutatasetikai-bizottsag.t.932?m=107>).

- (7) igényt tart : fegyvert tart
 (8) rohan a bika : rohan az idő
 (9) a hálósobába rohan : a vesztébe rohan

A) A gyakori együttes előfordulásnak következménye az elemzetlenség, az egységgé válás (pl. *feleletet ad*), ezek a kifejezések olyan eseményekre vonatkoznak, amelyek rutinná váltak. A nagy kohezivitás, az egységjelleg azonban forrása is lehet a nagy gyakoriságnak. Az idiomatikus kifejezések például egységszerűen hívhatók elő (*éhes disznó makkal álmodik*), és jellemzően gyakoribbak, mint az egyes elemekkel alkotott nem idiomatikus szerkezetek (pl. *éhes* [más állat], *álmodik* [más állat]). A gyakoriság hátterében lehet tehát a gyakori, ismétlődő tapasztalat, amelyet nyelviileg feldolgozunk; a jelentés kohezivitása, az egységjelleg és a jelentés általánosulása, grammatikaibb jelentés kialakulása is. Ez a gyakorlat főképp a kohezív, idiomatikus jelentés és gyakoriság összefüggését segít felismerni.

B) Páros munkát javasolunk: minden pár mindegyik feladatrészen elgondolkozik és érvel a gyakorisági valószínűsítés mellett, de korpuszon páronként csak egy-egy kifejezéspár gyakoriságát ellenőrzik. Utána vegyes csoportok jönnek létre, és megismertetik egymással a korpuszadatokból nyert eredményt.

Mindenképpen szükség van internetelérésre, digitális eszközre. Ha a diákok még nem gyakorlottak az MNSZ használatában, akkor hozzá kell őket ehhez segíteni. A keresés feltétele a regisztráció. Az MNSZ új verziójában egyszerű keresést javasolunk a kifejezés beírásával, alkörpuszokra való korlátozás nélkül. A konkordanciaalista alapján meg tudjuk állapítani a példányok számát.

A feladat továbbfejleszthető úgy, hogy megvizsgáljuk, hogy bizonyos kifejezések milyen más kifejezésekkel kapcsolódnak össze a legerősebben. Ehhez úgy jutunk el, hogy a keresett kifejezés (pl. *disznó*) adatainak lekérdezése után a bal oldali menüben a 'Kollokációk' funkcióra megyünk, és (lemmatizálva) listázzuk a kollokációjelölteket. Az alábbi eredményt kapjuk (az első húszat másoltuk ki):

16. kézikönyvtáblázat. A *disznó* főnévvel kollokálódó kifejezések listájának első 20 eleme (MNSZ)

	Freq	T-score	MI	logDice	
p/n	disznó	451	21.230	11.652	9.123
p/n	varacskos	147	12.124	15.684	8.477
p/n	röfög	142	11.916	14.015	8.370
p/n	ól	163	12.765	12.355	8.365
p/n	makk	140	11.830	12.458	8.199
p/n	tehén	219	14.788	10.427	7.986
p/n	lúd	121	10.997	12.032	7.954
p/n	marha	153	12.358	10.034	7.534
p/n	hizlal	88	9.378	11.769	7.526
p/n	hazug	142	11.906	10.127	7.525
p/n	moslék	75	8.659	12.627	7.417
p/n	éhes	135	11.607	9.944	7.398
p/n	levág	135	11.607	9.924	7.389
p/n	gyöngy	87	9.321	10.500	7.234

p/n	kanász	66	8.122	12.232	7.215
p/n	malac	87	9.320	10.233	7.149
p/n	sүн	74	8.598	10.833	7.148
p/n	etet	104	10.187	9.830	7.146
p/n	csirke	98	9.889	9.854	7.109
p/n	hízik	77	8.768	10.270	7.041

A kollokálódó kifejezések általában jól magyarázhatók a DISZNÓ tudáskeret alapján (amely a tapasztalatoknak megfelelően rendeződött ilyen tudásstruktúrába). A *lúd*, *gyöngy* azonban csak a frazémák kohezív jelentésével és nagy gyakoriságával magyarázható (vö. *Sok lúd disznót győz; gyöngyöt szór a disznók elé ~ disznók elé gyöngyöt*).

Másik lehetőség, hogy a kollokálódást a mondattani viszonyokkal együtt vizsgáljuk, ehhez a Mazsola keresőeszközt ajánljuk.²⁵³ A használatához ugyanazokkal a belépési adatokkal kell bejelentkezni, mint az MNSZ-be.

Beírva a *levág* igét, a tárgyragos környezetre keresve és az eloszlást ennél kiválasztva (lásd az alábbi képernyőképen) listázhatók az MNSZ korábbi változatában elforduló tárgyak gyakoriság szerint.

4. kézikönyvkép. Mazsola *levág* -t képernyőkép

Mazsola - a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata

English version

Korpusz: Magyar Nemzeti Szövegtár

Igető: levág

Nem: ☐ Eset/névutó: -t Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Eset/névutó: Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Eset/névutó: Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Szó:

Teljes mondatlefedés: ☐

Mehet

Kattintson az egyik alábbi példára majd a 'Mehet' gombra!

[hány -t, hány -re, esik -be, fakaszt -t, vmi alá kerül, vmi alá vesz, kever -t, kavár -t, fest -t, fest -t -re, hangot ad -nek, részt vesz -ben, sor kerül -re, kerül -re \(de nem sor!\), vmi veszélyben forog](#)

Eloszlás:

5. kézikönyvkép. Mazsola *levág* -t gyakorisági lista a tárgyak szerint

2305

találat. [fej](#) [161] [láb](#) [108] [NULL](#) [391] [állat](#) [48] [tyúk](#) [33] [kéz](#) [59] [darab](#) [41] [fül](#) [36] [haj](#) [35] [tehén](#) [27] [köröm](#) [25] [ág](#) [25] [disznó](#) [21] [sertés](#) [19] [kar](#) [25] [uj](#) [23] [fark](#) [18] [vég](#) [30] [kanyar](#) [13] [csirke](#) [12] [maga](#) [27] [ők](#) [24] [rész](#) [22] [tető](#) [13] [bika](#) [10] [szár](#) [9] [szakáll](#) [9] [kagyló](#) [9] [héj](#) [9] [orr--](#) [rész](#) [7] [az](#) [33] [ami](#) [18] [fa](#) [11] [orr](#) [10] [ló](#) [10] [szarvasmarha](#) [8] [végtag](#) [7] [borjú](#) [7] [tincs](#) [6] [levél](#) [10] [kenyér](#) [9] [szelet](#) [8] [nulla](#) [8] [fű](#) [8] [jóság](#) [7] [lakat](#) [6] [amely](#) [14] [szél](#) [8] [búza](#) [7] [egyik](#) [9] [szerv](#) [7] [gomb](#) [6] [ez](#) [12] [én](#) [8] [erdő](#) [6]

²⁵³ <http://corpus.nytud.hu/mazsola>

A lista ikonikus (nagyobb gyakoriság, nagyobb betűméret). A NULL azt jelenti, hogy a tárgyi bővítmény nem volt az elemi mondaton belül kifejtve.

A Mazsola keresőeszköz nyitó-bemutató oldalán Sass Bálint által feltett, a Mazsola használatára ösztönző kérdések a diákok érdeklődésének a felkeltésére is alkalmasak. Például:

„Mi után futunk leginkább? (pénz)
Mely dolgok *foroghatnak veszélyben?* (élet, győzelem, kapu ...)”²⁵⁴

Az eredmények elvezethetnek a nyelvben konvencionálódott kulturális tapasztalatok megismeréséhez és értelmezéséhez.

C) A gyakorisági adatokat az MNSZ v2.0.5 verziója alapján adjuk meg. A páronként nagyobb gyakoriságot félkövér szedés jelöli.

17. kézikönyvtáblázat. Gyakorisági adatok

	kifejezés	db	kifejezés	db
(1)	éhes disznó	107	éhes kacsa	0
(2)	körtét ad	3	feleletet ad	228
(3)	kiskacsa fürdik	12	kisbaba fürdik	0
(4)	kádban fürdik	35	tóban fürdik	58
(5)	veritékben fürdik	24	pénzben fürdik	5
(6)	tejben-vajban fürdik	14	pezsgőben fürdik	12
(7)	igényt tart	3726	fegyvert tart	328
(8)	rohan a bika ²⁵⁵	2	rohan az idő	241
(9)	a hálósobába rohan	3	a veszébe rohan	97

Szemponatok a gyakorisági különbségek értelmezéséhez:

Mivel függenek össze a kiemelkedően nagy gyakorisági érték (a (7)-ben)?

Mi a magyarázata a párok nagyobb vagy kisebb gyakorisági különbségének? Másként: miben térnek el vagy hasonlítanak a pár tagjai? (Az eltérésekre lásd gyakran tapasztalat esemény : ritkábban tapasztalt esemény; idiomatikus/kohezív jelentés : aktuálisan feldolgozott/jól átlátható a konstrukció; általános : konkrét/specifikus jelentés.)

Hogyan függ össze a megszokottság, a begyakorlottság, a szoros összetartozás és a gyakoriság? A) Pozitív az összefüggés, a megszokott gyakoribb is. B) A tapasztalat alapján a fogalmilag is szoros összetartozás miatt a szereplő magától értetődő, ezért bővítménnyel kifejtteni nem szükséges, ha nem tartoznak fogalmilag szorosan össze, többféle nem rutinizált típusa is lehet a folyamatnak, akkor nagyobb jelentősége van a bővítmény kifejtésének, ekkor a gyakoriság több típus között oszlik meg, mégis nagyobb lehet. Lásd például a *kádban fürdik – tóban fürdik* pár esetét.

²⁵⁴ <http://corpus.nytud.hu/mazsola/>

²⁵⁵ Kétszer szerepel egy mondat, és ebben a bika nem alanyi, hanem helyhatározói viszonyban van az igével (A Reuters képen *tradicionális ruhába (fehér nadrág és ing, piros kendő)* öltözött *spanyol férfi rohan a bikák előtt az óvárosban*. #146207265, #146207319).

Az erősen kollokálódó (általánosabb jelentésű vagy idiomatikus, kohezív jelentésű) kifejezésekben tipikusan névelőtlen a főnév (pl. *igényt tart*, **egy_{névelő} igényt tart*, **az igényt tartja*), míg a folyamat aktuális megvalósulása esetében (pl. 'bizonyos fürdés', 'bizonyos rohanás') a szereplők várhatóan névelővel le vannak horgonyozva (pl. *éppen fürdik a kisbaba/kisgyerek*; *valahol fürdik egy kisbaba/kisgyerek*). Az erősen kollokálódó kifejezések esetében kötötté válhat a szórend. Az adatokat tehát befolyásolja a jelentéssel összefüggő forma. A tapasztalatok alapján a kisbabát inkább fürdetik, ritkábban fürdik önállóan, ez (a szövegtípusok aránya mellett) szintén hatással van arra, hogy nincs ilyen adat az MNSZ-ben. Lásd az alábbi, módosított keresés eredményeit. Ebből látható hogy a *kiskacsa fürdik* nagyobb gyakoriságának a gyerekdal a magyarázata, nem az, hogy gyakrabban látunk kiskacsát fürdeni, mint kisbabát vagy gyereket.

18. kézikönyvtáblázat. Gyakoriságiadatok különböző főnévi kifejezésekkel

	kifejezés	db	kifejezés	db	kifejezés	db
(3)	kiskacsa fürdik	12	kisbaba fürdik	0		
(3v)	fürdik a kiskacsa	0	fürdik a kisbaba	0	fürdik a gyerek	8
(5)	verítékben fürdik	24	pénzben fürdik	5		
(5v)	fürdik a verítékben	6	fürdik a pénzben	7		

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	gyakoriság, állandósult szókapcsolatok (kollokációk), névelős és névelő nélküli igei bővítmények
Javasolt munkaforma	páros munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	az adatbázis használatához interaktív tábla vagy egyéb digitális eszköz, internetkapcsolat
Tervezett időtartam	25–30 perc (az alapfeladatra)

Korpusz:

MNSZ = Magyar Nemzetik Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>)

Mazsola = "Mazsola" – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára (<http://corpus.nytud.hu/mazsola>)

A MEGNYILATKOZÁSNAK A DISKURZUS HELYZETÉBE VALÓ BEÁGYAZOTTSÁGA

Szerző: Tatai Barbara – Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Ez a fejezet arra igyekszik ráirányítani a tanulók figyelmét, hogy a nyelvi megnyilatkozások sosem önmagukban, hanem mindig egy adott beszédhelyzetben értelmezhetők. A beszédhelyzetnek fontos elemei a résztvevők, kapcsolatuk, az általuk feldolgozott téri és időviszonyok, a világra vonatkozó, a helyzetben aktiválódó tudásuk, illetve a kommunikációs színtér egyéb sajátosságai. A téma nemcsak a nyelv referenciális jellegének tárgyalását és megértését készíti elő (vagyis azt, hogy a nyelvi kifejezés a szimbolizációban vonatkozik valamire, és a résztvevők erre irányítják a figyelmüket), hanem ezáltal a tanulókat arra is készíti, hogy reflexíven viszonyuljanak saját nyelvhasználatukhoz és másokéhoz, ezáltal nagyobb tudatosság keletkezik a nyelvi kifejezések szituációhoz kötött alkalmazásában. A fejezetben kiemelt szerepet kap a nézőpont fogalma, az ehhez kapcsolódó gyakorlatok a kritikai gondolkodás és az empátia fejlesztését is szolgálják.

2. Nyelvészeti háttér

Az emberi elme teljesítőképességének behatároltsága miatt a figyelem mindig a fontosabb ingerekre összpontosul.²⁵⁶ A megértett és nyelviileg kifejezni kívánt helyzetek nyelvi megalkotása során több lehetséges módozat közül egy adott feldolgozási módot valósít meg a beszélő.²⁵⁷ A megnyilatkozások tehát nemcsak hogy nem választhatóak el a kontextustól, de a kontextust magát is a megnyilatkozások által hozzuk létre oly módon, hogy olyan ismereteket mozgósítunk, amelyek biztosítják a megnyilatkozás megfelelő értelmezését.²⁵⁸ Ennek a társas megismerő tevékenységnek, melyben a kontextuálisan beágyazott megnyilatkozások által dinamikus jelentésképzés történik, a diskurzus ad keretet.²⁵⁹ A megfigyelt jelenet folyamata, szereplői és viszonyai tehát egy bizonyos (tipikusan beszélői) **perspektívából** vannak feldolgozva, a folyamatot kifejező ige, a szereplőket jelölő főnév stb. nem általánosan, típusjelentésében, hanem bizonyos mértékben egyedítve van megjelenítve, a megértése úgy válik lehetővé, hogy lehorgonyzódik az adott diskurzusban. Ez a jelenség az **episztemikus lehorgonyzás**.

„A magyar nyelv grammatikai rendszerének egyik alapvető jellemzője a ragozó jelleg: számos grammatikai funkció a főnévi és igei lexikai szótóhoz illesztett grammatikai morfémmal jelölődik. Ezek a funkciók többek között egyedíthetővé, azonosíthatóvá teszik a főnévvel jelölt dolgokat és az igével jelölt folyamatokat a beszélők számára.

A nyelvi közlésekben a beszélőtársak figyelmének középpontjába elsősorban dolgok és a velük kapcsolatos folyamatok, minőségek és körülmények kerülnek. A dolgokat és a folyamatokat a beszélőtársak több módon is egyedítik. A perspektiválás egy ilyen mód: a megnevezendő dolog vagy folyamat valamilyen nézőpontból konstruálódik meg. A

²⁵⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2013: 135.

²⁵⁷ Vö. alternatív konceptualizáció, nézőpont; lásd Tolcsvai Nagy 2013: 129.

²⁵⁸ Lásd Tátrai 2009: 365; 2017: 981–985.

²⁵⁹ Lásd Tátrai 2009: 364, 368; 2017: 981.

perspektiválás során egy dolgot vagy folyamatot a beszélő valamilyen nézőpontból fejez ki, amely nézőpont előtérbe helyezi az adott dolog vagy folyamat valamely jellegzetességeit, másokat viszont háttérben hagy. A nézőpont szerinti konstruálás a szókészlet fontos szemantikai tényezője, például a SZÁNDÉKOLT HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának perspektivált, közepes mértékben egyedített megkonstruálását hajtja végre a *jön* és *megy* igepár. A beszélő által végrehajtott perspektiválás a nyelvi kifejezést összekapcsolja a szövegvilág (megértett beszédhelyzet) központi összetevőivel, a beszélővel és a hallgatóval, vagyis a nyelvi kifejezést összekapcsolja az alappal. Ez a kapcsolat általános, elvont, nem közvetlen. Más esetekben a nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) közvetlenebb. Például dolgok térbeli helyzetének a meghatározása a beszélőtársak maguk által megértett térbeli helyzetéhez képest történhet meg:

- (2) a. A tanácsterem lent van.
b. A tanácsterem a földszinten van.

A (2a) mondatban a tanácsterem helye a beszélőkhöz (az alaphoz) képest határozódik meg, a beszélők egy többemeletes épületben a tanácsteremhez képest feljebb, felsőbb emeleten vannak a beszélgetés idején. A beszélőtársakat, az alapot nem jelöli külön nyelvi elem a (2a) mondatban, impliciten vannak jelen, szubjektiválva. A (2b) mondatban a tanácsterem helye a teljes épület szerkezetéhez viszonyítva jelölődik ki, függetlenül a beszélőtársaktól, az alaptól, objektiválva. A (2a) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye a lent határozószóval le van horgonyozva az alaphoz, mert csak az alap feldolgozása során érthető meg, míg a (2b) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye nincsen lehorgonyozva közvetlenül a beszélők térbeli elhelyezkedéséhez.

További esetekben a nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és a beszédhelyzetbeli alap közötti kapcsolat, az egyedítés közvetlenebb. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok pillanatnyilag aktivált tudásterületeihez képest van meghatározva.”²⁶⁰

Az episztemikus lehorgonyzás jelölői általában sematikusak (pl. időjel, névelő), nem irányítják a figyelmet magára a lehorgonyzó műveletre. A prototipikus **deixis** előtérbe helyezi a diskurzus alapja és a jelenet közötti viszonyt.

„A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. A közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett deiktikus kifejezések

²⁶⁰ Tolcsvai Nagy 2017: 301–302 (hivatkozás és lábjegyzet nélkül).

kontextusfüggő viszonyítási pontokat kínálnak fel a referenciális jelenet megfigyeléséhez, illetve megértéséhez. A deixis – az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – nyitott, prototípuselvű kategória. Egyrészt a beszédesemény fizikai és társas világával kapcsolatos kontextuális ismereteket előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett a főneveket és igéket a diskurzusvilágban lehorgonyzó elemekre is kiterjed. Másrészt a deixis művelete a referenciális jelenet térbeli, időbeli és társas viszonyainak kontextusfüggő kiindulópontból történő azonosításán túl a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságát is kontextusfüggő kiindulópontként érvényesíti a konstruálásban. Harmadrészt a deixis nem csak a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis az ún. szituatív tényezőket vonhatja be az értelmezésbe, hanem magát a diskurzust, illetve annak szerveződését is reflexió tárgyává teheti, így teremtve meg a diskurzusban történő kontextusfüggő tájékozódás lehetőségét.”²⁶¹

Ajánlott szakirodalom:

Tátrai 2017: 953–980.

Tolcsvai Nagy 2017: 301–305.

Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 26–29, 42–50, 61–62.

3. A feladatok részletes leírása

1. Réges-régen egy messzi-messzi galaxisban...

Találjatok ki rövid jeleneteket, melyekben az alábbi párbeszéd (változtatás nélkül) elhangozhatnának! Elemezzétek egymás jeleneteit! Mit tudunk meg a szereplőkről? Milyen térben játszódhat a jelenet és mikor? Mi utal ezekre a párbeszédben?

a) Füst Milán: Boldogtalanok

A: – Gondolkoztál [lehorgonyzás a beszélőtárhoz és a múltba, a jelenbeli implikált eredménnyel] azon, amit mondtam [lehorgonyzás a beszélő egy korábbi énjéhez]?

B: – Nem.

A: – Nem? No csak ki vele! [konveccionálódottan az elhallgatott dolog kimondására hív fel, a vele ebben az esetben indirekt anafora]

B: – Te bolond vagy! [személydeixis/lehorgonyzás személyhez, a beszélőtársra vonatkozik]

A: – Bolond vagyok [lehorgonyzás a beszélőhöz]? ... Hiszen szereted [lehorgonyzás a beszélőtárhoz]?

B: – Bolond vagy [lehorgonyzás a beszélőtárhoz].

A: – Nem akarod [lehorgonyzás a beszélőtárhoz]?

B: – Nem akarom [lehorgonyzás a beszélőhöz].

b) Spiró György: Az imposztor

A: – Rögtön az elején gonosz... [E/3. elsődleges szereplő, lehorgonyzás, minden megnyilatkozás egy a beszélőtől és a beszélőtárstól különböző szereplőre vonatkozik; ugyanakkor az értékelés szubjektívizáltan beszélői értékelés.]

B: – Mindvégig visszataszító...

²⁶¹ Tátrai 2017: 980.

A: – Ellenszenves...

B: – Maga az ördög!

A: – Akár az ördög.

B: – Egyszóval nagyszerű.

c) Spiró György: Csirkefej

A: – Szépen megnő^{ttél} [lehorgonyzás a beszélőtárshoz és a múltba, a jelenben megfigyelt állapot előzményére].

B: – Hát–

A: – A nővé^{red} [lehorgonyzás a beszélőtárshoz, a nővér elérése a beszélőtárson mint referenciaponton keresztül, rokonsági összetartozási viszonyban, ebben a relációban a beszélőtárs fiatalabb testvér] nem *jött*?

B: – Nem *tom* [lehorgonyzás a beszélőhöz].

A: – Mért, *ő* hol *van*? [E/3. elsődleges szereplő, egy a beszélőtől és beszélőtárstól különböző szereplőre vonatkozik; koreferenciaviszonyt feltételezve 'a nővéred']

B: – Nem *tom* [lehorgonyzás a beszélőhöz].

A: – Mert *őt* [E/3. másodlagos szereplő, egy a beszélőtől és beszélőtárstól különböző szereplőre vonatkozik; koreferenciaviszonyt feltételezve 'a nővéredet'] se lá^{ttuk} [T/1. elsődleges szereplő, a beszélő és rajta keresztül elérhető legalább egy másik személy; a jelenetben egyértelművé tehető, de meghatározatlan is maradhat] *évek óta* [a beszédidőt megelőző több évnyi időtartam].

B: – *Én* se. [személydeixis, a beszélőre vonatkozik, az előző fordulóban elhangzott folyamat kiterjesztése a beszélőre is, vö. 'se láttam']

A) A feladatban olyan párbeszédetek szerepelnek, melyek többféle szituációban elhangozhatnának. A gyakorlat célja, hogy a tanulók alkotó módon fedezzék fel, hogy egy adott megnyilatkozás hogyan kontextualizálódik különféle beszédhelyzetekben. Ugyanakkor a megadott szöveg megtartása korlátozza is a lehetőségeket a deiktikus kifejezések, az episztemikus lehorgonyzás által.

B) A gyakorlat első részében a tanulók pármunkában kitalálják a jeleneteket. Az azonos dialógust választók csoportban is dolgozhatnak. A jelenet bemutatása után érdemes megbeszélni az értelmezéseket (Kik a szereplők? Mit tudtunk meg róluk a jelenet során? Hol és mikor játszódik a jelenet?), kiemelni az értelmezést támogató nyelvi és nem nyelvi tényezőket. A szándékolt és az értelmezett kontextus összevetése.

Érdemes lehet megfigyelni, hogy a szöveg eredeti kontextusa hatással volt-e a jelenet megalkotására vagy értelmezésére.

C) A gyakorlatnak tulajdonképpen végtelen számú megoldása lehet, sőt lényege épp ebben a változatosságban rejlik. Érdemes hangsúlyozni, hogy a szövegeknek változtatás nélkül kell elhangozniuk. A szövegben jelöltük azokat a nyelvi kifejezéseket, amelyek a diskurzusba ágyazottságot akkor is jelölik, ha a szituáció viszonyait megváltoztatjuk.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	beszédhelyzet, beágyazottság a diskurzusba , résztvevők, téri és időviszonyok, perspektíva, deixis (lehorgonyzás)
Javasolt munkaforma	páros és csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	esetleges eszközök a jelenet előadásához
Tervezett időtartam	egy jelenet bemutatására és elemzésére körülbelül 10 percet számolhatunk

2. Minek nevezzetek?

a) Olvassátok el az alábbi szövegrészletet! Mi a két beszélő között felmerülő probléma forrása?

Ütköztetek-e már hasonló problémába? Mi alapján hoztok döntést ilyen esetekben?

KOVÁCS (felugrik): Na – én elkésem hazulról.

TAKÁCS (felugrik): Én is... Na hát akkor...

(Egyszerre nyújtják a kezüket, egymásra néznek. Szünet.)

KOVÁCS: Nem tart... tartunk együtt? [T/1., ún. empátikus többes]

TAKÁCS: Dehogynem, szívesen...

KOVÁCS: Én fölfelé megyek a körúton.

TAKÁCS (félre): Ellenkező irányban van dolgom. Hát mehetünk együtt. Merre, izé... (kedélyesen) Merre lakunk, merre lakunk? [T/1., ún. empátikus többes]

KOVÁCS (dühösen): Kicsoda? Kicsoda?

TAKÁCS: Hát – (rezignáltán) – hát én.

KOVÁCS: Hát én azt honnan tudjam?

TAKÁCS (dühösen): Honnan? Mit tudom én? Azt tudni szokta – az ember. [általános jelentésű főnévvel jelölt szereplő]

KOVÁCS: Az ember? Melyik ember?

TAKÁCS (gorombán): Hát az emberek. (Rálép Kovács lábára.)

KOVÁCS: Hu!

TAKÁCS: Mi az?

KOVÁCS: Semmi... véletlenül... hehe... rálép... ráléptünk a lábamra... [T/1., ún. empátikus többes]

TAKÁCS (sápadtan a dühtől): Kicsoda? (Bömbölve) Kicsoda?

KOVÁCS (révetegen): Nem tudom...

TAKÁCS: Nem? (Pofon vágja.) Nesze, te pizok fráter! Most tudod? (Revolvert vesz elő.)

KOVÁCS (boldogan): Persze, hogy tudom! Te! Te! Te!...

(Egymás nyakába borulnak.)

(Karinthy Frigyes: Tegezés – részlet)

b) Előnyös vagy hátrányos lenne a nyelvhasználók számára, ha a tegező és magázó formák kettőssége eltűnne a nyelvből? Milyen következményekkel járna egy ilyen változás? Milyen társadalmi környezetet feltételeztek a változás hátterében?

A) A diskurzusban a megnyilatkozások jellegét nagymértékben meghatározza az, hogy kik a résztvevők. A nyelvi udvariassággal mindenképpen érdemes foglalkozni a tanórán. A

tegezés/magázás sok esetben lehet problematikus a fiatalok számára, így az erről való beszélgetés és a tényleges nyelvi adatok megismerése fogódzót adhat számukra.

B) A tanulók először önállóan elolvassák a szövegrészletet. Ezt követően kerülhet sor a párban vagy csoportokban történő megbeszélésre.

A tegezés/magázás kérdésének érdemes nagyobb távlatot adni, és például tanulói előadás formájában megismerni a kialakulásával, történetével.²⁶² A tegezés/magázás kérdését érdemes beilleszteni a megszólítások nagyobb rendszerébe.²⁶³

A nyelvi változatosságot szem előtt tartva társas nyelvészeti (szociolingvisztikai és pragmatikai) vizsgálatokra érdemes támaszkodni.²⁶⁴

A szakirodalomként ajánlott művek kutatásra ösztönöznek. A diákok felmérhetik például a tetszikelés/tegezés megítélését saját korosztályukban (többféle módszertannal, pl. kérdőív, interjú). Kísérletezhetnek is, megfigyelve, hogyan viselkednek az emberek spontán, ha tetszikelve/tegezve szólnak hozzájuk bizonyos helyzetekben (pl. egyik diák résztvevője a helyzetnek, a másik utólag kérdezi meg az érintett felet, hogy fel tudja-e idézni, hogyan szólította meg őt diáktársa; milyen hatást váltott ez ki belőle stb.).

Lehet disputát is rendezni a felvetődő témákról (pl. a magázás udvariatlan; a tetszikelés udvarias; idősebb ismeretlen személy tegezése udvariatlan – ezek a témák igénylik az udvariasság meghatározását,²⁶⁵ ezért tudományos előkészületet feltételeznek; akkor lesz hasznos a disputa, ha – az érveléstechnika mellett – a társadalom- és nyelvtudományos érvek színvonalára helyezzük a hangsúlyt az értékelésben.

C)

a) A diákok azonosítani fogják a tegezés/magázás problémáját a dialógusban. Az elkerülő stratégiákat érdemes megfigyelni (ezeket jelöltük a szövegben). Az együttműködés megvalósulására, vagy meg nem valósulására (pl. KOVÁCS (*dühösen*): Kicsoda? Kicsoda?) is érdemes egy-egy példát azonosítani.

A tapasztalatok és a szempontok megbeszélésénél támaszkodhatunk nyelvészeti, főképp szociolingvisztikai, pragmatikai vizsgálatokra. Érdemes első lépésben kerülni a nyelvművelő irodalmat és a hétköznapi viselkedési tanácsokat adó lapokat. Ezek nagyon lényegesek, mert formálhatják a vélekedést az olvasóban, de épp ezért azt látjuk szerencsésnek, ha ezekhez a szövegekhez a nyelvi változatosság tudományos megismerésére támaszkodva már a kritikai gondolkodás fejlesztésének céljával nyúlunk.

b) Ahhoz, hogy értelmezni lehessen az *előnyös* és a *hátrányos* kategóriát, fel kell állítani azt az értékrendszert, amelyben a jelenség megítélhető. Erre különösen érvényes a B) részben írt tudományos megalapozás, valamint a nyelvi norma fogalmának működtetése.²⁶⁶

Bár a feladat a társadalmi környezet és a nyelvhasználat között sugall összefüggést, érdemes ezzel óvatossággal lenni, és egyéb szempontokra is figyelni: sem a tegeződés, sem a magázódás nem kapcsolódik össze elválaszthatatlanul valamilyen államformával vagy a társadalmi

²⁶² Lásd Bárczi 1963: 259–261, D. Mátyai 2003: 635–636.

²⁶³ Ebben a magázást még széleskörű elterjedése után, a 19. században is minősítik „kegyetlen szólásmód”-nak, „szörnyű szó”-nak, ugyanakkor ma is vannak olyan közösségek, amelyekben a *maga* megszólítás megszokott és semleges vagy udvarias. Az *ön* névmás ebben a szerepben csak a 19. században jelenik meg, Széchenyi István újjításaként.

²⁶⁴ Ehhez kiindulópontként ezeket a műveket ajánljuk: Domonkosi 2002, Domonkosi–Kuna 2015.

²⁶⁵ Lásd Tátrai 2017: 916–920.

²⁶⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 1998.

viszonyok bizonyos típusaival. A svédben a magázódás/önözés alkalmazása nyelvileg annyira bonyolult, hogy egy reform keretében általánossá tették a tegeződést (az 1960-as években), ennek tehát nyelvi magyarázata volt.²⁶⁷ Az azonban nem tisztán nyelvi motiváltságú, hogy a magázó/önöző formával együtt a tradicionális megszólításokat is elhagyták.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a beszédhelyzet résztvevőinek viszonya, attitűddeixis, tegezés/magázás (önözés, tetszikelés, a megszólítások általában), nyelvi változatosság
Javasolt munkaforma	egyéni munka, majd páros vagy csoportos megbeszélés (tanulói előadás, kísérlet projekt)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc (az alapfeladatra)

3. Kifordítva

Ugyanaz a szituáció különböző nézőpontból elbeszélve egészen másként festhet. Írjatok rövid szöveget az alábbi helyzetekhez a megadott utasításoknak megfelelően! Miben térnek el ezek a szövegek az általánosan elvártaktól?

1. A gyerek hazaviszi szüleinek rosszul sikerült bizonyítványát (büszkén)

A megadott tényező úgy alakítja át a helyzet feldolgozását, hogy a szöveg várhatóan a tipikustól/sztereotíptól eltérő családi viszonyokat és/vagy közoktatáshoz fűződő viszonyokat fog bemutatni.

2. Szakító üzenet (hízelegve)

A megadott tényező várhatóan elbizonytalanítja a szöveg típusát (lásd kategóriahatárok), kérdésessé válik, hogy valóban a SZAKÍTÓ ÜZENET sémájának egy megvalósulásáról van-e szó.

3. Az igazgató beszédében közli a dolgozókkal az intézmény bezárását (lelkesen)

A megadott tényező úgy alakítja át a helyzet feldolgozását, hogy 1) a szöveg várhatóan a tipikustól/sztereotíptól eltérő forgatókönyvet képvisel, amelyben a bezárás pozitív esemény, így a szöveg is a pozitív kilátásokat részletezheti; 2) az igazgatónak a helyzethez és a dolgozókhöz fűződő viszonya tér el a normától.

4. Panaszlevél (flörtölve)

A megadott tényező várhatóan elbizonytalanítja a szöveg típusát, vélhetőleg vegyíti a PANASZLEVÉL szövegtípusának sémáját a FLÖRTÖLÉS (mint társas cselekvés) sémájával.

5. Sampon reklám (unottan)

A megadott tényező nem felel meg a szövegtípus jellemzőinek, a szöveg valószínűleg a fogyasztói szemlélet kritikájaként lesz értelmezhető; egyszerűbb esetben csak a szereplőnek a tipikustól/elvárttól eltérő viselkedését mutatja be. Főképp az előadásban (a beszéd hangzásában, a beszélő testtartásában, arckifejezésén stb.) fog kifejeződni az unottság, a reklámra jellemző elemek nem fognak sérülni (de lehet olyan megoldás, amely ezek torzítását is elvégzi).

²⁶⁷ Kiefer Ferenc szóbeli közlése.

6. Sikeres vadászat (a vad szemszögéből)

A sikertörténet várhatóan drámai elbeszéléssé alakul át a nézőpontváltás hatására.

7. A szelfi története egy jövőbeli tankönyvből

Az elképzelt jövőbe helyezett külső nézőpont a jelenségtől való eltávolodásra készítet; eredményezhet akár társadalomkritikát is, a tankönyvi szövegek tipikus jellemzőinek az érvényesítése fennmarad, ez el is várható.

8. Egy-egy bekezdés „A családom” témában a világ három különböző pontjáról

A térbeli eltérés kulturális különbségekkel összekapcsolódva várhatóan eltéréseket eredményez a családszerkezet és a családi viszonyok bemutatásában; a személyes családtörténet és -leírás tipikus jellemzőinek az érvényesítése fennmarad.

A) A feladat arra készíti a diákokat, hogy a szövegtípus (mint séma, pl. vadászkaland elbeszélése) jellemzőitől, a hozzá kapcsolódó elvárásoktól (normától) szándékosan eltérjenek, vagy saját szövegalkotói kiindulópontjuktól eltérő nézőpontból dolgozzanak fel egy témát. A tipikustól való tudatos eltéréssel a figyelem a típusra, a sémára, a különböző nézőpontokra helyeződik kreatív szövegalkotási gyakorlat keretében. A gyakorlatok között többnyire olyanokat találunk, amelyek a típus szerinti szövegalkotó mentális állapotát változtatják meg (1–5.), de egyes esetekben a megnyilatkozó személye és ezáltal a nézőpont (6.), a téri- vagy időviszonyok nem tipikusak (7–8.). A gyakorlat alkalmas a kritikai gondolkodás fejlesztésére és az empátia növelésére.

B) Csoportmunkát javasolunk. Az elkészült írásokat a diákok megismertetik egymással: bemutatják és – lehetőleg fájlban – meg is osztják. A csoportok feladata az, hogy a más csoportok által készített szövegekben legalább egy érdemi megjegyzést elhelyezzenek a perspektívaeltérés megvalósulásával kapcsolatban. Ebben jelölik a szövegtípustól vagy megszokott nézőponttól való eltérést, annak értelmezési következményét, hatását. Az 5. téma ebből kihagyható, ha főképp az előadás jeleníti meg az unottságot és a reklám típus szerint valósul meg.

A megszokottól eltérő feldolgozás (össze nem illés az 1–5.-nél, érdekes perspektíva, a szelfivel kapcsolatos esetleges irónia) valószínűleg humoros hatást kelt, ha így történik, akkor érdemes ezt a hatás is értelmezni.

C) Nem adunk meg megoldásokat, csak a várható irányokat vázoljuk a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alternatív konstruálás; tipikus, begyakorlott és attól eltérő nézőpont, szövegtípus (séma), stílus, hatás, humor, irónia
Javasolt munkaforma	csoportmunka (szövegalkotás, annotálás)
Szükséges előkészület, eszköz	a szövegek digitális előállítása és megosztása
Tervezett időtartam	20 perc (annotálás nélkül)

4. #naehhezszoljhozza

a) #cseveges

Gyűjtsétek össze, milyen hasonlóságok és milyen különbségek fedezhetők fel a személyes beszélgetés és a csetelés között!

b) #tabu

Az alábbi témák közül melyek azok, amelyeket nem beszélhetek meg cseten? Miért? Gyűjtsétek olyan témákat, amelyek megvitatására alkalmas lehet a cset, és amelyekre nem!

1. házi feladat
2. randimeghívás
3. szakítás
4. születésnap üdvözlés
5. gyászír
6. pletyka
7. hivatalos ügy
8. bevásárlólista
9. osztálykirándulás megszervezése

A) A szövegalkotást jelentősen befolyásolja, hogy milyen kommunikációs szinten zajlik, eszköz közvetítésével vagy közvetlenül történik. A csetelés különböző formáinak használata általánosan elterjedt a diákok társas interakciójában, ezért a digitális szövegtípusokkal kapcsolatban is érdemes lépéseket tenni a nyelvi tudatosság növelésére.²⁶⁸

B) Az a) részhez csoportmunkát javasolunk. Elegendő, ha a diákok saját tapasztalataikra támaszkodnak, de a feladat egy következő lépésben szakirodalom-használattal is kiegészíthető. A b) részt egyéni vagy páros munkában ajánljuk elvégezni, érdemes azokra a témákra/szövegtípusokra összpontosítani, amelyekkel kapcsolatban nézeteltérés bontakozik ki. Ennek során a megbeszélésben alkalmazott szempontok, vita esetén az érvek alapján teljesebb kép adható majd a cseteléshez kapcsolódó szokásokról a diákjaink körében.

C)

a) Az alábbi táblázat nem teljes, csak kiemel jellemzőket.²⁶⁹

19. kézikönyvtáblázat. A személyes beszélgetés és a csetelés összevetése

személyes beszélgetés	csetelés
medialitása szerint: beszélt (jelelt)	medialitása szerint: írott
⇒ a beszéd minden érzékelhető jellemzője részt vesz a jelentésképzésben	⇒ grafikai jelek szolgálnak a hangzás jelentésképző funkcióinak a pótlására
a felek személye azonosítható (a személyiség összetett megnyilvánulásai tartoznak a megszólalóhoz)	csak megadott „identitás” azonosítható
a felek tipikusan egy fizikai térben tartózkodnak	a felek tipikusan más fizikai térben tartózkodnak, a virtuális térben (pl. csetszoba) érintkeznek egymással

²⁶⁸ Lásd ehhez Gonda 2015, Veszelszki 2017.

²⁶⁹ A témához lásd Andó 2010.

ki van szolgáltatva a környezeti zajnak, a feleknek hallótávolságon belül (jelelésnél látótávolságon belül kel lenniük)	nem a fizikai, hanem a digitális tér zajainak van kiszolgáltatva
a fordulók sorrendje világosan követhető, a felek egyezkednek a megszólalás rendjével kapcsolatban	a fordulók sorrendjével kapcsolatban nincs egyezkedés, a szekvenciális párok távolra is kerülhetnek egymástól
lehetséges az átfedő beszéd	minden forduló időben és a virtuális térben elkülönül
gyorsabb	gyors, de még az élő (valós idejű) csetelés is késleltetett a hang terjedéséhez képest
lehetséges több ember egyidejű társalgása, de ennek követése mindkét esetben nehéz, ha nagyon sok résztvevő van; lehet magánbeszélgetés és nyilvános is; a társalgásra a magatartás szempontjából tipikusan a közvetlen, laza stílus a jellemző	

b) Ebben a részben az az érdekes, ha a diákok nem értenek egyet valamelyik témával kapcsolatban.

Tabuként várható: szakítás (3.), gyász hír (5.), hivatalos ügy (7.) – kivéve bizonyos szolgáltatók esetében az előkészülethez tartozó funkciókat, a tájékoztatást; segítségnyújtást az ügyintézésben.

Bizonyos részfunkciókhoz várható a csetelés a többi esetében, egészen nagy valószínűség szerint például a pletyka esetében (6.).

Lehet, hogy bizonyos témákat azért kerülnének, mert más, jobb alkalmazást ismernek hozzájuk (pl. bevásárlólista (8.)).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	digitális kommunikációs színtér, csetelés, közvetlen spontán társalgás , szövegtípus, séma
Javasolt munkaforma	csoportmunka (a); egyéni vagy páros munka, majd közös megbeszélés (b)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–15 perc

5. Zoom

Adjatok címet az alábbi képnek!

Vizsgáljátok meg a címetek abból a szempontból, hogy a jelenet mely aspektusát emelik ki!

1. kép. Különböző aspektusok

A) A vizuális információk dominánsak a látók világról való tapasztalataiban. A gyakorlat a vizuális információ és annak nyelvi megkonstruálása között teremt kapcsolatot a címadás által. A cím jelentősége az, hogy indexikus viszonyban áll a szöveggel. A feladat a cím alternatív megkonstruálására készített, ezért többféle összefüggés is felismerhető lesz.

B) Vizuális stimulus alapján címadás. A művelettel kapcsolatos reflexió: mi motiválta a címadást, mi volt szaliens, mi emelkedett ki / került előtérbe mások háttéréhez viszonyítva; milyen sémák működtek a feldolgozás során. Érdekes a címeket kivetíteni, és a címadás motivációja alapján csoportosítani, az arányok alapján esetleg további megfigyeléseket tenni (van-e jellemzőnek mondható feldolgozási mód).

C) A címadás motivációjaként várható például a tárgyak alapján (tudáskeret) következtetés teaházra; a személyek külső jegyei alapján következtetés bizonyos életkori csoport bizonyos típusú időtöltésére; a kutya (családi állat) nem központi az elrendezésben, de lehet, hogy ezt kapcsolják össze egyéb sémákkal (pl. állatbarát teaház). A megoldás nyitott, de felismer(tet)hetőnek kell lennie a kép és a cím közötti indexikus viszonyoknak.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alternatív konstruálás, címadás , nézőpont, figyelemirányítás, feltűnőség/szaliencia, multimodalitás
Javasolt munkaforma	páros munka, majd bemutatás (a címek és motivációk megismertetése)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Az írott és hallott szöveg értelmezéséhez szervesen hozzátartozik a nyelv perspektivikusságának megértése. A megvalósult nézőpontoszerkezet (más lehetséges kiindulópontok érvényesülésének a háttérében) a szövegek inherens tulajdonsága, a nézőpontoszerkezetet jelölő kifejezések, a szövegen belüli utalások a szövegek általános összetevői, legyen szó hétköznapi vagy szépirodalmi szövegről, különböző szövegtípusokról. A feladatsor egy – a diákok számára talán ismert – irodalmi szöveg (Örkény István: Legmerészebb álmaink is megvalósíthatók!) feldolgozását végzi el a nézőpontoszerkezet szempontjából, alkalmaztatja a groteszkkal kapcsolatos meglévő ismereteket, a gyakorlatok várhatóan hatással lesznek a groteszk kategória újraszerveződésére is.

A diákok feltárják a szöveg nyelvi kifejezéseiben megvalósuló perspektiváltságot, a dialógusra jellemző kifejtetlenséget, a kifejtetlenség hatását a történet megértésére. Az előrehaladó értelemképzésben rajzok készítésével a saját szimulációs képességük működését tudják megfigyelni (az eredményre vonatkozó reflexión keresztül, természetesen nem közvetlenül). A tanulók a nyelvi konstruálást elemezve közelebb jutnak a poétikai szerepű jelentésképzéshez. A diákoknak lehetőségük nyílik belehelyezkedni a szemlélődő emberek pozíciójába. A kiindulópont áthelyezésének gyakorlata fejlesztően hat a szociális képességeikre is. Saját szövegek alkotásával sajátítják el a nézőpont különböző, tipizálható érvényesülési módjait a figyelmi eseményben.

2. Nyelvészeti háttér

Az alábbiakban az alkalmazásra kerülő fogalmakat és meghatározásokat ismertetjük.²⁷⁰ A fogalomtár jellegéből adódóan a definíció utalókat is tartalmaz (lásd pl. (→ diskurzus)), ezek részletes kifejtését csak akkor adjuk meg, ha a feladatgyűjteménynek ennél a részénél kerül sor a bevezetésére, vagy felelevenítését szükségesnek láttuk.

kontextus: A diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai világát (tér- és időbeli viszonyait), társas világát (személyközi viszonyait) és mentális világát (→ mentális állapotaikat) magában foglaló interszubjektív viszonyrendszer, amely a résztvevők közös háttértudásaként a nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését teszi lehetővé.

közös figyelmi jelenet: A szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, interszubjektív emberi tevékenység (→ diskurzus), amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire (a → referenciális jelenetre), és ezáltal mentális irányultságának (figyelmének, megértésének) befolyásolása.

perspektivikusság: A nyelvi szimbólumoknak az a fogalmi konstruálással összefüggő sajátosságuk, hogy valamely dolog, vagy esemény megfigyelésének és megértésének egy adott → perspektíváját is magukban foglalják.

²⁷⁰ A szócikkek forrása Tátrai 2011: 212–214 (A kulcsfogalmak rövid értelmezése).

perspektíva (nézőpont): A tapasztalatok → fogalmi megkonstruálásának a kiindulópontja, ahonnan a dolgok és a köztük lévő relációk reprezentálódnak. A nyelvi szimbólumok általános → perspektivikusságának diskurzusbeli kiaknázása a megnyilatkozó perspektívájának, azaz kontextusfüggő kiindulópontjainak (a → referenciális központnak és a → tudatosság szubjektumának) az érvényesítéseként valósul meg.

perspektivizáció: A tudatosság szubjektumának áthelyeződése, amely az elmondott információk értékelését és érvényességét az aktuális beszélőétől eltérő szubjektumra korlátozza, és a tudat aktív működését (az érzékelést, az akaratot, a gondolkodást, vagy a beszédet) valaki máshoz köti. Referenciális kiindulópont: A kontextusfüggő kiindulópontok egyik fajtája, amelyből a referenciális jelenet tér- és idő-, illetve személyközi viszonyai feldolgozhatóvá válnak. A → tudatosság szubjektumához hasonlóan érvényességi köre átfogja a megnyilatkozás egészét, a megnyilatkozáson belüli esetleges áthelyezése is a megnyilatkozó → perspektíva ismeretében, abból kiindulva válik feldolgozhatóvá.

referenciális jelenet: A → közös figyelmi jelenet során mások számára nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, nyelviileg megjelenített esemény, történet, állapot.

situációs kontextus: A beszédeseménynek a résztvevők által feldolgozott térbeli és időbeli, valamint személyközi viszonyai, amelyekhez társas cselekvéseik kötődnek.

(a) tudatosság szubjektuma: A kontextusfüggő kiindulópontok egyik fajtája, amely azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a beszéd) kötődik. A → referenciális központhoz hasonlóan érvényességi köre átfogja a megnyilatkozás egészét, a megnyilatkozáson belüli esetleges áthelyezése is a megnyilatkozó → perspektíva ismeretében, abból kiindulva válik feldolgozhatóvá.

A szöveg elemzéséhez Simon Gábor tanulmányát²⁷¹ ajánljuk, mert ez Örkény-egypercesek feldolgozásának tapasztalatait is tárgyalja, a kiválasztott szöveget is említi. A groteszk értelmezéséhez Örkény saját felfogásának a megismerése szolgálhat egy lehetséges kiindulópontként, ehhez a Párbeszéd a groteszkről szövegeit ajánljuk (1981²⁷²).

Ajánlott szakirodalom:

Simon 2017b.

Tátrai 2017: 927–952.

²⁷¹ Simon 2017b.

²⁷² Az első megjelenés éve, több különböző kiadásban is elérhető.

3. A feladatok részletes leírása

1. Álmodozzunk!

Idézd fel magadban legmerészebb vagy legszebb álmodat! Írd le pár szóban, miről szólt az álmod! A közös tevékenységnek nem része, hogy ezt a szöveget megismertess másokkal.

1. Kik voltak a szereplői, milyen hangulata volt, hol játszódtott?
2. Milyen meglepető dolog, izgalmas fordulat vagy kaland történt veled?
3. Milyen vágyad vált valóra?
4. Próbáld meg felidézni, milyen érzések kísérték az álmod!

A) A feladat célja a ráhangolás az egyperces témakörére azáltal, hogy a diákok a LEGMERÉSZEBB ÁLOM kategóriájába tartozó egy lehetséges eseményt végiggondolnak a megadott kérdések alapján. Ezzel kialakítható a téma alapján típus szerint megképződő várakozás, az elváráshorizont tudatosítható. Azt feltételezhetjük, hogy hasonló elvárások képződhetnek meg minden, a címet feldolgozó olvasóban, ha ezt nem számolja fel eleve a befogadó az egypercesekkel kapcsolatos meglévő tudása alapján.

B) Egyéni feladat, szimuláció, a típus szerinti elemek aktiválása, a séma tudatosítása.

C) Azt várjuk, hogy valami nagyszabású, feltétlenül pozitív élményekkel összekapcsolódó, de nehezen megvalósítható helyzetet fognak elképzelni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szimuláció, séma, elvárás(horizont)
Javasolt munkaforma	egyéni munka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	3 perc

2. Egyperces

Örkény István Legmerészebb álmaink is megvalósíthatók! című egypercesével fogunk dolgozni.

a) Rendeződjétek három (A, B, C) csoportba (például a padsoroknak megfelelően), és az így kialakult csoportokban közösen készítsétek rajzot az egyperces különböző részeihez!

Az A csoport szövegrészlete (felolvastatva):

– Kedves Feri, az a harmadik kutya nem húz. [előhívható a KUTYASZÁN tudáskerete, mert tipikusan a szán az a közlekedési eszköz, amelyet kutyaival szoktak húzni; ez azt is előhívhatja, hogy hó van, a jelenet esetleg olyan vidéken játszódik, ahol általában kutyaszánt használnak közlekedésre; a harmadik kutya csak akkor releváns, ha sorban legalább három kutya van befogva egyesével; a szöveg alapján nem lehet bizonyosan tudni, hogyan vannak a kutyák elrendezve, és hányan vannak]

- Sajnos, egy kissé rövid az ostrom. [az *ostorom* megerősíti a kutyaszán értelmezést, egyben előhívja annak forgatókönyvi sémáját is, amely szerint a hajtó ostorral ösztönözheti húzásra a befogott állatot; ez a megnyilatkozás egyben hajtóként pozicionálja Ferit, és valószínűsíti, hogy a másik megszólaló szintén a szánon van (segítő vagy utas); az is következik ebből, hogy úton haladnak, miközben beszélgetnek, és mindketten a haladás irányába fordulnak]
- Sőt, úgy veszem észre, mintha bicegne is egy kicsit. [koreferenciaviszonyban a harmadik kutyára vonatkozik; a SZÁNHÚZÁS forgatókönyvét megerősíti, és veszélyt jelez (a kutya szempontjából is), továbbá a vártnál lassabb haladást]
- Hogyne bicegne, mikor csak három lába van! [nehezen egyeztethető össze a KUTYASZÁN sémával az, hogy szándékosan háromlábú kutyát fogjanak be]
- Jé, tényleg... Nem kár egy nyomorék állatot kocsi elé fogni? [el kell vetni a KUTYASZÁN sémát, de megtartva a megerősített elemeket, szán helyett kocsi közlekedési eszközzel azt valószínűsíthetjük, hogy lovaskocsi helyett kutya húzza a szekér típusú kocsit (vö. kocsiszekér, kocsiszán); az értelmező ekkor vélhetőleg létrehozza a LOVASKOCSI és KUTYASZÁN séma vegyülékét: kutyáskocsi 'kutya húzta lovaskocsi'; ez lehetővé teszi, hogy a Feri és Ilonka nevek alapján akár magyar helyszínt is elképzeljen az olvasó; várhatóan a havas út képét elvetik a rajzoló]
- Nézze meg jobban, Ilonka. Mind a tizenkét kutyám háromlábú. [megerősíti a VONTATÁS sémát, és részletezi a fogat méretét; a szokatlan összetétel mellett megerősíti a sémát a homogenitás; valószínűsíthető, hogy hat pár kutyát fognak rajzolni a diákok; azt még mindig nem lehet pontosan tudni, hogyan vannak elrendezve a kutyák, tehát a rajzoló megoldása ebben eltérhet]
- Jaj, szegények!
- Inkább engem sajnáljon, Ilonkám! Az összes *sintéretet* végigjártam, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát. [a helyszín értelmezéséhez járul hozzá az, hogy van *sintértelep*]

A B csoport szövegrészelete (felolvastatva):

- Lehet, hogy nem értek hozzá, de az ember azt hinné, hogy egy normális kutya jobban és kitartóbban húz. [előhívható A KUTYASÉTÁLTATÁS PÓRÁZON forgatókönyv, amely szerint a pórázhoz még nem szokott kutya nagy erővel húz az általa szándékolt irányba; előhívható a KUTYASZÁN tudáskerete, mert tipikusan a szán az a közlekedési eszköz, amelyet kutyákkal szoktak húzatni; ez azt is előhívhatja, hogy hó van, a jelenet esetleg olyan vidéken játszódik, ahol általában kutyaszánt használnak közlekedésre; a *kitartó* húzás a szán esetében relevánsabb; a 'nem normális kutya' nem illik a kutyafogat sémába]
- Ezt nem vitatom. Én azonban vérbeli városlakó vagyok. Mit kezdjek tizenkét négylábú kutyával? [implikációként megértjük, hogy 12 kutyáról van szó, de nem mind négylábú; a *vérbeli városlakó* és 12 kutya pórázon sétáltatása kevésbé illik a KUTYASÉTÁLTATÁS PÓRÁZON sémába; nagyszámú kutya jobban illik a KUTYASZÁN, -FOGAT sémába; de ez is nehezen egyeztethető össze a vérbeli városlakósággal]
- Csak nem fél tőlük, Feri?
- Én a szúnyogcsípéstől is félek. A természet erőivel csínján kell bánni. Mondjuk, hogy ezek a kutyák négylábúak. Mondjuk, hogy megbolondulnak valamitől. Mondjuk, hogy kitépik a gyeplőt a kezemből... Jobb erre nem is gondolni, Ilonkám! [a *gyeplő* megerősíti a KUTYASZÁN, -FOGAT sémát; mivel Feri kezében van, Feri hajtóként lesz megértve; ennek

hatására azt lehet valószínűsíteni, hogy a másik megszólaló szintén a szánon van (segítő vagy utas); az is következik ebből, hogy úton haladnak, miközben beszélgetnek, és mindketten a haladás irányába fordulnak; a séma érvényesülését gyengíti – az előbbiek mellett – a hajtónak a természettől való félelme]

– Akkor se értem. Ha fél a kutyáktól, akkor miért velük húzatja az autóját? [el kell vetni a KUTYASZÁN sémát, de megtartva a megerősített elemeket, szán helyett autó (személyautó) közlekedési eszközzel azt kell elképzelnünk, hogy a kutyafoogat egy autó elé van befogva; a közlekedésnek e nem tipikus módja miatt az értelmező azonnal következtetéseket végez arra vonatkozóan, hogy miért kell az autó elé kutyákat fogni; egy lehetséges valószínűsítés az, hogy az autó lerobbant, a kutyafoogat pedig rendelkezésre állt; egy másik lehetséges következtetés, hogy mivel Feri mindentől fél, félhet jobban az autótól, még a kutyáknál is (ez a következtetés már a szöveg által megalapozott szövegtípushoz kötött értelmezés példája); a helyszínt már nem havas tájként fogjuk elképzelni, lehetséges a Feri és Ilonka nevek alapján akár magyar helyszín is]

– Mert rosszul vezetek. [el kell vetni más okokat, Feri jobban irányítja a kutyafoogatot, mint ahogyan vezetni tud]

– Azt meg lehet tanulni.

– Félig-meddig, Ilonkám... Az ember és az autó nem egyenrangú fél. [pontosítja a kutyafoogat motivációját, azt lehet valószínűsíteni, hogy Feri az autótól is fél; nemcsak rosszul vezet, hanem fél is vezetni]

– Nézzen körül! Egyetlen kutyavontatású autót se lehet látni! [megerősíti, hogy úton vannak egy kutyavontatású autókban]

– Elég baj az! Pedig az ember, sajnos, már nem bírja utolérni a technikát. Használni használja, valójában azonban retteg tőle. [dedukció révén megerősíti, hogy Feri fél az autótól is]

A C csoport szövegrészlete (felolvastatva). Az is feladat, hogy keressenek információt az interneten a Simcára vonatkozóan (hogy pontosabb képük legyen az autóról, és annak teljesítményét is tudják értelmezni 1968-as viszonylatban).

– Én nem félek az autótól.

– Csakhogy ez a Simca óránként százötven kilométert tud megtenni... [a szituációban megfigyelhető egy Simca típusú személygépjármű, vö. főnévi koreferencia, *autó* – *Simca*]

– Ne fájdjtsa a szívem, Feri... Imádom a rohanást!

– Maga egy kissé telhetetlen. Tíz napja indultunk el Pestről, és nézze, már Siófokon vagyunk. [az az információ, hogy úton vannak (egyértelmű kiindulópont és jelenlegi helyzet, az utazás elhelyezése időben) azt valószínűsíti, hogy a szituációban már feldolgozott Simcán utaznak, továbbá, hogy nem használják ki a sebességét, sőt olyan lassan haladnak, mintha ők tolnák az autót, vagyis az autó motorja nem működik]²⁷³

– Tizenkét kutyával ez nem is olyan nagy teljesítmény. [megerősíti, hogy az autót nem a motorja mozgatja; azt implikálja, hogy nem is a személyek mozgatják az autót, hanem 12 kutya; az értelmező következtet arra, hogyan mozgathatja az autót 12 kutya; a tempó akkor is nagyon lassú, ha kutyák vontatják az autót; úgy lehetne koherenssé tenni a történetet, hogy kutyavontatás esetén sok kerülővel, a főutakat lehetőleg elkerülve közlekednek; az

²⁷³ Budapest és Siófok távolsága 106 km (légvonalban 102 km); autóval 70 km/h átlagsebesség mellett 1 óra 31 perc; kerékpárral 20 km/h átlagsebességgel tekerve 5 óra 18 perc; futva 8 km/h átlaggal haladva 13 óra 15 perc; gyalog 5 km/h átlagsebességet tartva 21 óra 12 perc (Forrás: <http://www.telepulesektavolsaga.hu>, 2018.08.05.).

egypercesek ismerete alapján arra is lehet következtetni, hogy a kutyák nem húzzák, hanem épp akadályozzák az autó mozgását, amelyet a szereplők tolnak; stb.]

– Hát persze hogy nem. Csakhogy én már Pesten behúztam a kéziféket. [valószínűsíthetővé teszi, hogy a kutyák húzzák az autót, a személyek benne ülnek, és nemcsak a motor nem jár, hanem a kézifék kifejezetten fékezi a haladást]

– Nem túl óvatos maga egy kicsit?

– Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtvé vagyunk. [ez a tempó az eddigi információk alapján a gyaloglás tempójának körülbelül 1/10-e, Feri vélekedése szerint tehát az ember erre van teremtvé]

– Látja, mennyi ember? És mindenki minket bámul. [a másik szereplő azt implicálja (társalgási implicatúra), hogy a férfi viselkedése és vélekedése eltér az általánosan megszokottól, az emberekre általában jellemzőtől]

– Irigykednek. [Feri fenntartja világértelmezését, és ennek megfelelően értelmezi a tapasztalatot]

– Egészen ki van dülledve a szemük. [a külső jelek alapján következtet arra, hogy meg vannak rökönyödve; az olvasó azért tud következtetni erre, mert szintén rendelkezik azzal a tapasztalattal, ahogy a megrökönyödés kifejeződik; ezzel megerősíti azt az értelmezést, hogy a környezet meg van döbbenve]

– Mert látják, hogy legszebb álmaink is megvalósíthatók. [Feri fenntartja világértelmezését, és ennek megfelelően értelmezi a tapasztalatot; a látják vizuális vagy összetettebb tapasztalatra vonatkozik, a mellékmondat azt közli, ami perspektíváltan, a megnyilatkozó szerint a megjelenített konceptualizálók ('ők', koreferenciaviszonyban a *mennyi ember; mindenki* kifejezésekkel) tapasztalata; így válik érthetővé, hogy Feri világértelmezésében saját cselekvése/viselkedése a legszebb emberi álmok megvalósításának egy példája]

b) Vessétek össze a többi csoporttal a készített rajzaitokat, és vitassátok meg, mik voltak hasonlóak és eltérőek az ábrázolásban!

c) Olvassátok el egyben Örkény egypercesét, és értelmezzétek a fenti egypercesre vonatkozóan a groteszk fogalmát! Párban vitassátok meg gondolataitokat!

Az egyperces teljes szövege:

Örkény István: Legmerészebb álmaink is megvalósíthatók!

– Kedves Feri, az a harmadik kutya nem húz.

– Sajnos, egy kissé rövid az ostorom.

– Sőt, úgy veszem észre, mintha bicegne is egy kicsit.

– Hogyne bicegne, mikor csak három lába van!

– Jé, tényleg... Nem kár egy nyomorék állatot kocsi elé fogni?

– Nézze meg jobban, Ilonka. Mind a tizenkét kutyám háromlábú.

– Jaj, szegények!

– Inkább engem sajnáljon, Ilonkám! Az összes sintéreket végigjártam, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát.

– Lehet, hogy nem értek hozzá, de az ember azt hinné, hogy egy normális kutya jobban és kitartóbban húz.

- Ezt nem vitatom. Én azonban vérbeli városlakó vagyok. Mit kezdjek tizenkét négylábú kutyával?
- Csak nem fél tőlük, Feri?
- Én a szúnyogcsípéstől is félek. A természet erőivel csínján kell bánni. Mondjuk, hogy ezek a kutyák négylábúak. Mondjuk, hogy megbolondulnak valamitől. Mondjuk, hogy kitépik a gyeplőt a kezemből... Jobb erre nem is gondolni, Ilonkám!
- Akkor se értem. Ha fél a kutyáktól, akkor miért velük húzatja az autóját?
- Mert rosszul vezetek.
- Azt meg lehet tanulni.
- Félig-meddig, Ilonkám... Az ember és az autó nem egyenrangú fél.
- Nézzen körül! Egyetlen kutyavontatású autót se lehet látni!
- Elég baj az! Pedig az ember, sajnos, már nem bírja utolérni a technikát. Használni használja, valójában azonban retteg tőle.
- Én nem félek az autótól.
- Csakhogy ez a Simca óránként százötven kilométert tud megtenni...
- Ne fájdítsa a szívem, Feri... Imádom a rohanást!
- Maga egy kissé telhetetlen. Tíz napja indultunk el Pestről, és nézze, már Siófokon vagyunk.
- Tizenkét kutyával ez nem is olyan nagy teljesítmény.
- Hát persze hogy nem. Csakhogy én már Pesten behúztam a kéziféket.
- Nem túl óvatos maga egy kicsit?
- Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtvé vagyunk.
- Látja, mennyi ember? És mindenki minket bámul.
- Irigykednek.
- Egészen ki van dülledve a szemük.
- Mert látják, hogy legszebb álmaink is megvalósíthatók.

A) A rajzolás (a) feladatrész) hozzásegíti a diákokat annak megtapasztalásához, hogy a szövegbeli kifejtetlenség hatással van a történet megértésének folyamatára. A nyelvi kifejezések bizonyos perspektívákat kínálnak fel az értelmezéshez. A jelentésük alapján aktiváljuk azt a tudást, amely az adott kontextusban – az értelmezés problémamegoldásának a folyamatában – feltevésünk szerint hozzájárul ahhoz, hogy koherenssé szervezzük a történetet.

B) A szövegeket fel kell olvasatni. Az a)–b) feladatrészben vizualizáció a szöveg megértésének folyamatában; következtetés (abdukció), koherens értelmezés megalkotása. Reflexió a folyamatra. Csoportmunka. A c) részben a groteszkkal kapcsolatos tudás aktiválása, alkalmazása az adott szövegen. Ez megvalósítható annotációval is, ha minden pár hozzáfér a szöveg digitális, közösen szerkeszthető változatához.

Érdemes külön figyelmet fordítani a szövegnek olyan megnyilatkozási tudatosságot jelölő kifejezéseire, amelyekkel a beszélő reflektál saját szövegalkotására, illetve arra, ahogy a dolgokat feldolgozza és megjeleníti (lásd a jelentésképzés tudatossága / pragmatikai és metapragmatikai tudatosság²⁷⁴). Ebbe a csoportba tartoznak a diskurzusjelölők, a közös tudás megkonstruálásával, a résztvevők viszonyával kapcsolatos tudatosságjelölők, a

²⁷⁴ Lásd Tátrai 2017: 1038–1058.

különböző beszélői viszonyulások (érzelmeik, attitűd) jelzései. Az alábbiakban kiemeljük ezeket (a teljesség igénye nélkül) a szövegből, egy-egy magyarázatot is adunk példaként.

- Kedves Feri, az a harmadik kutya nem húz. [megszólítás, interakció kezdeményezése]
- Sajnos, egy kissé rövid az ostrom. [a helyzethez kapcsolódó beszélői attitűd kifejezése]
 - Sőt, úgy veszem észre, mintha bicegne is egy kicsit. [a sőt kontextualizál, jelzi, hogy a korábbi megfigyeléshez képest még nagyobb fokú következik; az úgy veszem észre úgy kontextualizál, hogy színre viszi azt, hogy a – kissé elbizonytalanított, lásd úgy – megfigyelés a megnyilatkozóhoz kötődik]
 - Hogyne bicegne, mikor csak három lába van!
 - Jé, tényleg... Nem kár egy nyomorék állatot kocsira el fogni?
 - Nézz meg jobban, Ilonka. Mind a tizenkét kutyám háromlábú.
 - Jaj, szegények!
 - Inkább engem sajnáljon, Ilonkám! Az összes sintéret végigjártam, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát.
 - Lehet, hogy nem értek hozzá, de az ember azt hinné, hogy egy normális kutya jobban és kitartóbban húz.
 - Ezt nem vitatom. Én azonban vérbeli városlakó vagyok. Mit kezdjek tizenkét négylábú kutyával?
 - Csak nem fél tőlük, Feri?
 - Én a szünyogcsípéstől is félek. A természet erőivel csínján kell bánni. Mondjuk, hogy ezek a kutyák négylábúak. Mondjuk, hogy megbolondulnak valamitől. Mondjuk, hogy kitépik a gyeplőt a kezemből... Jobb erre nem is gondolni, Ilonkám!
 - Akkor se értem. Ha fél a kutyáktól, akkor miért velük húztatja az autóját?
 - Mert rosszul vezetek.
 - Azt meg lehet tanulni.
 - Félig-meddig, Ilonkám... Az ember és az autó nem egyenrangú fél.
 - Nézzen körül! Egyetlen kutyavontatású autót se lehet látni!
 - Elég baj az! Pedig az ember, sajnos, már nem bírja utolérni a technikát. Használni használja, valójában azonban retteg tőle.
 - Én nem félek az autótól.
 - Csakhogy ez a Simca óránként százötven kilométert tud megtenni...
 - Ne fájdítsa a szívem, Feri... Imádom a rohanást!
 - Maga egy kissé telhetetlen. Tíz napja indultunk el Pestről, és nézze, már Siófokon vagyunk.
 - Tizenkét kutyával ez nem is olyan nagy teljesítmény.
 - Hát persze hogy nem. Csakhogy én már Pesten behúztam a kéziféket.
 - Nem túl óvatos maga egy kicsit?
 - Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtvé vagyunk.
 - Látja, mennyi ember? És mindenki minket bámul.
 - Irigykednek.
 - Egészen ki van dülledve a szemük.
 - Mert látják, hogy legszebb álmunk is megvalósítható.

C)

a) A rajzolás folyamatát jelentősen befolyásoló kifejezéseket és hatásukat a szövegben adjuk meg. A b) részben ezekre a különbségekre reflektálnak a diákok.

c) A szövegben azonosítunk olyan tartalmakat (lásd szintén a szövegnél, zöld kiemeléssel), amelyek a koherenciaképzést is nehezítik, és ezzel ráirányítják a figyelmet a nehéz összeegyeztethetőségre, össze nem illésre. A diákok ezt úgy is elvégezhetik, hogy közösen (pármunkában) annotálják a szöveget. A nyelvi konstruálás elemzése elvezeti a diákokat a poétikai szerepű jelentésképzéshez.

Mivel a groteszk és az abszurd is prototípuselvű kategória, javaslatunk semmiképp sem zárja le azt a kérdést, hogy a koherenciateremtési nehézség inkább a groteszk vagy inkább az abszurd minőség megalkotásához vezet el. A szöveg alapján az látható, hogy a groteszk minőség a helyzet elemeivel kapcsolatban jól értelmezhető és feltűnő. Feri világmodelljét az abszurditás jellemzi. Feri viláértelmezése a szöveg végén válik világossá („*Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtve vagyunk.*”), ez a megnyilatkozás a világ rendjét, normális működését dolgozza fel Feri felfogásában, a megszokottól teljesen eltérő, abszurd világrendet képvisel. Ez a forduló kontextuális utasításként működik, a szöveg újrakontextualizálására készítheti az olvasót. Az abszurd világrend megismerése után már ennek kivetülése, megvalósulása Feri viselkedésében szintén értelmezhető az abszurd minőség fogalmaival.

Itt érdemes visszatérni az 1. gyakorlathoz, a cím (a címmel kapcsolatos sztereotip várakozások) és a megvalósított álom kontrasztjához.

Az értelmezést számottevően nem befolyásolhatja az, hogy a mű 1968-ban jelent meg (a főúton [1968] és az autópályán közlekedés [napjaink lehetősége] eltérő lehetőséget képvisel a kutya húzta autó jelenségéhez képest), mivel a 10 nap szempontjából ez a különbség elhanyagolható. Más vonatkozásokban ez a perspektíva hozzáad az értelmezéshez (pl. a 150 km/h teljesítmény elérésének lehetősége 1968-ban más megítélés alá esett, mint napjainkban).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tudáskeret, forgatókönyv (séma) , implicit jelentés, következtetési folyamatok, groteszk (abszurd), dialogikus szöveg
Javasolt munkaforma	csoportmunka (rajzolás, a rajzok megbeszéléséhez vegyes csoportok alakítása) páros munka c), szövegannotálás)
Szükséges előkészület, eszköz	csoportonként A3 méretű rajzlap; digitálisan „kezelhető” szövegváltozat, internet (kereséshez)
Tervezett időtartam	20–30 perc

3. Perspektívák az egyperceshez

Alakítsatok hat csoportot! A 2. feladat szövegének elemzésével válaszoljátok meg az alábbi kérdéseket, illetve végezzétek el a feladatot!

1. csoport: Kik a szöveg megnyilatkozói, akiknek a nézőpontjából látjuk az eseményeket?

Feri és Ilonka; a dialógus forgatókönyve alapján a résztvevők váltakozása követhető, ezt a nyelvi kifejezések is segítik (Ferihez kapcsolódik a vezetés, az autóbirtoklás stb.), Ilonka próbálja megérteni a szokatlan helyzetet, ezért általában kérdez (tipikusak a kérdés-válasz szekvenciális párok); a résztvevőkhöz a dolgok és folyamatok a fikciós diskurzustérben is lehorgonyozódnak (pl. Feri: *Sajnos, egy kissé rövid az ostrom.* – a sajnálat Feri attitűdje

(sajnos); az *ostor* a megnyilatkozási birtokon keresztül érhető el (*ostor-om_{E/1.}*); Feri: *Tíz napja indultunk el Pestről, és nézze, már Siófokon vagyunk.* – az indulás a megnyilatkozás idejét megelőző időben történt (múlt idejű igealak), az eseménynek mindkét résztvevő szereplője (T/1. személyű igealak); a diskurzus idejében Siófokon vannak); a résztvevők magázódnak, ugyanakkor a megszólítások bizalmasak vagy bizalmaskodóak, pl. *Feri, Ilonkám* (személyviszonyok, társas deixis), kivéve talán a *Maga egy kisé telhetetlen; Nem túl óvatos maga egy kicsit?* fordulókban a *maga* névmás alkalmazását (bár nyelvváltozatfüggő a *maga* megítélése, tekintettel arra, hogy Feri vérbeli városlakó, megnyilatkozásában a nagyobb távolság érzékeltetése funkcionális, mivel negatív értékelés is megfogalmazódik, és ez Ilonka fordulójára is igaz).

2. csoport: Milyen nézőpontváltásokkal találkozunk a szövegben?

A dialógus forgatókönyve alapján a résztvevők váltakozása, eltérő személyviszonyok.

Perspektiválás: a résztvevőket megfigyelő bábéskodók mentális állapotai a résztvevők perspektívájából vannak értelmezve és bemutatva; ezt a két résztvevő eltérő módon végzi el (vö. bámulás, kidülledt szem => MEGRÖKÖNYÖDÉS Ilonka kiértékelésének/következtetésének az eredménye; bámulás => CSODÁLAT, IRIGYKEDÉS, Feri következtetése) (lásd perspektiválás, a tudatosság szubjektuma itt Ilonka és Feri).

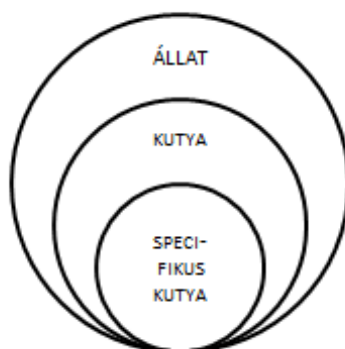
3. csoport: Milyen utalások (pl. visszautalások) vannak a szövegben?

A koreferenciaviszonyokat azonos indexekkel jelöltük, ahol lehetett (az indirekt anaforákra csak utalunk az előző feladatnál, a szöveges részen). Lásd a C) részben.

4. csoport: Milyen főnévi (értékű) kifejezések vonatkoznak az autót húzó ebekre?

Az előfordulás sorrendjében: *az a harmadik kutya – nyomorék állatot – kutyám háromlábú / háromlábú kutyát – ezek a kutyák – Tizenkét kutyával*

Gyűjtsétek ki ezeket a szövegből, és a jelentésük alapján készítsétek a kifejezésekből halmazábrát!

Hogyan mutatkozik meg a perspektíva ezekben a kifejezésekben?

Fogalomkörü viszonyok: általános – specifikus (részletesebben: általános kategória, pl. állat – alapszintű, pl. kutya – specifikusabb lehetne például a fajta vagy a munkakutyatípus megnevezése).

A szövegben a specifikálás nem integráltan, hanem körülírással valósul meg.

A szövegben az autót húzó kutyákra mindig egyeditéssel vonatkoznak a főnévi kifejezések, a lehorgonyzás és specifikálás megoldásai:

mutató névmás és határozott névelő és egyéb kijelölés, pl. *az a harmadik kutya*;

mutató névmás és határozott névelő, pl. *ezek a kutyák*;
pontos mennyiségi jellemzés, pl. *Tizenkét kutyával*;
fizikai tulajdonságokkal, pl. *háromlábú kutyát*.

5. csoport: Milyen szerepei vannak Ferinek? A szövegből kiemelt példákat felhasználva készítsetek fürtábrát a Ferihez kapcsolódó funkciók bemutatására!

Az alábbiakban a fürtábrához szempontokat (csoportokat) és elágazásokat kínálunk fel példaként, a teljesség igénye nélkül.

A közlekedés szempontjából: hajtója/irányítója a fogatnak, rossz autóvezető

A kutyák birtoklása és tartása szempontjából: háromlábú kutyákat gyűjtő személy, menhelyi/sintérteleni örökbefogadó; befogó/hajtó/irányító és ostorozó/kínzó

A mentális állapota, életmódja szempontjából: a természettől és a technikától félő/rettegő személy (Ilonka azt implicálja, hogy túl óvatos; vö. eufemizmus), vérbeli városlakó; a világ működéséről határozott elképzelésekkel rendelkező személy, a „legmerészebb álmok” megvalósítója

6. csoport: Jelöljétek az egypercesben a szöveg tematikus szerveződését meghatározó főneveket!

Aláhúzással jelöltük, ahol lehetett (a folytonosságot megvalósító nem főnévi vagy névmási anaforákat a koreferenciaviszonyoknál jelöltük). Lásd a C) részben.

A) A feladat célja a szövegben megfigyelhető összetett nézőpontszerkezet részleteinek az azonosítása. A fikciós dialógus kontextusfüggő kiindulópontjához tartoznak a beszélők (1.), az ő kiindulópontjukból megismert tér-idő és személyviszonyok. A gyakorlat feldolgozza a nézőpontváltást (2.), a semleges kiindulópont érvényesülését (lásd a tematikus szerveződést, koreferenciaviszonyokban az elérési relációkat) (3., 6.), a szerep szerinti perspektívát (4., 5.). Az elemzések rámutatnak a szöveg szerveződésének összetettségére, ezáltal nagyobb tudatosságot eredményeznek az értelmezésen keresztül közvetve a szövegalkotással kapcsolatban is. Ezzel egyben elő is készítik, megalapozzák a következő feladatot.

B) Az egyes csoportok különböző jelenségekre keresnek példát a szövegben, majd a csoportok megosztják egymással megoldásaikat, ennek során értelmezik az alkalmazott kategóriákat, a megoldásokat megvitatják társaikkal. A feldolgozás részét alkotja az ábrakészítés is (vizualizáció).

C) Lásd a feladat utasítását követően az 1–2. és a 4–5. csoport feladatához.

A 3. és a 6. csoport munkájához az alábbiakban adunk megoldást. A fikciós térben deiktikusan elérhető viszonyokat is jelöljük, mivel részt vesznek a szövegbeli kapcsolathálózat a kiépítésében.

- Kedves Feri, az a harmadik kutya_{K1} nem húz_{K1}.
- Sajnos, egy kissé rövid az ostorom_{F→}.
- Sőt, úgy veszem_i észre, mintha bicegne_{K1} is egy kicsit.
- Hogyne bicegne_{K1}, mikor csak három lába_{K1} van!
- Jé, tényleg... Nem kár egy nyomorék állatot_{K1} kocsi_A elé fogni_{az} igék is szervezik az anaforikus viszonyt, vö. 'húzás'?
- Nézz_e meg jobban, Ilonka. Mind a tizenkét kutyám_{F→K12} háromlábú.

- Jaj, szegények_{K12}!
- Inkább engem_F sajnáljon, Ilonkám! Az összes sintéreket végigjártam_F, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát_{K12}.
- Lehet, hogy nem értek_I hozzá, de az ember_{E>I} azt hinné_{E>I}, hogy egy normális kutya jobban és kitartóbban húz^{'húzás'}.
- Ezt nem vitatom_F. Én_F azonban vérbeli városlakó vagyok_F. Mit kezdjek_F tizenkét négylábú kutyával?
- Csak nem fél_F tőlük_K, Feri?
- Én_F a szúnyogcsípéstől is félek_F. A természet erőivel csínján kell bánni. Mondjuk, hogy ezek a kutyák_{K12} négylábúak. Mondjuk, hogy megbolondulnak_{K12} valamitől indirekt anaforikus viszony, lásd a természet erői Mondjuk, hogy kitepik_{K12} a gyeplőt a kezemből_F... indirekt anaforikus viszony, lásd a természet erői **Jobb erre** diskursusdeixis: a természet kontrollálhatatlan erőinek lehetséges működése nem is gondolni, Ilonkám!
- Akkor se értem_I. Ha fél_F a kutyáktól_K, akkor miért velük_{K12} húztatja az autóját_{F→A}?
- Mert rosszul vezetek_F[A 'autót'].
- Azt indirekt anafora 'az autóvezetést' meg lehet tanulni.
- Félig-meddig, Ilonkám... Az ember és az autó nem egyenrangú fél.
- Nézzen_F körül! Egyetlen kutyavontatású autót se lehet látni!
- Elég baj az az előző mondat eseményére vonatkozik! Pedig az ember_{E>F}, sajnos, már nem bírja_{E>F} utolérni a technikát metonimikus anafora: A és más eszközök Használni használja_{E>F} A-t és más eszközöket, valójában azonban retteg_{E>F} tőle A-tól és más eszközöktől.
- Én_I nem félek_I az autótól_A.
- Csakhogy ez a Simca_{A→S} óránként százötven kilométert tud megtenni...
- Ne fájítsa_F a szívem_{I→}, Feri... Imádom_I a rohanást indirekt anafora A-val/S-val!
- Maga_I egy kissé telhetetlen_I. Tíz napja indultunk_F el Pestről, és nézze_I, már Siófokon vagyunk_F.
- Tizenkét kutyával_{K12} ez diskursusdeixis: a megtett út nem is olyan nagy teljesítmény.
- Hát persze hogy nem. Csakhogy én már Pesten_A téren keresztül viszony létesül az indulás napjával behúztam az indulás napja az esemény ideje a kéziféket_{A→}.
- Nem túl óvatos maga_F egy kicsit?
- Pontosan ez az a tempó_{A→}, amelyre teremtvé vagyunk_{F→E}.
- Látja, mennyi ember_T? És mindenki_T minket_F bámul_T.
- Irigykednek_T.
- Egészen ki van dülledve a szemük_{T→}.
- Mert látják_T, hogy legszebb álmaink_{(F→E)→} is megvalósíthatók.

A mentális állapotok alapján a hálózatokat elsősorban igék alakítják ki, illetve azok a jelek, amelyekből az állapotokra következtetni lehet (*fél, retteg, óvatos, csínján kell bánni* stb.; *bámul, ki van dülledve a szemük*). Az AUTÓVEZETÉS hálózatát tartja aktívan a jelölt főnévi kifejezések mellett például az *óránként százötven kilométert tud megtenni; behúztam (a kéziféket)* igei szerkezet is. A tudáskereten és forgatókönyvön alapuló szerveződésre lásd az előző feladat megoldását is.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nézőpontszerkezet , fikciós dialógus, kontextusfüggő kiindulópont, koreferenciaviszonyok, szövegtopik, nézőpontváltás, perspektivizáció , szerep szerinti perspektíva, tematikus kapcsolatok a szövegben
Javasolt munkaforma	csoportmunka, csoportos megbeszélés (vegyes csoportok)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	30 perc

4. Perspektívák az egyperceshez

a) Olvassátok el az egyperces alábbi részletét (*Nézzen körül! Egyetlen kutyavontatású autót se lehet látni! [...] Mert látják, hogy legszebb álmaink is megvalósíthatók.*)! Helyezkedetek bele a Ferit és Ilonkát bámuló emberek helyzetébe, és írjatok párbeszédet, amely a bábmeszkodók között zajlik le, és témája az általuk megfigyelt jelenet! Párban vagy csoportban is dolgozhattok.

b) Vessétek össze a párbeszégeket!

Milyen hasonlóságokat lehet megfigyelni?

Hogyan utalnak a párbeszédnek nyelvileg Ferire, hogyan Ilonkára, és hogyan kettejükre?

Közelítő vagy távolító megfogalmazás jellemző a párbeszégekre?

A **referenciális központ** áthelyeződik a bábmeszkodókra, ezért a résztvevői viszonyok alapján Feri és Ilonka 'ő'-ként (E/3. személyként), kettejük 'ők'-ként (T/3. személyként) lesz megjelenítve; az 'én'/E/1. a megnyilatkozó bábmeszkodó, 'mi'/T/1. várhatóan a megnyilatkozó és a többi bábmeszkodó (empatikus többes, közösséget alkotva, de lehet a megnyilatkozó és rajta keresztül elérhető bizonyos személy/személyek együtt). A konceptualizálók Siófokon vannak (ebből a perspektívából az autósok Siófokra [Pestről] jönnek/érkeznek). A megnyilatkozók (véltetőleg elsősorban) gyalogosok (mert hosszabb időn keresztül bámulnak (és az utasítás szerint beszélgetnek), ez motiválhatja azt, hogy a diákok milyen viszonyokat hoznak létre (pl. kiéleződhet sztereotipikus módon a gyalogos-autós viszony).

A jelenséggel kapcsolatos viszony várhatóan negatív, ez kifejeződik az **attitűd** szempontjából a távolításban (kifejezőeszközei a szereplőkre és cselekedeteikre vonatkozó negatív értékjelentésű kifejezések (pl. *a kutyakínzó/k*); a mutató névmás esetében inkább a veláris változat, pl. *azok* (az emberek/kutyakínzók/stb.); a 'mi' és az 'ők' értékrendszerének konfrontáltatása).

A) A diákok belehelyezkednek a szemlélődő emberek helyzetébe, és ebből a kiindulópontból alkotják meg az eseményeket és a viszonyokat (dialógusként). A megfigyelők kiindulópontjából megalkotott szöveg és ennek elemzése elősegíti annak megértését, hogy a nézőpont milyen tipizálható módokon érvényesül.

B) Kreatív szövegalkotási feladat, dialógus megadott résztvevői viszonyokkal és eseményekkel. Pármunka vagy csoportmunka. A szövegek összevetése a megadott szempontok alapján (közös megbeszélés). A szövegek összevetését megkönnyíti, ha a dialógusok digitálisan készülnek, így egyszerűen megoszthatók.

C) A dialógusra nem adunk példát. A b) részt lásd a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nézőpont, kontextusfüggő kiindulópont; kreatív szövegalkotás, dialógus
Javasolt munkaforma	pármunka vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A nyelv perspektivikussága, a személyviszonyok és térviszonyok leképezése mentén már a kisgyermekkorai nyelvhasználatban is tetten érhető: az *én – te, itt – ott* párok elsajátítása és használatba vétele, ez elemi része az anyanyelv-elsajátítás korai fázisának. A nézőpont azonban nem csupán a névmások vagy az igeikötők alkalmazásában jelenik meg, egész nyelvhasználatunkat áthatja. A beszélő, szövegalkotó (mint mentális szubjektum) és alapértelmezés szerint ennek nézőpontja beépül a létrehozott nyelvi produktumba, a nézőpontoszerkezet működésének a felismerése feltétele a megnyilatkozás megértésének.

A befogadó a perspektivikusan feldolgozott jelenetet értelmezve jut el a kifejezések értelméhez az aktuális diskurzusban.

Mivel a nyelvi kifejezés mindig valamilyen perspektívából, valahogyan, bizonyos mértékben mindig kreatív módon dolgozza fel azt a jelenetet, amelyre a figyelmet irányítani kívánja, a perspektivikusság a nyelvi tevékenység alapvető jellemzője).²⁷⁵ Így középiskolai tárgyalása, megértésének és létrehozásának gyakoroltatása elengedhetetlen a nyelvi képesség és a nyelvi tudatosság fejlesztése szempontjából, a társas megértéshez fűződő értelmező és kritikai viszonyulás erősítése, az implicit tartalmak feltárása szempontjából. Továbbá, amint azt a feladatsor is mutatja, lehetőséget ad a szépirodalmi szövegek nyelvileg tudatos feldolgozásának erősítésére, a poétikai funkciójú szövegekkel folytatott munkában a nyelven keresztül megteremthető kapcsolatok kiaknázására. A nyelvi perspektivikusság lehetőségeinek kiaknázása a szépirodalomnak is egyik alapvető módszere. Míg a hétköznapi szövegalkotás és szövegértés során a beszélő tipikusan „a saját nézőpontjából beszél”²⁷⁶ (ennek megfelelően dolgozza fel a személy-, tér- és időviszonyokat), addig a szépirodalmi szövegalkotás teret enged ezen viszonyok fellazítására, kitágítására és újraértelmezésére. A feladatsor célja tehát a nyelvhasználat és a szövegértelmezés fejlesztése a szavak jelentésszerkezetének perspektivikussága felől.

2. Nyelvészeti háttér

A perspektíva bizonyos nyelvi kifejezések jelentésében rögzül, konvencionálódik. Az alábbi idézet Tolcsvai Nagy Gábornak az Osiris Nyelvtanhoz írt Bevezetőjéből származik:²⁷⁷

„A nézőpont különböző, tipizálható módokon érvényesül a nyelvi rendszerben, a szóképzlet különböző alrendszeireiben, például a következő módokon:

- **specifikussági szint szerint**, amikor ugyanaz a dolog különböző szintű kategorizációs megnevezést kap, attól függően, hogy mennyire általános vagy specifikus megnevezés szükséges egy közlésben (pl. irodai szék, szék, bútor, tárgy);
- **funkció szerint**, amikor ugyanazt az entitást szerepei szerint szemléljük, vagyis ugyanazt a személyt különböző beszélők a nekik megfelelő nézőpontot képviselő

²⁷⁵ Tátrai 2011: 32–35, 2017, Tolcsvai Nagy 2017: 48

²⁷⁶ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 55

²⁷⁷ Tolcsvai 2017: 48–49

főnévvel nevezik meg (pl. férfi, apa, fiú, főnök, házigazda, vendég; egy középkorú férfi a szüleinek a fiuk, a gyermekeinek apa);

– ugyanazt az eseményt a **deiktikus perspektíva** különböző megvalósulásai szerint lehet szemlélni (pl. jön – megy, hoz – visz, vesz – elad).

A szókészlet fogalmi hálózatokat tartalmaz a perspektíváltság szempontjából. Ezek a hálózatok olyan szavakat tartalmaznak, amelyek ugyanazt a fogalmat különböző nézőpontból mutatják be jelentésükben. Ezt a perspektíváltságot megvalósítják a névmások, a nyelvtani elemek (így az igekötők, a határozóragok és a névutók is).

A szókészlet, a nyelvi elemek perspektíváltsága a valós beszédhelyzetekben (a figyelmi jelenetben) különböző módokon jut szerephez. A mindenkori beszélő látóköre úgy érvényesül, hogy a szöveg- és mondatbeli résztvevők (szereplők, megnevezett dolgok) nézőpontja is működésbe lép. Ennek megfelelően a nézőpontoszerkezetben a beszélőhöz és a szereplőkhöz kapcsolódva különböző kiindulópontok működnek. A kiindulópont az a specifikus konceptualizáló helyzet a nézőpontoszerkezetben belül, amelyből a konceptualizáció és annak nyelvi kifejezése megtörténik. A nyelvi kifejezések perspektivikus jellege a közlés személyközi jellegéből is ered, a beszélő és a hallgató közösen horgonyozza le (azonosítja) az entitásokat és a folyamatokat. Minden nyelvi közlésben közvetlenül feldolgozható az ÉN (E/1.) és a TE (E/2.) kiindulópontja. Ezekhez viszonyul deiktikusan, de önálló kiindulópontként is működik az Ő (E/3.), tárgyiassága miatt.

A **kiindulópont** az a helyzet, ahonnan egy dolgot, egy jelenetet szemlélünk a nézőpontoszerkezetben belül. A (9) mondatai különböző kiindulópontokat működtetnek. A (9a) mondatban a beszélő a kiindulópont (az egyes szám első személyű igealak a jelölője), egyúttal ő a fő résztvevő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. Ezért a két kiindulópont (a beszélőé és a fő résztvevőé) egybeesik. A (9b) példában a beszélő nincsen jelölve (bár valaki mondja a mondatot), ezért a beszélő háttérben marad. János a kiindulópont, ő a fő résztvevő is, az ő nézőpontjából érti a hallgató a mondatot. A két kiindulópont (a beszélőé és a fő résztvevőé) különbözik. A (9c) mondatban egy harmadik kiindulópont is külön kifejezést kap: a fő téma (János utazása) felelős közlője a fő résztvevő (János), míg a (9a) és (9b) mondatokban a beszélő vállalja a felelősséget a közlésért.

- (9) a. Párizsba utazom.
b. János Párizsba utazik.
c. János azt mondta, hogy Párizsba utazik.

A kiindulópontnak három fajtáját lehet megkülönböztetni, amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva:

- A kiindulópont a mindenkori beszélő kiindulópontja, ez a referenciális központ. Kifejtő jelölője az első személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1. formával.
- A kiindulópont a semleges kiindulópont, egy mondatbeli szereplő fogalmi perspektívája. Azáltal nyithat meg egy kiindulópontot, hogy maga az entitás fogalma, jelentése megnyit egy fogalmi tartományt, amely meghatározza, hogy e fogalmi tartományba mi kerülhet. Abban az értelemben semleges, hogy nincs köze a

szövegvilág aktuális tér–idő rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges.

– A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma”: az a beszélő vagy a szöveg szereplője, aki felelős az információért, akitől származik az információ. A beszélő kiindulópontja nem mindig érvényesül nyíltan (alaki jelölővel) a nyelvi közlésekben. A mondatbeli (vagy szövegbeli) résztvevő kiindulópontja bevezetéskor nyílt. A (9b) mondatban azért János a semleges kiindulópont, mert az ő nézőpontjából érthető meg a mondatban az UTAZÁS fogalma (János valahol tartózkodik, és onnan máshová utazik), és PÁRIZS fogalma, amely a példamondatban csak János utazási céljaként érthető, minden más fogalmi tényező Párizsról érdektelen.”

Ajánlott szakirodalom:

Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 55–60.

Tátrai 2011: 25–35., 2017.

Tolcsvai Nagy 2017: 48–50.

3. A feladatok részletes leírása

1. Kimegyünk

a) Adjátok meg a következő szavak ellentétes irányú párját!

1. kimegyek (a szobából) – *bemegyek a szobába*
2. feljöttek (a szomszédok) – *lementek a szomszédok (esetleg elmentek, ha a feljötteket a meglátogatással azonosítjuk)*
3. összeszedtem (a cserepeket) – *szétszórtam a cserepeket*
4. bekapcsoljuk (a sütőt) – *kikapcsoljuk a sütőt (lekapcsoljuk; leállítjuk)*

b) Mi az ellentéte a következő szavaknak?

1. megettem (az almát) – *nem ettem meg az almát*
2. befordult (a sarkon) – *nem fordult be a sarkon*
3. kiöntötték (a tejet) – *nem öntötték ki a tejet*
4. feltörölték (a padlót) – *nem törölték fel a padlót*

Mit vesztek észre az a) és mit a b) feladat igéinek átalakításakor?

A) A gyakorlat célja annak tudatosítása, hogy egyes igekötőknek van ellentétes irányú párja, míg mások irányt jelölnek, de nincs ellentétes párjuk (és a folyamat esetleg többféle módon feldolgozható, pl. *befordult, lefordult*); illetve a jelentésszerkezetében már nem központi egy bizonyos irány, az irányjelentés mellett más szerepe is van, és ez a jelentés esetleg elsődleges is lehet. Például a *meg* igekötő a *megettem* igealakban nem jelöl 'vissza' irányt, a befejezettség jelölése a fő funkciója, a folyamat egészes, lezárt és eredményes lezajlását jelöli.

Az ellentét nyelvi kifejezése nemcsak az igekötőn múlik, hanem a teljes igekötős ige jelentése, a komponensek összetett, integrált jelentésszerkezete is befolyásolja az ellentét és a tagadás nyelvi megoldását. Míg egyes igék esetében elegendő az igekötő ellentétes

értelművé cserélése az ellentétes értelem létrehozásához (pl. *kimegy – bemegy*), addig másoknál az ige nem maradhat változatlan, mert maga az ige is perspektivikus (pl. *összeszed – szétszór*). Érdekes arra is felhívni a figyelmet, hogy a típusjelentés alapján bizonyos relációban ellentétes igekötők (pl. a *fel – le* a vertikális dimenzióban), nem eredményeznek minden ige esetén ellentétes irányú párokat, például a *le mos* és a *fel mos* szavak nem ellentétei egymásnak, hanem különböző tisztítási eseményeket jelölnek.

Mivel az irányjelentésre összpontosítunk, érdemes ebben a szakaszban elkerülni a példák gyűjtése során az elvont értelmű igekötős igéket, így a *bemos valakinek*, *feladja a bűntársát*, *beolvas valakinek* kifejezéseket. Ha ezek mégis előkerülnek, akkor ez lehetőség a metaforikus jelentéskiterjesztés megfigyelésére.

B) A feladatot egyéni vagy páros munkában javasoljuk megoldani. A közös megbeszélés csak a vitás kérdésekben szükséges. Házi feladatnak kérhetjük a b) részben megjelenő igekötős igékhez hasonlókat gyűjtését.

C) A b) részben körülírással tagadás is elfogadható helyes megoldásnak, például a *befordult a sarkon* ellentéte lehet a *ment tovább egyenesen*, vagy *megállt a sarkon*; a *megettem az almát* ellentéte lehet a *kiköptem/kidobtam az almát*. Ebben az esetben rávezető kérdésekkel érdemes előhívni a *nem* tagadószós megoldást is. A cselekvés teljes tagadása mellett elképzelhető, hogy a diákok külső kontrasztot fogalmaznak meg, ehhez pedig egy másik igére van szükség, például *Nem megettem, hanem elajándékoztam az almát*. Ebben az esetben figyeltessük meg a külső kontraszt konstrukcióját.

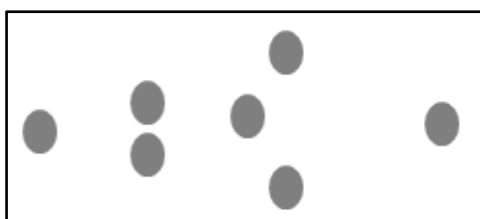
D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	igekötő, igekötős ige, ellentétes irányjelentés, tagadás, perspektivikusság
Javasolt munkaforma	egyéni vagy páros munka, majd közös megbeszélés (az alternatív és vitatott megoldások estében)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5–10 perc, az alternatívák számától függően

2. Ki beszél?

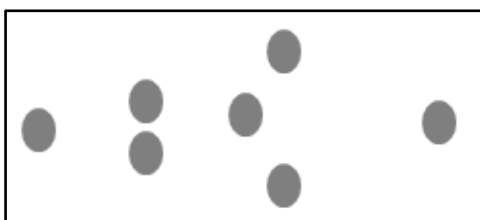
a) Ki mondhatja kinek? A szürke pontokból álló ábra alatt található mondat elolvasása után jelöljétek az ábrán karikázással és nyilakkal, ki lehet a beszélő és ki(k) lehet(nek) a mondat címzettje(i)? (Több megoldás lehetséges.)

1. ábra. Tér- és személyviszonyok I.

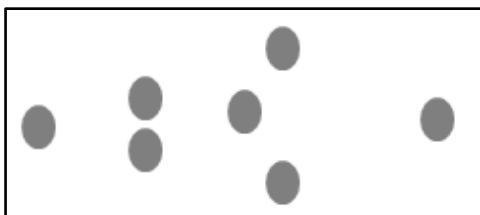
(1) Csakhogy ideértél!

2. ábra. Tér- és személyviszonyok II.

(2) Gyertek közelebb, kérlek!

3. ábra. Tér- és személyviszonyok

(3) Menjetek már oda hozzá!

b) Húzzátok alá a mondat azon elemeit (szavait, morfémaát), melyek segítettek a fenti kérdések eldöntésében!

A) A gyakorlat célja annak tudatosítása, hogy többféle módon, többféle szófajjal is leképezhetjük a megértett térbeli viszonyrendszert, és ugyanaz az elrendezés eltérő nézőpontokból is feldolgozható. A szám-személy megválasztásának elemzésével (személyrag, személyes névmás) azonosíthatjuk azt a kiindulópontot, ahonnan a beszélő a viszonyokat feldolgozza, a határozószók és igekötők a szereplők közötti téri viszonyokat képezik le.

B) A feladatot pármunkában javasoljuk megoldani. Ellenőrzésként állítsunk fel három 7 fős csapatot az ábrán megadott rendben és játszassuk el a mondatoknak megfelelő helyzetet. Érdeemes elpróbáltatni nem lehetséges megoldásokat is, ezzel erősíthető a motiváltság megértése, a nézőpontszerkezettel kapcsolatos tudatosság.

C) Az a) rész pontjai közötti viszonyok feltérképezése során érdemes egy fiktív szituációs keretet adnunk, például a jobb oldali szélső pötty lehet egy tanári asztalnál ülő tanár, előtte a kijavított dolgozatokkal, a többi pötty pedig a sorban álló diákok, akik az eredményt várják. A b) részben a következő szavak, morfémaák aláhúzását várjuk:

Csakhog ideértél!

Gyertek közelebb, kérlek! (Kiemelendő a *jöjjetek*, *gyertek* ige használata a *megy* megfelelő alakja helyett. Lásd szituatív vagy perspektivikus ige.)

Menjetek már oda hozzá! (Kiemelendő a *menjetek* ige használata a *jöjjetek* helyett.)

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszonyok, perspektivikusság, igekötő, határozószó, személyrag, személyes névmás
Javasolt munkaforma	páros, majd csoportmunka, közös megbeszélés vagy csoportos megjelenítés
Szükséges előkészület, eszköz	rajzok
Tervezett időtartam	10 perc (megjelenítés és az alternatívák megbeszélése nélkül)

3. Ismeretlen beszélő utáni nyomozás

Mit tudunk meg a beszélőről az alábbi mondatok alapján? Hol van térben, időben? Hogyan viszonyul a mondottakhoz?

Segít, ha elképzelitek a beszédhelyzetet és a mondatok címzettjeit. Párban beszéljétek meg a lehetséges szituációkat!

- (1) Talán kirepült az ablakon.
- (2) Úgy láttam, hárman voltak.
- (3) Holnap átviszem a könyved.
- (4) Ilyen csoda lovat még sose láttam!
- (5) Neked szívesen kölcsönadom bármelyik füzetem.
- (6) Kinéztem az irodám ablakán, hogy esik-e.
- (7) Felugrunk majd hozzátok Pestre.
- (8) Meg kell magyaráznunk nekik!
- (9) Elmentem Misiékhez, de nem voltak otthon.
- (10) Lemehetnének a játszótérre.

A) Az előző feladatokban elsősorban a beszélők térbeli kiindulópontját és a szereplők téri viszonyának a feldolgozását vizsgáltuk. Ebben a gyakorlatban az időbeli, a személyközi viszonyok is teret kapnak, beszélői érzelm kifejezésre is van példa. Érdekes reflexiót kérni a nyomozás menetére. Így fény derülhet arra, hogy az ige jelentése a szereplőkkel viszonyban központi jelentőségű a jelenet fogalmi szerveződése szempontjából. Például az (1) elsődleges szereplője tipikusan repülni tudó élőlény vagy dolog, ezért ha mégsem ilyen szereplőt választunk (pl. a leckefüzetem), akkor annak feldolgozása a metonimizáció miatt bonyolultabb. Ebből azt lehet látni, hogy a mondathoz megalkotható kontextusok az elérés (begyakorlottság) szempontjából különbözőek lehetnek, például egy madaras helyzet elérése könnyebb az (1) estében, mint a leckefüzet-eltűnéses.

B) Pármunkában javasoljuk feldolgozni, páronként 2-2 mondat kiválasztásával. Érdekes eljátszatni egy-egy jelenetet.

C) A megoldások nyitottak, ezért itt csak néhány alapvető információt adunk az egyes mondatokhoz.

- (1) A beszélő az ablakon innen, egy zárt térben áll, nem biztos benne, hogy az említett lény vagy tárgy valóban elhagyta-e a teret és ha igen, milyen úton tette azt. Bizonytalanságát a *talán* módosítószó jelzi.
- (2) A beszélő bizonytalan (vö. *Úgy* és nem *Azt láttam / Láttam*), szemtanúként számol be egy eseményről. Olyan személyekről beszél, akiket egy múltbeli szituációban figyelt meg, a személyek mind tőle, mind a beszélőtárstól különböznek.
- (3) A beszélő és a hallgató tegező viszonyban állnak, a mondat elhangzásakor biztosan nincsenek a beszélőtárs otthonában (vö. *átviszem*, és nem *áthozom*). A beszélőtárs a könyv birtokosa. Az ígéret bizonyosságát erősíti a jelen idő használata a beszéd idejét követő nap (vö. *holnap*) eseményére.
- (4) A beszélő elámul a látott lovon (vö. *Ilyen csoda* – fokozó szerepű szavak, intenzifikátorok). Az érzékelés és az érzelm kifejezés is a beszélőhöz kötődő mentális állapot (E/1., a mondattípusra jellemző érzelmi intonáció, ezt a mondatzáró írásjel jelöli).

(5) A beszélő és a hallgató tegeződnek, a beszélőnek több füzeté van, ő a lehetséges kölcsönző (vö. *kölcsönadom*). A kölcsönadás lehetséges kedvezményezettje a beszélőtárs (vö. *neked*). A legvalószínűbb helyzetben iskolatársak társalgásának részlete lehet a megnyilatkozás. A felajánlás akkor releváns, ha a beszélőtársnak szüksége lehet a beszélő valamelyik füzetére.

(6) A beszélő egy korábbi énjének a múltbeli cselekvéséről számol be, az elbeszélés pillanatában már valószínűleg nincs az irodájában. Mivel saját irodája van, következtetni lehet társas viszonyaira (valamilyen szintű vezető). Nem tudjuk, hogy esett-e vagy nem.

(7) A beszélő többek nevében tesz ígértet, a „fel Pestre” viszonyulásból sejthetően vidéki. A meglátogatás ideje a bizonytalan jövő (vö. *majd*), a meglátogatandó személy a beszélőtárs és a vele együtt lakó személy(ek) (vö. *hozzátok*).

(8) A beszélő inkluzív többes szám első személyben beszél (vö. *magyaráznunk*), ez azt jelenti, hogy a lehetséges (szükségszerű) jelenetnek a beszélőtárs is részese. A szükségszerűséget a *kell* kifejezés jelöli (pl. elvárás, belső erkölcsi kötelességből fakadó vagy külső kényszer), a kényszerhez a beszélő pozitívan alkalmazkodik, a nagy késztetőerőre a felkiáltójellel jelölt érzelmi intonáció is utal. A magyarázat címzettje több, a beszélőtársaktól különböző személy.

(9) A beszélő járt Misiéknél, a hallgató nem; a beszélő egy korábbi énjének cselekvéséről számol be. Nem tudjuk, hogy kik Misiék, csak azt, hogy olyan személyhalmaz, amelynek Misi a központi, a beszélő számára legkönnyebben elérhető tagja, és sem ő, sem a beszélőtárs nem része ennek a halmaznak. A legkönnyebben azt valószínűsíthetjük, hogy a halmazon belül a személyek között stabil társas viszony (pl. családi összetartozás) van.

(10) A beszélő javaslatot tesz (lásd *-het* 'lehetségesség', *-né-nk* feltételes (akaratot, vágyat kifejező) mód T/1.) a hallgatónak, jelenleg mindketten egy lakásban lehetnek, a játszótérhez képest 'fent' helyen (vö. *lemehetnénk*). Előfordulhat az is, hogy két külön lakásban vannak és a beszélgetés telefonon zajlik, de az biztos, hogy egyikük sincs még a játszótéren.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	lehorgonyzás , kiindulópont, perspektiválás, tér-, idő-, társas viszonyok, attitűd
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés (az előadott jelenetekhez kapcsolódva)
Szükséges előkészület, eszköz	elegendő tér a szituációs játékhoz
Tervezett időtartam	15–20 perc

4. Egy szavadba kerül

Olvassátok el figyelmesen a következő mondatpárokat, majd egészítsétek ki egy megfelelő szóval a hiányosat!

a)

1. Az oszlop mögül előlépve láttam meg Mártát.

2. Az oszlop mögé **bújva/lépve/állva** úsztam meg a Mártával való találkozást.

b)

1. Felugrottam a padra, hogy jobban lássak.

2. Amikor a tanárnő belépett a terembe, gyorsan leugrottam a **padról**.

c)

1. Olivér után osontam, hogy meglessem, mit keres a padláson.
2. Péter **elől** bújt el oda.

d)

1. Összekeveredett a két paklim.
2. Pedig játék előtt mindig **szét** kell **válogatni**!

A) A gyakorlat célja az igekötős igék és a névutós szerkezetek megfigyelése ellentétes viszonyokban.

B) A mondatokat egyéni kiegészítésre javasoljuk. Érdemes páros munkában kérni, hogy a diákok készítsenek sematikus rajzot az ellentétes viszonyokhoz. Házi feladatként lehet hasonló mondatpárok létrehozását kérni, és ezt feladványként a társakkal megosztani.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	névutó, igekötő, esetrag, ellentétes értelem
Javasolt munkaforma	egyéni munka, páros megbeszélés (ábrakészítés)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	5 perc

5. Nézőpontok az Eszméletben és az Eszmélethez

Olvassátok el József Attila Eszmélet című versének részleteit, majd válaszoljatok a kérdésekre! Alkossatok párokat, és beszéljétek meg az egyes feladatokat, majd egy másik párral összeállva vessétek össze gondolataitokat, megoldásaitokat!

a)

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.

Miben térnek el a következő sorok a vers soraitól?

(1) *földtől eloldódik az ég* – az eredetiben a hajnal az elsődleges szereplő (ágens, szándékos cselekvő), akinek az energiája az ég eloldására irányul a föld háttéréhez képest; itt az ég az elsődleges szereplő, az *eloldódik* mediális ige a folyamatot mint nem teljesen kontrolláltan, magától bekövetkező folyamatot dolgozza föl

(2) *kipörgetik a napvilágra* – az eredetiben az ige cselekvő, az elsődleges szereplők végzik a cselekvést; itt az ige műveltető, az elsődleges szereplők ('ők') azt okozzák, hogy valami más kipörög a napvilágra

(3) *ellibbent a csilló könnyűség* – az eredetiben folyamatos a mozgás (*lebeg* – ismétlődő mozgással, tartós cselekvés); itt pillanatnyi a mozgás (*libben*), a mozdulatsor egyszerűbb és rövidebb; az igekötő (a távolodás mellett) a befejezettséget is jelöli

(4) *az éjjel rászállnak a fákra* – az igeidő különbözik, jelen idő, az eredetiben múlt; bár az ige (*rászáll*) befejezett aspektusú, a deiktikus múlt idő az esemény lezártságát erősíti (az esemény a múltban megfigyelt, lezárt, egészlegesen feldolgozható folyamat), míg a jelen időhöz tartozó deiktikus kiindulópont és az esemény időbeli érintkezése lehetővé teszi a folyamatszerűség előtérbe helyeződését, a folyamatba való belépést; másrészt megnyílik a lehetőség a nem deiktikus értelmezés számára is, és elgondolható az időben le nem rögzített általános, éjre ismétlődő cselekvés is, ezáltal a fákra kis lepkékként szálló falevelek víziója egyszerűbből megismételhetővé távolul

b)

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat.

Foglaltatok mondatokba a következő igéket: *leheveredtek, odaheveredünk!*

A konstrukciós séma: *vkik leheveredtek vhova/vmire; (mi) odaheveredünk (vhova/vmire).*

Hasonlítsátok össze a versrészletben szereplő *hever* igealak jellemzőivel! Szempontok: az igealak által kifejezett szám-személy; az alanyi viszony; az ige egyéb bővítménye.

A *hever* ige elsődleges szereplője az adott versszakban a *világ* (alanyi viszonyban, egyes szám harmadik személyű alany), az igealak jelen idejű, folyamatos aspektusú. Az *egymáson* (közös névmással kifejezett) helyhatározó több szereplőt feltételez, ezt kell összeegyeztetnünk a *világ* egyes számával, ugyanakkor összetettségével (amely analóg a farakással). A metaforikus kifejezés megértése ennek a grammatikai műveletnek a feldolgozását is magában foglalja.

Ezzel szemben a *leheveredtek* többes szám harmadik személyű múlt idejű egyszeri befejezett történetet kifejező alak, míg az *odaheveredünk* többes szám első személyű jelen idejű, szintén befejezett aspektusú (esetleg kifejezhet általános, szokásos cselekvést is). Mindkettőben az igealakon is jelöltté válik a téri viszony, a *le* igekötő a földhöz való közeledést, míg az *oda* egy meg nem nevezett távolabbi hely irányába történő mozgást fejez ki.

c)

Láttam a boldogságot én,
lágym volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöphén
imbolygott göndör mosolygása.
Ledőlt a puha, langy tócsába,
hunyorgott, rőffent még felém –

ma is látom, mily tétovázva
babrált pihéi közt a fény.

Párban írástok át a versszakot „Most láttam meg a boldogságot én” kezdősorúra! Miben kellett változtatnotok?

Egy lehetséges megoldás a következő: *Most láttam meg a boldogságot én,/ lágy, szőke és másfél mázsa./ Az udvar szigorú gyöpén/ imbolyog göndör mosolygása./ Ledől a puha, langy tócsába,/ hunyorog, röffen még felém –/ látom, mily tétovázva/ babrált pihéi közt a fény.*

d)

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnezem,
hogy’ szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Párban írástok át a versszakot „Ott, a vasútnál lakom.” kezdősorúra!

Mire kellett figyelnetek a versszak átírásakor?

Vessétek össze a c) és a d) átíratait is más párok munkájával!

A feladatban a közel viszonyt kell távol viszonyná alakítani, ezt mutató névmások, határozószók vagy határozószói névmások alkalmazásával lehet elérni.

Egy lehetséges megoldás a következő: **Ott, a vasútnál lakom. Arra sok / vonat jön-megy és el-elnezem, / hogy’ szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben./ Úgy/ott iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok (ott) minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok.**

A) A versben szereplő igék eseménytípusán (igenemén) és aspektusán keresztül figyeltetjük meg az igeképzők és igekötők jelentésmódosító szerepét.

B) Javasoljuk a forgószínpadszerű páros munkát. Ennek a célja, hogy a lehető legtöbb diáktárrsal konzultáljanak a feladatmegoldás és ellenőrzés során.

C) A gyakorlattal az igék kifejezőképességének gazdagságát tudjuk felfedeztetni, illetőleg az igéhez kapcsolódó műveletek és jelentések lírapoétikai potenciálját lehet érzékelteni. Irányítsuk a diákok figyelmét a nyelvi konstruálásra, a lírai hanghoz kapcsolódó kiindulópontokra, és az abból megvalósított feldolgozási módra.

A c) részben a *láttam* múlt ideje a beszámolás idejével érintkező tapasztalatra vonatkozik. Ha nem volna egyértelmű, hívjuk fel a diákok figyelmét arra, hogy a boldogság tapasztalatát, az érzéki élményt jelen idejüként fogalmazzák meg. Érdekes rámutatni a felidézés szempontjából a jelen idő alkalmazásának poétikai funkciójára. Ugyanakkor a módosítás miatt ki kell hagyni a szövegből a *ma is látom* részt, és ezzel eltűnik az eredeti szöveg régi tapasztalat – ma is felidézhető élmény viszony, és csak a jelenbeli tapasztalat azonnali megfogalmazásának konstruálási módja marad.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	igenem (cselekvő, mediális, műveltető), igeaspektus (folyamatos, befejezett), mozzanatos igeképző, gyakorító igeképző; mutató (határozószói) névmás
Javasolt munkaforma	páros munka
Szükséges előkészület, eszköz	érdemes előtte a teljes <i>Eszméletet</i> felolvasni, esetleg az adott irodalomórával párhuzamosan időzíteni a gyakorlatot
Tervezett időtartam	20 perc

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A gyakorlatsor a szavak jelentésére, új jelentések létrehozásának és megértésének begyakorlott művelettípusaira irányítja a figyelmet, legerőteljesebben a metonimizációra. A metonímiával való foglalkozás érdekes akkor, ha azt akarjuk megérteni, hogyan valósul meg az – általánosan is megragadható – művelet konkrét kifejezések jelentésének megalkotásában. A jelentések vizsgálata, összefüggésük kikövetkeztetése ugyanis érdekesítő tevékenység, amely a jelentésképzés általános folyamatainak a megértéséhez, ezáltal az ember értelemalkotó képességének a jobb megismeréséhez vezet. Az öröm akkor tűnik el a tevékenységből, amikor be akarják gyakoroltatni a metonimikus kifejezések elemzését kategorizációs, bevéső feladatokkal, mivel ezekben az elemzés gyakran mechanikussá válik, a rész–egész viszonyok megállapítására szűkül az egyedi kifejezés finom jelentéselemzésének tágassága helyett. A finom elemzés vezet el a poliszémia kialakulásának, illetve a poliszém hálózat bővülésének a tanulmányozásához. Az alábbi tárgyalásmód a tágasságot kínálja fel.

2. Nyelvészeti háttér

„A szavak poliszém szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy, ahogy az a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszém nyelvi egység jelentései hálózatot, jelentéshálózatot alkotnak. [...]

A jelentéshálózat egyes jelentései általában radiálisan, sugarasan rendeződnek el: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz. A viszony részleges átfedésekkel valósul meg, a családi hasonlóság elve szerint. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés. Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

A poliszém jelentéshálózat **elsődleges jelentése**²⁷⁸ általában az a jelentés, amely

- a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,
- a szó prototipikus, alapbeállítású legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
- nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés. [...]

Az elsődleges jelentés elsődlegessége nem kizárólagos, egy nyelv beszélői eltérhetnek az elsődleges jelentés kijelölésében. [...]

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez. A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszém jelentéshálózatban új poliszém

²⁷⁸ Kiemelés tőlünk (Szerkesztők). A forrás tipográfiai megoldásait az idézet nem tükrözi hűen, továbbá nem tartalmazza az eredeti mű szakirodalmi hivatkozásait sem, ezeket lásd az eredetiben (Tolcsvai Nagy 2017: 273–275).

jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszém jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

A poliszém jelentéskiterjesztés során a kiinduló elsődleges jelentés elvont tulajdonságainak egy része megfelelési kapcsolatba kerül a megnevezendő másik fogalom elvont tulajdonságainak egy részével, míg más tulajdonságaikban különböznek egymástól. [...]

Két vagy több jelentésszerkezet (elvont tulajdonságok nyalábja) közötti szemantikai viszonyt általában szabályszerű kognitív sémák (minták) szerint hozza létre a beszélő. A leggyakoribb és legkönnyebben működtetett szabályszerű kognitív sémák a poliszémia műveleteiben, vagyis a poliszém jelentéskapcsolatok típusai a következők [...]:

- metonimizáció,
- metaforizáció,
- generalizáció,
- specifikáció,
- sémaátalakítás. [...]

A poliszém hálózaton belüli egyes jelentések nem feltétlenül egyetlen típusú művelettel kapcsolódnak össze. A közeli szemantikai kapcsolatban álló jelentések gyakran több poliszém műveleti típussal is egymáshoz kötődnek. [...]”²⁷⁹

„A mindennapi beszédben minden különösebb gondolkodás nélkül mond a beszélő olyan gyakori kifejezéseket, amelyekben egy fogalmat felhasznál egy másik, vele szorosabb kapcsolatban lévő fogalom kifejezésére. [...] Ezek a kifejezések **metonimikusak**:

- (10) a. Az egész ház összefutott a csattanásra.
b. Bejött egy fej, és kiabálni kezdett.
c. Nincs meg az Adym.

Az (10a) mondatban a HÁZ fogalma a házbeli LAKÓK fogalmával kapcsolódik össze, a (10b) mondatban a FEJ fogalma az EMBER fogalmával, a (10c) mondatban ADY ENDRE személyfogalma az Ady verseit tartalmazó KÖTETTEL. Az egyes kifejezésekben szemantikai kapcsolatba került fogalmaknak van közük egymáshoz, nem függetlenek egymástól: a háznak vannak lakói, az ember nélkülözhetetlen testrésze a fej, és Ady Endre költőnek verseskötetei jelentek és jelennek meg. A megnevezett összefüggő fogalmak egy-egy fogalmi szerkezet részei.

A fogalom több részből álló struktúra, ahogy a jelentés is szerkezetes, több összetevőből áll. [...] A szemantikai szerkezetek teljes egészében nem mindig aktiválódnak, gyakran csak egy részükre irányul a beszélő és a hallgató figyelme (a főnév esetében ez az **aktív zóna**).²⁸¹ A figyelem fókuszálása egy-egy szó jelentésszerkezetében a kontextustól függően változhat, egyik alszerkezetről a másikra áttevődhet. A **figyelem áthelyeződése** lehet alkalmi, és lehet állandósult.

A (10a) mondatban a *ház* főnév jelentésszerkezetében figyelemáthelyezés történik. A *ház* főnév elsődleges jelentésében számos elvont tulajdonság különíthető el: építmény, szerkezete van, alapja és teteje van, nyílások (ajtók és ablakok) vannak rajta, belül

²⁷⁹ Tolcsvai Nagy 2017: 273–275.

²⁸¹ Kiemelés tőlünk (Szerkesztők).

részekre tagolt, a részek más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, fő funkciója szerint embereknek menedéket nyújt. Vagyis a *ház* főnév jelentésszerkezetének része a benne lakó, menedéket találó ember. De ez a jelentésszerkezet (elvont tulajdonság) nem helyeződik előtérbe, az aktív zónába a *ház* főnév prototipikus használatakor:

(11) A szomszédban új házat építenek.

A (11)-ben az építmény, szerkezet, alap és tető, falak és nyílások, más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek mint elvont tulajdonságok helyeződnek előtérbe, a többi háttérben marad. A háttér eleme a házban lakó, tartózkodó ember vagy emberek csoportja is. Az előző (10) példában a *ház* főnév jelentésszerkezetéből más összetevő kerül előtérbe, a benne lakó vagy ott tartózkodó ember, emberek fogalma. Ez metonimikus figyelemáthelyeződés: a főnév jelentésszerkezetének alapbeállítású aktív zónájáról más összetevőkre helyeződik át a figyelem, más összetevők kerülnek az aktív zónába:

(12) ház: építmény + benne lakó emberek → ház: benne lakó emberek + építmény

A metonimikus figyelemáthelyeződés egy fogalmon belül történik meg. Állandósulása olyan sémává válik, amely más hasonló jelentéskiterjesztések létrehozását is lehetővé teszi:

- (13) a. az egész város azt beszéli
b. egy ország fogott össze

A figyelemáthelyezésen alapuló metonímiának fontos változatai a következők: rész–egész, egész–rész, rész–rész és ezek altípusai.”²⁸²

A metonímia művelete sematikusán:

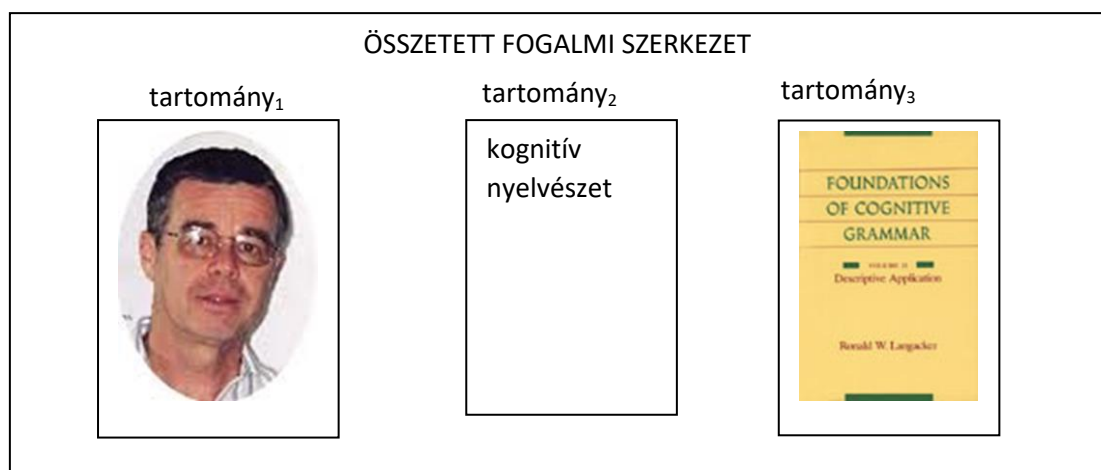
„E₂ entitás (célentitás) az E₁ entitáson (a közvetítő entitáson) keresztül válik mentálisan hozzáférhetővé; E₁ és E₂ ugyanabba az IKM-be²⁸³ tartoznak, viszonyuk a kontiguitás (érintkezés). Példa: *Olvastad a 91-es Langackert?*”²⁸⁴

²⁸² Tolcsvai Nagy 2017: 262–263.

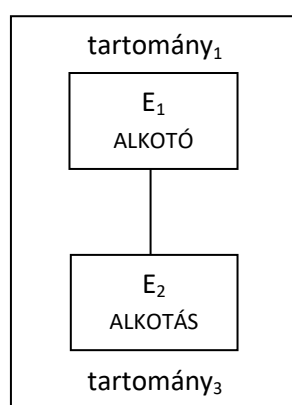
²⁸³ Idealizált kognitív modellbe: a tudás az elmében idealizált kognitív modellekbe (IKM) rendeződik; ez a komplex mátrix csomópontok (fogalmak) és kapcsolatok hálózata (Lakoff 1987: 69); a tudás elrendeződésének sajátosságai vannak (előtér–háttér viszony, centralitás, feltűnőség, perspektívaltság).

²⁸⁴ A szöveg és az ábrák forrása Kugler 2015b: 49, az eredetiben hivatkozott források: Tolcsvai Nagy 2010: 93–95, Kövecses–Benczes 2010: 63–73. Lásd még Kövecses 2005: 147–160.

13. kézikönyvbra. Tartományok az összetett fogalmi szerkezetben (keretben)

14. kézikönyvbra. Kapcsolat és figyelemáthelyezés a fogalmi szerkezeten (kereten)
belül: a metonímia a művelete

Néhány további fogalom meghatározása az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezetéből:²⁸⁵

„Az **általánosítás** (generalizáció) egy adott fogalom kiterjesztése az őt magában foglaló kategória egészére vagy annak egy nagyobb részére. Például a *gyümölcs* főnév elsődleges jelentése 'fa vagy bokor puha és édes ehető része'. A *gyümölcs* főnév egy másik jelentése 'minden, ami nő és ember által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*)'. A gyümölcs elsődleges jelentése tehát általánosítással kiterjedt egy nagyobb kategóriára, a növényi eredetű táplálék fogalmára [...].”²⁸⁶

„A **specifikáció** egy adott fogalom leszűkítése a részét képező kisebb kategóriára. Például a *fej* főnév elsődleges jelentése 'testrész', egy másik jelentése 'elme'. Az *elme* a *fej* testrész egy meghatározott része, amely specifikus funkciót tölt be a teljes biológiai egészben. Az *elme* jelentése többek között a *fej* főnév jelentésének specifikációjával jön létre (a rész–egész viszonyal együtt).”²⁸⁷

²⁸⁵ Tolcsvai Nagy 2017: 207–499.

²⁸⁶ Tolcsvai Nagy 2017: 263.

²⁸⁷ Tolcsvai Nagy 2017: 263–264.

„[Sémaátalakításkor] az elsődleges jelentésből a jelentés alszerkezeteinek módosításával jönnek létre új jelentések. [...] [Az *asztalon* szóalakban] a szuperesszívusrag elsődleges jelentésében funkcionál, RAJTALÉVÉST fejez ki úgy, hogy a másodlagos figura rögzített felület (az asztal lapja), amellyel valamilyen körülhatárolt tárgy felülről fizikai érintkezésben állhat. [A *vonaton, egyetemen* szóalakokban] a másodlagos figura átalakul: [a vonat] jármű, amely inkább TARTÁLY jellegű, tehát a vele való utazás inkább a BENTLEVÉS fogalmával jellemezhető, [...] az *egyetem*, térben felületként is kiterjedő, de egyúttal elvontan is létező intézmény.”²⁸⁸

3. A feladatok részletes leírása

1. „Gazdag” szavak

a) Alapjelentés

Az alábbi szavaknak több jelentésük lehet. Dolgozzatok párban!

Egyikőtök írja le az alábbi szavak közül egynek az alapjelentését, vagyis azt a jelentést, amely valószínűleg elsőként jut az eszetekbe, és a legáltalánosabban elterjedt használatot képviseli!

A pár másik tagja szótárból keresse ki a szó elsődleges jelentését!

Egyeztetsetek! Készítsetek nagyon részletes fogalmi térképet a szó alapjelentéséhez, amelyben elrendezitek a szó értelmével kapcsolatos tudásokat! Példaként alább a *kanál* szó alapjelentésének fogalmi térképét adjuk meg egy lehetséges, egyáltalán nem teljes megoldást felkínálva.

1. falu: A városnál általában kisebb, zárt település (ill. ez mint község, közigazgatási egység), amelynek lakói jobbára mezőgazdasággal foglalkoznak. (ÉrtSz.)

FUNKCIÓ: település, lakóházak és a hozzájuk tartozó épületek és telkek, valamint közösségi terek és utak összetett rendszere (a 'közösség lakóhelyeként szolgál' funkció van előtérben más funkciók háttéréhez képest); a közösség tipikusan gazdálkodó közösség (más közösségi és egyéni funkciók háttéréhez képest)

SZERKEZET, FORMA: a falvak közlekedési útvonalak mentén, jellemzően azok kereszteződésénél alakultak ki, tipikusan központ-periféria az elrendezésük (ez van az előtérben más elrendezések háttéréhez képest); a közösségi terek inkább a középpontban vannak, a periféria a határig tart, amely érintkezik a megművelt területekkel; szerkezet szerint típusai különíthetők el (egyutcás falu: az országút két oldalán elhelyezkedő szalagtelkekből áll; orsós alaprajzú falu: szintén egyutcás, de a település közepén térré szélesedik; körfalu: központi főtér körül helyezkednek el a telkek; sakktábla-alaprajzú falu: szabályos alaprajz, párhuzamos utcák jellemzik; halmazfalu: szabálytalan alaprajzú; széttördelt falu: a házak utak mentén, egymástól távolabb állnak)²⁸⁹

ANYAG: fizikai kiterjedés, határolt terület; változó anyagi megjelenés (időbeli kiterjedéssel, falutörténet); fizikailag elsődlegesen tér, funkcionálisan elsődlegesen emberi közösség (más élőlények háttéréhez képest)

FAJTÁI: a méret és a lakosok száma alapján:²⁹⁰ törpefalu (100 fő alatt), aprófalu (100–500 fő), kistalu (500–1000 fő), középfalu (1000–2000 fő), nagyfalu (2000–5000 fő), óriásfalu (5000–

²⁸⁸ Tolcsvai Nagy 2017: 264.

²⁸⁹ Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Falu>

²⁹⁰ Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Falu>

10000 fő); a szerkezet szerinti fajtákat lásd a szerkezetnél; a fajták adatolt megnevezései: *csoportos falu; eldugott, isten háta mögötti, kis falu; vkinek a → fatornyos faluja; → olimpiai falu; poros, sáros falu; telepes falu; (1945 után) termelőszövetkezeti falu* (ÉrtSz.)

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁS DOLGOK: város, község, tanya (más településszerkezeti egységek, hétköznapi értelemben általában a közigazgatási egységek)

2. kéz: Az ember két felső végtagjának, ill. ezek vmelyikének a csuklótól az ujjak hegyéig terjedő, fogásra alakult része, gyak. a karokkal együtt. (ÉrtSz.)

FUNKCIÓ: a kisebb dolgok manipulálása (megragadása és mozgatása) (más funkciók háttérben, pl. zongorázás, úszás, kézenállás, kézfej-ujj tetoválás); az emberi testrész és cselekvés van előtérben (más élőlények cselekvéséhez²⁹¹ képest)

SZERKEZET, FORMA: a kézfej van előtérben más részek háttéréhez képest (alkar < kar < felsőtest < test) Gestaltként; a kézfej maga is összetett, ebből a szerkezetből az ujjak kiemelkednek a többi rész háttéréhez képest (az ujjon a köröm kiemelkedik az egész háttéréhez képest) stb.; a szerkezet összefügg a funkcióval: alkalmas a dolgok megragadására, mozgatására

ANYAG: élő szövetek alkotják, az érzékelés számára a bőrrel határolt egész elsődleges a részekhez képest (a belső részek közvetlenül nem láthatóak; a köröm kisebb felület; mozgatásához idegi impulzusok szükségesek, vö. idegpálya) stb.

FAJTÁI: a kifejlett emberi végtag van előtérben (más állapotokhoz képest)

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁS DOLGOK: (kar) láb < végtag < test

3. ezüst: 1. Szürkésfehér színű, fényes felületű nemesfém (Ag). 2. Az ezüstnek (főleg rézzel való) ötvözte, melyből használati és dísz tárgyakat készítenek, pénzt vernek. (ÉrtSz.)

FUNKCIÓ: használati és dísz tárgyak alapanyaga (az ezüsből készült fizikai tárgyak előállítása van előtérben mások, pl. a fogászati alkalmazás vagy az ezüstöt nagyon kis mennyiségben tartalmazó dolgok, pl. gyógyászati készítmények előállításához képest); a tárgyak előállításának alapanyaga van előtérben más állapotokhoz képest (pl. lelőhely felkutatásánál, keresett anyag; értékesített alapanyag); a felhasználás pozitív aspektusai vannak az előtérben (például az, hogy mérgező anyag, a háttérben van)

SZERKEZET, FORMA: a hétköznapi megismerésben szürkésfehér színű, fényes felületű nemesfém tipikusan lemez vagy por formájában; a tudományos kategorizációban a rá jellemző anyagszerkezet (lásd szervetlen kémia)

ANYAG: nemesfém (szervetlen); az érzékelhető anyag van előtérben az elemzéssel azonosítható anyaghoz képest (lásd a meghatározatlanság problémáját: tiszta ezüst – ötvözet; a különbséget tanúsítványból tudjuk); a szilárd állapot van előtérben például az olvasztott állapothoz képest

FAJTÁI: színezüst : ötvözetek; az ezüst vegyületei

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁS DOLGOK: arany (más nemesfémek)

4. ház: Állandó emberi lakóhelyül használt épület; lakóház. (ÉrtSz.)

FUNKCIÓ: lakóhelyként szolgáló építmény; a lakás funkció előtérben van más funkciókhoz képest (pl. státuszszimbólum, értékesítendő építmény)

²⁹¹ Vö. A hörcsög „A szotyit két kis kezében fogja, majd kettéharapva kibontja a héját.” (<http://www.allatdoki.hu/tanacsadas/horcsoag/>) (2018.08.06.)

SZERKEZET, FORMA: a funkció által meghatározott forma része, hogy a mérete olyan, hogy az ember (jellemzően egy család, régen nagycsalád) elférjen benne, legyen bejárata, legyen zárható (hogy védelmet nyújtson), legyen ablaka (hogy elég fény legyen a bent lakóknak); a funkcionáláshoz tartozó szerkezet elem a ma Magyarországon tipikus háznak az, hogy kényelmi berendezésekkel van felszerelve (áramellátás/világítás, fűtés, víz), van benne vécé és fürdőszoba (olyan házak háttéréhez képest, amelyek ezek valamelyikével nem rendelkeznek); a prototipikus ház egyszintes (például a földbe vájt vagy többszintes házak háttéréhez képest), több szoba van benne; önálló építmény (a társasház vagy a nyári konyhával, gazdasági épülettel együtt álló ház összetettségéhez képest); van padlása, tetőszerkezete, tipikusan sátozott, amelyet cserép borít (ez van előtérben a lapos tetős és a mediterrán típusú háztetőkhöz képest), van rajta kémény; van pincéje/alapja; kiterjedésbeli meghatározatlanság: hozzátartozik-e az (elő)kert, a kerítés, a melléképületek; a nyílászárókhoz hozzátartozik-e a redőny stb.

ANYAG: tipikusan kőház/téglaépület és cseréptető (más anyagok háttérében, pl. faház, vasbeton elemekből épített emeletesház stb.; pala-, nádtető); a nyílászárók tipikusan fa- és üveg kombinációi

FAJTÁI: cölöpház, családi ház, lábasház, kockaház, bérház, blokkház, ikerház, lakóház, menedékház, parasztház, sarokház, társasház, toronyház, turistaház, udvarház, vályogház, hétvégi ház ~ vikendház ~ nyaraló, vendégház, villa

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁS DOLGOK: (elő)kert, kerítés, melléképületek; lakás, (al)bérlet, utca, település; tulajdonos; ingatlanadó; stb.

5. fej: Az ember testének a koponyát is magában foglaló legfelső, az állat testének elülső része, amely az idegrendszer központjait és a legfőbb érzékszerveket foglalja magába. (ÉrtSz.)

FUNKCIÓ: az emberi test összetett működése (az összetettebb mentális működés, a magas rendű igei szabályozás; az érzékelés stb.) szempontjából központi testrészt (más funkciók háttérben, pl. labda általa való továbbítása; a frizura, a smink „helye”)

SZERKEZET, FORMA: a bőrrel határolt egész elsődleges a részekhez képest (ovális, gömb); az arc (amelyen az emberi viselkedés legösszetettebb megnyilvánulásai is érzékelhetővé válnak) előtérben van az egyéb látható részekhez képest (pl. hajas fejbőr, fül); a látható részek az érzékelés számára az előtérben állnak a nem láthatóakhoz képest: koponya(csontok), agy – önmagukban is összetett szerkezettel (arckoponya : agykoonya stb.); a funkcionálás szempontjából kiemelkedő az agy és az érzékszervek (egyéb részek háttéréhez képest, pl. hajhagyma;

kiterjedésbeli meghatározatlanság: hozzátartozik-e a nyak, a nyakszirt, a hosszú hajfonat (vagyis pontosan hol kezdődik és meddig tart a fej)?

ANYAG: élő szövetek alkotják

FAJTÁI: a kifejlett emberi testrészt van előtérben (más saját állapotaihoz és az állatok fejéhez/fejrésszéhez képest); a koponya mérete alapján: átlagos fejméret, (kóros) kisfejlés (mikrokefália), (kóros) nagyfejűség (makrokefália); emberi (különbségek antropológiai kategóriákhoz kapcsolva, illetve a faj evolúciójához kapcsolva) : állati (különbségek fajokhoz és azok evolúciójához kapcsolva); a forma alapján például kerek, ovális, szögletes, hosszúkás, szívalakú

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁS DOLGOK: < test; a test részei: törzs és végtagok > további testrészek; (feji rész) : farki rész, valamint hasi és háti rész, oldalsó részek

b) Jelentéshálózat

Csoportban dolgozzatok! A szótár és saját tudásotok segítségével ábrázoljátok hálózatosan az a) feladatban kiválasztott szó jelentéseit! Törekedjete arra, hogy valamilyen módon a jelentések viszonyát is megjelenítsétek! Példaként alább bemutatjuk a *kör* szó jelentéshálózatát.

1. falu: 1. A városnál általában kisebb, zárt település (ill. ez mint község, közigazgatási egység), amelynek lakói jobbra mezőgazdasággal foglalkoznak. 2. A faluban lakók összessége, a falu lakossága mint (vmely szempontból tekintett) közösség. (ÉrtSz.)

Poliszém hálózat:

1. → 2. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia), a településen keresztül az ott élők (TELEPÜLÉS → AZ OTT ÉLŐ EMBEREK)

2. kéz: 1. Az ember két felső végtagjának, ill. ezek vmelyikének a csuklótól az ujjak hegyéig terjedő, fogásra alakult része, gyak. a karokkal együtt. 2. (rends. többes számban) (átvitt értelemben) <Némely szókapcsolatban:> a munkát végző, dolgozó v. általában a cselekvő személy. 3. (átvitt értelemben is) <Állandósult szókapcsolatokban: a munka v. általában a cselekvés, a tett jelképeként.> → Szabad keze van vmiben; → kötve van a keze (ÉrtSz.)

Poliszém hálózat:

1. → 2. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia), a kézen keresztül az a személy, akinek a kéz testrésze (TESTRÉS → EMBER);

1. → 3. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia), a kézen keresztül a kézzel végezhető cselekvés, a cselekvés képessége (ESZKÖZ → CSELEKVÉS; emergens jelentés: a cselekvésre való képesség)

3. ezüst: 1. Szürkésfehér színű, fényes felületű nemesfém (Ag). 2. Az ezüstnek (főleg rézzel való) ötvöze, melyből használati és dísz tárgyakat készítenek, pénzt vernek. 3. Ebből az ötvözetből készült tárgy. 4. (költői) Ezüstsín. Vminek az ezüstje: ezüstös színe, csillogása, ragyogása. 5. (elavult) Eleven ezüst: higany. 6. jelzői használat(ban) Ezüstből (2) készült. 7. jelzői használat(ban) (választékos) Ezüstsínű, ezüstösen csillogó, ragyogó. A hold ezüst fénye. 8. jelzői használat(ban) (költői) Élénk, derűs, magas hangszínű, ezüstös (3) csengésű <hang>. 9. jelzői használat(ban) (választékos) Csillogó fehérre őszült. □ Öveig lenyúlik szép ezüst szakáll. (Arany János) (ÉrtSz.)

Poliszém hálózat:

1. → 2. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia):²⁹² a fémen keresztül a vele előállított ötvözet, amelynek a fém jellemző alkotórésze (ALKOTÓELEM → ÖTVÖZET; RÉSZ → EGÉSZ);

2. → 3. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia): az anyagon keresztül a belőle készült tárgy;

3. → 6. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia): a cél a tárgy jellemzője;

1., 2. → 4. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia): az anyagon keresztül a színe, fénye

²⁹² Vagy kategoriális meghatározatlanság (1–2.).

(ANYAG → LÁTHATÓ JELLEMZŐJE); és metafora, kiterjesztés hasonló érzéki élményt keltő más anyagokra/dolgokra;

4. → 7. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia): a cél a tárgynak ez a jellemzője;

7. → 8. (esetleg a 6. jelentéssel is hasonló viszonyban) metafora, jelentéskiterjesztés az érzéki élmény analógiáján keresztül más érzékek (pl. hangzás) jellemzőjére;

7. → 9. metafora, jelentéskiterjesztés az érzéki élmény analógiáján keresztül a haj jellemzőjére;

1. → 5. metafora, jelentéskiterjesztés az anyagok látható tulajdonságaiban felismert hasonlóság alapján

4. ház: 1. Állandó emberi lakóhelyül használt épület; lakóház. 2. Vmely család v. személy lakása. Vkinek a háza → tája; 3. (átvitt értelemben) Vmely épületben lakók összessége. 4. (átvitt értelemben) Család, családi kör. → Halottas ház; → lakodalmas ház; 5. (történettudomány) Uralkodó család, dinasztia. Árpád-ház; 6. (átvitt értelemben) Háztartás, családi gazdálkodás. Vmilyen házat → visz; 7. (népies, régies) Szoba (1). → Első ház; kis ház: <parasztházban> a kisebbik szoba; 8. (átvitt értelemben, 1945 előtt) Országház, képviselőház, az abban üléselő országgyűlés. 9. (átvitt értelemben, régies) Üzletház, cég. 10. (átvitt értelemben) Nézőtér, ill. az ott összegyűlt közönség. → telt ház; 11. (átvitt értelemben) Csigahéj (1). A csiga háza. 12. (ritka) Vminek, rendsz. szerkezetnek, műszernek doboza, ill. szekrényhez hasonló védőtartója. A motor háza; 13. (gyermeknyelv) Az a hely v. olyan testhelyzet, amelyben a fogócskát, cicajátékot játszó gyermeket nem szabad megfogni, ill. ha megfogják, az nem érvényes. (ÉrtSz.)

Poliszém hálózat:

1–2. kategoriális meghatározatlanság, a HÁZ keretben e két jelentés szorosan összetartozik.

1–2. → 3. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia), az építményen keresztül a benne lakók (HÁZ → AZ OTT LAKÓ EMBEREK);

3. → 4. figyelemáthelyezés a kereten belül a lakók szorosabban összetartozó csoportjára (HÁZ → AZ OTT LAKÓ EMBEREK > MIKROKÖZÖSSÉGEK/CSALÁDOK);

4. → 5. jelentésspecifikáció: az uralkodó család; ugyanakkor a séma kiterjesztése és emergens jelentés: nem kötődik egy építmény által meghatározott térhez; a leszármazási viszonyban több generációt, ténylegesen nem feltétlenül együtt lakó tagokat jelöl;

4. → 6. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia): az ehhez a mikroközösséghez kötődő tevékenység, gazdálkodás (KÖZÖSÉG → AZ ÁLTALA MŰKÖDTETETT RENDSZER);

1–2. → 7. figyelemáthelyezés a kereten belül (metonímia), az építményen keresztül a része (fogalmi metonímiaként: HÁZ → SZOBA);

(1–2. →) 3. → 8. jelentésspecifikáció, bizonyos, meghatározott funkciójú épület (emergens jelentés: nem lakás, hanem tanácskozás és az állam irányításának a céljára használják), és (a 3. → 4. → 6. művelethez hasonlóan) a benne tartózkodó tanácskozók, és az intézményesült működés: országgyűlés;

(1–2. →) 3. → 9. jelentésspecifikáció, bizonyos, meghatározott funkciójú épület (emergens jelentés: nem lakás, hanem üzleti tevékenység a céljára használják), és (a 3. → 4. → 6. művelethez hasonlóan) az intézményesült működés: cég, üzlet;

(1–2. →) 3. → 10. jelentésspecifikáció, bizonyos, meghatározott funkciójú épület (emergens jelentés: nem lakásnak használják, hanem intézményesülten kulturális célt szolgál), és (a 3. → 4. → 6. művelethez hasonlóan) a benne meghatározott funkciókban tartózkodók;

1–2. → 11. metaforikus jelentéskiterjesztés analógia, az alábbi megfelelések alapján: állandó lakóhely ember számára – állandó lakóhely állat/csigá számára; építmény, amelyet emberi tervek alapján építőanyagokból felépítenek, utána stabil – a csiga növeszti, folyamatosan együtt nő/épül az állattal, az „építőanyag” a saját testéből kiválasztott kalcium; környezeti és kulturális tényezők által meghatározott forma/szerkezet, egyéni kivitelezési lehetőségekkel – fajspecifikus forma, egyéni alaki változatossággal; védelmi funkció; szilárd szerkezet, struktúrája van; az élőlény belefér;

1–2. → 12. metaforikus jelentéskiterjesztés, analógia az alábbi megfelelések felismerésével: állandó lakóhely ember számára – állandó tárolóhely berendezés/eszköz sérülékeny része számára; védelmi funkció; szilárd szerkezet, struktúrája van; a védendő dolog elfér benne;

1–2. → 13. metaforikus jelentéskiterjesztés, analógia az alábbi megfelelések felismerésével: állandó lakóhely – ideiglenes tartózkodási hely; védelem elsősorban természeti tényezőktől – védelem a játék szabályai szerinti ellenfelektől; emergens jelentés: a hely nem feltétlenül épület, nem feltétlenül fedett, szimbolikusan kijelölt tér; a viszonyokat a játék szabályai alakítják ki

5. fej: 1. Az ember testének a koponyát is magában foglaló legfelső, az állat testének elülső része, amely az idegrendszer központjait és a legfőbb érzékszerveket foglalja magába. 2. (átvitt értelemben) Az ember agya, értelme, esze, gondolkodása, ítélő- és érzőképesége. 3. <Az egész ember helyett> maga az egyén, az ember: ő maga. (népies, bizalmas) Bolond feje!; szegény feje! 4. (átvitt értelemben) Az egyén élete, sorsa. Elhárítja a veszélyt vkinek a feje felől; 5. (átvitt értelemben) Vmely közösség vezetője, elöljárója, legfőbb irányítója. 6. A láb feje, a kéz feje; 7. Növénynek fűrtös, kalászos v. gömbölyded termése, ill. része. 8. <Tárgynak, eszköznek, szerkezetnek> rendsz. felső v. elülső kidomborodó, elszélesedő vége, alkatrésze. 9. Az ágy feje: az a része, amerre fekvéskor a fej szokott lenni. 10. (nyomdászat) A nyomtatott lap, ív v. a tükör felső része. A sorszám a fejbe kerül. 11. (művészettörténet) Anyagból mintázott v. vmire rajzolt, festett fej v. arc. Fejet mintáz. 12. (régies) Az a hely, ahol a víz, forrás felbukkan a földből. A forrás fejénél gyűlt össze a kis csapat. 13. Vminek fejében: ellenértékül, viszonzásul, ellenében. (ÉrtSz.)

A poliszém hálózatot lásd a megoldásnál (C) rész) ábraként és leírásként Tolcsvai Nagy 2017-ből idézve, alább.

c) Nyelvi adatok

Az alábbiakban a fenti szavak egy-egy előfordulását tartalmazó nyelvi adatokat közlünk. Az adatok a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ)²⁹³ származnak (eredeti helyesírással olvashatók). Értelmezzétek, hogy a választott kifejezés mit jelent az adatban! Magyarázzátok meg, hogyan függ össze ez a jelentés az általatok már feltárt, ábrázolt jelentésekkel!

Falu

(1) A környező *falvak* gyermekeit oktattam 2. jelentés, az aktív zóna a szülők (TELEPÜLÉS → AZ OTT ÉLŐ EMBEREK/SZÜLŐK).

(2) [...] a közelben elhelyezkedő *falvak*, városkák csodálatosan fejlődtek; az emberek csinos házakat emeltek, családot alapítottak, szorgalmasan művelték földjeiket,

²⁹³ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

szaporították állataik számát, s imádkoztak Istenhez [...] 1. jelentés, az aktív zóna a település mint infrastrukturális, gazdasági és közösségi tér.

(3) Ahogy végighaladtunk a *falun*, sorra gyúltak ki a fények az ablakokban. 1. jelentés, az aktív zóna a fizikai tér, ezen belül a falut átszelő főút, és onnan látható terek.

(4) Úgy éjfél fele beállított a *falu* rezesbandája is, fújták is a nótákat úgy, hogy szakadt le a vakolat a mennyezetről [...] 2. jelentés, az aktív zóna az emberek mint közösség a kulturális aktivitással.

(5) Ha majd nálunk is elkezdődik az öregedés, akkor már nem iskolába fogunk járni, hanem a gyárba vagy *falura*. 1. jelentés, az aktív zóna a településhez kötődő mezőgazdasági munkavégzés (lehetősége) (aktív zóna működése vagy metonímia).

(6) Meghalt egy kisfiú, az egész *falu* a család mellé állt, csak a pap viselkedett nem éppen jól. Nem temette el, mert nem volt megkeresztelve. 2. jelentés, az aktív zóna a felnőtt, a falu életéről véleményt alkotó lakosság.

Kéz

(1) [...] – amint azt az elmúlt években a Riviérán, Thaiföldön és Mexico tengerpartjain volt alkalmam látni – az új orosz burzsoázia esztelen módon, két kézzel szórja a pénz[t]. Az 1. jelentésen keresztül (metonímia) a két kéz (testrészt) által megragadható tárgyak (specifikusan pénz) mennyisége alapján (tartály → tartalmazott mennyiség), valamint a szór ige (ismétlődő cselekvés) jelentésének a hatására ok-okozat viszonyban is értelmezve metaforikusan 'nagy mértékben, pazarlóan'; új csomópont a már megrajzolt hálózatban.

(2) A legjobb úton vagyunk, hogy ugyanazt a szintet csodálhassuk. Persze ott már remény sincs a javulásra, mert ha erős kézre lenne szükség csak volt aparatszik ['pártkatona'] akad, azok meg jobb hanem csinálnak rendet. Nálunk még van remény. 2. jelentés, az erős jelző miatt az elért személy is nagy erejű; a metonímia metaforizációval kapcsolódik össze meghatározott politikát képviselő személyt jelölve.

(3) Ezért nem érzem úgy, hogy kínok kínját kell majd kiállnom, ha kórházban, orvosok segítő kezei között születik meg a gyerekem, még így sem, hogy nem természetes úton fog világra jönni. 3. jelentés, az aktív zóna a szülészorvosok cselekvése.

(4) 40 körüli nők tudnának mesélni erről, hogy velük egykorú életük párja, akivel kéz a kézben indultak a Nagybetűsbe, hogyan lécelt le egy ifjabb Pipi kedvéért, aki hozzájuk képest egyébként egy nulla, [...] 1. jelentés, a testrészek összekapcsolódásán keresztül a személyek, rajtuk keresztül az életutak összetartozása szimbolizálódik; a viszony egyrészt metonimikus (a viselkedés egy fizikai megnyilvánulása, „jele” → a viselkedés (beleértve annak mozgatórugóit), valamint viselkedés → a viselkedők (mentális állapot)).

(5) Azaz csak állami kézben lévő cégek [...] 1. jelentés, figyelemáthelyezés a kéz funkcióján át 'megragadás' egy lehetséges következményre/eredményre (birtoklás) (metonímia); az emergens jelentés 'tulajdonlás', a jog terminusaival értelmezett birtoklásviszony (kilépés a keretből, jelentéskiterjesztés).

Ezüst

(1) Az ezüstöket zálogba adtam, és elégettem a zálogcédulát. 3. jelentés, az aktív zóna értékes ezüsttárgy (evőeszköz vagy ékszer).

(2) [...] ha látja az ezüstöket, amivel az udvariasság kedvéért tálalunk, [...] 3. jelentés, az aktív zóna evőeszköz.

(3) Kamuti Jenő, aki versenyzőként és sportvezetőként egyaránt megbecsülést érdemelt ki – olimpiai ezüstöket nyert, pályafutását nemzetközi fair play-díjjal ismerték el, jelenleg az

európai szövetség elnöke – újra megpályázza az elnöki posztot. 3. jelentésből, az aktív zóna (olimpiai) ezüstmedál → jelentésspecifikációval: második helyezést képviselő medál (anyag → a belőle készült, a verseny második helyezését szimbolizáló medál); ezt a jelentést nem közölte az ÉrtSz.

(4) István bajor közvetítéssel a karoling dénárt vette át. Az általa veretett első pénzek feltehetően közvetlenül királlyá koronázása után kerültek forgalomba. Később is jó minőségű ezüstöket veretett, melyek Európa szerte előkerültek, sőt, még utánózták is. 3. jelentés, az aktív zóna pénzérme.

Ház

(1) A banda fújta, hogy ropogott belé a ház. 1. jelentés, de lehet a 9–10.-hez hasonlóan intézményesült szórakozóhely is, de az 1.-ből kiindulva, épületként (vö. ropogott [az építmény]).

(2) Olykor nekiállok, és felforgatom az egész házat, hogy megtaláljam [...] 1. jelentés, az aktív zóna a lakótér, belső rész.

(3) Nem sokkal ezután pedig valóban, ugyanaz a rangos házból származó nemesúr hívta meg birtokára [...] 4. jelentés, 'család', de az 5.-höz hasonlóan a 'családtörténet, a generációkon át hagyományozódó rang' előtérbe kerül a jelző hatására, ez megkívánja az 5. 'dinasztia' jelentés sémájának a kiterjesztését a család leszármazás útján követhető történeti folytonosságára, hagyományozódó értékeire, amelynek a (3) példa és az Árpád-ház egy-egy specifikus alosa.

(4) A környező falvak gyermekeit oktattattam, de felnőttek is eljöttek, hogy megtanuljanak írni-olvasni, számolni. Később egy faházat építettem a saját kezemmel, mely ház kizárólag az oktatást szolgálta. 1. jelentés, az aktív zóna a funkció.

(5) Amikor a gyermekek elhagyták a házat és ő italozásra adta a fejét, akkor még többet szívott. 4. jelentés, 'család', az aktív zóna az együtt élő közösség.

(6) Én ismertem cigány családot, akiket a legnagyobb szeretettel emlegetett az egész ház, annyira rendes, normális emberek voltak. 3. jelentés, 'minden lakótárs az adott épületben'.

Fej, fő Lásd a megoldásoknál, a C) részben közölt szakirodalomnál.

(1) Így tudta meg, hogy az egyik öccse igen jó fejű gyerek; ők többiek egyik se szeretett tanulni, de annak csak úgy égett az esze [...]

(2) [...] az utcára csak egyetlen „talpas” – gyalogrendőr – megy ki, valamint egy URH-kocsi két fővel.

A) A diákok saját tudásuk mozgósításával és szótár, valamint korpuszadatok segítségével feltárják a megadott főnevek jelentésszerkezetét. Ez elvezet annak megfigyeléséhez, hogy 1) még a legkönnyebben előhívható, „egyszerűnek tűnő” jelentés is összetett, részletezett szerkezetű; 2) a szavaknak több, egymással kapcsolatban lévő jelentése van (poliszémia), a jelentések közötti összefüggés megérthető, tudunk következtetni a kapcsolatok motiváltságára, a jelentéskiterjesztés műveletére; 3) a jelentésváltozást általánosan alkalmazható mentális műveletekkel tudjuk magyarázni (pl. általánosítás – specifikáció, figyelemáthelyezés a kereten belül, analógia révén metaforikus jelentéskiterjesztés). A műveletek meghatározását itt még nem kérjük, a jelentésvizonyok megfigyelése előkészíti a metonimizációval való foglalkozást. A tevékenység az ember mentális működésének jobb megértését segíti, és bár a nyelvi szimbolizáció szolgáltatja ehhez az anyagot, a műveletek

általánosabb érvénye jól megragadható. A hétköznapi, gyakori főnevek vizsgálata alkalmas annak megtapasztalására, hogy ezek a kreatív műveletek a mindennapi nyelvi tevékenységet is jellemzik.

B)

a) Saját tudás mozgósítása, az eredmény összevetése a szótári feldolgozással pármunkában; a jelentésszerkezet ábrázolása. b) Az azonos kifejezést választók homogén csoportot hoznak létre, feltárják és ábrázolják a kifejezés poliszém hálózatát, és c) ebbe beillesztik a megadott korpuszadatokat. Az ábrázolás feltétele műveletek azonosítása, a lehetséges motivációk kikövetkeztetése (problémamegoldás, hipotézisalkotás), a hipotézisek összevetése, a magyarázóerő mérlegelése. A csoportok tagokat delegálnak vegyes csoportokba, hogy megismertessék az eredményeiket, és megismerjék a többi csoport munkáját. A tapasztalatok alapján általánosítások megfogalmazására nyílik lehetőség.

Az a) részben a mozgósítható tudás részeként érdemes a természetismeret (biológia, emberismeret: *kéz, fej*; fizika, kémia: *ezüst*) és a társadalomismeret (történelem, társadalom- és településtörténet: *falu, ház*) területeken már elsajátított tudáshoz is folyamodni.

A *ház* esetében a konvencionálódott nyelvi kifejezések maguk is remekül felhasználhatók. A *ház* fajtáinál érdemes megfigyeltetni a *ház* utótagú, kohezív / nagymértékben lexikalizálódott jelentésű összetételeket, és megállapítani, hogy milyen kategóriákat jelölnek, mit tesznek elérhetővé a *ház* tipikusan 'épület, építmény' jelentésén keresztül. Lásd például a nem szállásként, lakóhelyként funkcionáló, hanem tárolásra való, bizonyos szolgáltatások nyújtására elkülönült épületeket, intézményeket: *áruház, bakterház, borház, csónakház, egészségház, erdészház, halottasház, hűtőház, imaház, indóház, kórház, melegház*; lehet hogy több értelmezést igényel, pl. *bordélyház, dologház, siralomház*.

Az a)–b) feladataihoz kapcsolódóan érdemes megfigyeltetni, hogy vannak-e olyan szótári jelentések,

– amelyek nem az első jelentések, mégis (esetleg) jobb alapjelentésnek tűnnek vagy központiak a diákok számára (pl. az *ezüst* elsődleges jelentése a tudományos 'Ag vegyjelű nemesfém / kémiai elem', ugyanakkor az ötvözet az, amivel tapasztalati úton leginkább viszonyba kerülnek az emberek, tehát 1. és 2. elkülönítése inkább meghatározatlanság a „hétköznapi kémia” számára, mint poliszémia);

– amelyeket a diákok maguktól nem írtak volna (nem begyakorlottak), esetleg ismeretlenek a számukra; az utóbbi esetben ennek ellenére tudják-e értelmezni azt a jelentésváltozást, amely ehhez a jelentéshez elvezetett;

– amelyeknek a minősítését mai perspektívából másként ítélnék meg (pl. *a számítógép háza* 'külső borítása' vélhetőleg begyakorlott, míg az ÉrtSz. minősítése szerint ritka; a *fej(léc)* nyomdászati szakszóként szerepel, de a szövegszerkesztők használata miatt alkalmazása ma kiterjedtebb, általánosabb).

– Vannak-e olyan konvencionálódott jelentések, amelyeket a diákok ismernek, de a szótárban nem találtak meg?

– Nyilvánvalóan vannak különbségek a poliszém hálózatok kiterjedtségében. Érdemes a diákokat arra biztatni, hogy alkossanak hipotézist ennek a magyarázatára (pl. a *fej* a konceptualizáló ember testének része, az emberi működés irányításával kapcsolatos funkciókat az agyhoz és az elme működéséhez szoktuk kötni; csak egy van belőle, míg kézből kettő is van, és a kéz csak egyik típusa a végtagoknak). Ettől nem független az a megfigyelés, hogy a *fej* az egyetlen, amelynek erősen grammatikai (grammatikalizálódott²⁹⁴) jelentése

²⁹⁴ Lásd Dér 2008.

van, azaz az absztrahálódás folyamatában a legmesszebbre jutott (a megadott kifejezések közül), vö. *vminek a fejében* 'vmiért'.

A vizualizáció elkészíthető digitálisan, szoftver segítségével, így a megbeszélés során ki is vetíthető, a további munkához megosztható.

C)

a) A magyar nyelv nagyszótára (Nszt.)²⁹⁵ még nem teljes (a megadott szavak szócikkei még nem jelentek meg), ezért A magyar nyelv értelmező szótárának (ÉrtSz.) online kiadását²⁹⁶ ajánljuk, de a diákok számára elérhető értelmező kéziszótár is megfelel. Érdemes a diákokkal azt is megvitatni, hogyan állapítják meg azt, hogy az esetlegesen fellelhető online értelmezőszótárak mennyire megbízhatók.

Az ÉrtSz. jelentésadását lásd a feladatnál.

b) Az ÉrtSz. összes jelentését (csak a jelentésadást, de indokolt esetben egy-egy példát is) lásd a feladatnál. A jelentések után következik a poliszém viszonyok bemutatása összegző ábra nélkül, kivéve a fej hálózatát, mivel az kidolgozva megtalálható a szakirodalomban (több jelentést különítve el, mint az ÉrtSz.). Az összetettsége miatt ezt alább közöljük:²⁹⁷

„A *fej* főnév jelentései:

20. kézikönyvtáblázat. A *fej* főnév jelentései

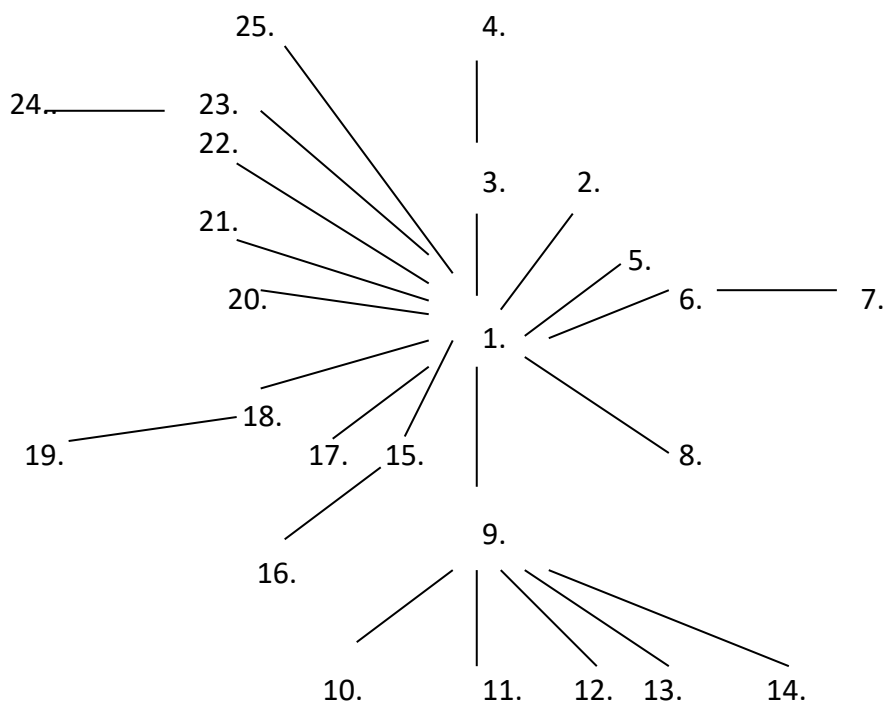
1. fej testrész (emberi)	14. érzelmi és akaratú alapú viselkedés
2. fej testrész (emberi, tudományos nézőpontból)	15. személy
3. fej testrész (állati)	16. személyiség
4. ál-fej testrész	17. vezető
5. koponya	18. fej testrész ábrázolása
6. kéz, láb elülső része	19. érme oldala
7. lábbeli vagy harisnya elülső része	20. növényi termés
8. térbeli távolság	21. eszköz része
9. elme	22. műszaki eszköz jelleolvasó része
10. emlékezet	23. nyomdai tükör felső része
11. hibásan működő elme	24. címfelirat
12. bizonytalanul működő elme	25. nyelvtani szerkezetben fölérendelt tag
13. érzelem vezérelte elme	

²⁹⁵ Nszt. Online kiadás: <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (2018.08.06.)

²⁹⁶ <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php> (2018.08.06.)

²⁹⁷ Forrás: Tolcsvai Nagy 2017: 276–280.

A *fej* főnév jelentései:

[...] A táblázat a *fej* főnév 'emberi testrész' és 'növény része, termés' jelentésszerkezetének megfelelési viszonyait mutatja be (a lényegi elemeket megnevezve, a *fej* főnév fent felsorolt tulajdonságai alapján), azokat a megfeleléseket, amelyek az 'emberi testrész' szemantikai szerkezetét metaforikusan kiterjeszthetővé teszik a 'növény része, termés' jelentés kialakítására és feldolgozására.

21. kézikönyvtáblázat. A *fej* főnév 'emberi testrész' és 'növény része, termés' jelentésszerkezetének megfelelési viszonyai

	Emberi testrész	Növény (például káposzta, hagyma) része, termés
1. általános kategoriális státus	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő emberi egység	dolog; fizikai tárgy és biológiai létező; térben körülhatárolt, időben állandó, élő növényi egység
2. közvetlen tapasztalati és fogalmi közeg	a teljes emberi test	a teljes növényi test
3. térbeli hely	az emberi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső részén)	a növényi test egészéhez viszonyítva (a teljes alak legfelső vagy legalsó részén)
4. alak	jellegetes séma (ovális, gömb)	jellegetes séma (ovális vagy gömb)
5. méret	viszonyított egy mérettartományon belül	viszonyított egy mérettartományon belül
6. anyag	összetett, az élő testre jellemző	összetett, az élő növényre jellemző
7. szerkezet	külső kemény védő burkolat,	külső védő burkolat, értékes

	sérülékenyebb, értékes belső funkcionális rész; TARTÁLY séma	belső funkcionális rész
8. funkció	számos kanonikus funkció (vegetatív és mentális irányítóközpont)	táplálék (ember, állat számára), organikus funkció a saját szervezetben

A *fej* főnév legfontosabb jelentéseinek az elsődleges jelentéshez való szemantikai kapcsolatát az alábbi leírások foglalják össze.

5. jelentés: **koponya** (emberé, állaté, általános tapasztalati és tudományos nézőpontból). Az 5. jelentés metonimikus rész–egész viszonyban áll az 1., 2., 3. jelentéshez viszonyítva [...].

9. jelentés: **elme, működő agy** (emberé, általános tapasztalati nézőpontból). A 9. jelentés az 1. (és a 2.) jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A szemantikai kapcsolat rész–egész metonimikus és specifikációs viszony. A 9. jelentés metonimikus figyelemáthelyezéssel viszonyul az 1. jelentéshez, az elme mint működő agy (annak is egy összetevője) a fej mint egész testrész egy meghatározott része. Valamint az elme az agy (egy részének) funkcionálása, specifikus funkciót tölt be a teljes fizikai és biológiai egészben, a fej testrészben. [...]

15. jelentés: **személy, élő ember**. A 15. jelentés az 1. (és a 2.) és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 15. jelentés metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1. és a 2. jelentéssel. A 15. jelentés metonimikus figyelemáthelyezés és generalizáció az 1. és a 9. jelentéshez képest. A fej testrésznek a szemantikai szerkezete áll rész–egész metonimikus viszonyban a teljes test szemantikai szerkezetével és a ezáltal teljes emberrel biológiai létezőként, valamint az embert irányító elme mint a teljes ember része az egész ember fogalmával értelmi, cselekvő létezőként. A két metonimikus szerkezet (a fej a rész, a test az egész, mindkettő biológiai létező; az elme a rész, az ember az egész, mindkettő értelmi, cselekvő létező) között egyszerre van metonimikus (rész–egész) kapcsolat és metaforikus viszony. [...]

A metaforikus és metonimikus jelentéskiterjesztés fő tartalma együttesen: a fej mint fizikai tárgy és biológiai létező (1. jelentés) és elme (9. jelentés) egy tulajdonsága kerül a figyelem előterébe, az, hogy a fej mint egész rész a testben mint egészben, a test mint egész rész a személyben mint egészben, az elme mint egész rész a személyben mint egészben. [...]

17. jelentés: **vezető, közösség**. A 17. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 17. jelentés komplex metonimikus és metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéssel.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej rész, a test egész; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető rész, a vezetett közösség egész. A két szerkezet között metaforikus viszony van: a fej kanonikus funkciója az elme működése, az ember irányítása, a vezető kanonikus funkciója a közösség irányítása.

Az 1. jelentés aktivált szerkezete: a fej felül helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi tevékenységben (például vadászaton, háborúban) elől halad.

A 3. jelentés aktivált szerkezete: a fej felül helyezkedik el; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető a közösségi hierarchiában felül helyezkedik el.

A 9. jelentés aktivált szerkezete: a fej kanonikus funkciója az elme működése; a 17. jelentés aktivált szerkezete: a vezető kanonikus funkciója a közösségi vezetése, mentális tevékenység, a közösség problémáinak az átlátása és döntések hozatala. [...]

20. jelentés: **növényi termés, növény része** (általános tapasztalati nézőpontból). A 20. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 20. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész–egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) része az egész növénynek, amely felül vagy legalul van, (a 9. jelentéshez képest) a termésben van az értékes, tápláléknak alkalmas rész, a fő funkció. [...]

21. jelentés: **tárgy, eszköz funkcionális (elülső, felső) része** (általános tapasztalati nézőpontból).

A 21. jelentés az 1., a 3. és a 9. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 21. jelentés metaforikus viszonyban áll az 1., a 3. és a 9. jelentéshez képest. A forrástartomány: a fej (1. és 3. jelentés) mint fizikai tárgy, élő biológiai és értelmi létező, rész–egész viszonyban a teljes testtel, jellegzetes alakkal, térbeli elhelyezkedéssel, szerkezettel, anyaggal, funkcióval. A céltartomány: (az 1. és a 3. jelentéshez képest) sematikus fizikai tárgy, része az egész használati tárgynak, eszköznek, amelyen felül vagy legalul van, jellegzetes alakkal, anyaggal, (a 9. jelentéshez képest) az eszköz fej részében van az értékes, használatra alkalmas rész, a fő funkció.”²⁹⁸

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	főnév jelentésszerkezete, alapjelentés, polisémia , polisém jelentéshálózat, meghatározatlanság; fogalmi keret, kategorizáció, prototípus, előtér-háttér viszonyok; általánosulás, jelentésspecifikálódás, metonímia, metafora
Javasolt munkaforma	páros munka (a), csoportmunka (b–c, homogén, majd vegyes csoport)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	30–45 perc

2. Mércé

A fenti táblázatban a *kanál* szó alapjelentését mutattuk be. Adjatok magyarázatot arra, hogyan jött létre a szó metonimikus, 'mennyiség, mérce' jelentése (pl. egy *kanál* cukorral iszom a teát)!

TARTÁLY (az aktív zóna az eszköz kimélyedő, folyékony táplálék / folyadék mozgatására szolgáló része) → TARTALMAZOTT ANYAG MENNYISÉGE HÉTKÖZNAPI MÉRTÉK 'mérce' EGYSÉGEKÉNTugyanígy működnek a kanálfajták is, vö. *teáskanál*, *merőkanál* stb.

Gyűjtsetek további főneveket, amelyek ugyanilyen módon váltak alkalmassá arra, hogy mennyiséget jelöljenek!

a) 'mérce / mértékegység tipikusan folyékony anyagokhoz': *üveg*, *pohár*, *bögre*, *csésze*, *korsó*, *palack*, *hordó*; *kondér*, *flakon*, *flaska*, *butykos*, *krigli*, *kupa*, *fiola*

²⁹⁸ Forrás: Tolcsvai Nagy 2017: 276–280.

b) 'mérce / mértékegység tipikusan szilárd anyagokhoz': *kocsi* (← *fuvar*), *szekér*, *kosár zsák*, *lapát*, *talicska*; *véka*, *szakajtó*

c) 'mérce / mértékegység', a tartalmazott anyag állaga kevésbé központi a jelentés szerkezetében: *doboz* [tej/almalé vagy csokoládé/marzipán], *edény*, *tál*, *tányér* [leves vagy saláta]

Az eszközök, ha pontosabb mérést tesznek lehetővé, *mérő*- előtagot is kaphatnak, vö. *mérőpohár*. A mértékjelölő melléknév megalkotható belőlük *-nyi* képzővel, vö. *csészényi*, *pohárnyi* stb. (A tövek alakváltozataira is figyelmet fordíthatunk a *-nyi* képzésnél.)

A) A gyakorlat nemcsak megerősíti azt, hogy a metonimizáció műveleti sémaként is megérthető (lásd egy közvetítő entitáson keresztül a célentitás elérése), hanem elvezet ahhoz a megfigyeléshez, hogy ugyanaz a figyelemáthelyezési megoldás több kifejezés jelentésében (fogalmi szerkezetében) is hasonlóan mehet végbe, hasonló módon teszi lehetővé új jelentés kialakulását. Ennek a módnak a begyakorlottságával a metonímia egy specifikusabb (alacsonyabb szintű) sémája jöhet létre (TARTÁLY → A TARTALMAZOTT ANYAG MENNYISÉGE). Ezt a jelenséget rendszeres poliszémiaként tárgyalja a szakirodalom.²⁹⁹

B) A metonimizáció műveletének azonosítása egy konkrét megvalósuláson, majd hasonló példányok keresése. A megfigyelt művelet alapján általánosítás, a séma megállapítása. Az eredmények megismertetéséhez javasoljuk, hogy az első pár az legyen, aki a legtöbb szót írta, utána azok a párok kerüljenek sorra, akiknek olyan példájuk van a gyűjteményben, amely még nem hangzott el. Minden elhangzó szó esetében (ha kétség merülne fel) meg lehet vitatni azt, hogy valóban a vizsgált metonímiának a megvalósulása-e.

A feladat kitérítendő úgy, hogy a MENNYISÉG(EGYSÉG)/MÉRCE célszerkezetnél maradva nemcsak TARTÁLY–MENNYISÉG/MÉRCE, hanem DOLOG–RÉSZE/MÉRCE (pl. *néhány szem borsó*) DOLOG–RÉSZE–FORMÁJA/MÉRCE (pl. *egy csepp víz*), DOLOG–FORMÁJA/MÉRCE (pl. *két gombóc fagyi*) stb. viszonyokra is keresünk példát.

A rendszeres poliszémia jelenségének megfigyelése lehetőséget ad arra, hogy

- további sémákat keressünk, amelyek több szón (típuson) működnek; minél több szón (típuson) működnek, annál inkább produktívak;³⁰⁰
- felvessük a kérdést, vajon metaforizáció útján is kialakul-e rendszeres poliszémia.³⁰¹

C) Lásd a példákat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	a főnév jelentésszerkezete, (rendszeres) poliszémia , TARTÁLY – A TARTALMAZOTT ANYAG MENNYISÉGE metonímia
Javasolt munkaforma	páros munka, majd bemutatás
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc (az alapfeladatra)

²⁹⁹ Lásd Pethő 2003.

³⁰⁰ Ehhez lásd Pethő 2003: 79–105.

³⁰¹ Ehhez lásd Pethő 2003: 118–119.

3. Mi volt előbb...?

Fogalmazzatok át az alábbi mondatokat úgy, hogy a mondat ugyanazt a jelenetet írja le, de más szavakkal! Összpontosítsatok a dőlt szedéssel kiemelt szavak megváltoztatására!

1. „Két szeméből a *bánat* ered.” (József Attila: A vergődő diák)

könny (esetleg *sírás*): például *könny ered, könny szökik ki, könny hull*

(ÉRZELMI ÁLLAPOT → KÖVETKEZMÉNYE, MEGNYILVÁNULÁSA)

2. *Verítékével* szerezte vagyonát.

munka: például *fáradtságos/kemény/nehéz munkával*

(AZ ERŐFESZÍTÉS HATÁSA → ERŐFESZÍTÉS/MUNKA)

3. A bíró *befújta* a tizenegyest.

megadta, megítélte

(A SZABÁLYTALANSÁG JELZÉSE SÍPSZÓVAL → ÍTÉLET)

Milyen viszony van a változatok között?

Az eredeti szerkezet az 1.-ben és a 3.-ban azt a dolgot vagy eseményt figyelteti meg, amelyen keresztül a forgatókönyv előhívásával elérhetővé válik a következmény, okozat. Általánosan: ELŐZMÉNY (korábbi lépés a forgatókönyvben) – KÖVETKEZMÉNY (rákövetkező lépés a forgatókönyvi modell szerint), KIVÁLTÓ-ELŐIDÉZŐ OK – KIVÁLTOTT-ELŐIDÉZETT HATÁS, EREDMÉNY.

A 2.-ban hasonló a reláció, de az elérési irány épp fordított: KÖVETKEZMÉNY/HATÁS (rákövetkező lépés a forgatókönyvi modell szerint) – ELŐZMÉNY, KIVÁLTÓ-ELŐIDÉZŐ OK (korábbi lépés a séma szerint).

Specifikusabban lásd a példa alatt.

A) A gyakorlat sajnos arra készítet, hogy a diákok elrontsák a József Attila-sort. Ezen az áron azonban jól megfigyelhetővé válik a metonimikus reláció, a két érintkező tartomány a fogalmi szerkezetben. A példák az oksági jellegű összefüggésen alapuló viszony megértését segítik mindkét irányból (OK–OKOZAT, OKOZAT–OK). A főnévi kifejezés esetében általában a tudáskeret aktiválásával jól megérthető a metonimikus kifejezés jelentése, ebben a típusban forgatókönyvi séma működtetése is szükséges az események (és a hozzájuk kapcsolódó dolgok) sorrendje miatt. A legérdekesebb példa (3.) igei metonímia, ennek elemzése nyilvánvalóvá teszi a forgatókönyvi séma jelentőségét, és az új típus feldolgozása révén kibővíti a metonimizációval kapcsolatos tapasztalatokat.

B) Átalakítás, a metonimikus viszonyban lévő fogalmi tartományok kifejtése (egy szó megadásával). A megfigyelt művelet alapján általánosítás, a séma megállapítása. Pármunkát javasunk, majd a párok vegyes csoportot alakítva beszéljék meg a megoldásokat. A három példa alapján a csoport további, még magasabb szintű általánosítást végez el a metonimizációra vonatkozóan.

A 3. példánál az igekötős kifejezés alkalmat ad arra, hogy foglalkozzunk a neológ *be* igekötős igékkel.³⁰² Az igekötő elemzése kihívás ebben a szerkezetben. Korpuszon lehet ellenőrizni, hogy a tizenegyes megítélésére mióta használja a sportsajtó (vagy a fórumozó) ezt a szerkezetet. Az MNSZ-ben (v2.0.5) csak 9 adat van *befújta a tizenegyest* szerkezetre (8 sajtó,

³⁰² Lásd Ladányi 2007: 264–271, különösen a 271. oldalon említett, általánosan igekötő nélküli típust.

1 fórum), a korábbi változatban, amelyre a Mazsola keresőeszköz épül, 8 adat van³⁰³ (de egyszer előfordul tárgy nélkül/anaforikusan is: *a bíró meg nem fújta be*).

C) Lásd a példákat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	OK–OKOZAT, OKOZAT–OK metonímia , főnévi és igei metonímia
Javasolt munkaforma	páros munka (átalakítás, a művelet azonosítása), majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	7 perc

4. Johann Sebastian Bach

A név a zeneszerző neve, egy bizonyos személyre vonatkozik. Elevenítsétek fel a Bachhal kapcsolatos ismereteiteket, és értelmezzétek, hogy mire vonatkozik a név az alábbi mondatokban! Milyen kapcsolat alapján tud áthelyeződni a figyelem a személyről az adott dologra?

(1) Bachot a rohanásban élő digitális társadalomnak! (Google)³⁰⁴

ZENESZERZŐ–MŰVE–ELŐADÁSA–BEFOGADÁSA, ÉLMÉNYE

A kontextus ismeretében tudható, hogy a művek Budapest közterületein (pl. aluljárókban) szólnak meg.

(2) Én szeretem Bachot és sokat játszom. (Google)³⁰⁵

ZENESZERZŐ–MŰVE–ELŐADÁSA, A FELKÉSZÜLÉS–ELŐADÁS AKTÍV ÉLMÉNYE

A kontextus ismeretében tudható, hogy a művek billentyűshangszerekre komponált darabok.

(3) Bach-specialistaként kaptam meghívást: nem vagyok az, és ilyen nem is létezik! (Google)

ZENESZERZŐ – A MŰVEIVEL, AZOK ÉRTELMEZÉSÉVEL ÉS ELŐADÁSÁVAL KAPCSOLATOS RELEVÁNS TUDÁS

A kontextus alapján az aktív zóna a billentyűshangszerekre írt művek előadásával kapcsolatos tudás, de a háttérben van a komponálás folyamatával, az előadás szerzői szándékával kapcsolatos tudás, a korábbi jelentős előadásokra és értelmezésekre vonatkozó tudás stb.

(4) Benne vannak az új Bach összkiadásban, melyhez tartozik egy kritikai megjegyzéseket tartalmazó kötet is. (Google)

ZENESZERZŐ–MŰVE–KOTTÁJA, ANNAK NYOMTATOTT PÉLDÁNYA

³⁰³ Tévesen tárgy nélküliként lett felvéve két adat: *hogy befújja a tiszta 11-est, egy sportszárban való dunai fürdőzés ígéretével; aki befújta a norvég műesése miatt a 11-est.*

³⁰⁴ Forrás: http://fidelio.hu/klasszikus/2017/03/17/bachot_a_rohanasban_elo_digitalis_tarsadalomnak/

³⁰⁵ A (2)–(4) forrása A. Webersinke előadásának lejegyzett változata, lásd <http://www.parlando.hu/Webersin.htm> (2018.08.06.)

(5) Megtanultam Bachot, mondjam? 1685-ben született Eisenachban, 1750-ben halt meg Lipcsében, zeneszerző, orgonista, hegedűművész... (Google)

ZENESZERZŐ—ÉLETE—ENNEK LEÍRÁSA

A kotextus alapján a leírás valószínűleg életrajzi vagy az életrajzot közlő műből (pl. tankönyvből) származik.

A) A gyakorlat ugyanahhoz a fogalmi szerkezethez kapcsolódó, főnévvel megvalósuló metonimikus konstruálási módok felismerését és értelmezését kéri. Az azonos közvetítő entitás miatt feltárul a metonimikus kifejezés lehetőségeinek a gazdagsága.

B) A Bachkal kapcsolatos ismeretek elrendezhetők gondolattérképen (műveltségterületi koncentráció). Érintkező tartományok azonosítása a tudásreprezentáción belül a *Bach* kifejezés (és kontextusa) által kezdeményezett metonimikus megértéshez.

Ismét lehetőség van a rendszeres poliszémia jelenségének felismerésére (pl. SZERZŐ—MŰ—ELŐADÁSA/KIADÁSA).

C) Lásd a példákat a feladatnál. A pontos értelmezéshez érdemes az egész előadást elolvasni (amúgy is érdemes). A kontextushoz hozzátartozik, hogy Amadeus Webersinke zongoraművész, orgonista.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	SZERZŐ—MŰ—ELŐADÁSA metonímia , rendszeres poliszémia
Javasolt munkaforma	páros munka (metonímia értelmezése), majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	8 perc

5. Auto-mobil

Figyeljétek meg, hogyan beszélnek az emberek a mobiljukról, az autójukról (más nélkülözhetetlennek gondolt, „hozzájuk nőtt” használati tárgyról)! Gyűjtsetek olyan kifejezéseket, amelyek a személy és a tárgy szoros összetartozását, integrációját mutatják (pl. *Ne hívj este, ki leszek kapcsolva*)!

A) A gyakorlat arra ösztönöz, hogy hétköznapi társalgások, a nyelvi viselkedés megfigyelésével azonosítsanak a diákok metonimikus konstruálási módokat. A felismeréshez alkalmazniuk, hasznosítaniuk kell a tanultakat.

B) A megfigyelésre időt kell hagyni. Készülhet mobilozást, autózást összetettebben feldolgozó projektmunka is.

Az adatok elemzése nehezebb lesz, mint a megszokott tankönyvi példák esetében volna. Nem nyilvánvaló ugyanis, hogy elkülöníthető a közvetítő és a célentitás. A feldolgozás tipikusan a közvetítő entitást profilálja (SZEMÉLY), de ugyanakkor azt a célentitás fogalmaival dolgozza fel (A DOLOG JELLEMZŐI, ÁLLAPOTAI, MŰKÖDÉSE stb.), ezáltal kohezíven, az integráltság nagyobb fokán jeleníti meg azokat.

C) Az alábbiakban néhány saját megfigyelésből származó példát közlünk.

- Mobilozás: *mindjárt lemerülök; nem te csörögsz? / megint pittyegsz; világítasz, bekapcsolódott a zseblámpád?; fel vagy töltve?*
- Autózás: *két sarokkal arrébb állok; nem látod, hogy én vagyok a főútvonal?; nem megyek gyorsan (90 itt nem sok); épp most kanyarodtam be; meghúzta az oldalamat, és meg se állt; figyelj, egy deka lámpád sincs 'az autónak egyik hátsó lámpája sem világít'; 140-nel megyek, és a BMW tol és rám villog, érted ezt?*

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	új metonimiák
Javasolt munkaforma	egyéni megfigyelés (projekt)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

6. Metonimikus mese

Írjatok csoportonként egy-egy 10–15 mondatos történetet, amelynek címe: „Vasra vert a vasorrú bába!” A történetben szerepeljen legalább egy-egy térbeli, időbeli, anyagbeli és ok-okozati érintkezésen alapuló metonimikus kifejezés!

A) A diákok kreatív szövegalkotásban alkalmaznak különböző metonimikus viszonyokat.

B) Szövegalkotás, a fogalmi érintkezés négy típusának szövegbe illesztése. (Igazából csak három, mert az anyagon alapuló érintkezés már a címben megvalósul, vö. *vasra vert*.) Tanórai csoportmunkát javasolunk, de a feladat otthoni egyéni munkaként is megvalósítható. A szövegeket olvassák fel, a többi csoport törekedjen a metonimikus kifejezések felismerésére. Ebből azt figyelik meg, hogy minél hétköznapiabb a metonímia, annál észrevétlenebb (kivéve, ha gyakori tankönyvi példa a jelenség illusztrálására), minél eredetibb, annál feltűnőbb; az egyes típusok példányai is eltérőek lehetnek a feltűnőség, illetve a begyakorlottság szempontjából.

C) Példák:

- térbeli (pl. a sziklaszirtre épült házban élt a boszorkány; *a hegyes vidék valósággal vonzott engem*; HEGYES VIDÉK – SZIKLASZIRT – ODA ÉPÜLT HÁZ, BOSZORKÁNYTANYA)
- időbeli (pl. *tudtam, hogy nem lesz holnap* (cselekednem kell), *egyfolytában a karácsony járt az eszemben* ÜNNEP/IDŐ AZ ÉVKÖRBEN – ESEMÉNYEI)
- anyagbeli (pl. *a vendég boszorkák selyembe öltöztek; mindenki hozott egy aranyat a tál levesért*)
- ok-okozat (pl. *ez a kíváncsiság az én szerencsém/vesztem*)
- komplex tér, idő, okozat (és már az üstben is volt [az előző áldozat]; ESZKÖZ/HELY – SZOKÁSOS ESEMÉNY 'már főtt is belőle a boszorkány levese')

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	mese (szövegtípus), metonímia (ANYAG, TÉR, IDŐ, OK–OKOZAT fogalmi tartományokkal)
Javasolt munkaforma	csoportmunka (egyéni otthoni), majd bemutatás (a szövegek felolvasása)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20–25 perc

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Lásd a Metonímia I. fejezetben. A II. feladatsor további szempontokat kínál a metonimikus jelentésképzés vizsgálatához (feltűnőség szerinti skalaritás; a séma-megvalósulás viszony metonimikus kifejezésekben, a metonimikus értelmezést kezdeményező tényezők: honnan ismerhető fel, és meddig terjed a metonimikus kifejezés), ezzel remélhetőleg hozzájárul a metonímiával kapcsolatos tudás bővüléssel (tanulással) járó újrakonstruálásához. A gyakorlatok a saját megértési folyamattal kapcsolatos reflexió útján rámutatnak arra, hogy a konvencionálódott, begyakorlott metonímiák esetében lehetséges, hogy nem alkotjuk újra az elérési viszonyt, nem metonimikus maga a feldolgozás. A metonímiafelismerés és -elemzés könnyű vagy nehéz értékelése segít megfigyelni, hogy a metonimizáció áthatja a nyelvi tevékenységet, de sokszor észrevétlen marad. Bár a begyakorlott sémák mintákat kínálnak számunkra a világ feldolgozásához, ezek alkalmazása sokszor nem tudatos. Például az okozott érzelmiállapot-változás esetében konvencionálódottan alkalmazzuk azt a metonimikus konstruálási módot, hogy a stimulus a kibocsátóján keresztül van elérve (pl. XY feldühített/elszomorított/felvidított; vö. fogalmi metonímiaként: A SZEMÉLY A SZEMÉLY VISELKEDÉSE / VALAMILYEN JELLEMZŐJE HELYETT). Egy olyan új élethelyzetben, amelyben hasonló állapotváltozást élünk át, ezt nyelvileg is nagy valószínűséggel ezeknek a mintáknak megfelelően fogjuk megalkotni (természetesen a minták maguk is alternatív konstrukciós sémák, vö. pl. *teljesen kiborított ez az ügyfél / ennek az ügyfélnek a vádaskodása; teljesen kiborultam ettől az ??ügyféltől / ennek az ügyfélnek a vádaskodásától / ettől a vádaskodástól*). Közvetve tehát a feladatgyűjteményben felkínált tevékenységek is az ember (nyelvi) viselkedésének jobb megértéséhez járulhatnak hozzá egy bizonyos, de a nyelvet átható jelenség megértésén keresztül.

2. Nyelvészeti háttér

Lásd a Metonímia I. fejezetben.

3. A feladatok részletes leírása

1. Metonímiaskála

Dolgozzatok csoportban!

- Azonosítsátok az alábbi mondatokban a metonimikus kifejezést vagy kifejezéseket!
- Készítsetek rajzot egy-egy példához (nem kell az összeshez)! A rajz ne a mondatnak megfelelő jelentést tükrözze, hanem a metonimikus kifejezést az alapjelentésében, tehát például az (1) esetében egy a testhez képest nagyméretű emberi arcot kellene rajzolni!
- Mutassátok meg egymásnak a rajzokat, és találjátok ki, hogy mi lehetett a metonimikus kifejezés!
- Értelmezzétek az alapjelentés és a metonimikus értelem közötti jelentésviszonyt!
- Helyezzétek el a kifejezéseket az alábbi skálán!

megszokott
szinte észrevétlen, ezért
nehéz felismerni

szokatlan, kreatív,
az értelmezése erőfeszítést
igényel

- (1) Mekkora arc! A VISELKEDÉS SZEMPONTJÁBÓL LEGINKÁBB RELEVÁNS TESTRÉSZ → A SZEMÉLYISÉG MEGNYILVÁNULÁSA → A SZEMÉLYISÉG (RELEVÁNS JELLEMZŐI); kontextuálisan kötött értelmezés (a kifejezés vonatkozhat egy extrém méretű arcra is); érdemes figyelni arra, hogy a sematikus RÉSZ–EGÉSZ viszony nem elégséges, mert az arc a fejnek < testnek a része, a jelentés azonban nem 'az egész test'; érdemes megbeszélni az arc kiemelkedő jelentőségét a figyelem, a személy felismerése stb. szempontjából; érdemes meghatározni a NAGY ARC kategóriát (ill. annak tulajdonságait) az adott közösségben; vö. *jó fej*
- (2) „Magyarország csatlakozik az Európai Űrügynökséghez” ORSZÁG/ÁLLAM → RELEVÁNS ÁLLAMI HIVATALOK VEZETŐK → A CSATLAKOZÁS TÉNYLEGES MEGVALÓSÍTÓI (SZEMÉLYEK)
- (3) „A MÁV-START ZRT. köszönti kedves utasait.” CÉG → A CÉGET KÉPVISELŐ SZEMÉLY
- (4) Tisztelt Ház! ORSZÁGHÁZ (ÉPÜLET ÉS FUNKCIÓ) → AZ ORSZÁGGYŰLÉS (TANÁCSKOZÁSÁNAK) TAGJAI
- (5) Befőztem az epret, nyírfacukrot raktam hozzá. EPER → RELEVÁNS RÉSZE; a releváns rész a növény esetében a megtisztított termés kicsumázva; a nyírfacukor esetében A NÖVÉNY CUKORTARTALMA → KIVONATA → KRISTÁLYOSÍTOTT FORMÁJA; az értelmezést irányítja az, hogy a szereplők a befőzés másodlagos szereplői az adott megnyilatkozásban
- (6) Ott jön Mr. Kaszinó. KASZINÓ → OLYAN SZEMÉLY, AKINEK AZ ÉLETÉBEN KIEMELKEDŐ SZEREPE VAN A KASZINÓNAK (TULAJDONOSA V. RENDSZERES JÁTEKOSA); a Mr. (az ige mellett) 'személy/férfi' értelmezést kíván, ezzel részt vesz a metonimikus megértés beindításában; a céltentítésre a meghatározatlanság érvényes, csak azt tudjuk, hogy 'olyan személy, akinek az életében kiemelkedő szerepe van a kaszinónak'
- (7) „[...] summa cum laude diplomázott és három évig dolgozott a legelegánsabb New York-i lakberendezési műteremben, mielőtt hozzáment egy pénzeszsákhoz” PÉNZESZSÁK [TELE PÉNZZEL], BIRTOK → A BIRTOKOSA; a pénzeszsák kifejezés már konvencionálódottan 'nagyon gazdag ember' jelentésű, a feldolgozása itt sem metonimikus, de metonimizációval jött létre; a summa cum laude diplomázott szintén konvencionálódott metonímia A VIZSGÁZTATÓK/ÉRTÉKELŐK TELJES ELÉGEDETTSÉGE, DICSÉRETE → A VIZSGA EREDMÉNYE, felismerése lehetséges, de kevésbé várható
- (8) Gyerekkora óta rúgja a bőrt. BŐR → BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY, (itt specifikusan) FUTBALL-LABDA
- (9) Az osztály idén nem megy kirándulni. OSZTÁLY → AZ OSZTÁLYT ALKOTÓ SZEMÉLYEK, a meghatározatlanság miatt beletartozhat az osztályfőnök, a helyettese is
- (10) Valaki a szünetben betörte az üveget. ÜVEG → BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY
- (11) Két üveg nem elég ilyen melegben, legalább hármat hozzá, és ha lehet, a hűtöttkekből! (ÜVEG → BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY MINT TARTÁLY) → TARTALMAZOTT FOLYADÉK (véltetőleg víz); a melegben HŐÉRZET → A KÖRNYEZET KLÍMÁJA MINT KÖRÜLMÉNY; hűtöttkekből HÜTÉS FOLYAMATÁN KERESZTÜL: JELLEMZŐ → A VELE JELLEMZETT DOLOG
- (12) A gyűlés egyöntetűen szavazott a parkosítás mellett. ESEMÉNY → A BENNE RÉSZTVEVŐK; a parkosítás mellett ESEMÉNY → AZ ESEMÉNY TERVE
- (13) Nyolckor feloszlott a tüntetés. ESEMÉNY → A BENNE RÉSZTVEVŐK
- (14) Jó fülű ez a gyerek, nem kellene szolfézsra járatnunk? TESTRÉSZ → HOZZÁ KÖTHETŐ ÉRZÉKELÉS (HALLÁS) → SPECIFIKUS (ZENEI) HALLÁS; a szolfézsra (ÉNEKGyakorlat → EZT IS TARTALMAZÓ)

TANTÁRGY A ZENEI KÉPZÉSBEN → A TANÍTÁS ALKALMAI, (TANÍTÁSA-)TANULÁSA; a *járatnunk* ANNAK OKOZÁSA, HOGY VALAKI JÁR VALAHOVA → ANNAK OKOZÁSA, HOGY VALAKI RENDSZERESEN RÉSZT VESZ VALAMILYEN FOGLALKOZÁSON

(15) [Étteremben] A hatos még nem fizetett, pedig úgy látszik, hogy menni készül. AZ ASZTAL SZÁMA → AZ ASZTALNÁL ÜLŐ/FOGYASZTÓ SZEMÉLY(EK)

(16) Az elítéltet talpig vasban vezették a bíró...elé. VAS → BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY, itt specifikusan: BILINCS; az *elítéltet* A CSELEKVÉSEN KERESZTÜL ELÉRT ÁLLAPOT MINT JELLEMZŐ → AZ ÍGY JELLEMEZHETŐ SZEMÉLY; a *bíró elé* A SZEMÉLY → INTÉZMÉNYESÜLT CSELEKVÉSÉNEK MEGFELELŐ HELY, SZÍNTÉR

(17) Csörögi rám, ha hazaértél. TELEFON CSÖRGÉSÉNEK OKOZÁSA (KÖVETKEZMÉNY) → HÍVÁS KEZDEMÉNYEZÉSE (SZÁNDÉKOLT CSELEKVÉS), a keretek vegyülnek, míg a csörgés a telefon aktivitása, ez az integrált térben a hívó fél cselekvéseként van megjelenítve; a *rám* A SZEMÉLY MINT FELSZÍN részben metonimikus, részben metaforikus is (A CSÖRG[ET]ÉS ÉRINTETTJE FELSZÍN)

(18) Ne vigyél neki sört, nem bírja az italt! SÖR → SÖRT TARTALMAZÓ TÁROLÓ (pl. üveg, doboz); az *italt* ITAL → KIVÁLTOTT HATÁS

(19) Szükségem van pár erős kézre a pakoláshoz. TESTRÉSZ → SZEMÉLY

(20) Nem látod, hogy én vagyok a főútvonal? AZ ÚTVONALÁNAK TÍPUSA, A KÖZLEKEDÉS HELYE → AZ AZON (JÁRMŰVEL) KÖZLEKEDŐ SZEMÉLY

(21) Nagyon felbosszantott az edző. EDZŐ → AZ EDZŐ CSELEKVÉSE (EGYÉB HOZZÁ TARTOZÓ STIMULUS)

(22) Iszol egy kis narancsot? NARANCS (TERMÉS) → BELŐLE KÉSZÜLT ITAL

(23) Milyen mohó vagy, hogy az egész dobozt megetted! DOBOZ → BENNE TÁROLT ÉLELEM; TARTÁLY → TARTALMA

(24) Aranyban jelent meg a ballagáson, nem ebben állapotunk meg. ARANY → (ILYEN SZÍNŰ ANYAG →) ILYEN SZÍNŰ ANYAGBÓL KÉSZÜLT RUHA (más értelmezés is lehetséges, de kevésbé valószínű, pl. túl sok ékszer; testfestés); a *ballagáson* ESEMÉNY → MEGVALÓSULÁSÁNAK SZÍNTERE

(25) Délelőtt ne hívj, ki leszek kapcsolva. TELEFON KIKAPCSOLT ÁLLAPOTA → A TELEFON TULAJDONOSÁNAK AZ ÁLLAPOTA, a keretek vegyülnek

(26) „*akik csodával határos módon megúszták 9/11-et.*” HÓNAP/NAP (DÁTUM) → AZ AKKOR TÖRTÉNT ESEMÉNYEK (bizonyos időpont, bizonyos esemény)

(27) A zöldet vidd vissza, nem megy ehhez az inghez. ZÖLD → (ILYEN SZÍNŰ ANYAG →) ILYEN SZÍNŰ ANYAGBÓL KÉSZÜLT RUHANEMŰ VAGY KIEGÉSZÍTŐ; az *inghez* ING → A SZÍNE

(28) „Az Izland elleni meccs legvitatottabb ítélete az ellenünk befűjt 11-es volt.” IZLAND, A SZIGETORSZÁG → KÉPVISELŐI, specifikusan: VÁLOGATOTT FUTBALLCSAPATA; a *befűjt* A SÍP MEGFÚJÁSA → A BÜNTETŐ MEGÍTÉLÉSE; a *11-es* VONAL A FUTBALLPÁLYÁN → AZ EZEN BELÜL ELKÖVETETT SZABÁLYTALANSÁG (SZABÁLYKÉNT RÖGZÍTETT ESETEI) → MÁSHOL ELKÖVETETT, DE BÜNTETŐRÚGÁSSAL JÁRÓ EGYÉB VÉTSÉGEK → AZ EZEK MIATT MEGÍTÉLT BÜNTETŐ

(29) Te még mindig ugyanazt a Nokiát használod?! NOKIA (MÁRKA) → ILYEN MÁRKÁJÚ KÉSZÜLÉK

(30) Ez a kés nem vág. ESZKÖZ → AKTÍV SZEREPLŐ, KIVITELEZŐ; a felismerés azért nehéz, mert ez egy eléggé sematikus és nagyon begyakorlott metonimikus konstruálási mód; a feldolgozásához segít, ha felvázoljuk a vágás folyamatának tudáskeretét, azonosítjuk annak szereplőit (VÁGÓ: vágásra képes, a folyamatot ellenőrzés alatt tartó személy, ágens; ESZKÖZ: amivel vágunk, a VÁGÓ energiája erre hat közvetlenül; VÁGOTT DOLOG: ami a folyamat eredményeképpen részeire válik szét, a VÁGÓ energiája az ESZKÖZ segítségével arra irányul, hogy ennek a dolognak az állapotát megváltoztassa); érdemes hozni további példákat a figyelemáthelyezésnek erre a módjára (pl. [a személy] *tűvel átszúrja a vásznat* → a *tű átszúrja a vásznat*)

A) A diákok metonimikus kifejezések azonosításával és értelmezésével tárnak fel specifikus közvetítő és célentitás viszonyokat. Mivel néhány kifejezés előfordult már az előző feladatsorban is, konkrét (részletezett) előzményekre is tudnak támaszkodni, de új, korábban nem elemzett típusokkal is megismerkednek.

A közvetítő entitást helyezi előtérbe a rajzolás; a metonimizációval kapcsolatos nyelvi tapasztalatok előhívására, a formálódó metonímiamodel alkalmazására készítet a rajz alapján a célentitás és a teljes viszony kitalálása. A feladat konkrét metonimikus kifejezésekkel végzett gyakorlatai elvezetnek sematikusabb közvetítő és célentitás viszonyok megalkotásához, a művelethez kapcsolódó sémák megismeréséhez.

B) Művelet felismerése a nyelvi kifejezés megalkotottságában (a). Az integrált jelentéshez olyan vizualizáció készítése, amelyben egyetlen elem, a közvetítő entitás a típus szerinti ábrázolásban szerepel, ezzel megbontja a koherenciát (és remélhetőleg humoros hatást kelt) (b). A közvetítő entitás és a célszerkezetnek megfelelő integrált kép alapján következtetés a metonimikus viszonyra (c–d). A nyelvi adatok alapján a metonímia begyakorlottságával (megszokottságával), illetve szokatlanságával, eredetiségével kapcsolatos értékelést adnak ötös Likert-skálán (e). Ha ez nehéz, egyszerűsíthető hármas skálára (pl. megszokott/gyakori – kissé szokatlan/kevésbé gyakori – nagyon szokatlan/ritka).

Ahhoz, hogy az (e) rész jobban megfeleljen a spontán feldolgozás tapasztalatának, azt javasoljuk, hogy ez legyen az első, minden csoporttag számára egyéni feladat, de módosított formában: olvassák végig a 30 mondatot, és figyeljék meg, hogy milyen könnyen/gyorsan találnak benne metonímiát (ha lehet, jelöljék is azonnal a metonimikusan megértett kifejezést). Alkalmazzanak hármas skálát (pl. könnyű – átlagos – nehéz [felismerés] értékekkel). Bár ez az értékelés nem a megszokottságra vagy szokatlanságra vonatkozik, hanem a felismerés gyorsaságára, mindkettő összefügg a feltűnőség valamelyik megjelenésével (tehát vagy a figyelem, az érzékelés számára kiemelkedő; vagy begyakorlott). A skálán való elhelyezéshez csak szempontokat tudunk adni, nincsenek jó vagy rossz megoldások, önmagában annak van jelentősége a tanulási folyamat szempontjából, hogy a jelenség skaláris.

A csoportok elvégzik a metonímiák azonosítását és elemzését, készítene egy-egy rajzot; ezt követően egyes csoportok jönnek létre, tippelnek a rajzok alapján, és megismertetik egymást az elemzésekkel, ennek során magasabb szintű sémákat hoznak létre. Például: a CÉG → A CÉGET KÉPVISELŐ SZEMÉLY (3), KASZINÓ → A KASZINÓ TULAJDONOSA (6) felfoghatók az INTÉZMÉNY → TAGJA/KÉPVISELŐJE általánosabb séma megvalósulásának; a (7) és a (9) általánosabban: ANYAG → BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY; a (11) és a (23) TARTÁLY → TARTALMA; az EPER → RELEVÁNS RÉSE (5), NARANCS (TERMÉS) → BELŐLE KÉSZÜLT ITAL (21) általánosabban NÖVÉNY → FOGYASZTHATÓ/FOGYASZTOTT RÉSE, még általánosabban EGÉSZ → RÉSE.

C) Az a) megoldásait a d)-vel együtt lásd a gyakorlatnál. Várható, hogy a diákok minden példában egy metonímiára számítanak, ezért mindig kiemeltünk egy kifejezést. Ugyanakkor néhány mondatban több lehetséges megoldás is van, elképzelhető, hogy a diákok más metonímiákat is felfedeznek. A kevésbé várható példákat pontozott aláhúzással jelöltük.

A könnyű – átlagos – nehéz [felismerés] értékeléssel kapcsolatban azt valószínűsítjük, hogy **könnyű**nek tartják például a *Tisztelt Ház!* (4) adatot, különösen, ha ezt az előző fejezet előkészítette (lásd a *ház* főnévvel kapcsolatos elemzést) és általában azokat a példákat, amelyekkel vagy amelyekhez hasonló típusokkal már foglalkoztak (vö. tudatosság, begyakorlottság); ugyanakkor könnyen felismerhetőek lesznek a szokatlan, az újszerűségük

miatt feltűnő szerkezetek is (pl. *Ott jön Mr. Kaszinó.* (6)), bár ezek elemzése nem feltétlenül lesz egyszerű, mert a sémájuk nem begyakorlott (nem tudunk sok, hasonló típusú példát mondani rá).

Vélhetőleg **nehéznek** fogják tartani a nagyon begyakorlott, ezért szinte észrevétlen metonímiák felismerését (pl. *Nagyon felbosszantott az edző.* (21); *Ez a kés nem vág.* (30)), sőt arra is számíthatunk, hogy a diákok megkérdőjelezzék ezek metonimikusságát. Ez kiváló alkalom annak megfigyelésére, hogy a metonimizáció áthatja a nyelvi tevékenységet, és a konvencionálódott, megszokott kifejezések esetében a megértés nem feltétlenül kívánja meg az elérési viszony újraalkotását, azaz nem minden metonimizációval keletkezett kifejezést dolgozunk fel metonimikusan.

Tehát míg az újszerű metonímiák szokatlanságuk miatt feltűnőek, de épp a kreativitásuk miatt az értelmezésük nehezebb feladat lehet, addig a begyakorlott metonímiáknak a felismerése észrevétlenségük, megszokottságuk miatt nehéz, míg megértésük általában könnyű (az elemzésük, vagyis a művelet azonosítása nem feltétlenül az).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metonímia , közvetítő entitás – figyelemáthelyezés – célentitás; begyakorlottság, megszokottság, feltűnőség (szaliencia), séma
Javasolt munkaforma	egyéni munka (első megfigyelés értékelése a Likert-skálán), majd csoportmunka (a), b), d) rész), majd vegyes csoportok (c), e) rész)
Szükséges előkészület, eszköz	rajzlap, rajzeszköz
Tervezett időtartam	30–45 perc

2. Lehetőség és megvalósulás

a) Elmetérkép és forgatókönyv

Készítsetek elmetérképet az 1.–2. dolgokkal kapcsolatos tudásotokról és forgatókönyvszerű leírást a 3.–4. eseményről egy nagyobb folyamat részeként!

1. könyv

FUNKCIÓ: információhordozó, a kulturális átadás eszköze;

a felhasználás felől: ismeretszerzés, esztétikai tapasztalat (OLVASÁS, TANULÁS stb.);

a létrehozás felől: szellemi termékként megosztás az információn, művészi kifejezés (ALKOTÁS, ÍRÁS);

a létrehozás felől: munka a tervező, a szerkesztő, a korrektor, a nyomdász stb. számára (ELŐÁLLÍTÁS);

a tárolás, őrzés, hozzáférés biztosítása felől: GYŰJTÉS, TÁJÉKOZTATÁS, RESTAURÁLÁS, KATALOGIZÁLÁS/RENDSZEREZÉS, KERESKEDELEM, VÉTEL, ELADÁS, ÉRTÉKBECSLÉS, AUKCIONÁLÁS

SZERKEZET, FORMA:

a tipikus szerkezet a **nyomtatott könyv** szerkezete úgy, ahogy ma ismerjük (kézben tartható méretű, a felső borító felőli nézetben téglalap alakú):

LAPjai vannak (előzéklap, szennycímlap, címlap, a törzsszöveg, a címlap verzóján vagy a végén az impresszum);

több ívből áll, az ívek fűzve vannak és/vagy ragasztva;

van KÖTÉSE, lehet KÖNYVJELZŐje;

a törzsszöveg lapjain lehet fejléc és lábléc; általában van oldalszámozás;

az **e-könyv** általában leképezi a nyomtatott könyv megjelenését, az e-könyvolvasó általában a könyv kinyitása, becsukása cselekvését is leképezi;
a típustól eltérő szerkezetű és formájú könyv például a külön lapokból álló dobozban kapható könyv; a művészeti objektumok, scrapbook stb.;
szerkezeti meghatározatlanság: egy könyv-e a több kötetben megjelent mű?; a könyv része-e a melléklet? stb.

ANYAG:

tipikusan PAPIRRA nyomtatott könyv; de lásd digitális kiadás (grafikai jelekkel), hangoskönyv (hanganyaggal), digitális adathordozón (CD, DVD); a kötés puha vagy keménytáblás, jellemzően kartonált (más anyagok hátterében (pl. VÁSZON, BŐR))

FAJTÁI:

tartalom, funkció szerint: szépirodalmi művek kiadásai, SZAKKÖNYV, TANKÖNYV, MŰVÉSZETI ALBUM, ATLASZ (TÉRKÉPEKET TARTALMAZÓ KÖNYV), ÚTIKÖNYV, LEXIKON, ENCIKLOPÉDIA, SZÓTÁR, MESEKÖNYV, KOTTA;
megjelenés szerint: NYOMTATOTT KÖNYV, DIGITÁLIS KÖNYV, KÉZIRATOS KÖNYV

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁSHOLGOK:

más nyomtatott kiadványok (kategoriális meghatározatlanság: meddig füzet, mikortól könyv); más információhordozók; a hozzá kapcsolódó infrastruktúra (részei és résztvevői)

2. alma

FUNKCIÓ: emberi fogyasztásra alkalmas gyümölcs;

a fogyasztás szempontjából EHETŐ, a leve IHATÓ, FŐZHETŐ, SÜTHETŐ (készíthető belőle díszítés; lehet nem evésre szánt karácsonyi dísz);

a termesztés szempontjából: a fáját ÜLTETIK, PERMETEZIK, ÖNTÖZIK, METSZIK; a termését LESZEDIK, FELDOLGOZZÁK; KERESKEDNEK VELE

SZERKEZET, FORMA:

a TERMÉS: kerekded, gömb alakú; hús, magház a magokkal, héj (szár, levél);

a növény: a fásszárú növények szerkezete

ANYAG:

élő szövetek alkotják

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁSHOLGOK:

pl. más ehető, nálunk is termő gyümölcs

3. konzerv kinyitása

a) (megvásároljuk a konzervet – hazavisszük – elpakoljuk –) elővesszük a konzervet és a konzervnyitót – aktívabb kezünkbe vesszük a konzervnyitót – másik kezünkkel rögzítjük a konzervet – a nyitó éles vágó részét beszedjük a konzerv tetejébe – elvégezzük a nyitáshoz szükséges mozdulatokat – kifeszítjük a tetőt vagy levágjuk és kidobjuk (– kivesszük a konzerv tartalmát – elkészítjük a tartalom felhasználásával az ennivalót)

b) (...) elővesszük a konzervet – aktívabb kezünkkel felhúzzuk vagy toljuk a tetőn lévő fület – másik kezünkkel rögzítjük a konzervet – mutató vagy középső ujjunkat bedugjuk a nyitó

fülébe – a nyitót ujjunkkal felfelé és magunk felé húzzuk – kifeszítjük a tetőt vagy teljesen leszakítjuk és kidobjuk (– kivesszük a konzerv tartalmát – elkészítjük a tartalom felhasználásával az ennivalót)

Lehetséges más hasonló, a nyitás módjában különböző megoldás.

4. jegyvásárlás koncertre

(elhatározzuk, hogy koncertre szeretnénk menni – tájékozódunk a lehetőségekről – kiválasztjuk az előadást –) elmegyünk a pénztár nyitvatartási idejében jegyet venni (előzetesen lefoglaltathatjuk telefonon) v. online vásárolunk – kifizetjük és megkapjuk a jegyet (vagy elektronikusan az e-jegyet, és kinyomtatjuk vagy a telefonunkon tároljuk) – (időben készülődünk az indulásra – eljutunk a koncertre (– a ruhatárban leadjuk a kabátot stb.-t) – bemutatjuk a jegyet – elfoglaljuk a helyünket – kikapcsoljuk/lenémítjük a mobilunkat – tapsal köszöntjük az előadókat – élvezzük az előadást stb.)

b) Metonímiamanufaktúra

Az 1. és a 2. hálózatának jelöljétek különböző pontjait a *könyv*, illetve az *alma* szóval! Alkossatok ezekkel mondatokat!

1. *könyv*; például:

véletlenül leöntöttem a könyvet ('fizikai tárgy felső része'); *elszakítottam a könyvet* ('egy lapját vagy a borítóját'), *megroppantottam a könyvet* ('a gerincét')
elolvastam/meghallgattam a könyvet ('a szellemi „terméket”'); *megvettem a könyvet* ('árucikk'); *kikölcsönöztem a könyvet* ('könyvtárban őrzött példány')
elkezdtam/befejeztem a könyvet ('befogadni, olvasni'; 'létrehozni: írni, szerkeszteni, nyomtatni, kötni' stb.)

2. *alma*; például:

mi nem permetezzük az almát ('az almafát, a lombját'); *metsszük az almát* ('az ágait'); *épp most szedtük le az almát* ('a gyümölcsöt a fáról')
pároltam almát ('mosott, magház nélküli, héjas vagy héjatlan, darabolt húsos része a gyümölcsnek'); *sütöttem almát* ('mosott, magház nélküli, héjas, töltött vagy töltetlen gyümölcs'); *reszeltem almát* ('mosott, magház nélküli, héjas vagy héjatlan húsos része a gyümölcsnek')
nem iszom almát, mert savasít ('a gyümölcs szűrt vagy szűretlen leve; a gyümölcsből készült ital'); *felbontottam az almát, ma meg kell inni* ('a gyümölcs levét tartalmazó doboz/üveg'; 'a gyümölcs leve')

Fogalmazzatok meg kéréseket a 3. és a 4. eseményre vonatkozóan úgy, hogy a kérésben a forgatókönyv különböző lépései szerepeljenek!

3. konzerv(nyitás), például:

Lehetne, hogy ma nem bontunk konzervet? ('hogy nem konzervet / konzervből készült ételt eszünk')

Már kibontottam a konzervet, tudnál jönni? ('enni')

Elővenné a konzervnyitót? ('a konzerv kinyitásához')

Légy szíves, csinálj ezzel valamit, letörött a fül! ('a konzervet nem lehet a tervezett módon kinyitni')

Szedd ki a maradék konzervet is(, mert a fém oxidálódni fog)! ('a dobozból nyitás után még ki nem szedett tartalom')

Megcsinálnád a konzervet? ('Kinyitnád és tálalnád?')

4. koncertjegy(vásárlás), például:

Foglald le / rendeld meg, légy szíves, a jegyeket!

El tudnál menni a jegyekért?

Légy szíves, nyomtasd ki/mentsd el a jegyeket!

Tudnál szerezni jegyet a koncertre?

A) A gyakorlat hozzájárul a metonímia műveletének megértéséhez azáltal, hogy a diákok modellálják a sémát (tudáskeret, forgatókönyv). A modell felismerhetővé teszi a tartományokat és a viszonyokat, felkínálja a figyelemáthelyezés lehetőségeit (a), a gyakorlat pedig ezeknek megfelelő metonimikus kifejezések megalkotását kéri (b).

B) Modellalkotás, az összetett fogalmi szerkezet ábrázolása, csomópontok és viszonyok/kapcsolatok azonosítása a hálózaton belül. A hálózatok elkészítéséhez felhasználható a más műveltségi területeken (például a könyvvel, könyvtárhasználat, a könyvnyomtatás történetével kapcsolatban) megszerzett tudás. Az ábrázolás szoftver alkalmazásával is elvégezhető (lásd az ingyenes alkalmazások közül például ezeket: MindMeister,³⁰⁶ Edraw,³⁰⁷ MindMaple³⁰⁸), az elmetérkép a társakkal megosztható.

Megadott kifejezésekkel a séma alapján metonimikus kifejezések megalkotása. Ezek eltérő fokú begyakorlottságának (illetve esetenként újszerűségének) a megfigyelése.

A b) rész 3. és 4. pontja arra is alkalmas, hogy a kérésstratégiák változatosságát és nyelvi megvalósításuk sokféleségét is megfigyeljük.

C) Lásd a példákat a feladatnál. Olyan részletezését adjuk a fogalmi szerkezetnek, amely strukturált, ezért lehetővé teszi elmetérkép készítését. A fogalmakat, lehetséges csomópontokat kiskapitálissal kiemeljük.

A metonímiákra csak egy-egy példát adunk.

Az alábbiakban a KÖNYV³⁰⁹ egy lehetséges (csak nagy vonalakban kidolgozott), MindMeisterrel készült elmetérképét mutatjuk be példaként.

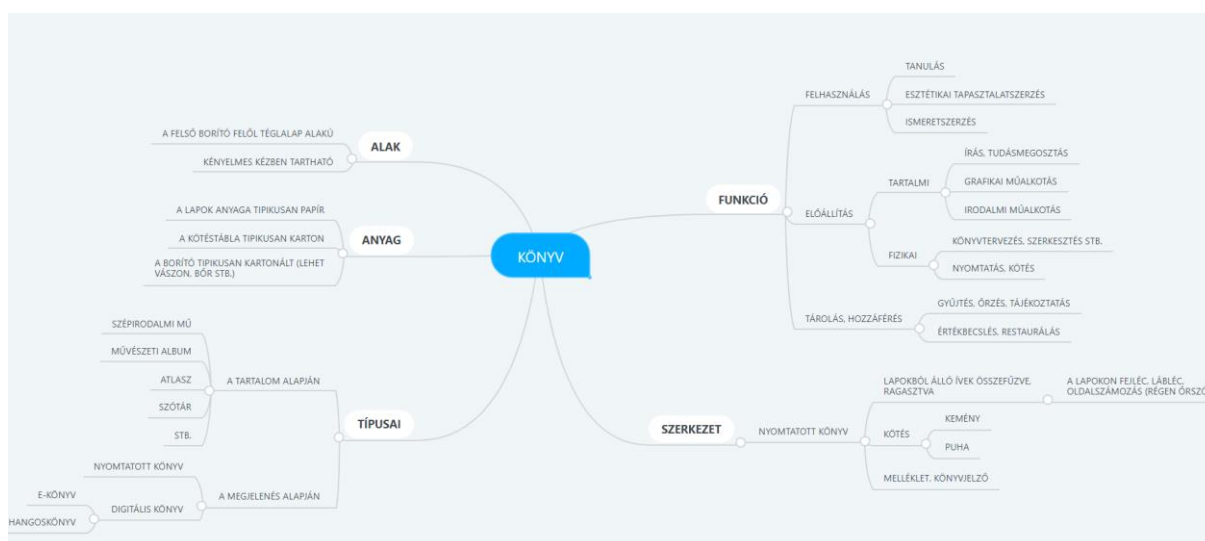
³⁰⁶ <https://www.mindmeister.com/> (2018.08.08.)

³⁰⁷ <https://www.edrawsoft.com/freemind.php> (2018.08.08.)

³⁰⁸ <http://www.mindmaple.com/> (2018.08.08.)

³⁰⁹ A feldolgozásához ajánljuk Bibok 1999-et.

6. kézikönyvkép. A könyv elmetérképe

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metonímia , tudáskeret, forgatókönyv, fogalmi közelség és távolság, kérés
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd csoportos megbeszélés (az eredmények megismertetése egymással vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc

3. Tisztázás

a) Mutassátok be a *tisztít* ige alapjelentését az alábbi szerkezetben!

ábra				
szereplők	cselekvő (ágens)	eszköz	ráhatott szereplő (<i>'tisztává lesz'</i>)	
			kiinduló állapota	vég- v. eredményállapota
Típusan élő vagy élettelen?	élő	élettelen	élettelen	
Milyen bővítménye az igenek?	alanya	eszközhatározója	eredet-határozója	eredmény-határozója
Melyik elsődleges, melyik másodlagos?	elsődleges	másodlagos	másodlagos	

b) Figyeljétek meg a *tisztít* igéből képzett *tisztító* melléknévi igenevet az alábbi kifejezésekben (szókapcsolatokban és összetett szavakban), majd válaszoljatok a példák alatt található kérdésekre! Az adatok a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ) származnak.³¹⁰

³¹⁰ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

- (1) nézném a csillogó víz partján hálót bogozó, hajót *tisztító* halászokat – az elsődleges szereplő: halászok, a másodlagos: hajó; a szerkezet az elsődleges szereplőt profilálja: **AA**³¹¹
- (2) ez a kör is kérhetné önkéntes alapon a maga átvilágítását, s némi közéletet *tisztító* hatása talán lehetne ennek is. – az elsődleges szereplő: az átvilágítás hatása, a másodlagos: közélet; a szerkezet az elsődleges szereplőt profilálja, de a hatás maga a tisztítás, tehát a folyamat és a következmény integráltan jelenik meg: **X**
- (3) De elsősorban nem ezért szeretjük [a tormát], hanem kellemesen csípős íze és a légutakat *tisztító*, erős illata miatt. – az elsődleges szereplő: illat, a másodlagos: légutak; a szerkezet az elsődleges szereplőt profilálja, az illat stimulus, de tekinthető eszközszerűnek, mert használják a tormát → az illatát: **AE**
- (4) A szivattyútelepek, a szállítható szivattyúk szükség szerint, a főcsatornákat és csatornákat *tisztító* úszókaszák folyamatosan üzemelnek [...] – az elsődleges szereplő: úszókaszák, a másodlagos: csatornákat; a szerkezet az elsődleges szereplőt eszközként profilálja: **AE**
- (5) Kétséges, hogy „lehet-e ennek az egésznek” jó vége vagy csak katasztrófa, *tisztító* vihar zárhatja le a tompultság korszakát? – az elsődleges szereplő: vihar, a másodlagos: kifejtetlen (‘az emberek, a korszak, a mentális állapot’); a szerkezet az elsődleges szereplőt profilálja, a vihar metaforikus (nem természeti erő), a lezárásnak lehet az eszköze: (leginkább) **AE**
- (6) [...] a rendszeres *tisztító* festésen kívül nagyobb beruházást, fejlesztést nem végeztek. – az elsődleges szereplő: a festés, a másodlagos implicit; a szerkezet az elsődleges szereplőt profilálja, de a tisztítás a festés funkciója, a funkció alapján a szerkezet egy festésfajtát képvisel: **X**
- (7) [...] a zsírtalanító és *tisztító* maszkok esetében legalább 24 óráig kerüljük el az arcfestést – az elsődleges szereplő: maszkok, a másodlagos: implicit (‘arc’); a szerkezet az elsődleges szereplőt eszközként profilálja: **AE**
- (8) tisztítótűz – a profil a folyamat eszköze, a jelentés emergens összetevője az, hogy a folyamat a bűnöktől való megtisztulás specifikus folyamatára vonatkozik, a kifejezés egységgé vált,³¹² erősen kohezív jelentésű: **AE**
- (9) tisztítószer, tisztítóhab, tisztítógél, tisztítóadalék, tisztítótej – a profil a folyamat eszköze; a szerkezet jól elemezhető, a sémájával sok szó jellemezhető, új kifejezések alkothatók; a kohezivitás abból származik, hogy a folyamat az eszköz rendeltetése, nem alkalmi működése: **AE**
- (10) tisztítóáram, tisztítótea – a profil a folyamat eszköze; de a jelentés kohezív, mert a folyamat nem (egyszerűen) felszíni szennyeződés eltávolítása: **AE**

³¹¹ Az AA, AE és hasonló jelölések értelmezését lásd a C) részben, ahol magyarázzuk is a közölt megoldásokat.

³¹² Lexikalizálódott jelentésű.

(11) tisztítógép, tisztítóeszköz, tisztítóberendezés, tisztítórendszer, tisztítóidom, tisztítókar – a profil a folyamat eszköze; a folyamat az eszköz rendeltetése (erre hozták létre) (lásd kohezivitás): **AE**

(12) tisztítómű, tisztítóállomás, tisztítóműhely, tisztítótelep – a profil a folyamat intézményesült helye, amelynek része, hogy ott olyan berendezés működik, amelynek a folyamat a rendeltetése: **X**

(13) tisztítókapacitás, tisztítómunka – a profil a folyamat (tisztítás) által specifikált másik, általánosabb folyamat vagy képesség; a munka maga a tisztítás, a kapacitás a tisztítóképesség: **X**

(14) tisztítókúra, tisztítórecept – a profil olyan procedura vagy előírás, amelynek célja és remélt hatása a folyamat (tisztítás): **X**

c) Hogy működik a metonímia és a metafora az alábbi mondat kiemelt szavának a megértésében?

December elején 350 millió forintos befektetéssel – adják át az új körösládányi üzemet, ahol a [márkanév] *tisztítócsaládot* fogják gyártani, nemcsak a magyar, hanem a közép-európai piac számára is. (MNSZ)

A **tisztító** a *tisztítócsalád* összetételben 'tisztítószer' jelentésű, feltételezi a *tisztítószer* összetett szót előzményként, és abból valószínűsíthetően elvonással (az utótag kihagyásával) hozták létre (vö. *mobiltelefon* > *mobil*). A *tisztító* (rövid) alakot motiválhatta az, hogy az -Ó képzős igenevek főnevesülve eszközt is jelölhetnek (vö. *vasaló*, *fogó*, *sütő*). A *tisztítószer* elemzését lásd fent a (9) példánál.

A **tisztítócsalád** 'tisztítószercsalád' jelentésű összetett szó megalkotásában az utótag metaforikus, termékcsaládok (!) megnevezésében megszokott (pozitív konnotációjú) kifejezés. Lásd még *nyelvcsalád*, *szócsalád*, *betűcsalád* stb.

A metafora megfelelési viszonyai vázlatosan:

CSALÁD	TERMÉKCSOPORT > TISZTÍTÓSZERCSONPORT
családtagok	termékek
szoros rokonsági kapcsolat	szoros funkcionális kapcsolat (hasonló rendeltetés, terméktípus, pl. öko ~)
az összetartozás a külső hasonlóság alapján is felismerhető lehet	a formatervezés-kivitelezés szempontjából egységes megjelenés
az összetartozást ikonikusan jelölő névviselés: családnév	a termékek azonos néveleme
közös ősök	azonos származás: azonos szabadalmaztató-gyártó-forgalmazó vagy termelő
generációk, együtt élő idősebb és fiatalabb tagok	régebbi és újabb termékek a portfólióban ³¹³
szerkezet, családi munkamegosztás	specifikus funkciókra elkülönülő csoporttagok (pl. a tisztítandó dolog szerint: padlóápoló, általános tisztítószer, mosogatószer; illatanyag szerint; kiserelés szerint; környezeti hatás szerint)

³¹³ Pl. „Új generáció a tisztításban!” (<http://optimateam.hu/index.php/home>) (2018.08.08.)

A) A gyakorlat a konstrukciós jelentésben (funkció és forma konvencionálódott összekapcsolódásában) értelmezi a *tisztít* ige jelentésének szerkezetét. A típus szerinti alapjelentést kiindulópontnak tekintve a b) részben feltárul az, hogy a különböző megvalósulások és származékok milyen viszonyban állnak ezzel a jelentéssel. Megfigyelhető, hogy az újabb jelentések a konstrukción belüli viszonyok átrendeződésével járnak. A b) rész igen összetett feladat, mert nemcsak szókapcsolatokban, hanem összetett szavakban is értelmezni kell az igenév jelentését úgy, ahogy a teljes szerkezetben (komponensként) funkcionál. A feladat haszna annak felismerése, hogy a jelentésekkel kapcsolatos tudás nem izolált kifejezések, hanem konstrukciókban érvényesülő jelentések tudása. A másik haszna, hogy a *tisztító* példája általánosításokhoz is elvezet, mert a tárgyas igéből -Ó igenévképzővel alkotott származékok hasonló fokozatait mutatják a jelentésváltozásnak.

Az alábbiakban néhány, az elemzésben használt fogalom meghatározása olvasható az Osiris Nyelvtan Fogalomtárából.³¹⁴

„konstrukció: formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő szerkezeti séma, mintázat. Alapvető jellegét tekintve nem különbözik a morfémáktól és a tőszavaktól, amelyek szintén forma-jelentés párok. A morfológiai és a mondatszerkezeti konstrukciók azonban ezeknél összetettebbek (több elem kapcsolatára vonatkoznak) és sematikusabbak (elvontabbak, általánosabbak).

[...]

nyelvi egység: olyan begyakorolt és konvencionált nyelvi szerkezet, amely több felismerhető nyelvi elemből áll, azonban megértése, feldolgozása egészben történik, amelynek során nem szükséges az alkotó nyelvi elemeket külön megérteni (ilyen például a szótő + toldalék, az igekötő + ige szerkezet vagy az összetett szó).

[...]

profil: egy kifejezés profilja az az entitás, amelyet a kifejezés jelöl vagy amelyre vonatkozik, az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókuszaként; a szemantikailag profilált, vagyis előtérbe helyezett elem az adott nyelvi kifejezés jelentése.

[...]

profilálás: a figyelem középpontjába állítás egy fogalmi tartományon belül.”³¹⁵

B) Modellalkotás, a *tisztít* ige konstrukciós jelentésének az elemzése, a funkció és forma összekapcsolódásának több szempontú feldolgozása (pármunka). Az ábra a szereplőket és energiaviszonyukat vizualizálja. Ehhez ajánlható az erődinamikai magyarázat alaposabb megismerése, mert ez segít megérteni azt, hogy az erődinamikai tapasztalat motiválja a nyelvi kifejezések szerkezetét.³¹⁶

A konstrukciós elemzés alkalmazása nyelvi adatok értelmezésében. A poliszém viszonyhálózat feltárása, a jelentésváltozás műveleti sémáinak a megragadása (általánosítás, sematizáció).

C) Az a) és a c) megoldását lásd a feladatnál.

³¹⁴ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017.

³¹⁵ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 1070–1077.

³¹⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2017: 414–419. Foglalkozik a témával Az erődinamika és a konstrukciók című fejezet is a következő, negyedik részben.

b)

1. kérdés: A szerkezet egésze a cselekvőre vonatkozik vagy egy másik szereplőre (vagy körülményre)? Lásd a feladatnál.

2. kérdés: Inkább aktív vagy inkább passzív a szerkezet? Melyek az egyértelmű, melyek a nem egyértelmű példák? – A feladatnál. Jelölés:

AA = egyértelműen aktív, az elsődleges szereplő a tisztító személy (A 'aktív', Á 'agens');

AE = az elsődleges szereplő a tisztításhoz használt eszköz, amelyre a használat által tevődik át a célra irányulás (metonimizáció), és ezért az ágenshez hasonlóan fejezhető ki nyelvileg (lehet az ige alanya, pl. *tisztítószer* 'a szer tisztít') (A 'aktív', E 'eszköz');

P = a profilált szereplő páciens, akire/amire a tisztítás irányul – ilyenre nem volt példa]

X = a profilált dolog nem szereplője, hanem körülménye a folyamatnak, vagy kívül áll a tisztítás folyamatán

3. kérdés: Milyen általánosítást lehet tenni a megfigyelések alapján a szószerkezetekre és az összetett szavakra vonatkozóan?³¹⁷

– A *tisztító* [főnév] szószerkezet jellemzően aktív (AA, AE), a szereplőnek aktuális cselekvése a tisztítás, nem stabil (szokásszerű, rendeltetésszerű) jellemzője; bár az aktív szerkezet dominál (AA, AE; P nem is lehetséges), előfordul kohezívebb jelentésű kifejezés is (X).

– A *tisztító*[főnév] szóösszetétel jellemzően aktív, de nem a legnagyobb fokot képviseli, a leggyakoribb a példákban az eszköz profilálása (AE), de a viszonyok sokkal változatosabbak, mint a szószerkezet esetében (az AE mellett lásd az X többféle aletétét); ha a profil a folyamat szereplője, akkor annak nem aktuális, hanem stabil (szokásszerű, rendeltetésszerű) jellemzője a tisztítás. Az összetételek (a szószerkezethez képest) kohezívebb jelentésűek.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	metonímia, konstrukció , -Ó képzős igenév, poliszémia, poliszém hálózat, összetett szó, aktív-passzív, a szóösszetétel motiváltsága, CSALÁD metafora
Javasolt munkaforma	páros munka (a) rész), csoportmunka (b) 1. és 2. kérdés), közös megbeszélés (3. kérdés)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	25–30 perc

³¹⁷ A válaszokhoz lásd Kugler–Simon 2017.

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A nyelv (a kognitív nyelvtan felfogásában) használat és rendszer dinamikus viszonyában létezik. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a nyelvi kifejezések konvencionálódottságát a tankönyvi szövegek gyakran a rendszer önkényes működésével azonosítják, és a nyelvet az egyéntől független társadalmi létezőként mutatják be.³¹⁸ A rendszert abszolutizáló felfogások egy másik változata szerint a nyelv nem független az embertől, de úgy működik, mint egy program, a grammatika ugyanis az ember biológikumába beágyazott, veleszületett képesség, amelynek ezért csak a belső összefüggései, a rendszere érdekes a kutató számára. Ez a rendszer az emberi fajra és ezért minden egyedére jellemző, univerzális.

Ha a nyelvet másként értelmezzük, másként is beszélünk róla. A használatalapú nyelvtanok (amilyen a funkcionális kognitív nyelvtan is) az ember nyelvi viselkedésének megfigyeléséből indul ki, a nyelvi tények magyarázatára dolgoz ki modellt. A rendszer a használat során jön létre az elmében sémaként, sémák rendszereként (hálózatosan). A sémák nyelvek közötti hasonlóságát (amit a nyelvtipológusok univerzáléként írnak le) az elme általános (területfüggetlen) kognitív képességei magyarázzák, mivel ezek hatással vannak általában az emberi viselkedésre, ennek részeként a nyelvi viselkedésre is. A nyelvi kifejezés tehát séma-megvalósulás viszonyban funkcionál, a megvalósulások megerősítik vagy átalakítják a sémát, tehát az emberek nemcsak a nyelvbe szocializálódnak bele a konvencionálódott kifejezések megismerésével-gyakorlásával, de azt minden nyelvi cselekvéssel létre is hozzák, alakítják.

2. Nyelvészeti háttér

Az ember nyelvi tevékenysége személyenként eltérő. Függ a korábbi tapasztalatoktól, a kulturális környezettől, az egyén mentális képességeitől és egyéb tényezőktől. Ezek a tényezők egyszerre magyarázzák az egyéni különbségeket és a közösség gyakorlatába való beletanulás révén a közösségre jellemző, a közösségen belüli interakciókban hagyományozódó (konvencionálódott) kifejezések és műveletek alkalmazását. A nyelv azért alkalmas a közösség gyakorlatainak a fenntartására, a kulturális átadásra, mert szimbolikus, a jelei forma és funkció konvencionálódott kapcsolatai, ezáltal el tudnak szakadni az őket életre hívó helyzettől.

Az alábbiakban a nyelv szimbolikusságával kapcsolatos fogalmakat részletezzük szakirodalmi forrás segítségével.

„Minden nyelvi jel, minden nyelvi kifejezés szimbolikus szerkezetű: egy fonológiai és egy szemantikai struktúra szimbolikus kapcsolata. A szimbolikus jelleg természetes tulajdonsága a nyelvi kifejezéseknek a beszélők számára.

Ez a jelleg a használat során alakul ki, a tapasztalati alapú gyakorlati, intuitív tudás részeként. A tapasztalati alapú, főképp minták által elsajátított nyelvi tudás sémákba rendeződik. A nyelvi jel szerkezete a legalapvetőbb nyelvi séma. A nyelvi jelnek mint egy fonológiai és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolatának használata a

³¹⁸ Az így felfogott nyelvet nevezi ezért Szilágyi N. Sándor felhőnyelvnek (Szilágyi 2011b: 12–14), amely a beszélők fölött lebeg valamiféle meghatározatlanságban.

pillanatnyi beszélő és a hallgató részéről nem azonos módon megy végbe. A beszélő felől valamely tapasztalat(ok) alapján történik a konstruálás, figyelmi és referenciális jelenetben:

konzeptualizáció (a fogalmi struktúra kialakítása), kódolással → szemantikai egység	vokalizáció (hangosítás, „szóba öntés”), kódolással → fonológiai egység
---	---

A konceptualizáció és a vokalizáció, illetve a szemantikai és a fonológiai egység között szimbolikus viszony van vagy jön létre konvenció és motiváció alapján.

A hallgató felől a kapott nyelvi szerkezetek, szöveg alapján történik a megértés, valamint lehetséges eközben közvetlen tapasztalat és az emlékezetből előhívott további ismeret révén konstruálás, közös figyelmi és referenciális jelenetben:

fonológiai egység, dekódolással → a vokalizáció (hangosítás, „szóba öntés”) felismerése	szemantikai egység, dekódolással → a konceptualizáció (a fogalmi struktúra) felismerése
---	---

A vokalizáció és a konceptualizáció, illetve a fonológiai és a szemantikai egység között szimbolikus viszony van vagy jön létre konvenció és motiváció alapján.

A konceptualizáció és a kódolás közötti viszony variábilis: nagyjából ugyanazt a fogalmi tartalmat többféle lehetséges módon meg lehet nyelvi szerkezetekben konstruálni.”³¹⁹

„A nyelvről való tudás együtt tartalmazza a rendszerre és a rendszer használatára vonatkozó ismereteket. Rendszer és használat a nyelv két, szorosan összetartozó oldala. A rendszerbe sematizáltan be vannak építve a használat legfontosabb elemei. A beszélők a nyelvi tevékenységük során egységben működtetik a rendszer és a használat tényezőit, azokat nem választják szét. [...] A] séma a nyelvi kifejezés dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai, morfológiai, szintaktikai és pragmatikai szempontból egyaránt. Ezeket a sémákat típusokként hívja elő a hosszú távú memóriából a beszélő. A sémák mintaként, típusként szolgálnak a legkülönbözőbb szerkezeti és fogalmi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezekhez képest, a sémák megvalósulásaként lehet létrehozni. A sémákat mint típusokat, vagyis a rendszer elemeit a beszélők a mindenkorai kontextusba, közelebbről a közvetlen nyelvi környezetbe helyezve, ahhoz igazítva konstruálják meg aktuálisan. Ez azért lehetséges, mert a sémák tartalmaznak információkat a lehetséges nyelvi környezetre vonatkozóan. Például az *asztal* főnév éppen főnévi kategóriája miatt a szűkebb értelemben vett jelentése mellett még a következőket tartalmazza:

- többes számba tehető, mert a főnévvel jelölt dolgokból lehet egy vagy több;
- esetraggal látható el, mert a főnévvel jelölt dolgoknak más dolgokhoz való viszonya (például térbeli elhelyezkedése) fontos tényező;
- határozottá tehető, mert a főnévvel jelölt dolgok azonosíthatók a beszélők számára;
- melléknévvel látható el, mert a főnévvel jelölt dolgoknak felismerhetők és kifejezhetők a minőségi jellemzőik.

³¹⁹ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 52–53. A részlet a Bevezetőből származik, Tolcsvai Nagy Gábor munkája.

A fent felsorolt jellemzők a rendszerben elvontan vannak jelen, lehetőséget adva a használatbeli megvalósulásra. Emellett az *asztal* főnév jelentésszerkezete összetett struktúra, amelynek a tényleges beszédhelyzetben általában csak egy része hívódik elő. Ez a rész az aktív zóna, amely lehetőségként van meg a rendszerben, és a használatban valósul meg. Az (5a) mondatban az *asztal* főnév jelentésszerkezetéből a szerkezet (azon belül az asztallap) és a funkció elvont tulajdonság (dolgok elhelyezése) profilálódik, míg az (5b) mondatban a szerkezet (azon belül az a pont, ahol meg lehet fogni) és a súly (az asztalt fel kell emelni), a többi elvont tulajdonság (például az anyag, a szín vagy a szépség) háttérben marad:

- (5) a. A szemüveged az asztalon van.
b. Kérlek, segíts odébb tenni az asztalt.

Ezért a nyelv leírásában érvényesíteni kell a beszélők összetett nyelvi tudását, így a leírás **használatalapú**. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált „rendszerjegységek” csak laborhelyzetben léteznek, a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek közegében mutatkoznak. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használattól függetlenül leírni. A használatalapú nyelvtudomány alapelvei a következők:

Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.

- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek. A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.”³²⁰

3. A feladatok részletes leírása

1. Asszociálj!

a) Kategóriák

A következő egy percben öt kategórianévet fogsz hallani. Írd le a hallott szavakat, és írd melléjük azt a (kategóriába tartozó) dolgot, amely először az eszedbe jut!

Az alábbi kategóriákat javasoljuk: ÁLLAT, HANGSZER, GYÜMÖLCS, ÜNNEP, SPORT.

b) Megbeszélés

Beszélgétek meg csoportokban, hogy miket írtatok! Mi lehet a hasonló és a különböző válaszok magyarázata?

³²⁰ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 57–59. A részlet a Bevezetőből származik, Tolcsvai Nagy Gábor munkája.

c) Gondolkodjatok egy külföldi fejével!

Alakítsatok csoportokat! Beszéljétek meg, hogy a következő földrajzi helyeken élő diákok milyen válaszokat adtak volna az a) kérdésre! Használhatjátok az internetet.

1. ausztrál birtok
2. kenyai törzs
3. grönlandi város

A) A gyakorlat visszakapcsol a kategóriákkal való foglalkozáshoz, a kategorizáció témaköréhez (lásd Az ember kognitív működése és a nyelv I. – Kategorizáció című fejezetet). Ezt azzal acéllal tesszük, hogy előkészítsük a sémákkal való foglalkozást; megerősítsük azt a tudást, hogy a kategóriák és általában a tudásreprezentációk, az ezekkel összefüggő nyelvi sémák motiváltak. A sematizációt emberek végzik általános kognitív képességek működtetésével, meghatározott környezetben, fizikai és társas viszonyokban cselekedve. A könnyű előhívással a diákok a kategóriák prototipikus tagjaira írnak példát (a), ezt motiválják (b), és egy gondolat kísérletben megmutatják az eltérő tapasztalatok hatását a kategorizációra. A c) rész fejleszti az IKT-s készségeket (böngészőhasználat, információkeresés és -válogatás), a kulturális változatossággal való foglalkozás pozitívan hathat a társas viselkedés tudatosságára.

B) Saját élmény, a jelenséghez motivációkeresés. Általánosítás: a kategória központi tagjai könnyen előhívhatók, az adott közösségben általánosan ismertek; a kategóriák szerkezetét motiválja a tapasztalat, és ezért a kategória szerkezete szempontjából különös jelentősége van a gyakoriságnak. Gondolat kísérlet (konfrontatív gyakorlat) (c). Általánosítás a kategorizációval, a sémák létrehozásával, motiváltságával kapcsolatban.

Az alábbi kategóriákat javasoljuk: ÁLLAT, HANGSZER, GYÜMÖLCS, ÜNNEP, SPORT. Könnyebb lesz az adatok feldolgozása, ha minden diák 5 cédulát kap, és az egyes kategóriákba tartozó tagot/tagokat külön cédulára írja.

Ha ezeket már használtuk a kategorizációs fejezetben, akkor mást is választhatunk, vagy ha felidézhető a korábbi gyakorlatok tapasztalata, akkor lehet azonnal a c) részt elvégezni a várható magyar eredménnyel kontrasztban.

Az adatok feldolgozásához érdemes táblázatkezelő szoftvert használni, ez megkönnyíti a közös megbeszélést. Öt csoport létrehozását javasoljuk (a kategóriák alapján), akik begyűjtik és elemzik az adott kategóriára vonatkozó adatokat. A munka befejeztével vegyes csoportok jönnek létre az eredmények megosztásához, újabb észrevételek megtételéhez.

A c) részhez három csoportot javasolunk és a megbeszélést vegyes csoportokban.

C) Arra számítunk, hogy a diákok a megszokott, gyakori tagokat fogják nagyobb számban írni.

ÁLLAT: pl. kutya, macska, nyúl, ló

HANGSZER: pl. zongora, gitár, furulya, dob, hegedű

GYÜMÖLCS: pl. alma, körte, szilva, barack

ÜNNEP: pl. karácsony, húsvét, születésnap

SPORT: pl. foci, kosárlabda, futás, úszás

A megbeszélés során érdemes a ritkának és/vagy marginálisnak tartott tagokra rákérdezni. Például a sakk nem tartozik a központi kategóriák közé általában a sportban, de valószínűleg könnyen aktiválódik annak, aki versenyszerűen sakkozik. Vagy egy egzotikus, a többség által alig ismert gyümölcs szerepelhet azért, mert valaki épp a közelmúltban ismerte meg, ezért ez

új, feltűnő tapasztalat a számára. Különösen érdekes volna, ha vita bontakozna ki a kategóriába tartozásról, mert ez lehetőséget adna arra, hogy beszéljünk a kategorizáció természetéről.

c) Néhány példa:

- ausztrál birtok: juh, marha, kenguru, koala, emu, dingó; gitár, didzseridu (didgeridoo); mangó, jákafa (jackfruit),³²¹ szőlő; Ausztrália napja, A kiáltvány ünnepe (Proclamation Day), a keresztény hagyomány ünnepei; tenisz, szörfözés, úszás
- kenyai törzs: zebra, elefánt, oroszlán, majom(fajták), zsiráf, orrszarvú, antilop, keselyű; dob (dzembe); banán, mangó, kókusz; beavatási szertartás, körülmetélési ünnep (városokban keresztény és muszlim ünnepek); küzdés, foci, futás
- grönlandi város: foka, jegesmedve, cet, juh, rénszarvas, sarki róka, farkas, lemming, sirály; gitár; vörösfonya; karácsony (a keresztény hagyomány ünnepei); foci, tollaslabda

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kategorizáció, motiváltság
Javasolt munkaforma	egyéni munka (a), csoportmunka (b, c)
Szükséges előkészület, eszköz	fejenként 5 cédula; időmérő eszköz
Tervezett időtartam	20–30 perc

2. Alkoss!

a) Rajzolás

Csoportonként válasszatok egyet az alábbi szavak közül, és mindenki rajzolja le a jelölt tárgyat úgy, hogy a csoporttagok ne lássák egymás rajzát! A rajzolásra egy percet szánjatok!

1. autó
2. óra
3. madár
4. gyertyatartó
5. napernyő
6. ló

b) Hasonlóságok/különbségek

Ha elkészültetek a rajzzal, mutassátok meg csoporttársaitoknak, és beszéljétek meg, hogy milyen közös vonásokat találtok a rajzokban!

c) Oszd meg!

Szavazzátok meg, hogy kinek a rajzát tennétek bele egy képes enciklopédiába az adott szócikk mellé, és mutassátok meg a többieknek! Beszéljétek meg, hogy miért ezt választottátok! Mondjátok el a többi csoportnak, milyen közös vonásokat találtatok a rajzaitokban!

³²¹ Lásd képpel Az ember kognitív működése és a nyelv I. – Kategorizáció című fejezetben.

A) A gyakorlat az absztrakció és sematizáció működését figyelteti meg rajzolásos feladatban. A nem nyelvi példa megerősíti azt, hogy ezek a műveletek általánosak. Ezen keresztül azt a felfogást is megtámogatja, amely szerint a nyelvi sematizáció is hasonló módon zajlik, ezek az általános műveletek teszik lehetővé.

B) Saját élmény, tárgyak vizuális reprezentációja. Megfigyelés (elvonatkoztatás az egyedi tapasztalatok konkrét kontextusától, a dolog egyedi példányainak egyedi részleteitől stb.), általánosítás. A sematizáció különböző megoldásainak összehasonlítása, értékelés, érvelés.

A rajzokat érdemes lapokra (nem a füzetbe) készíteni.

Az időkeretnek (1 perc) nagy jelentősége van, mert időkorlát nélkül a részletezettség, a szépség stb. szempontjai kerülhetnének előtérbe rajzoláskor, az 1 perc azonban csak kevésbé kidolgozott ábrázolást tesz lehetővé (ami persze nem zárja ki az esztétikai értéket).

A közlés elképzelt helye, az enciklopédia szűkíthető (például gyermekeknek készített képes enciklopédia).

C) Arra számítunk, hogy a diákok azt a rajzot fogják választani, amelyik a legjobban felmutatja a dolog mint Gestalt jellemzőit:

- tartalmaz minden lényeges elemet, amely szükséges a dolog felismeréséhez, és nem tartalmaz semmi többet;
- a lényeges elem: szerkezet/felépítés, forma/alak (a tipikus méretek és arányok leképezése), esetleg szín (ha az ábrázolás színes, és jellemző a szín), esetleg az anyag jellege sematikusan (pl. jelzésszerű láthatóvá tétele a tollzatnak, a ló szőrzetének);
- a lényeges elemeket olyan elrendezésben mutatja be, ahonnan a dologra jellemző szerkezet és forma a lehető legjobban felismerhető (oldalnézetből: 1. autó, 3. madár, 6. ló; frontálisan: 2. óra, 4. gyertyatartó; a napernyő (5.) vagy nyitva, alulról, hogy a fogórész, az ernyő és a küllők/bordák is látsszanak, vagy összecsukva oldalról).

A c) részben a döntés után minden csoport előterjeszti a publikálásra kiválasztott ábrázolást, a tagok egy-egy érvet is felhoznak a csoport döntése mellett. Ez kivitelezhető csoportos prezentációként is.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	sematizáció
Javasolt munkaforma	csoportmunka (homogén csoportok), majd nyilvános bemutató
Szükséges előkészület, eszköz	rajzlapok
Tervezett időtartam	15 perc (a 6 csoport bemutatójával együtt)

3. AgyaLÓ

a) Elmetérkép

Készítetek csoportban elmetérképet a *ló* szóhoz! Írjátok le minden fogalmat, ami szerintetek a szó jelentéséhez szorosan kapcsolódik!

FUNKCIÓ:

életfunkciók: EVÉS (ABRAKOLÁS), IVÁS, MOZGÁS (FUTÁS, GALOPP, POROSZKÁLÁS [különböző formák]), NYERÍTÉS; állattartásban általánosan: ETETÉS, ITATÁS, CSUTAKOLÁS; ALMOZÁS; TENYÉSZTÉS; AZ EGÉSZSÉG ÉS A BETEGSÉG JELEI;

specifikusan: FELSZERSZÁMOZÁS, cselekvések a munkavégzés fajtái szerint haszonállatként (pl. SZEKÉR-, KOCSIHÚZÁS / SZÁLLÍTÁS, UTAZÁS), hobbiállatként, sportban (ÜGETÉS, VERSENYZÉS/VERSENYEZTETÉS, HAJTÁS, UGRATÁS, TEREPLÖVAGLÁS), rendőrségnél, cirkuszban (pl. IDOMÍTÁS/KIKÉPZÉS);

ehhez kapcsolódó emberi szerepek: LOVÁSZ, ISTÁLLÓMESTER; IDOMÁR/KIKÉPZŐ, ZSOKÉ, HAJTÓ, LOVASRENDŐR, KASZKADŐR stb.;

ehhez kapcsolódó eszközök, dolgok: ZABLA, NYEREG, PATKÓ stb.

SZERKEZET, FORMA:

emlőszállat, jellemző alakkal; NÉGY LÁB PATÁVAL; TÖRZS (HÁT, MAR, MELLKAS, OLDAL/LAPOCKA, FAR), NYAK, FEJ (TARKÓ, HOMLOK, SÖRÉNY, FÜL, SZEM, SZÁJ, ORR), FAROK;

az egyes részek formája jellemző a fajtára, pl. a fej (EGYENES, SZÉLES, NEMES, MAGASAN TÚZÓTT stb.), a far (CSAPOTT, IZMOS stb.)

ANYAG:

élő szövetek alkotják, testét SZŐRZET borítja (lényeges a színe és mintázata), ez hosszú a fejen és farkon (ÜSTÖK, SÖRÉNY, FAROK, esetleg BOKASZŐR), jellegzetes része a PATA (a színe, mintázata is jellemző); a SZEM (BARNÁ vagy VILÁGOS; látszik a SZEMFEHÉRJE vagy nem); az ALBÍNÓ LÓ lehet RÓZSASZÍN; a testen lehetnek JEGYEK (természetesek, pl. HÓKA; szerettek), lehet jelölés (BÉLYEGZÉS, SÜTÉSI JEGY)

FAJTÁK:

VADLÓ : FOGSÁGBAN ÉLŐ LÓ / HASZON- VAGY HOBBIÁLLAT; (MUNKA~, SPORT~, HOBBI~); tartás célja szerinti típusok, pl. IGÁSLÓ, TIPRÓSLÓ; VERSENYLÓ, FOGATLOVAK, HÁTASLOVAK, CIRKUSZI LÓ, VADÁSZPÓNI; nem szerint: KANCA, MÉN/CSÓDÖR (HERÉLT/PARIPA); ALKAT szerint: NEMESVÉRŰ LOVAK (pl. arab telivér), HIDEGVÉRŰ ~ (pl. Suffolk, ardenni), MELEGVÉRŰ LOVAK (pl. lipicai), PÓNIK és KISLOVAK; szín szerint: PEJ (világos vagy sötét), ALMÁSSZÜRKE, FEKETE, SÁRGA (májsárga, sárgatarka), FAKÓ (egérfakó, aranyfakó), TARKA, SZÜRKE stb.; életszakasz szerint: CSIKÓ (ELSŐFŰ ~, MÁSODFŰ ~ stb.): kifejlett példány

FUNKCIONÁLISAN KAPCSOLÓDÓ MÁSHATÓK:

a tartás helye és kellékei; sportfogadás

b) Fogalmak aktiválása

Válasszátok ki a padtársaddal, hogy a saját elmetérképek szavai közül melyekkel kapcsolnátok össze az alábbi idézeteket?

(1) „Lehet, hogy *lovad* egy mókamester, de fontos hogy tudd, arckifejezései mikor utalnak arra, hogy rosszul érzi magát, fájdalmai vannak, hogy időben segítségül hívhasd állatorvosodat.”³²²

PL. LÓTARTÁS, HOBBIÁLLAT; ÉLETFUNKCIÓK (AZ EGÉSZSÉG ÉS A BETEGSÉG JELEI)

(2) Ha nincs *ló*, a számár is jó.

HASZONÁLLAT és jellemzői, cselekvések

³²² Forrás: <http://www.lovasok.hu/lotartas/miert-asit-a-lo-meg-fogsz-lepodni/>

(3) „A legelső vendéglőben, ahová pihenni betért, azzal utasították el, hogy itt nincsen közkorcsma, ide csak vendégek térhetnek be, akik *lóval* jönnek.” (Jókai Mór: Életemből)
HASZONÁLLAT (KOCSIHÚZÁS, UTAZÁS), FAJTÁK: HÁTASLÓ, FOGATLÓ

(4) „Szilaj, a vad és fékezhetetlen *paripa* társainak vezetője, védelmezője. Egy napon harmonikaszót hoz felé a szél a hegyekből, ő pedig elindul, hogy megtudja az ismeretlen hangok eredetét. A távolban szokatlan fényeket pillant meg és ez végképp felkelti kíváncsiságát. Egy tábor tüzét fedezi fel, körülötte pedig furcsa lények, emberek, akiket szintén sosem látott. Az első találkozás azonban drámai fordulatot hoz: az emberek lasszóval elfogják Szilajt, magukkal viszik, majd eladják a *lovasság* katonáinak.”³²³

a *paripa* itt jelentéskiterjesztéssel 'szép és nemes állat', nem 'herélt ló' jelentésű, lásd ALKAT; a leírás alapján: VADLÓ; a *lovasság* képzett szó, töveként (*ló- ~ lov-*) katonasági lovat jelöl, lásd HASZONÁLLAT (a fenti kidolgozásban a katonaság nem volt külön említve)

c) Kontextus

Milyen környezetbe képzelitek a lovat, ha

1. egy farmeré?
2. egy kislányé?
3. egy indiáné?
4. egy lovásziúé?
5. nincs gazdája?

d) Írj mesét!

Válasszatok ki a c) feladat lehetőségei közül egyet, és képzeljétek el annak a lónak az életét, amelyik ahhoz köthető. Írjatok fél oldalon egy olyan történetet, melynek elbeszélője ez a ló!

A) A gyakorlat a séma-megvalósulás viszony nyelvi példáit vizsgálja összetetten, tematikusan is koherensen. Kreatív szövegalkotási gyakorlattal irányítja a figyelmet a kontextus jelentésképző erejére, a szövegalkotás perspektívéjére, a séma diskurzusba ágyazott megvalósulására.

B) a) Az elmetérép készítésével modelt alkotnak, kidolgozzák a sémát, ábrázolják a ló összetett fogalmi szerkezetét. Az ábrázolás szoftver alkalmazásával is elvégezhető (pl. MindMeister, Edraw, MindMaple), előnye, hogy az elmetérkép a társakkal megosztható, kivetíthető.

A b) részben a *ló* főnév szóelőfordulásai bizonyos jelentések aktiválására késztetnek a fogalmi szerkezeten (vagy kereten) belül, így a diákok működtetik és megfigyelik a séma-megvalósulás viszonyt mindkét irányból.

Kreatív szövegalkotás (d), ezt előkészítő kontextusképzés (c). A c) megfigyelteti a kontextus jelentésképző erejét. Az elképzelt lópéldányok mind egy-egy megvalósulása a sémának, a különbségük az eltérő összetartozási viszonyal, a kontextussal, a kontextus révén mozgósított eltérő ismeretekkel függ össze. Ennek hatása lesz megfigyelhető a mese megalkotásában (d) is. A kreativitás kibontakoztatásához a nézőpont kijelölése is hozzátartozik.

³²³ Forrás: <https://port.hu/adatlap/film/tv/szilaj-a-vad-volgy-paripaja-spirit-stallion-of-the-cimarron/movie-43696>

A d)-t otthoni egyéni munkának javasoljuk. A szövegek egy későbbi alkalommal bemutatathatók vagy megoszthatók.

C) Az a) részben az elmetérkép elkészítéséhez szövegszerűen vázolunk egy lehetséges összetett szerkezetet kiemelt tartományokkal (amelyek maguk is összetettek). Ezt és a b) ennek alapján elkészített megoldását lásd a gyakorlatnál.

A c)–d) részhez nem kínálunk fel példákat a megoldásra.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	séma-megvalósulás viszony , aktív zóna, kontextus, nézőpont
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd egyéni munka (szövegalkotás)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc (meseírás nélkül)

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A gyakorlatsor a nyelvi rendszer központi jelenségeivel – mondattani szerkezetek/viszonyok, morfológiai szerkezetek/viszonyok, különösen is a helyviszonyragok – jelentésének vizsgálatában figyelteti meg a séma-megvalósulás viszonyt. Mivel a tankönyvek gyakran nem helyezik előtérbe azt, hogy a nyelvi szerkezeteknek mint konstrukciós sémáknak, valamint a grammatikai elemeknek (pl. az esetragoknak, más jeleknek és ragoknak) is van jelentésük, ezért nem felesleges a gyakorlatokkal erősíteni azt a tapasztalatot, hogy minden nyelvi kifejezésnek van jelentése, a szerkezetek műveleteket kódolnak, ezért a szerkezetnek is van jelentése. A nyelvi szerkezetek jelentése (pl. tárgyi viszony az ige és egy tipikusan tárgyragos főnévi kifejezés között) is forma és funkció konvencionálódott összekapcsolódásában működik (lásd szimbolikusság). Az erősen grammatikai jelentések általában kevésbé részletes szerkezetűek, mint például a főnevek jelentésszerkezete (lásd a korábbi részekben feltárt fogalmi szerkezeteket, kereteket). A grammatikai jelentés a részletezettebb jelentésből jelentésváltozással (grammatikalizációval) jön létre, az általánosulás feltétele annak, hogy a kifejezés sok más kifejezéssel is össze tudjon kapcsolódni. A mondattani szerkezetek megnyilatkozások tapasztalataiból, szerkezetekből sematizálódnak az elmében, a közösségi gyakorlatban pedig konvencionálódnak. Így nyelvenként vannak különbségek abban, hogy milyen mondattípusok sematizálódnak, ugyanakkor az alaptípusok a világ nyelveiben nagyon hasonlóak. Ennek az a magyarázata, hogy a nyelv motivált, az alapvető mondattípusok a nyelvi viselkedés legalapvetőbb cselekvéseinek forgatókönyveire épülnek.³²⁴ Du Bois gyakran idézett megállapításával: „A nyelvtan azt kódolja legjobban, amit a beszélők a leggyakrabban tesznek.”³²⁵

2. Nyelvészeti háttér

Lásd részben az előző (Séma és megvalósulás) fejezetben.

A szintaktikai szerkezetek jelentéséhez az alábbi idézetet ajánljuk.

„Ahhoz, hogy [az *Add ide a labdát!*] mondatot valaki egy diskurzusban létrehozza, ismernie kell az (*ide*)*ad* igét, a *labda* főnevet, valamint a határozott névelő használatát, de ezen felül az ige + tárgy sémát és a felszólító mondat sémáját is. A mondat ezektől a sémáktól „örökli” egyes, egymást kiegészítő formai tulajdonságait. Az ige + tárgy sémából – az abban foglalt, a magyar nyelvre jellemző összefüggésekből – következik az ige ún. határozott ragozása (*add*, szemben azzal, hogy *adj*) és a *labdát* tárgyesete, míg a felszólító mondat sémája motiválja az ige felszólító módját (*add*, szemben azzal, hogy *adod*), illetve a fordított szórendet (az igeikötő az ige után áll).

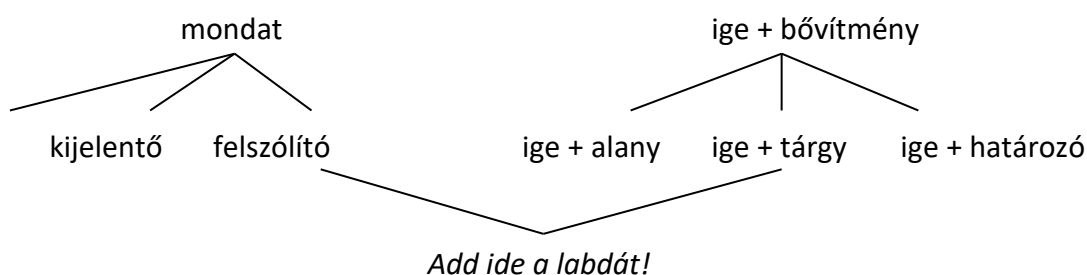
Mindezekhez a sémákhoz természetesen nemcsak formai, hanem funkcionális tulajdonságok is tartoznak. Az ige + tárgy sémáról korábban már elmondtuk, hogy a

³²⁴ Ennek a tipológiai irodalomból származó megállapításnak (lásd Imrényi–Kugler 2017: 761–765. szakirodalmi hivatkozásokkal) a vizsgált nyelvek köre jelenti a fő korlátját (Sadock és Zwicky [1985] 23 nyelv, König és Siemund [2007] 49 nyelv), de az európai nyelvekre az általánosítás alkalmazható.

³²⁵ „Grammars code best what speakers do most” (Du Bois 1985: 363).

tárgy az ige által kifejezett esemény második számú szereplőjének felel meg, míg a felszólító mondat funkciója egy olyan közlési aktus, amelyben a beszélő a hallgatót valamilyen cselekvés elvégzésére szólítja fel (biztatja, utasítja). A sémák tehát **forma-jelentés párok**, a konkrét mondatpéldány mint forma-jelentés pár pedig egyidejűleg több sémát is megvalósít. Mindezt az 1. ábra illusztrálja, amelyen az összekötő vonalak kategorizáló viszonyokat jeleznek egy általánosabb és egy specifikusabb séma, vagy egy séma és egy konkrét mondatpéldány mint megvalósulás között.

15. kézikönyvábra. Séma és megvalósulás viszonya

A forma-jelentés párként értelmezett szerkezeti sémákat **konstrukcióknak** is nevezzük. Az ábra értelmében az *Add ide a labdát!* megvalósítja a felszólító mondat sémáját (konstrukcióját), amely pedig a mondat általánosabb sémája alá tartozik. Másrészt a mondatpéldányt az ige + tárgy séma is kategorizálja, amely az ige + bővítmény szerkezeti minta egyik altípusa. További, az ábrán nem szereplő, de a mondat létrehozásához nélkülözhetetlen sémák szabályozzák a névelőhasználatot és a beszédpartnerek közötti térbeli viszony feldolgozását.

A mondattan a mondatok formája és jelentése közötti összefüggéseket vizsgálja. Azt igyekszik feltárni, hogy milyen forma-jelentés megfeleléseket működtet a beszélő, amikor jelentéseket tesz hozzáférhetővé a hallgatónak, illetve a hallgató, amikor feldolgozza azokat. Egy mondat jelentésében természetesen meghatározó szerepet játszik a benne szereplő szavak jelentése is. Nem mindegy, hogy az *add ide* tárgyaként a *labdát* főnevet használjuk-e, vagy a *tollat*, *teniszütőt* stb. szóalakok valamelyikét, sőt a *pöttyöst* szóalak kiválasztása is az esemény egy másfajta feldolgozását kezdeményezné. A mondattant azonban elsősorban a **szerkezetforma** és az ehhez kötődő **szerkezeti jelentés** érdekli, tehát azokat a sémákat (szerkezeti mintákat, konstrukciókat) kutatja, amelyek a mondatok formájának és jelentésének általánosabb vonatkozásaiért felelősek. A szerkezetforma és a szerkezeti jelentés tekintetében például az *Add ide a labdát!* mondathoz hasonlóan elemezhető a *Nézzétek meg a filmet!*, *Nyisd ki az ajtót!*, *Olvasd el a leveletem!* stb., mivel ezek éppúgy az (igekötős) ige + tárgy, illetve a felszólító mondat sémájába illeszkednek.

A szavak és a szerkezeti sémák között hasonlóságot teremt, hogy jeltermészetűek, azaz forma és jelentés konvencionális kapcsolatai. A nyelvleírásban tehát nincs éles határ a lexikon (azaz a szókészlettel kapcsolatos tudás modellje) és a szintaxis között. Az állítás, hogy a mondattant az általános szerkezeti sémák érdeklik, úgy értendő, hogy a lexikon-szintaxis kontinuumnak arra a részére összpontosít, amely a szónál nagyobb terjedelmű és sematikusabb (elvontabb, általánosabb) forma-jelentés párokat tartalmazza.

Az 1. ábra azt is szemlélteti, hogy a mondatban lényeges szerepet játszanak a **viszonyok** és az ezekből kialakuló **hálózatok**. Az ábra kifejezi séma és megvalósulás viszonyát, de egyúttal implikálja a séma-séma és megvalósulás-megvalósulás viszonyokat is (pl. különféle formai és funkcionális egyezéseket, illetve különbségeket).³²⁶

3. A feladatok részletes leírása

1. A jelentés jelentősége

a) Soroljatok fel olyan nyelvi elemeket, amelyeknek van jelentésük, és említsetek olyat is, amelynek nincs!

Arra számítunk, hogy a jelentéssel nem rendelkező elemek hangok lesznek. A hangokhoz tartoznak olyan emlékek, amelyek a hang létrehozásával kapcsolatos mozgásos tapasztalatot rögzítik, ezekből a hangra jellemző tapasztalat sematizálódik. Ezeket a sémákat óvodások is képesek metaforikus konstruáláshoz kapcsolódva előhívni.³²⁷ A hangra jellemző tapasztalat sémái alapján érthető meg a hangszimbolika működése is. Ez a tapasztalat pszichomotorikus jellegű, nem kapcsolódik hozzá közvetlenül az interszubjektív megismerés. A nyelvre jellemző szimbolikusság a hangokkal kapcsolatban a hangzásról való (a hangzásra vonatkozó) beszéddel, fogalmi szerkezettel rendelkező kifejezések útján valósul meg.

Milyen kifejezések szerepeltek a jelentéses elemek között?

Bármilyen szerkezetű és összetettségű nyelvi jel (forma-funkció pár).

Melyek voltak az egyszerűek, melyek a szerkezettel rendelkezők?

Egyszerű például a tőszó (pl. *szék*), az egyszerű toldalék (pl. *-hat/-het*), minden több komponensre elemezhető kifejezés összetett szerkezet.

Itt arra érdemes figyelni, hogy ne keltsen zavart az, hogy a nyelvi jel (sőt annak mindkét pólusa is lehet) összetett szerkezet. A feladatban a szerkezet azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezés valamilyen művelet felismerésével komponensekre bontható.

Milyen arányban szerepeltek szavak és toldalékok a példákban?

Arra számítunk, hogy az elemi kifejezések között többségben lesznek a részletezett fogalmi szerkezetű (jelentésű) szavak, mert az alaki önállóság és a jelentés típusa ezek könnyebb előhívásával jár együtt. A toldalékokat ugyanis csak nagyobb szerkezetek részeként használjuk, általában nem különítjük el őket, sokszor a toldalékolt kifejezés egységként dolgozódik fel. Lehet, hogy a diákok is mondanak olyan egyszerűnek gondolt példát, amelyet valamelyik társuk tovább tud elemezni. Ezek az esetek arra világítanak rá, hogy a begyakorlottság az egységként való megértéshez vezethet; összetett szerkezet és egységgé válás között pedig éles szakaszhatár nem figyelhető meg.

b) Figyeljétek meg az alábbi minidiskurzust!

A: – Hol van a könyv?

B: – Az asztalon.

³²⁶ Imrényi–Kugler 2017: 667–669. Az idézett rész Imrényi András munkája. A szakirodalmi hivatkozásokat az idézet nem tartalmazza.

³²⁷ Lásd Fónagy 1989 (az eredmények a 28. oldalon).

Mi a szerepe a *könyv* főnévnek az A megszólaló mondatában?

‘keresett tárgy, fizikai tulajdonságokkal rendelkező (érzékelhető) dolog’

Itt vissza tudunk utalni a KÖNYV elmetérképére,³²⁸ a fogalom összetettségére, értelmezni tudjuk az aktív zóna működését a séma-megvalósulás viszonyban.

Mit jelent az *-on* rag a B beszélő fordulójában?

‘rajtalevés, egy kisebb, mozgatható tárgy (könyv) a nagyobb, háttérként szolgáló dolog

(asztal) felületén van, a kisebb dolog (tipikusan) a legnagyobb kiterjedésű részénél (alsó vagy felső borítólapjánál) érintkezik az alátámasztó felülettel (az asztal lapjával)’

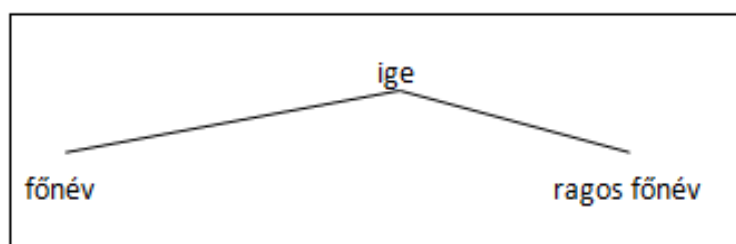
A jelentés a rag alapjelentése, központi a fogalmi szerkezetben.

c) Van-e jelentésük az alábbi ábráknak? Mit tudunk meg az egyes ábrákból a szerkezet jelentésére vonatkozóan? Milyen kifejezések alkothatók az adott ábrákra?

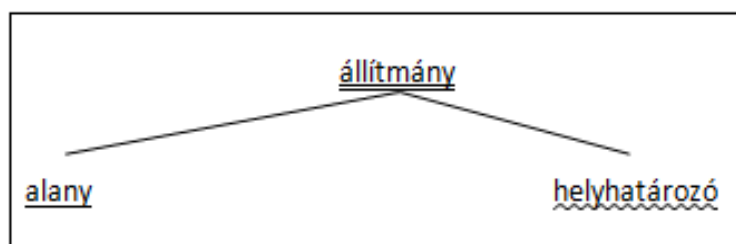
Az ábrák viszonyokat dolgoznak fel, ezért van jelentésük, diagramként leképezik a nyelvi szerkezeteket, a bennük lévő kifejezések típus (séma) szerinti jelentését. A nyelvi kifejezést nem azonos módon dolgozzák fel. Az 1. ábra például a szavak típusai (szófajok) szerint sematizálja a viszonyokat; a 2. ábra a függőségi viszonyok fajtái szerint, illetve a mondatrészek (mint kategóriák) szintjén; a 3. ábra a jelenet szereplői viszonyai szerint ábrázolja a nyelvi megalkotott viszonyt.

Érdemes kihasználni azt a lehetőséget, hogy a három ábra akár azonos (összetett) nyelvi kifejezés modellálására is alkalmas (pl. *A könyv az asztalon van; A macska az ágyon fekszik*), három szorosan összekapcsolódó szempontból: a MONDATRÉSZI VISZONYOK nem függetlenek a csomópontokat alkotó kifejezések jelentésétől; a grammatikai jellemzők (ezeket a SZÓFAJ kategória foglalja össze) nem függetlenek a szójelentéstől; a mondatrészek viszonya a mondat egy részhálózata, a mondatot azért hozzuk létre, hogy jelentéseket tegyünk hozzáférhetővé, egy elemi mondatban általában egy JELENETET. A jelenetnek SZEREPLŐI vannak, ezek VISZONYÁT képezi le a szemantikai póluson a 3. ábra, szimbolikusan az 1. és a 2. ábra.

1. ábra. Szerkezeti ábra I.

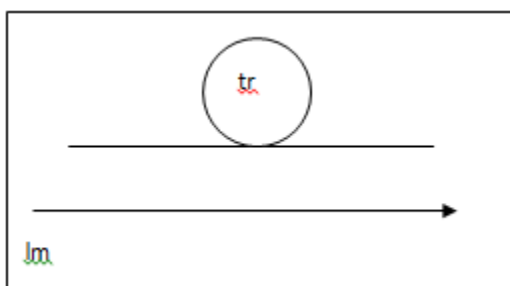

2. ábra. Szerkezeti ábra II.

³²⁸ Lásd a Metonímia II. fejezetben.

3. ábra. Szerkezeti ábra III.

Jelmagyarázat:

tr = trajektor, vagyis előtérben álló figura / elsődleges szereplő

lm = landmark, vagyis háttér, háttérben álló figura / másodlagos szereplő, viszonyítási pontként szolgál az előtérben álló figura megértése számára

A) A meglévő ismeretek mozgósításával (a) a diákok összehangolják a tudásukat, megerősödik, hogy a nyelvi jeleknek jelentésük van. Ez a jelentés nincs eleve adva, hanem séma-megvalósulás viszonyban létrehozuk (b), illetve a megnyilatkozások tapasztalata alapján a sémát megerősítjük, átalakítjuk. Tudatosítható az is, hogy a műveletek szerkezetekben öltenek testet, a szerkezeteknek jelentésük van, a szerkezeti ábrázolások jelentéses nyelvi viszonyokat vizualizálnak.

B) A meglévő ismeretek mozgósítása, megfigyelés, általánosítás (véleménykülönbségek esetén érvelés, vita [lásd az a) részben]). Jelentésadás, a séma-megvalósulás viszony tudatosítása (b). Ábraolvasás, különféle szempontú feldolgozások értelmezése. Általánosítás művelet és szerkezet összefüggésével kapcsolatban.

C) Lásd a megoldásokat feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	jelentés , egyszerű és összetett szerkezet, nyelvi elem, nyelvi, egység, séma-megvalósulás viszony, aktív zóna, diagram, ikonikusság
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés (a–b), csoportmunka, majd csoportos megbeszélés (c) ábrák feldolgozása, megbeszélés vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15 perc

2. Rajzban elmondani

a) Mi a rajz jelentése? Gondolataitokat beszéljétek meg csoportokban, majd rögzítsétek a füzetben!

Hasonló ábrák szerepelnek a Téri viszonyok című fejezetben (a második részben). Ábrák készítésére biztattunk az esetragok, az igekötők és a határozószók jelentésének tanulmányozásakor.

A szokásos (és az előző feladatban is alkalmazott jelölés szerint) a kör a trajektor / elsődleges szereplő, az ábra a tr mozgását jelöli (nyílak), valamint annak viszonyát a téglalappal jelölt

landmarkhoz / másodlagos szereplőhöz mint háttérhez képest; a szaggatott nyíl azt jelzi, hogy a mozgásnak nem látható az adott nézőpontból minden szakasza, ezért a másodlagos szereplőt tartályként fogjuk elképzelni. Az elsődleges szereplő átlépi a tartály (másodlagos szereplő) határát, belekerül, majd kijön belőle (újabb határátlépéssel).

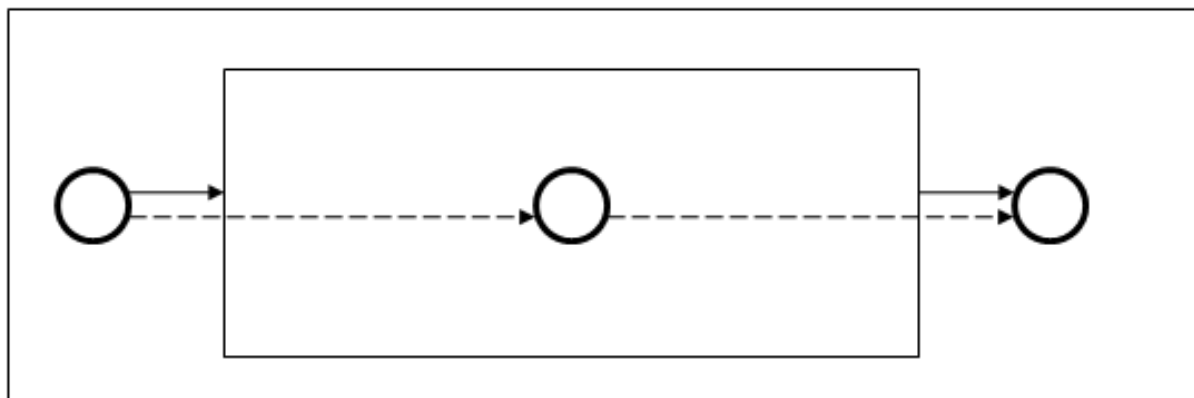
Az így megértett téri viszonyokat összetett nyelvi szerkezetek tudják kifejezni.

Konstrukciós sémaként:

MOZGÓfőnév, alany BEMOZOG_{ige} a TARTÁLYBA-bA ragos főnév – MOZGÓfőnév, alany a TARTÁLYBAN-bAn ragos főnév
VAN_{ige} [benne MOZOG] – MOZGÓfőnév, alany KIMOZOG_{ige} a TARTÁLYBÓL-bÓl ragos főnév

A séma többféle módon valósulhat meg, pl. *be*_{igekötő}*megy*, *bent*_{határozószó} *van*, *ki*_{igekötő}*jön* (a téri viszonyokat az igekötők jelölik az igén, illetve határozószó statikus igéhez kapcsolódva); ha a tartály részletező kidolgozást kap, akkor a téri viszonyokat helyviszonyt kifejező esetragok jelölik. Az ige jelentésének része a mozgás jellege, a tartály jelentésének része a szerkezete, anyaga (hogyan lehet bejutni, kijutni belőle) stb.

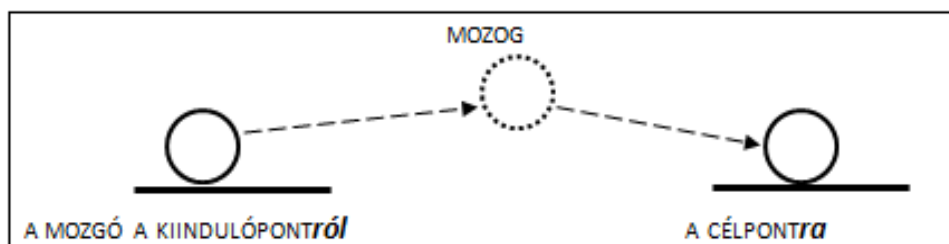
4. ábra. [még cím nélkül]

b) Dolgozzatok párbán! Készítsetek olyan (egyszerű) rajzokat, amelyek megjelenítik a *-ra/-re*, az *-n/-on/-en/-ön* és a *-ról/-ről* ragok térvizonyait! Miután elkészültek a rajzok, írjatok egy legalább három fordulóból álló társalgást, amelyben mindhárom rag előfordul valamilyen főnévi szóalakban!

A másodlagos szereplőt a FELSZÍN képi séma alapján dolgozzuk fel. Az *n/-on/-en/-ön* jelentését lásd az 16. ábrán. A jelentések lényeges eleme, hogy az elsődleges szereplő a másodlagossal mint felszínnel a mozgás valamelyik szakaszában érintkezésben van, illetve statikus jelenetben tartósan érintkezik.

16. kézikönyvára. A *-ról* és a *-ra* jelentése

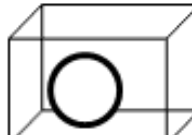

c) Dolgozzatok párbán! Egyikőtök írjon 3 olyan főnév + főnév + ige szerkezetet, amelyben szerepel az *-n/-on/-en/-ön* helyviszonyrag, másikótok ugyanebben a szerkezetben a *-ban/-ben* ragot alkalmazza! Lehetőleg az első hármat írjátok le, ami az eszetekbe jut!

Pl. A könyv az asztalon / a polcon van. – A könyv a táskában / a könyvszekrényben van.

Milyen dolgokat jelölnek azok a főnevek, amelyekhez a példákban a ragok kapcsolódnak?

17. kézikönyvábra. Az *-(O)n* és a *-ban* rag jelentése

a másodlagos szereplő FELSZÍN, az elsődleges szereplő RAJTA van	a másodlagos szereplő TARTÁLY, az elsődleges szereplő BENNE van
	

A) Az előző feladat ábrája (valamint korábbi ábrákkal végzett műveletek alapján) a diákok értelmezik a TARTÁLY JELLEGŰ HÁTTÉRHEZ VISZONYÍTOTT HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS ábráját. Ennek eredményeként kidolgozzák a sémát, és hoznak példát ezt megvalósító nyelvi szerkezetekre, ezzel tudatosítják a műveleti jellegű sémák létét, a konstrukciós jelentést séma-megvalósulás viszonyban. Bizonyos esetragok jelentését megvizsgálva a diákok azonosítják azokat a képi sémákat, amelyek szerint az alapjelentés a viszonyt nyelvileg feldolgozza. A képi gondolkodás egyrészt segít az elvont nyelvi jelentés megértésében, másrészt hozzájárul a nyelvi és a nem nyelvi információk (és modalitások) összekapcsolásához, a modellálás, a vizualizáció gyakorlatához.

B) Ábraolvasás, az ábra alapján a konstrukciós jelentés sémájának megalkotása (a). Javasoljuk a séma-megvalósulás viszony alkalmazását példák alkotásával. Az értelmezés után át lehet nevezni az ábrát.

Kifejezés jelentésének ábrázolása (sémaalkotás, vizualizáció), a séma-megvalósulás viszony alkalmazása rövid társalgás írásával (b). A b)–c) rész feldolgozását pármunkában javasoljuk, néhány társalgást mindenképp érdemes meghallgatni. A készített szövegeken további vizsgálatok is elvégezhetők. Javasoljuk például a megadott raggal alkotott szóalakok kigyűjtését és jelentéstani elemzését abból a szempontból, hogy milyen jellegű (formájú, alakú, méretű) a jelölt dolog (ha fizikai tárgy); ha nem fizikai tárgy, annak a megfigyelését kérhetjük, hogyan értjük meg a szerkezetben a ragot (vö. metaforikus kiterjesztés). A c) ezt a munkát szövegalkotás nélkül, a sémának megfelelő szerkezetek megalkotásával kéri. Az elsőként beugró három szerkezetnek azért van jelentősége, hogy a diákok a leginkább begyakorlott szerkezeteket hívják elő.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

A b)–c) részben készítendő ábrák részlegesen szerepelnek a Téri viszonyok című fejezet kézikönyvi feldolgozásában is (a második részben). A képi sémákkal kapcsolatos információt lásd Az ember kognitív működése II. A képi sémák című fejezetben (az első részben, ott szakirodalmi ajánlással kiegészülve).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	konstrukciós jelentés , séma-megvalósulás viszony, téri viszonyok, ábrázolás, ige, helyviszonyrag , esetrag , igekötő, határozószó, elsődleges és másodlagos szereplő, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma
Javasolt munkaforma	csoportmunka (a), pármunka (b, c)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

3. Helyes / nem helyes / lehetséges?

Vizsgáljátok meg, hogy az alábbi példák esetragjai helyesek-e! Karikázzátok be, amelyik szerintetek helyes (általánosan elfogadottan jó, lehetségesen jó), s indoklójátok meg a döntéseteket! Ahol csak lehetséges, keressetek magyarázatot is arra, hogy miért épp így ábrázoljuk a téri viszonyokat!

(1) a) Magyarországon él. : b) Magyarorszáiban él.

Az *-on* rag a megszokott 'lakóhely' jelentésben;³²⁹ elvontabb 'valamilyen szellemiségben, mentális világban' jelentésben a b) is lehetséges, de így nehezebb értelmezni, ezért lehet, hogy a diákoknak ez a megoldás nem jut az eszébe. Az elvontabb jelentésben az országnév metonimikus (ORSZÁG → A VELE KAPCSOLATOK ESZMÉK); az ilyen mentális világokban metaforikusan benne van a mentális állapot átélője (TARTÁLY, FIZIKAI TÉR → MENTÁLIS TÉR), ez a metaforikus kiterjesztés nagyon sok típussal rendelkezik, produktív séma.

Az a) szerkezetre (ebben a szórendben, az ige bármely alakjával) 4631 találatot ad az MNSZ (v2.0.5), míg a b)-re csak 6 különböző adat van, ezek általában nem magyar anyanyelvűektől származnak; egy elvontabb körülmény, nem pedig lakóhely (*Szükséges azonban végre egyszer leszámolni azzal a demagógiával, hogy nálunk "semmi sem történt", hogy a dolgozók döntő többsége nem él alapvetően jobban, mint a kapitalista Magyarorszáiban élt*); egy adatban az országon keresztül az országot vezető politikusok mentális állapota érhető el (*Martonyi János: – Magyarorszáiban élnek bizonyos aggodalmak, kétségek a kibővítést illetően*).

(2) a) Reykjavík Izlandon van. : b) Reykjavík Izlandban van.

Az a) *Izlandon van* szerkezetére (ebben a szórendben, az ige bármely alakjával) 11 találatot ad az MNSZ, csak egy kötődik a fővároshoz (*Az intézmény Izlandon van, Reykjavík üzleti negyedének közvetlen közelében*); a b)-re egyáltalán nincs adat; motiváló tényező a sziget, a település szempontjából a felszín a releváns; vö. még *Krétán, Mauritiuson, Fijin* stb. Ha sziget szigetországgént feldolgozva nyelviileg ország utótagú, akkor azonban a TARTÁLY képi sémát alkalmazzuk (pl. *Írorszáiban*).

(3) a) Az iskola a határon van. : b) Az iskola a határban van.

Az a) begyakorlottan inkább 'államhatár', míg a b) 'egy kisebb település határa a településen belülről szemlélve' (vö. *kint, a határban*).

(4) a) Az úttörők a mezőn kirándultak. : b) Az úttörők a mezőben kirándultak.

Lásd részletesen a Téri viszonyok fejezetben.

³²⁹ Ennek motiválásához lásd Szilágyi 1996.

(5) a) Isaszegen találkozunk. : b) Isaszegben találkozunk.

Az *Isaszegen* szóalakra (a) 122 találatot ad az MNSZ (v2.0.5), míg *Isaszegben* szóalakra nem volt adat. A *-szeg* köznévi eredetű utótag földrajzi nevekben, ez a köznévi a RAJTALEVÉSSel asszociálódik, és ezt a teljes szerkezet is „megöröklí”.

A) A gyakorlat arra ösztönöz, hogy a diákok a téri viszony nyelvi feldolgozásának a motiváltságát kutassák. A tevékenység a nyelvi viselkedés jobb megértését szolgálja.

B) Mivel a helyesség értékrendszerhez kötött, problematizálható a megítélése, átalakíthatjuk a feldolgozást úgy, hogy 1) tanulói előadásban feldolgozzák a diákok a jelenségre vonatkozó szakirodalmat; 2) kutatást terveznek, amelyben adatközlőktől választást vagy értékelést kérnek, pl. *Melyiket mondaná inkább, válasszon a lehetőségek közül!; Jelölje az alábbi skálán, mennyire valószínű, hogy mondaná!*

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál. A *mező* alakjaihoz lásd Téri viszonyok 3. feladat.

A b)–c) részben készítendő ábrák részlegesen szerepelnek a Téri viszonyok című fejezet kézikönyvi feldolgozásában is (a második részben). A képi sémákkal kapcsolatos információt lásd Az ember kognitív működése II. A képi sémák című fejezetben (az első részben, ott szakirodalmi ajánlással kiegészülve).

Fontos hangsúlyozni, hogy az azonosított motiváció nem szabályként érvényesül, pl. vannak szigetállamok, amelyek akkor sem felszínként dolgozódnak fel, ha nem *ország* utótagúak (pl. *Krétán*, de *Kubában* és nem **Kubán*, *Skóciában* és nem **Skócián* – Skócia hegyes vidéke miatt értelmezhető a TARTÁLY séma érvényesülése). A nyelvi kifejezés a hangzássémára és a nézőpontra is érzékeny (vö. *a hegyen* : *a hegyben* 'belsejében'), és bizonyos konvencionálódott szerkezeteket nem is tudunk másképp használni. Például a FELSZÍN kerül előtérbe, ha áthaladunk az adott területen, és ezt csak *-(V)n* raggal tudjuk jelölni az *át*, *keresztül* igekötő és névutó alkalmazásakor, mivel a szerkezet így grammatikalizálódott.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	konstrukciós jelentés , séma-megvalósulás viszony, téri viszonyok, ábrázolás, ige, helyviszonyrag , esetrag , igekötő, határozószó, elsődleges és másodlagos szereplő, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma
Javasolt munkaforma	csoportmunka, csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	kereséshez eszközök, internet
Tervezett időtartam	6–8 perc (a kutatás megtervezése nélkül, a korpuszban csak a találatok számának megállapításával)

4. Viszonyragok viszonyban

a) Ábrázoljatók halmazokkal az *-n/-on/-en/-ön* és a *-ban/-ben* helyviszonyragok jellemzőit. Segítségül szolgálhatnak az alábbiak:

(1) Az újság az asztalon van. : A ruha a szekrényben van.

(2) a jelölt viszony jellege annak az alapján, hogy helyzet-e vagy irány

(3) a jelölt viszony jellege annak az alapján, hogy milyen dolog a landmark, vagyis a háttér vagy másodlagos szereplő

(4) a rag alakja, formai jellemzők

b) Vizsgáljatók meg nagyobb hálózatot is

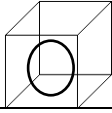
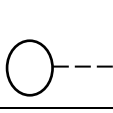
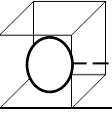
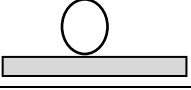
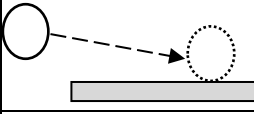
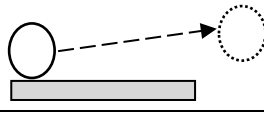
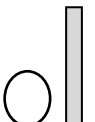
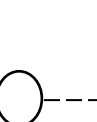
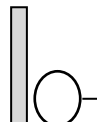
1. a *-ra/-re* és a *-ba/-be* bevonásával;
2. a *-ról/-ről* és a *-ból/-ből* bevonásával!

A) A gyakorlat a ragok fogalmi szerkezetében megfigyelhető hasonló tartományok, hasonlóságok és különbségek feltárására irányul, ezeken keresztül a nyelv hálózatoságát ismerteti fel. A halmazként elgondolt összetartozási viszonyok alapján a diákok ábrázolják a felismert összefüggéseket, diagramot készítenek (a–b). Ugyanakkor az a) 4. szempontjához ez az ábrázolás nem bizonyul megfelelőnek, mert arra késztet, hogy a fogalmi szerkezet szerveződése és a formai oldal szerkezete szerint is létesítsenek kapcsolatot (lásd szimbolikusság). Ehhez kreatív vizualizációra van szükség. A feladat a gondolkodás műveleteinek, a digitális technikák alkalmazásának a fejlesztéséhez is hozzájárul.

B) A fogalmi szerkezet részein (tartományain) és viszonyain alapuló jelentéstani elemzés. Összehasonlítás, csoportosítás, ábrázolás. A forma hasonlóságain alapuló elemzés és ábrázolás. Integráció az ábrázolásban (lehetőségeként).

C) A szakirodalom felkínál ehhez megoldásokat.³³⁰ Az alábbi ábra a potenciálisan érintkezés nélküli viszonyokat is bemutatja, ennek alapján többféle ábrázolás is elkészíthető.

18. kézikönyvára. A téri viszonyokat jelölő ragok halmazábrája

A fontos dolog és a háttér jellege és viszonya		Az esemény		
		HELYZET, ÁLLAPOT	MOZGÁS, VÁLTOZÁS	
		VALAHOL LEVÉS	KÖZELEDÉS, KÖZELÍTÉS	TÁVOLODÁS, TÁVOLÍTÁS
a fontos dolog és a háttér érintkezik	a háttér TARTÁLY	-ban/-ben 	-ba/-be 	-ból/-ből
	a háttér FELSZÍN	-n/-on/-en/-ön 	-ra/-re 	-ról/-ről
	nem biztos, hogy a fontos dolog és a háttér érintkezik	-nál/-nél 	-hoz/-hez/-höz 	-tól/-től

³³⁰ Az ábra közvetlen forrása Kothencz 2007, mindkettő közös előzménye, alapforrása Korompay 1992: 357.

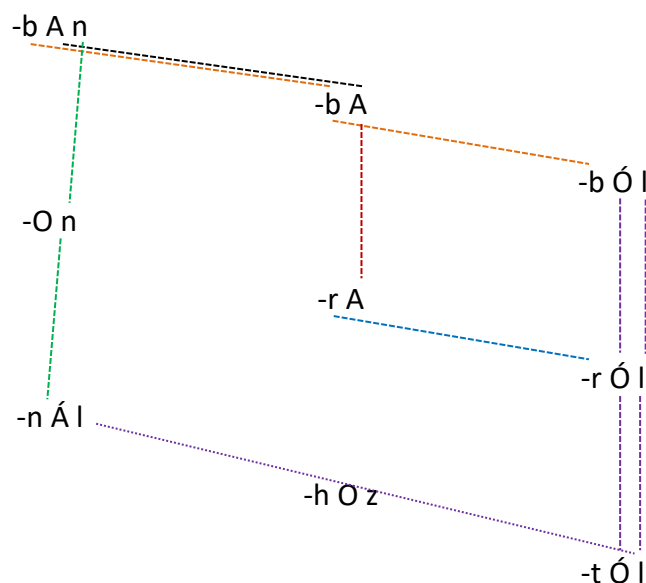
19. kézikönyvára. Hálózatoság a téri viszonyt jelölő ragok funkciójában és formájában 1.

A 20. ábra szerkezeti megoldással (hierarchia) és színekkel jelöli a funkcionális és formai kapcsolatokat. Ez csak egy lehetséges ábrázolás. Érdekes felfedeztetni, hogy a formai hasonlóságokat a hasonló funkció motiválja.

A formai oldal hálózatoságának ábrázolására Bybee³³¹ eljárását is választhatjuk. Ha ezt kiegészítjük a funkciókat is jelölő színekkel, akkor integrált, szimbolikus viszonyokat leképező megoldást kapunk.

20. kézikönyvára. Hálózatoság a téri viszonyt jelölő ragok funkciójában és formájában 2.

³³¹ Lásd például Bybee 2010-ben.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hálózatosság , helyviszonyrag, esetrag, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma, téri viszonyok, irány(ulás), helyzet
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés (az ábrázolások megosztásával, kivetítésével)
Szükséges előkészület, eszköz	az ábrázoláshoz digitális eszköz
Tervezett időtartam	10–15 perc

5. RAJTA LEVÉS ÉS BENT LEVÉS

a) Gyűjtsetek példákat párban alapvetően (1) felszínként és alapvetően (2) tartályként feldolgozott (megértett) dolgokra!

b) Figyeljétek meg ennek a feldolgozási módnak a kiterjesztését elvont dolgokra! Az alábbi példákban az *emlék* főnév ragos alakjainak előfordulásaiból válogattunk a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában.³³²

Az emlékre mint jelenségre vonatkozó tapasztalat határozza meg a rag megválasztását, vagy ez más tényezők függvénye, esetleg mindkettő szerepet játszik?

(1) Egy krajcárt sem adok ennek a hitvány firkoncnak az *emlékére* [...]

A valaki ad valamit valamilyen célra konstrukciós séma része, hogy a 'cél' jelentésű főnév -*ra* ragos; a CÉL metaforikusan olyan IRÁNY és VÉGPONT, ahová valamilyen ÖSVÉNYEN át eljut az ADOTT DOLOG; az ilyen cél FELSZÍN sémaként van feldolgozva. Ennek alaptapasztalata/eseménye fizikai tárgy adása (vö. fizikai tárgy mozgatása FELSZÍNRE, pl. *ad ruhát a gyerekekre*; fizikai tárgy mozgatása TARTÁLYBA, pl. *ad pénzt a perselybe*). A rag a szerkezet részeként elvontabb jelentés kifejezésére terjesztődik ki (metaforizálódik), ebben a CÉL nem fizikai tárgy, de a FELSZÍN típusú tárgyak analógiájára van megértve.

Érdekes lehet az adatban a *firkonc* főnév (képzése) is.

(2) Valahányszor Zelmának ezt a visszataszító karikatúra-kiadását megláttam, csak annál inkább kifeslett szépségével *emlékeimben*.

Az emlék a TARTÁLY képi séma alapján van feldolgozva, ezért -*ben* ragos. Az emlék összetett elmebeli dolog, amely *felidézhető* ('mentális tárgyként a tudatosság felszínére mozgatható'), és amely összetett dolog, információcsomag, képeket stb.-t tartalmaz (a konkrét példában a kifeslés folyamatát tartalmazza). Az emlékezetben *tároljuk* az információt, az egyes emlékek maguk is 'körülhatárolt tárolási egységek'.

(3) Sánta Ferencsel a prózaírás rejtjelmeiről, különféle esztétikai kategóriákról, vagy ifjúkori *emlékeiről* tudnánk beszélni.

A valaki beszél valamiről konstrukciós séma része, hogy a 'téma' jelentésű főnév -*ról* ragos; a TÉMA az irányulás szerint KIINDULÓPONT, általában a mentális ÚTVONAL a témától vezet kifejezése felé (vö. FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma).

(4) [...] a puritánok „képromboló” hadjáratai és VIII. Henrik kolostorrombolásai az írott *emlékekben* sok kárt tettek [...]

³³² Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

Az *emlék* metonimikusan az információt tartalmazó és megőrző tárgyra vonatkozik (könyv, oklevél stb.). A rag alkalmazását azonban nem az aktuális információhordozó fizikai tulajdonságai határozzák meg, hanem a *valaki/valami kárt tesz valamiben* konstrukció. A 'károkozás' alternatív konstrukciós sémái eltérő feldolgozást adnak (pl. *valaki csapást mér valakire/valamire* 'konkrét csapás felszínre' → 'elvontabb károkozás' a károsult FELSZÍNKént van megjelenítve).

(5) Somlyó Zoltánnal nem járhatok így, az adottakból válogatok, nem az *emlékeimből*.

A *valaki válogat valamiből* konstrukciós séma része, hogy az 'egész halmaz' jelentésű főnév *-ből* ragos; ezt az az alaptapasztalat motiválja, amikor a nagyobb *egészből kiveszünk egy részt*, az egész ugyanis *tartalmazza* a részt.

(6) Nem ez az egyetlen eset, hogy a művészettörténész nem ugyanúgy vélekedik az *emlékről*, mint a közvélemény vagy a politikusok.

A *valaki vélekedik valamiről* konstrukciós séma része, hogy a 'téma' jelentésű főnév *-ről* ragos; a TÉMA az irányulás szerint KIINDULÓPONT, a véleményalkotást elindító STIMULUS; a vélekedéshez következtetési folyamatokon (lásd mentális ÚTVONAL, ÖSVÉNY) keresztül juthatunk el (vö. FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma).

(7) Ceausescu³³³ idején egy magyar nemzetiségű pártfunkcionárius biztos nem merte volna a magyar történelem valamilyen *emlékére* azt mondani, hogy nemzeti múltunk.

A *valaki azt mondja valamire/valakire, hogy* konstrukciós séma része, hogy a 'téma' jelentésű főnév *-ra* ragos; a TÉMA az irányulás szerint VÉGPONT, *rá vonatkozik, irányul a mondás*, kategorizálás aktusa.

(8) DE ragaszkodtunk az illúzióhoz, az „*emlékekhez*”, hozzá.

A *valaki ragaszkodik valamihez* konstrukciós séma része, hogy a másodlagos szereplő *-hoz* ragos főnév. A *ragad, ragaszt, ragaszkodik* szócsalád két dolog közötti érintkezést jelöl. Fizikai érintkezés esetén az előtérben álló, jellemzően kisebb felületű szereplő alanyi viszonyban van az igével, a fizikai kontaktus létesülésének a helyét jelöli a másodlagos szereplő (pl. *a keze a falhoz ragadt; a szősz a kezéhez ragadt*), a közel kerülést és a tartós érintkezést dolgozza fel a *-hoz* rag, míg a felszínre kerülést a *-ra* rag (*a falra ragadt*). A *ragaszkodik* ige ennek a jelentésnek a metaforikus kiterjesztésével jött létre ('az elsődleges szereplő kötődik, mentálisan, érzelmileg „köti” magát a másodlagos szereplőhöz'). A metaforikus jelentésben a konstrukció öröklő a kiinduló szerkezet téri viszonyát, és metaforikusan újrastrukturálja a jelentését 'mentális közelség, közel kerülés'-ként.

(9) [...] idő kell hogy megszeressem valakit és ha megszeretem nem tudom kitörölni az *emlékeimből*.

Lásd a (2)-nél az *emlék* 'tartály' értelmezését. Ez illeszkedik a konstrukciós jelentéshez: *valaki kitöröl valamit valahonnan*, a konstrukciós séma csak azt kívánja meg, hogy kiindulópontként jelenjen meg az a szereplő, amelyen/amelyben az információ rögzítve volt, és a folyamat végén az információ már ne legyen ott. Vö. *kitöröl valamit a naptárból* ['az információ a naptárban volt'], *A vírus mindent kitöröl a merevlemezedről* (MNSZ, Mazsola) ['az információ a merevlemezen volt'].

³³³ Nicolae Ceaușescu.

A) A gyakorlat a ragjelentés poliszém hálózattá bővülésének eredményét figyelteti meg. Az alapjelentés megvalósulásának tipikus példáiból indul ki, majd nyelvi adatokon azt tárja fel, hogyan vesz részt a rag egy elvont dolog, egy elvont viszony kifejezésében. A diákok arra is figyelmet fordítanak, hogy a rag alkalmazása nemcsak a háttérként szolgáló szereplő felszínként vagy tartályként való feldolgozásától függ. Az adott viszonyjelölő sokszor konvencionálódottan része egy nagyobb konstrukciónak, és a konstrukciós jelentés részeként már nem mérlegeljük az egyes landmarkok fizikai tulajdonságait. Ennek az a magyarázata, hogy a konstrukciós jelentés is elvontabb, olyan szereplőket is befogad, amelyeknek nincsenek a FELSZÍN vagy a TARTÁLY sémával megragadható jellemzői.

B) Példaadás meghatározott jelenségre (a). Elvont jelentés, konstrukciós jelentés felismerése, megértése, nyelvváltozási háttérnek kikövetkeztetése (magyarázatkeresés, hipotézisalkotás) (b). A folyamatban a metaforikus jelentéskiterjesztéssel kapcsolatos tudás alkalmazása. Általánosítás a rag meghatározottságával kapcsolatban.

A konstrukciós jelentés ellenőrzésére, adatok keresésére, kutatásra kiválóan használható a Mazsola.³³⁴ Az alábbi képen a (9) mondat idézett példáját is kiadó keresés beállítása látható.

7. kézikönyvkép. A kitoról ige -ról ragos bővítménnyel – lekérdezés a Mazsolában

Mazsola - a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata

[English version](#)

Korpusz:

Igető:

Nem: ☐ Eset/névutó: Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Eset/névutó: Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Eset/névutó: Nem: ☐ Vonzattó:

Nem: ☐ Szó:

Teljes mondatlefedés: ☐

Eloszlás: ☐ ☐ ☒ ☐

C) Az a) részhez az alábbi táblázatokat kínáljuk fel lehetséges megoldásként. A b) megbeszéléséhez hasznos információkat a feladatnál közöljük. Egyéb nyelvi kifejezések példájával (ezek dőlt szedésűek) is érzékeltetjük, hogy mi a jellemző az adott dolog/folyamat nyelvi feldolgozására.

22. kézikönyvtáblázat. Fizikai tárgy felszíne és elvontabb FELSZÍNEK

A FELSZÍN	Példa
dolog felülete	<i>a földön áll</i> <i>a kendő a vállán van</i> (sémakiterjesztéssel)
felületként kezelt tér, intézmény, jármű	<i>Magyarországon él</i> <i>tanfolyamon / képzésen vesz részt</i> <i>metrón/buszon/a HÉV-en utazik</i>
időtartam (hétköznapi időfogalom, mérőeszköz nélkül is érzékelhető)	<i>hétfőn, kedden</i> stb. <i>ezen a napon/héten</i> <i>télen, nyáron</i>

³³⁴ http://corpus.nytud.hu/cgi-bin/mazsola/mazsola_hun.pl

állapot	<i>éberen figyel; ébren van</i>
ok, valaminek a kiváltója; amivel valaki az értelme és az érzelme révén érintkezésbe kerül	<i>mérgelődik valamin aggódik, bosszankodik, csodálkozik, felháborodik, idegeskedik, nevet, sajnálkozik</i>

23. kézikönyvtáblázat. Fizikai tárgyban (TARTÁLYBAN) levés és az elvontabb BENT LEVÉS

A TARTÁLY	Példa
körülzárt tér	<i>Mari a szobában/teremben van.</i>
időviszony (nagyon rövid vagy nagyon hosszú időtartam)	<i>ebben a pillanatban, percben, órában januárban történt, a múlt hónapban a jövő évben</i>
fizikai körülmények	<i>esőben ázik kint vacog a hidegben</i>
emberi viszony, kapcsolat; társas körülmény, társas tér	<i>kapcsolatban, viszonyban, barátságban van (valakivel); közösségben</i>
fizikai állapot (egészség, betegség)	<i>valamilyen állapotban van</i>
lelki és mentális állapot	<i>jó hangulatban van, depresszióban van</i>
az állapot mint ok	<i>örömeben ugrált</i>
az egész részeként levés	<i>szereplő egy filmben</i>
elrendeződés, megvalósulási mód, mérték	<i>sorban jönnek valamekkora mértékben</i>
valaminek bizonyos szemlélete; az érvényesség tartománya, kerete, amiben szemléljük a dolgot	<i>elméletben igaz, a valóságban nem</i>

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	téri viszonyok , FELSZÍN ÉS TARTÁLY képi séma, metaforikus jelentéskiterjesztés , konstrukció, konstrukciós jelentés
Javasolt munkaforma	páros munka (a); osztott osztály (b), a párok között felosztjuk a mondatokat, megbeszélés a párok szétválásával)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	25 perc (keresőeszköz használata nélkül)

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Alapvető tapasztalatunk, hogy az energia kibocsátása, irányítása, áramlása hatással jár (ERŐ → ERŐHATÁS KÖVETKEZMÉNYEI). Egy 4-5 hónapos kisbaba már megérti, hogy összefüggés van a felette lógó játék meglökése és annak mozgása között ([szándék →] kéz mozgatása → erőhatás → következmény: a játék mozgása). A hasonló tapasztalatok sematizálódnak, sémaként hatnak arra, ahogy a jelenségeket értelmezzük, a megfigyelt jelekből következtetünk. A cselekvés lehetséges okát is úgy gondoljuk el, hogy a cselekvőre valamilyen erő hat. A diákok olyan gyakorlatokkal foglalkoznak, amelyekben feltárul a nyelv tapasztalati alapja, összefüggése általános kognitív képességekkel és (specifikusabban) megfigyelhetővé válik a különböző konstrukciók szereplői viszonyaiban működő erődinamika, továbbá az erőviszonyok és a szintaktikai viszonyok összekapcsolódásának mintázatai.

2. Nyelvészeti háttér

Az erődinamikával kapcsolatos információt az Osiris Nyelvtanból³³⁵ idézzük. A további, rövid fogalommeghatározások (részben más fejezetben már közölt definíciók) a Nyelvtan Foglalomtár részéből származnak.

„Az erőhatás, az okozás olyan, mint a biliárdgolyók mozgása, amelyet a megismerő ember az általánosabb biliárdgolyó-modellben (sémában) dolgoz fel. E feldolgozásban a világ különböző jellegű dolgai fizikai tárgyakként konceptualizálódnak, a közöttük lévő viszonyok pedig fizikai erőhatás, mozgás, érintkezés révén képeződik le. Csakúgy, mint a biliárdgolyók az asztalon.

Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erőforrás állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése. A fő tényezők egyike a két alapállapot: nyugalom vagy aktivitás. A nyugalom akkor áll fenn, ha a két egymással kapcsolatban álló erő kiegyenlítődik; aktivitás akkor van, ha az egyik erőforrás ereje nagyobb, mint a másiké. A fő tényezők másika a két erőfajta: erő kifejtés (erőhatás) vagy ellenállás a kifejtett erővel szemben, az ellenállás legyőzése. A figyelem középpontjában álló erőforrás az agonista, az ezzel szemben álló erőforrás az antagonista. A két egymásra ható szereplő egyike az agonista, a fokális erőforrás (például az alany szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet a trajektor reprezentál egy tranzitív igében; [...]), a másik az antagonista, az agonistával szemben álló erő (például a tárgy szintaktikai szerepű kifejezés, amelyet a landmark reprezentál ugyanabban a tranzitív igében; [...]). Az erődinamikai eseményben a két erőforrás között általában energiatovábbító tényezők működnek, például emberi testrész vagy szerszám: [...]. Az erődinamikai esemény energialáncon alapul. Az energialánc tényezői a következők: agonista erőforrás ereje → testrész vagy szerszám működése → antagonista erőforrás ereje. Az erődinamikai szerkezet energialáncának szemantikai és szintaktikai hatóköre a cselekvéslánc eseményben és időben végigmenő folyamat határaival, kezdő- és végpontjával adható meg. [...]

³³⁵ Lásd Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017.

Az erődinamikai szemantikai szerkezet jelölhet közvetlen fizikai viszonyt és elvontabb erőszembenállásokat is. Az erődinamika a mondatkonstrukció része többek között a tárgymanipuláció, a mozgás, az okozott mozgás, a továbbbítés fontos konstrukciótípusaiban, ezek metaforikus kiterjesztéseiben, továbbá például a deontikus modalitású mondatokban.

A cselekvés egyik fajtája, a **tárgymanipuláció** mondatbeli nyelvi megkonstruálásában egyértelmű az erődinamika jelenléte. Egy prototipikusan humán cselekvő szándékosan és tudatosan egy másik entitáson tevékenységet végez, a cselekvő tevékenysége közvetlenül a másik entitásra irányul, általában tranzitív igével és mondatkonstrukcióval kifejezve. A cselekvő (AG [ágens]) a központi energiaforrás, az agonista az elszenvedőre (PAT [páciens]) mint antagonistára hat, annak energiaforrásával szemben tevékenykedik. Az agonista erő a tevékenység felé irányul, az antagonistista erő a nyugalom felé, az agonista ereje nagyobb az antagonistista erejéhez képest:

- (81) a. János becsukta a könyvet.
b. A vörösiszap lerombolta Kolontárt.

A tárgymanipuláció mondatkonstrukciója metaforikus használatban is gyakori, például:

- (82) a. A sztrájk akadályozta a közlekedést.
d. A politikus agyagba döngölte ellenfelét.

A **mozgás** mondatszerkezetű nyelvi megkonstruálásában szintén jelen van az erődinamika. Ebben a konstrukciótípusban a prototipikusan humán cselekvő saját mozgását idézi elő. A mozgóként cselekvő (AG) a központi energiaforrás, az agonista, amely saját energiaforrásból mozog, az antagonistista a saját testének fizikai ellenállása, amelyet le kell győzni saját teste mozgatása közben a távolság megtétele érdekében, meghatározott módon; erre hat az elsődleges energia. A mozgás ösvényen konceptualizálódik, útvonalon, amelyet a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma képvisel. Az agonista ezen az ösvényen halad végig, az antagonistista a saját testnek az ösvényen megmutatkozó közege, a fizikai ellenállása (légellenállás, a Föld tömegvonzása). Az agonista erő a tevékenység felé irányul, az antagonistista erő a nyugalom felé, az agonista ereje nagyobb az antagonistista erejéhez képest [...]

Az **okozott mozgás** konstrukciójában a mozgatóként cselekvő (AG) a központi energiaforrás, az agonista nem saját mozgását idézi elő, hanem saját energiaforrásból hat egy másik passzív, elszenvedő dologra (PAT), legyőzve annak fizikai ellenállását (tömegét, valamint az egyéb akadályozó tényezőket a mozgás távolságának megtétele érdekében, meghatározott módon), végigmozgatva azt az ösvényen, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémának megfelelően. [...] Az agonista erő a tevékenység felé irányul, az antagonistista erő a nyugalom felé, az agonista ereje nagyobb az antagonistista erejéhez képest [...]

A **továbbbítés** konstrukciójának szemantikai szerkezetében az erődinamika viszonyai a mozgáshoz és az okozott mozgáshoz képest ismét eltérőek. Itt a mozgatóként cselekvő (AG) a központi energiaforrás, az agonista, amely saját energiaforrásból hat a passzív, elszenvedő másik dologra (PAT), legyőzve annak fizikai ellenállását (tömegét, valamint az egyéb akadályozó tényezőket a mozgás távolságának megtétele érdekében,

meghatározott módon), végigmozgatva azt az ösvényen, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémának megfelelően, eljuttatva a mozgatott dolgot a kedvezményezetthez (BEN). [...] Az agonista erő a tevékenység felé irányul, az antagonista erő a nyugalom felé, az agonista ereje nagyobb az antagonista erejéhez képest [...]

A továbbítás elvont módon jelentkezik például a kommunikáció, tanítás folyamatának nyelvi leképezéseiben: beszámol, javasol, elismer, beismer, kimutat, említ, magyaráz, állít, kijelent [...]

Az erődinamikai szerkezet számos további nyelvi kifejezés szemantikai struktúrájában tényező. Például a magyar **deontikus modalitást** kifejező segédige + igenév szerkezetekben grammatikalizálódott erődinamikai szerkezet működik. E szerkezetben az agonista az a figura, amely vagy aki nyugalmi helyzetre törekszik és ezért erőt fejt ki (átvitt értelemben is). (92) példájában az a valaki az agonista, akinek indulnia kell, tehát egyúttal a teljes szerkezet elsődleges szereplője. Az antagonista az a jelöletlen erő, az az erőforrás, amely az agonista nyugalmi helyzetét meg kívánja szüntetni, azt (92) esetében cselekvésre, helyváltoztató mozgásra, indulásra kényszeríti.

(92) Jánosnak indulnia kell most.”³³⁶

„A legfontosabb szereplőtípusok (szemantikai szerepek) a következők [...].

Ágens (cselekvő, AG): egy cselekvést akaratlagosan végrehajtó, kezdeményező szereplő; (62a)-ban a *pék*, (62b)-ben *Zsuzsa*.

- (62) a. A szomszéd pék minden reggel négykor kel.
b. Zsuzsa meglocsolta a virágokat az erkélyen.

Páciens (elszenvedő, PAT): egy cselekvés elszenvedője, passzív szereplője, aki valamilyen állapotváltozáson megy át; (63a)-ban a *kapu*, (63b)-ben az *ablak*.

- (63) a. A portás hétkor nyitja ki az egyetem kapuját.
b. A legutóbbi viharban sok ablak betört.

Experiens (átélő, EXP): a dolgok valamely állásának átélője, érzékelője; (64a)-ban a *gyerekek*, (64b)-ben *Berna*.

- (64) a. A gyerekek örültek a nyári szünet kezdetének.
b. Berna tegnap látott két mókust.

Téma (T): egy folyamat nem cselekvő, passzív, állapotváltozáson át nem menő szereplője; (65a)-ban a *gomb*, (65b)-ben a *Tihanyi Apátság*.

- (65) a. A gomb az ágy alatt volt.
b. A Tihanyi Apátság sok helyről látszik.

³³⁶ Tolcsvai Nagy 2017: 414–419. Az idézet nem tartalmazza a szakirodalmi hivatkozásokat és a példák egy részét.

Beneficiens (kedvezményezett, BEN): egy folyamat kedvezményezettje; (66)-ban a *zongoraművész*.³³⁷

(66) A bizottság a zongoraművésznek adta az első díjat.

Instrumentum (eszköz, INSTR): egy cselekvés eszköze; (67a)-ban a *csavarhúzó*, (67b)-ben a *kalapács*.

(67) a. A csavarhúzó felsértette a festést az ajtón.

b. Kati kalapáccsal tört diót.”³³⁸

„**biliárdgolyó-modell**: a világ dolgainak és a közöttük lévő viszonyoknak az egyik archetipikus, tárgyiasító sematikus feldolgozási módja, amelyben a világ különböző jellegű dolgai fizikai tárgyakként konceptualizálódnak, a közöttük lévő viszonyok pedig fizikai erőhatás, mozgás, érintkezés révén képeződik le, a főnév és az ige, valamint az egyszerű mondat fogalmi alapjaként.”³³⁹

„**konstrukció**: formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő szerkezeti séma, mintázat. Alapvető jellegét tekintve nem különbözik a morféimáktól és a tőszavaktól, amelyek szintén forma-jelentés párok. A morfológiai és a mondatszerkezeti konstrukciók azonban ezeknél összetettebbek (több elem kapcsolatára vonatkoznak) és sematikusabbak (elvontabbak, általánosabbak).”³⁴⁰

3. A feladatok részletes leírása

1. Erőszimbólumok

a) Gyűjtsetek szavakat, kifejezéseket, mondatokat vagy akár történeteket, amelyek az *erő* szó hallatán az eszetekbe jutnak!

b) Csoportosítsátok megoldásaitokat a következők szerint!

1. az *erő* szó különböző jelentései

I. Az élőlénynak létfenntartásra, cselekvésre, vmely hatás előidézésére való képessége. 1. Élőlénynak, főleg embernek a létfenntartáshoz szükséges fizikai és fiziológiai tevékenységre való képessége. 2. A lélek képessége általában vmely hatás előidézésére, cselekvés megindítására v. elvégzésére. 3. Testi-lelki képességet nagymértékben igénybe vevő törekvés vminek az elvégzésére, végrehajtására; erőfeszítés. *Erejébe kerül a kezét felemelni*. 4. Kényszer, hatalom, erőszak. *Erővel v. erőnek erejével*: erőszakkal, erőszak árán is, erőszakoskodva.

II. Vmely fizikai v. kémiai hatás előidézésére alkalmas ok, képesség, lehetőség. 1. (**fizika**) Az a ható ok, amely vmely testet nyugalmi helyzetéből kimozdít, mozgat, mozgásának irányát v.

³³⁷ A TOVÁBBÍTÁS konstrukcióban a FOGADÓ szereplőnek **Recipients** névvel történő megkülönböztetése is megtalálható a szakirodalomban.

³³⁸ Tolcsvai Nagy 2017: 411–412.

³³⁹ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 1061.

³⁴⁰ Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 1070–1071.

sebességét megváltoztatja, ill. mozgását (meg)akasztja, (meg)gátolja. 2. Anyagnak, tárgynak, folyamatnak fizikai hatást előidéző képessége. 3. Vmely anyagnak, kül. gyógyszernek, fűszernek, ételnek, italnak, folyadéknak vegyi v. élettani hatása. 4. Talaj termőképessége, termékenysége.

III. Vmely munka, feladat elvégzésére alkalmas személy, csoport, közösség. 1. Vmely munka végzésére alkalmas személy. *Csupa fiatal erőt alkalmaztak.* 2. (rends. többes számban) **(katonaság)** Hadsereg, ill. fegyveres csapat(ok) mint a hadsereg egy része. *Katonai erő; légi erők; szárazföldi erők;*

IV. Vmely társadalmi, lelki, szellemi hatás előidézésére alkalmas ok, tényező. 1. Vmely nagyobb közösségben, szervezett csoportban rejlő képesség, hatalom, mely azt alkalmassá, képessé teszi bizonyos feladat(ok), társadalmi, történelmi változás, fordulat végrehajtására. *Forradalmi, politikai, társadalmi erő;* 2. A tényeknek, a körülmények alakulásának, a helyzetnek kényszerítő hatalma, tekintélye. *A hagyományok, a körülmények, a közvélemény, a szokás ereje.* 3. Vmely alkotásban, műben, szellemi, lelki megnyilvánulásban rejlő, hatást keltő tulajdonság, sajátosság. *A beszéd, a dráma, az előadás ereje.* 4. **(ritka)** A külső természetben és az emberi lélekben rejlő ismeretlen összefüggéseknek tulajdonított alakító és emberi sorsot befolyásoló hatalom. *Ellenállhatatlan, ismeretlen, titokzatos, veszedelmes erő.*

V. Érték, érvény. 1. **(Anyagi)** erő: anyagi eszközök, vagyoni lehetőség, pénz. 2. *A pénz vásárló ereje:* a pénz valóságos forgalmi értéke. 3. Vminek erejéig: értékéig, értékének határáig, kockázatával, milyen mértékben, méretben. 4. Érvnek, érvelésnek hatásossága, meggyőző volta. *Bizonyító erő;* 5. **(jogtudomány)** Érvény, (törvényes) hatály. → *Kötelező erővel.* (ÉrtSz.)³⁴¹

2. az erős, erővel rendelkező személy vagy dolog különböző leírása, jellemzése

Az ÉrtSz. jelentéseinek megfelelően a különböző értelmezésekhez más-más releváns jellemzők tartoznak. Érdemes az alapjelentésnek megfelelő jellemzőkből kiindulni, mert a metaforikus jelentéskiterjesztésben is ezzel analóg 'erőjellemzők' érvényesek.

3. az erő szó szinonimái

Érdemes megvizsgálni, hogy az erő mely jelentéseihez kapcsolódnak az egyes szinonimasorok.

– „munkaerő, izomerő, erőnlét, kondíció, tetterő, teherbírás, energia, szufla (biz), kakaó (szleng), kajak (szleng) [...]

– hatásfok, intenzitás, ráhatás, erősség, hathatosság

– lelkerő, akaraterő, életerő, vitalitás (vál)

– erőfeszítés, erő kifejtés, erőlködés, lendület, erőbedobás

– csípősség, zamat, tűz

– haderő, hadierő (rég), fegyveres erő, katonaság, karhatalom

– hatalom, uralom, befolyás, súly | erőszak, kényszer, kényszerítés, nyomás”³⁴²

c) Ábrázoljátok sematikusán azt a folyamatot, hogy valaki/valami erőt fejt ki valamire/valakire vagy valakivel szemben?

³⁴¹ ÉrtSz. online, <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>

³⁴² Magyar szókincstár, lásd Kiss (főszerk.) 1999.

d) Az alábbi képeken az erőhatás következménye látható, a hatóerő nem (vagy legalábbis nem a hatás pillanatában). Mi volt a kikövetkeztethető hatóerő, és hogyan fejtette ki a hatását?

A) A feladat fogalmilag készíti elő az erődinamika nyelvi működésének megfigyelését a diákok meglévő tapasztalatait és ismereteit aktiválva, képi stimulusok segítségével, bizonyos szituációk megértését tudatosan elvégezve, a folyamatra reflektálva. Ennek során feltárul, hogy a látható jelekből következtetési folyamatok segítségével jutunk el az értelmezéshez, ezeket a folyamatokat nem (vagy nem elsősorban és kizárólag) logikai formalizmusok irányítják deduktívan, hanem olyan tényezők, amelyeknek csak egy része tudatosítható. A hétköznapi következtetésnek ezekre az azonosítható lépéseire érdemes koncentrálni a továbblépéshez, mivel feltárhatóak azok a sémák, amelyek irányítják a következtetést.³⁴³ A valós élethelyzetekre vonatkozó megfigyelés megalapozza a nyelv konstrukcióinak tapasztalatalapúságát azáltal, hogy a következő feladatban a megfigyelt sémának a működése a nyelvi kifejezések esetében is meghatározónak bizonyul.

B) Asszociatív kapcsolatok az erő tapasztalatával, fogalmával (a), ezek rendszerezhetők is fogalmi tartományok szerint, és elkészíthető az ERŐ elmetérképe (ehhez a b) 2. szempontja is hozzájárul az erővel rendelkező személy/dolog részletezésével). A gyakorlat kibővíthető Erő projektté a téma sok szempontú és módszerű feldolgozásával. Szótárhasználat (1. poliszémia, 3. szinonímia) vagy további kifejezésgyűjtés (b). Az erőhatás ábrázolása (absztrakció, vizualizáció) (c). A feladat nyitott, kreatív, a javaslatok megvitatásának eredményeként meg lehet állapodni a legjobb megoldás későbbi, egyezményes alkalmazásában. (A feladatgyűjteményben látható megoldások korlátozhatják az ábrakészítés kreatív lehetőségét.)

Képi stimulusok alapján következtetés, a hétköznapi következtetésben alkalmazott sémák megfigyelése, explikálása; az erődinamikai interakció szereplőinek és viszonyainak a kifejtése (d). Az ábra alkalmazása a feldolgozásban. A képek/szituációk csoportosítása is haszonnal jár.

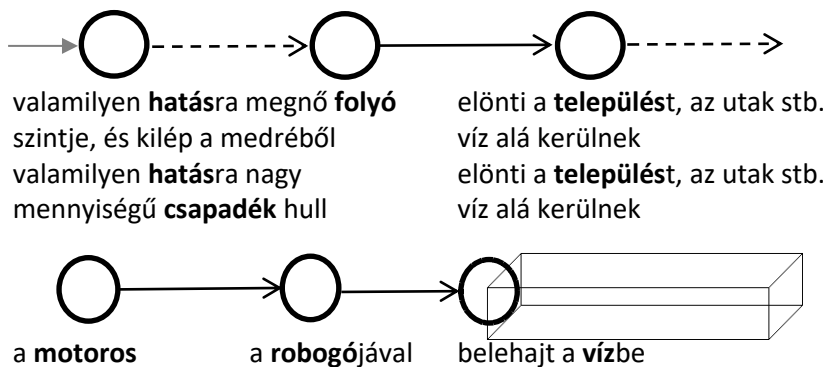
C) Az a) részhez nem kínálunk megoldásokat. A b)-hez használhatók értelmező (1.) és szinonimaszótárak (3.), de a feladat szótárhasználat nélkül is elvégezhető, illetve mindkét úton (heterogén csoport) majd az adatokat összevetve.

A c) feladatrész megoldása nyitott, de a későbbi alkalmazásra kiválasztott, egyezményes ábrázolásnak mindenképp nagyon sematikusnak, egyszerűnek kell lennie, előny az is, ha alkalmazza a korábbi ábrázolások jelölési módjait. A kézikönyvben vagy ábrát, vagy konstrukciós leírást fogunk használni, vagy mindkettőt. Az ábráinkban kör jelöli a szereplőket, nyíl a viszonyokat.

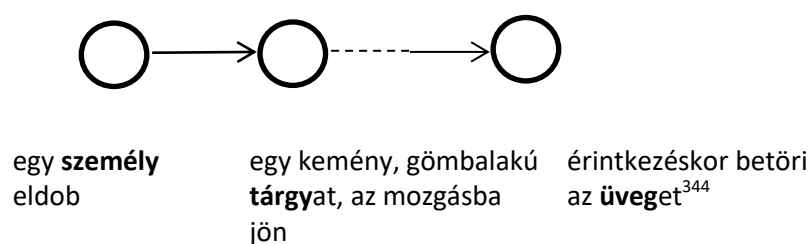
A d) részhez egy-egy lehetséges megoldást kínálunk a továbbiakban.

³⁴³ Nem deduktívan, a séma aktiválása azért történik, mert valami a tapasztalatból emlékeztet valamire, vagy összekapcsolható valamilyen általánosított tudásszerkezettel (lásd Az ember kognitív működése és a nyelv III. – A memória és a nyelv című fejezetben).

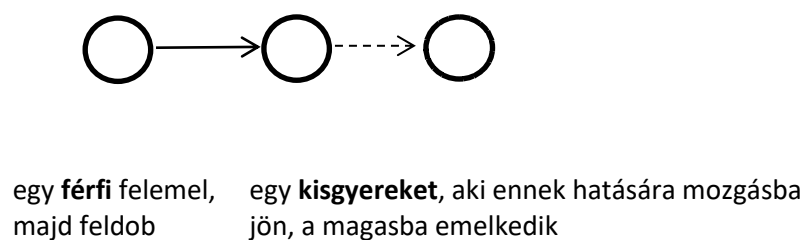
1. kép

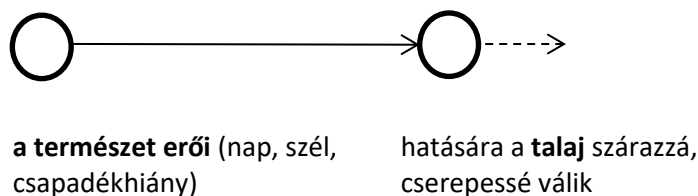
2. kép

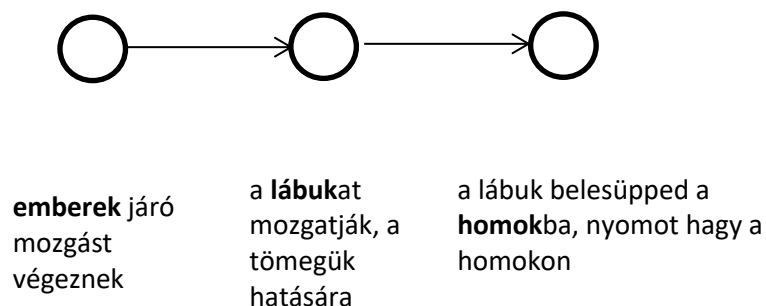
3. kép

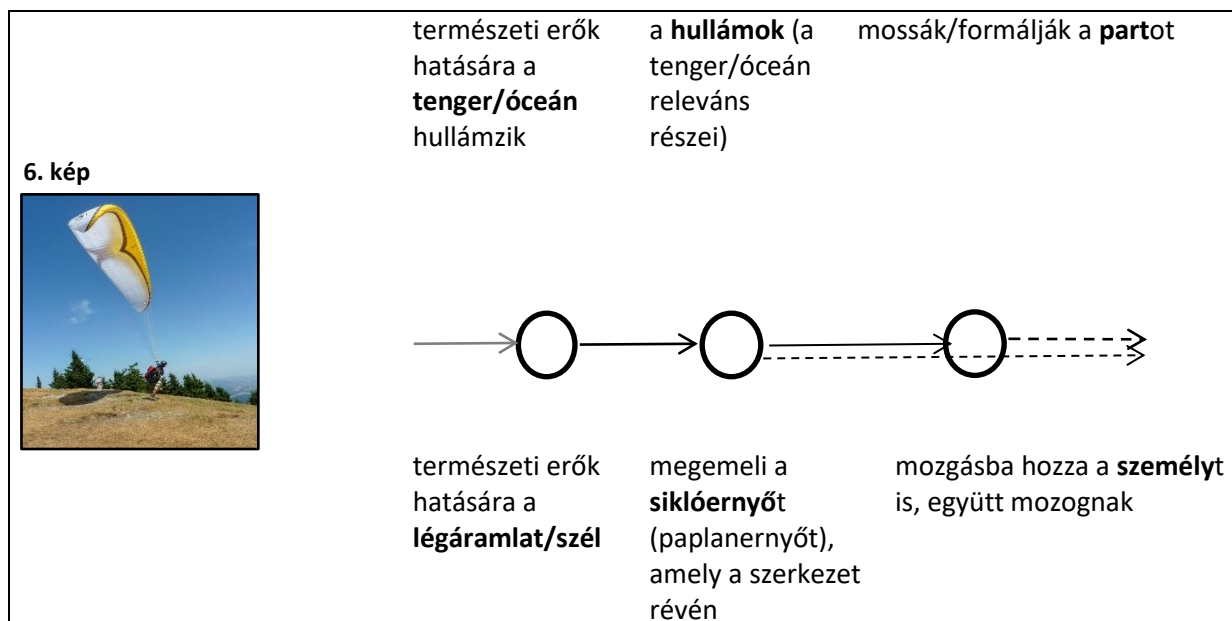
4. kép

5. kép

³⁴⁴ Az üveg állapotváltozása és a tárgy további haladása nincs ábrázolva. A nézőpont alapján nem feltételezzük, hogy természeti erő (pl. jég) törte be az üveget.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	erődinamika , aszimmetrikus erőviszonyok, hétköznapi következtetés, séma, ELŐZMÉNY – (KÖZVETÍTŐ) ERŐ – HATÁS, KÖVETKEZMÉNY séma
Javasolt munkaforma	csoportmunka (a–c), a képek felosztása a csoportok között, majd csoportos megbeszélés (vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	szótárak
Tervezett időtartam	25 perc (egyszerű kézi rajzokkal)

2. Mondatalkotás

A fenti képek alapján alkossatok mondatokat, majd ezekből hozzatok létre sémákat (pl. *valaki [...]*cselekvő ige *valakit; valaki valamilyenné [...]*cselekvő ige *valakit*). Jelöljétek a szerkezetek grammatikai viszonyait!

A) A gyakorlat összekapcsolja az előző feladatban sematizált tapasztalatot a nyelvi kifejezés szerkezetével. Ezáltal tudatosítja, hogy a konstrukciók motiváltak, begyakorlott feldolgozási módokat sematizálnak nyelviileg. Megfigyelteti azt is, hogy alternatív feldolgozási módok állnak a rendelkezésünkre.

B) Tapasztalat, fogalmi séma és nyelvi szerkezet összekapcsolása. Mondatalkotás, szerkezeti-jelentéstani elemzés, általánosítás. Csoportmunkát javasolunk közös megbeszéléssel. A tanári irányítással zajló megbeszélés azért fontos, hogy hatékonyan tudjuk segíteni a megállapodást a konstrukciók elemzési-ábrázolási eljárásában.

C) A megoldás néhány példáját konstrukciók szerint haladva mutatjuk be. Az ábrázolási javaslatban arra törekedtünk, hogy a konstrukciónak mind a jelentése, mind a formája együtt, összekapcsoltnak szerepeljen. Minden esetben a megalkotható példák közül indulunk ki. A mozgás további lehetséges (irány vagy a landmark jellege szerint különböző) konstrukcióira (pl. *a szél elemeli a paplanernyőt a földtől*) lásd még a Téri viszonyok című fejezetet (a második részben).

21. kézikönyvára. Egyszerű tranzitív esemény konstrukciója

1.	<i>a folyó</i> _{AZ ELÖNTŐ}	<i>előntötte</i>	<i>a várost</i> _{ELÖNTÖTT DOLOG}
2.	<i>valaki</i> _{A TÖRŐ}	<i>betörte</i>	<i>az üveget</i> _{BETÖRT DOLOG}
3.	<i>az apa</i> _{A DOBÓ}	<i>feldobta</i>	<i>a kislányát</i> _{FELDOBOTT DOLOG>SZEMÉLY}
4.	<i>az aszály</i> _{A KISZÁRÍTÓ}	<i>kiszárította</i>	<i>a földet</i> _{KISZÁRÍTOTT DOLOG}
5.	<i>a járás</i> _{A NYOMÓ}	<i>besüppedt</i>	<i>a laza talajt</i> _{BENYOMOTT DOLOG}
5.	<i>a hullámverés</i>	<i>rombolja/építi</i>	<i>a partot</i>
6.	<i>a szél</i> _{A MOZGATÓ}	<i>megemeli</i>	<i>a siklóernyőt</i> _{A MOZGATOTT DOLOG}
CSELEKVŐ ELSŐDLEGES SZEREPLŐ		CSELEKVÉS FOLYAMAT	AMIRE A CSELEKVÉS IRÁNYUL MÁSODLAGOS SZEREPLŐ
alanyi viszony (jelöletlen, ragtalan főnév)		ige _{cselekvő, tárgyas}	tárgyi viszony (jelölt, ragos főnév)

22. kézikönyvára. A tárgymozgatás konstrukciója, eljuttatás tartály típusú célba

1.	<i>a férfi</i>	<i>belevezette</i>	<i>a robogóját</i>	<i>a vízbe</i>
2.	<i>valaki</i>	<i>bedobott</i>	<i>egy követ</i>	<i>a házba</i>
3.	<i>az apa</i>	<i>feldobta</i>	<i>a kislányát</i>	<i>a magasba</i>
4.	<i>a gyom</i>	<i>befúrta</i>	<i>a gyökerét</i>	<i>a talajba</i>
5.	<i>a kisfiú</i>	<i>belenyomta</i>	<i>a talpát</i>	<i>a homokba</i>
6.	<i>a szél</i>	<i>felkapta</i>	<i>a siklóernyőt</i>	<i>a levegőbe</i>
MOZGATÓ	FOLYAMAT	MOZGATOTT DOLOG	VÉGPONT, CÉL	
alanyi viszony (jelöletlen, ragtalan főnév)	ige _{tárgyas}	tárgyi viszony (jelölt, ragos főnév)	határozói viszony (jelölt, ragos főnév)	

23. kézikönyvára. Állapotváltoztatás konstrukciója (analóg a tárgymozgatással)

1.	<i>az áradás/esőzés</i>	<i>változtatta</i>	<i>a várost/utakat</i>	<i>(sár)tengerré</i>
2.	<i>a garázdaság</i>	<i>tette</i>	<i>az ablakot</i>	<i>használatatlanná</i>
3.	<i>a repülés</i>	<i>tette</i>	<i>az élményt</i>	<i>felejthetlenné</i>
4.	<i>a nap / a szél</i>	<i>teszi</i>	<i>a földet/talajt</i>	<i>cserepessé</i>
4.	<i>a csapadékhiány</i>	<i>teszi</i>	<i>a vidéket</i>	<i>sivatagossá</i>
5.	<i>a hullámverés</i>	<i>tette</i>	<i>a partot</i>	<i>erodálttá</i>
5.	<i>a lábnyom</i>	<i>teszi/formálja/alakítja</i>	<i>a kietlen partot</i>	<i>emberivé</i>
6.	<i>a jó felszerelés</i>	<i>teszi</i>	<i>a siklóernyőzést</i>	<i>biztonságossá</i>
CSELEKVŐ/		ESEMÉNY	MEGVÁLTOZÓ DOLOG	VÉGÁLLAPOT, CÉL

ÁLLAPOTVÁLTOZTATÓ			
alanyi viszony (jelöletlen, ragtalan főnév)	ige _{cselekvő, tárgyas}	tárgyi viszony (jelölt, ragos főnév)	eredményhatározói viszony (jelölt, ragos főnév)

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	erődinamika, konstrukció , konstrukciós séma, mondatrészi viszonyok, tranzitív esemény, tárgymozgatás, állapotváltoztatás
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	18 perc

3. Erőviszonyok I.

a) Alany és tárgy

Egészítsétek ki az alábbi mondatokat:

1. A szél elsodorja **a leveleket**.
2. A megáradt folyó elsodorja **a kunyhót**.
Az 1–2. példákban az az érdekes, hogy a folyamat aktuális szereplőinek függvényében hogyan alakul az erő feldolgozása. Értelmes kérdés például az, hogy melyikben nagyobb erejű a sodrás; melyikben veszélyes(ebb) a sodrás; mi történik a másodlagos szereplővel (nyugvóból mozgóvá válik, vagy még más is).
3. A hajó már három napja **hánykolódik** a tengeren.
4. Először becsavarom **a hajamat** törölközővel.
5. Indulás előtt tíz perccel mindig **beindítom** a motort.
6. Hosszú időbe tellett, míg **beidomították** az oroszánt. Két év múlva felfalta **a cirkuszigazgatót**.³⁴⁵
7. **Az uborkát** vékony szeletekre vágta az éles késsel.
8. A kisiú kergeti **a kutyát**.
9. A kisiú és **a kutya** kergetőznek.

A 8–9. példák lehetőséget adnak az aszimmetrikus és a szimmetrikus energiaviszonyok megfigyelésére. Érdemes gondolkodni olyan jeleneteken, amelyek a 9.-hez hasonlóan szimmetrikusak. Azt is meg lehet vizsgálni, hogyan valósul meg a szimmetria: a folyamat aszimmetrikus, de a szerepek kiegyenlítőten váltakoznak, vagy egyszerre valósulnak meg mindkét irányban. Az utóbbi eset a kohezivitás nagy fokát képviseli.

b) Hatásviszonyok

Ábrázoljátok a fenti mondatok hatásviszonyait oly módon, hogy sematikus ábrát készítenek a lenti példa alapján.

A) A feladat egyrészt begyakoroltatja a konstrukciós elemzést, másrészt növeli a jelentéstani elemzés összetettségét. Az alanyi és a tárgyi viszonyra eső nagyobb figyelem (a 2. feladattal együtt) elvezet ezeknek a függőségi viszonyoknak a sémászerű leírásához.

³⁴⁵ Olyan kreatív megoldás is elképzelhető, amelyben az alany és a tárgy is folytonos szövegtopik, pl. *Hosszú időbe tellett, míg beidomította az oroszánt. Két év múlva felfalta –/őt.*

B) Mondatkiegészítés megadott viszonytípusokkal. Ha szükséges, mondjuk el, hogy a vonalra ígét vagy az ige (alanyi vagy tárgyi viszonyban álló) bővítményét kell írni. A mondatok összetett (szerkezeti-jelentéstani) elemzése. Az erődinamikai modell továbbbépítése az élőség és a kontroll szempontjaival. Ezek a kategóriák központiak az ige fogalmi szerkezetében is, és ige típusokat határoznak meg. Így a feladat alapvető kapcsolatot létesít az ige típusok (pl. cselekvő tárgyas ige, mediális ige), a konstrukciók és az eseménytípusok között.

Csoportmunkát javasolunk úgy, hogy a tagok áttekintve a mondatokat csoportosítják azokat a hasonlóságok-különbségek alapján, és a tagok más-más típussal dolgoznak (a nagyobb elemszámú konstrukciós sémákkal többen is foglalkozhatnak), a végén csoportmegbeszélést tartanak.

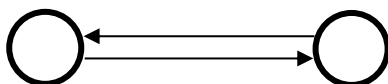
C) A kiegészítés egy-egy lehetséges példáját a feladatnál közöljük. Ott utalunk azokra a jelenségekre, amelyek további megbeszélést igényelhetnek.

A feldolgozást táblázatokban adjuk meg, ez alól csak a 3. és a 9. mondat kivétel.

A **3.** mondat eseménye intranszitiv, ehhez RAJTA LEVÉS ábrát lehet készíteni. A hajó (agonista) az elsődleges szereplő, a tenger (antagonista) a másodlagos. A tenger ereje nagyobb, az önmozg(at)ásra aktuálisan képtelen hajót mozgatja. Mindkét szereplő mozgó, a tenger mozgató is. A *tengeren* kifejezés a téri viszonyt profilálja, az érintkezés révén az egymásra hatással a háttérben. Az okozás a *hánykolódik* fogalmi szerkezetének része, de alakilag semmi sem jelöli meg azt, hogy a tenger az okozó (vö. *hánykolódik a ??tengertől /??a hullámoktól*³⁴⁶), erre a sematikus tudásstruktúrák alapján következtetünk.

A **9.** mondat (*A kisfiú és a kutya kergetőznek.*) jelenete szimmetrikus, kölcsönös energetikai viszony ('a kisfiú kergeti a kutyát és a kutya kergeti a kisfiút'). Az *-őz(-ik)* képzés emergens mozzanata az, hogy 'a szereplők a cselekvést (a kergetést) szimultán végzik el (egy időben, egyszerre), és ezt játékból, játékosan teszik'.

24. kézikönyvára. A jelenet szimmetrikus energiaviszonya

³⁴⁶ A Mazsola keresőeszköz nem ad ki találatot a *hánykolódik* ige és 'vízijármű' alany esetében *-től* ragos okhatározóra, a stimulus tipikusan felszínként van megjelenítve.

25. kézikönyvára. Állapotváltoztatás eszköz közvetítésével

4.	[E/1.] <i>becsavarom</i>	<i>törölközővel</i>	<i>a hajamat</i>
7.	[E/3.] <i>vágta</i>	<i>az éles késsel</i>	<i>az uborkát</i> [...] <i>vékony szeletekre</i>
ábra			
szereplők	CSELEKVŐ, OKOZÓ	ESZKÖZ	RÁHATOTT SZEREPLŐ
			KIINDULÓ- ÁLLAPOT VÉGÁLLAPOT, EREDMÉNY
Milyen bővítménye az igének? [függőségi viszony]	<i>alany</i>	<i>eszközhatározó</i>	<i>tárgy</i>
Élő vagy élettelen?	<i>élő</i>	<i>élettelen</i>	<i>élettelen</i>
Elsődleges vagy másodlagos szereplő?	<i>elsődleges</i>	<i>másodlagos</i>	<i>másodlagos</i>
Van-e kontroll?	<i>van</i>	<i>nincs</i>	<i>nincs</i>

26. kézikönyvára. Egyszerű tranzitív esemény konstrukciója

1.	A szél	elsodorja	<i>a leveleket.</i>
2.	A ... folyó	elsodorja	<i>a kunyhót.</i>
5.	[E/1.]	<i>beindítom</i>	a motort.
6.	[T/3.]	<i>beidomították</i>	az oroszánt.
6.	[az oroszánt]	felfalta	<i>a cirkuszgagatót.</i>
8.	A kisfiú	kergeti	<i>a kutyát.</i>
ábra			
szereplők	CSELEKVŐ ELSŐDLEGES SZEREPLŐ	CSELEKVÉS FOLYAMAT	AMIRE A CSELEKVÉS IRÁNYUL MÁSODLAGOS SZEREPLŐ
függőségi viszony	alanyi viszony (jelöletlen, ragtalan főnév)	ige _{cselekvő, tárgy}	tárgyi viszony (jelölt, ragos főnév)
élőség	<i>élő vagy természeti erő</i>		<i>élő vagy élettelen</i>
kontroll	<i>van</i>		<i>nincs</i>

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	erődinamika, aszimmetrikus és szimmetrikus erőhatás, konstrukció, konstrukciós séma, mondatrészi viszonyok, tranzitív esemény, tárgymozgatás, állapotváltoztatás, szóképzés
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	20 perc

4. Okozás

Alkossatok az alábbi leírások alapján mondatokat! Figyeljétek meg a szerkezeti hasonlóságokat (és a különbségeket is, ha vannak)! Az első sorba a mondatok kerüljenek, a második sorba a mondatok közös szerkezeti jellemzői (sémaként, egyszerű ábra, szerkezeti leírás formájában)!

A) A feladat egy esemény- és konstrukciótípus, az OKOZÁS > MOZGATÁS alternatív konstrukcióit vizsgálhatja meg, a korábbiakhoz képest az absztrakciós szint magasabb fokán. A gyakorlat egyrészt egy általános konstrukciós séma és az alá tartozó sémák alaposabb megismeréséhez vezet, másrészt segít megérteni a sémák szerveződését.

B) A jelenet sematikus leírása alapján mondatalkotás és részletes konstrukciós elemzés ábrakészítéssel. Csoportmunka.

Az ábrázolás kiegészíthető Talmy erődinamikai ábrázolásának megoldásaival.³⁴⁷

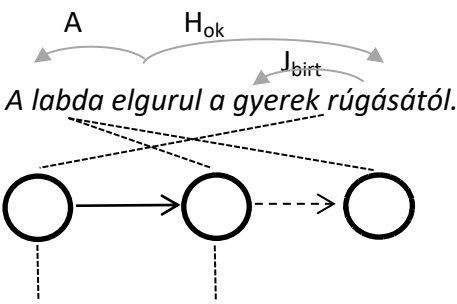
C) A táblázatban a mondat együtt szerepel a függőségi viszonyok jelölésével. A megfeleléseket pontozott vonal jelöl (nyíl nélküli vonal). Az áthúzott nyíl jelöli, hogy az erőhatás nem tud teljesen érvényesülni, mert a másik szereplő ereje nagyobb. Az ábrák szükségképpen nem tartalmaznak minden elemezhető részletet.

1.

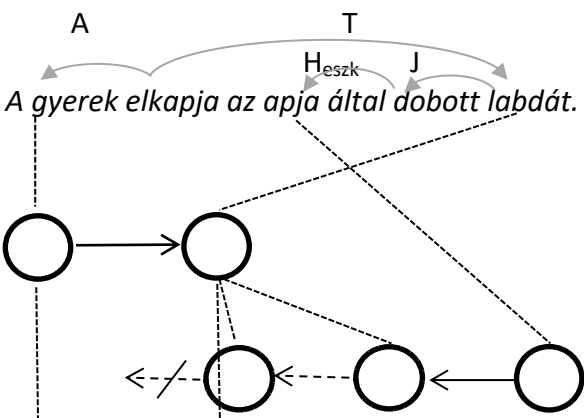
Egy szereplő (a mondatban az alanyként megjelenített szereplő) mozgásba hoz egy másikat:	<div style="text-align: center;"> <p>A T</p> <p>↖ ↗</p> <p>A kapus kirúgja a labdát.</p> </div>
Szerkezeti sémák, leírások:	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <p>MOZGATÓ</p> <p>elsődleges</p> <p>tipikusan élő</p> <p>(kapus)</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>MOZGÁSBA HOZOTT DOLOG</p> <p>másodlagos szereplő</p> <p>élettelen</p> <p>(labda)</p> </div> </div>

³⁴⁷ Lásd Talmy 2000: 409–470.

2.

<p>Egy szereplő (a mondatban az alanyként megjelenített szereplő) mozgásba kerül valami más által:</p>	 <p><i>A labda elgurul a gyerek rúgásától.</i></p>
<p>Szerkezeti hasonlóságok: Az 1. sémája, de eltérő elrendezésben, mások a szereplői viszonyok.</p>	
	<p>MOZGATÓ MOZGÁSBA HOZOTT DOLOG másodlagos elsődleges szereplő; élettelen (labda) élő, a személy releváns része, a lába, amelyet a személy maga mozgásba hoz (aktív zóna)</p>

3.

<p>Egy szereplő (a mondatban az alanyként megjelenített szereplő) megállít egy (esetleges harmadik által mozgásba hozott) mozgó másikat:</p>	 <p><i>A gyerek elkapja az apja által dobott labdát.</i></p>
<p>Szerkezeti hasonlóságok: Tranzitív esemény, irányulás, ennek megfelelően az 1.-höz hasonló függőségi viszonyok. Különbség a jelenethez kötött szerepekben. A mondat által megjelenített esemény összetett: egyaránt tartalmaz megállítást (főesemény, a profilált folyamat) és mozgatást (előzmény jellegű háttérfolyamatként, a másodlagos szereplő tulajdonságként).</p>	
	<p>MEGÁLLÍTÓ MEGÁLLÍTOTT DOLOG elsődleges másodlagos szereplő; élettelen (labda) élő, a személy releváns része, keze (aktív zóna)</p>

4.

Egy (esetlegesen harmadik dolog által mozgásba hozott) mozgó dolog (a mondatban az alanyként megjelenített szereplő) megállítódik egy másik dolog által:	<p>A labda nekigurul a palánknak.</p>
Szerkezeti hasonlóságok: Az önerőből történő, valami felé irányuló mozgás konstrukciójával egyezik meg a mondat szerkezet a formai oldalon; a végpont azonban itt nem elérni szándékolt cél, hanem a mozgás végpontja; egyik szereplő sem kontrollálja az energetikai interakciót.	<p>MOZGÓ, MEGÁLLÓ DOLOG elsődleges szereplő élettelen, valami előzményként mozgásba hozta</p> <p>MEGÁLLÍTÓ DOLOG másodlagos élettelen, nem irányul aktívan a másik szereplőre</p>

5.

Két szereplő kölcsönösen egyenlő erőt fejt ki egymásra:	<p>„igaz barátok ölelkeznek” (Google)</p>
Szerkezeti hasonlóságok: Van irányulás; eltérés 1–4.-től: szimmetrikus energetikai interakció; a szereplők nem elkülönülten, hanem nagy egységben vannak megjelenítve; a forgatókönyv része, hogy egyszerre megy végbe két tranzitív esemény ('B ₁ öleli B ₂ -t, B ₂ öleli B ₁ -et'), és ezáltal egy új minőségű cselekvés valósul meg, mint időbeli elkülönülés esetén.	<p>ÖLELŐ ÖLELT ÖLELT ÖLELŐ</p> <p>élő elsődleges szereplők (többes szám), kohezíven, szimultán és szimmetrikus cselekvésben</p>

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	okozás, mozgatás, megállítás konstrukció , aszimmetrikus és szimmetrikus erőátvitel, tranzitív esemény
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd csoportos megbeszélés (vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	15–20 perc (kézzel rajzolt ábrákkal)

5. Műveltetés

a) A műveltető igés szerkezetek két alapvető típusára példa az (1) és a (2).

(1) Az igazgató árkot ását a munkásokkal.

(2) Az igazgató magyar munkásokat dolgoztat.

Elemezzétek a mondatokat a mondatrészi viszonyok szerint!

Mit mondhatunk az erőviszonyokról?

Mit mondhatunk a folyamat ellenőrzés alatt tartatásáról, a kontrollról?

1. táblázat. Műveltető igés szerkezetek I.

mondat	az igazgató	árkot	ásat	a munkásokkal
mondatrész	alany	tárgy	állítmány (magmondat)	eszközhatározó
a folyamat és a szereplők	cselekedtető (ásató)	eredmény (amit kiásnak, amit az ásás során létrehoznak)	folyamat (ásatás 'annak okozása, hogy valaki más ás')	cselekvő (aki ás)
kontroll	van, teljes, de az ásásra csak a másodlagos szereplő kontrollján keresztül, közvetetten	nincs	–	van, részleges, csak az ásásra terjed ki

2. táblázat. Műveltető igés szerkezetek II.

mondat	az igazgató	munkásokat	dolgoztat
mondatrész	alany	tárgy	állítmány (magmondat)
a folyamat és a szereplők	cselekedtető (dolgoztató)	cselekvő (dolgozó)	cselekedtetés (dolgoztatás)
kontroll	van, teljes	van, de csak részleges	–

b) Vizsgáljátok meg a (3) példát is! Milyen viszonyban van az (1) és a (2) mondat szerkezetével? A táblázat alatti kérdés [Az alanyi szereplő (közvetlen) ellenőrzése alatt tartja az okozott folyamatot (ásás, dolgozás)?] segíthet.

(3) Az igazgató magyar munkásokkal dolgoztat.

A (3) a II. konstrukció szereplői viszonyait tartalmazza (DOLGOZTATÓ, DOLGOZÓ), de az I. konstrukciónak a formai megoldásaival jelöli a másodlagos szereplőt (DOLGOZÓ, *munkásokkal*), eszközhatározói és nem tárgyi viszonyban.³⁴⁸ Az I. konstrukcióban az **erőhatás közvetett**: a kezdeményező (CSELEKEDTETŐ) energiája a kontrollja alatt tartott szereplőn keresztül (CSELEKVŐ) éri el a célt (CSELEKEDTETŐ → CSELEKVŐ → [PÁCIENS–] EREDMÉNY). A II. konstrukcióban a **közvetlen erőhatás** erődinamikai szerkezete érvényesül (CSELEKEDTETŐ → CSELEKVŐ). Ezek a jelentések meghatározott formai megoldásokkal kapcsolódnak össze: tárgyi viszony 'közvetlen ráhatás, a másodlagos szereplőre irányul az erő' (vö. *árkot ás, munkásokat dolgoztat*), eszközhatározói viszony 'közvetett ráhatás, a másodlagos szereplőre

³⁴⁸ Lásd Nemesi (2003) magyarázatát (többféle nézőpont és módszertan alkalmazásával, pl. strukturális nyelvtani, tipológiai, pragmatikai-szemantikai).

közvetítőként irányul az erőhatás, rajta keresztül áttevődik egy másik másodlagos szereplőre'. A (3) tehát a közvetlen ráhatást a közvetett formai megoldásaival fejezi ki, a szerkezet jelentése emergens (a viszonyból új jelentés jön létre), az elsődleges szereplő közvetettebb (gyengébb) kontrollját jelöli a II. konstrukcióhoz képest.

3. táblázat. Műveltető igés szerkezetek III.

mondat	az igazgató	munkásokat	dolgoztat
mondatrész	alany	tárgy	állítmány (magmondat)
a folyamat és a szereplők	cselekedtető (dolgoztató)	cselekvő (dolgozó)	cselekedtetés (dolgoztatás)
kontroll	van, teljes	van, de csak részleges	–

A) A feladat a konstrukciók megismerése és modellálása után egy olyan jelenségre hoz példát,³⁴⁹ amely alapján meg lehet érteni azt, hogy a nyelvtani, mondat szerkezeti mintázatok létrejönnek, a meglévő hasonló mintázatok vegyülhetnek. Ezt a jelenséget a szavak és az egységként viselkedő frazémák esetében általában tárgyalják a tankönyvek (pl. *ordít X kiabál* → *ordibál*, *kemény dió X nehéz feladat* → *nehéz dió*),³⁵⁰ ezeket meg is tudjuk figyelni főképp új, szokatlan szerkezetek esetében. A konstrukciók esetében a felismeréshez hozzásegít az előzmény, amelyben a diákok konstrukciókat, konstrukciós sémákkal foglalkoztak. A gyakorlat elmélyíti a konstrukciós szemléletet, aminek az a jelentősége, hogy az egész nyelvi hálózat konstrukciók és nem izolált egységek alapján szerveződik. Továbbá segít megérteni, hogyan jönnek létre új nyelvi kifejezések, hogyan zajlik a nyelvi változás.

B) Konstrukciós leírás kiegészítése, a konstrukciók összehasonlítása, a nyelvvel vonatkozó (már fogalmiasított) tudás kreatív alkalmazása új jelenség megértésében, magyarázatában. A közvetlen és a közvetett ráhatás könnyebb megkülönböztetését segíti, ha a diákok a már bevezetett ábrázolást is alkalmazzák, a sematikus képi megjelenítés ugyanis ábrázolja, ezáltal érzékelhetővé teszi az erőátvitelt.

C) Lásd a feladatnál. A problémamegoldásra egy javaslatot kínálunk, de a diákok ettől eltérő problémamegoldási útvonalakat is bejárhatnak (hasonló eredményre jutva), minden útvonal megbeszélése tanulságos. Az is lehetséges, hogy más magyarázatot adnak a jelenségre. A feladat tehát nem valamilyen már létező magyarázat előállítását, újrafeltalálását várja el, hanem valóban gondolkodásra késztet, ezért nyitott.

³⁴⁹ Szakirodalmi feldolgozására lásd Nemesi 2003.

³⁵⁰ Vö. „Nekem ennyi elég, hogy ennyit elismersz. Innentől kezdve már csak a megoldást kellene valahogy megtalálni. Ez nehéz dió lesz, mert a probléma nagy. Ebben egyetértünk.” (MNSZ, v2.0.5). A nehéz dió kifejezésre ilyen jelentésben 139 találatot ad az MNSZ. Érdekes azonban óvatossá lenni a kontaminációk gyakoriságának megállapításával kapcsolatban. Ezek először a beszélt nyelvben jelentkeznek, az elérhető adattárak nem elég nagyok ahhoz, hogy egy ilyen beszélt nyelvi jelenség gyakoriságát ellenőrizzük. Mindenesetre a tankönyvek szerint gyakori kontaminációkra nem mindig van korpuszadat (pl. a *pálcát tör vki/vmi felett* – 22 találat a Mazsolában, a *lándzsát tör vki/vmi felett* vegyült szerkezetre nincs adat [vö. *lándzsát tör valaki mellett*]).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	műveltető ige , okozás konstrukció, konstrukciók vegyülése, szervezetvegyülés , erődinamika, közvetlen vagy közvetett erőhatás, teljes és részleges kontroll
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

6. Megértés

Melyiket könnyebb megérteni? A választ (valószínűsítést) indokoljátok!

4. táblázat. A megértés

	A változat	B változat	Melyiket könnyebb megérteni? Miért?
(1)	A szél elsodorja a leveleket.	A leveleket elsodorja a szél.	
(2)	A levelek fel-felreppenek a szélről.	A szél fel-felreppenti a leveleket.	
(3)	A kerítés megállítja a sodródó leveleket.	A sodródó leveleket megállítja a kerítés.	
(4)	Először becsavarom a hajamat a törölközővel.	A hajamat először becsavarom a törölközővel.	
(5)	Vékony szeletekre vágta az uborkát az éles késsel.	Az éles késsel vékony szeletekre vágta az uborkát.	
(6)	Nekiesett a játékos a kapunak.	Nekiesett a kapunak a játékos.	
(7)	Kázmér összeszedi a székeket.	Kázmér a székeket szedi össze.	
(8)	Kázmér összeszedeti a székeket.	Kázmér szedeti össze a székeket.	

A) A feladat különböző konstruálási módok (az eseménytípus, a szereplői viszonyok szerint, a figyelemirányítás szerinti nézőpontszerkezet és a szórend alapján alternatív feldolgozások) összevetésére készíti a diákokat. A konstrukciós sémák ismertek, több esetben a példa teljesen megegyezik egy már megalkotott vagy elemezett mondattal. Mivel nem tudjuk megbízhatóan megállapítani a megértés sebességét akkor, amikor magát a megértést végezzük, csak valószínűsítésre kérjük a diákokat. Kevésbé érdekes a valószínűsítés eredménye, a lényegesebb az érvek. Ezek megvitatásával lehet a diákok nyelvre vonatkozó tudatosságát növelni, ennek során lehet az elsajátított ismereteket alkotó módon (hipotézisalkotásban) használni. A feladat megalapozza a 7. (Kísérlet) feladatot.

B) Introspekción alapuló valószínűsítés; nyelvi kifejezések összehasonlítása a begyakorlottság, a könnyű feldolgozás szempontjából; hipotézisalkotás; a megfigyelt nyelvi jelenségekről és a valószínűsítésről való beszéd, a nyelvre vonatkozó (már fogalmiasított) tudás kreatív alkalmazása az érvelésben.

C) A lehetséges szempontokra adunk példát, nem a saját valószínűsítésünk eredményét közöljük. Az egyes szempontokat külön-külön mutatjuk be, de hangsúlyozni kell, hogy azok nem izoláltan, hanem együtt működnek. A terjedelem miatt nem a táblázatot használtuk, abban csak a valószínűsítésnek és rövid jegyzetnek hagytunk helyet. A követhetőség érdekében a mondatokat alább megismételjük.

- (1) a. A szél elsodorja a leveleket.
b. A leveleket elsodorja a szél.
- (2) a. A levelek fel-felreppenek a szélről.
b. A szél fel-felreppenti a leveleket.
- (3) a. A kerítés megállítja a sodródó leveleket.
b. A sodródó leveleket megállítja a kerítés.
- (4) a. Először becsavarom a hajamat a törölközővel.
b. A hajamat először becsavarom a törölközővel.
- (5) a. Vékony szeletekre vágta az uborkát az éles késsel.
b. Az éles késsel vékony szeletekre vágta az uborkát.
- (6) a. Nekiesett a játékos a kapunak.
b. Nekiesett a kapunak a játékos.
- (7) a. Kázmér összeszedi a székeket.
b. Kázmér a székeket szedi össze.
- (8) a. Kázmér összeszedeti a székeket.
b. Kázmér szedeti össze a székeket.

1. Erődinamika

- egyszerűbb, ha a kifejezések sorrendje leképezi az energiaáramlást, tehát
 - elől van az erődinamika szempontjából legnagyobb erejű, az energiaviszonyban forrásként szolgáló szereplő: (1a) egyszerűbb, mint (1b); (2b) egyszerűbb, mint (2a); (3a) egyszerűbb, mint (3b); (7a) és (7b) egyaránt egyszerű; (8a) és (8b) egyaránt egyszerű;
 - előbb hangzik el a nagyobb, mint a kisebb energiájú szereplő: (4a) és (4b) egyaránt bonyolult; (5b) egyszerűbb, mint (5a);
- egyszerűbb, ha az energiaforrás a folyamat téri viszonyai szerint is kiindulópont: (1a) egyszerűbb, mint (1b); (6a) egyszerűbb, mint (6b).

2. Az ige által leképezett folyamat, a konstrukció szereplői viszonyai

- egyszerűbb, ha az elsődleges szereplő alany és szórendileg megelőzi a másodlagos szereplő(ke)t, továbbá a másodlagos szereplők a folyamat kontrollkörének megfelelően követik egymást: (1a) egyszerűbb, mint (1b); (2a) és (2b) egyaránt egyszerű; (3a) egyszerűbb, mint (3b); (4a) egyszerűbb, mint (4b); (5a) egyszerűbb, mint (5b); (6a) egyszerűbb, mint (6b); (7a) és (7b) egyaránt egyszerű; (8a) és (8b) egyaránt egyszerű.

3. Figyelemirányítás (szórenddel valósul meg)

- egyszerűbb, ha a folyamat egészesen, valamely szereplőjének vagy körülményének a kiemelése nélkül van megfigyeltetve: a mondatok közül ebből a szempontból csak a (7b) és a (8b) bonyolultabb; bizonyos értelemben az is nagyobb jelöltség, ha az ígén/a magmondaton magán van különleges hangsúly, lásd (6);

– ha van főnévvel kidolgozott elsődleges szereplő, akkor egyszerűbb, ha az alany van az élen (és semleges kiindulópontként kontextualizálja a jelenetet): (1a) egyszerűbb, mint (1b); (2a) és (2b) egyaránt egyszerű; (3a) egyszerűbb, mint (3b); (7a) és (8a) egyszerű;
 – egyszerűbb, ha a szorosan összetartozó, fogalmilag kohezív kifejezések szórendileg szomszédosak és az alapértelmezett szórenddel állnak (ha ezt a konvencionálódott formai megoldások lehetővé teszik),³⁵¹ lásd pl. *szeletekre vág, nekiesik valaminek*; bonyolultabb (mert ez nem teljesül): (4b), (6a).

A szempontok együttes alkalmazásával:

A legegyszerűbb az, ha elöl van az erődinamika szempontjából a folyamat kiindulópontja (legnagyobb erejű szereplője), ez a folyamat irányulása szempontjából is kiindulópont, egyben elsődleges szereplő, függőségi viszonya szerint alany; semleges kiindulópontként, kontextualizálóként szolgál, az egész mondat pedig semleges (állító, kijelentő)³⁵² mondat: (1a), (2b), (3a), (7a), (8a).

A legbonyolultabb az, ha a mondat nem semleges, szórendje nem képezi le az erődinamikai sorrendet, sem a téri viszonyokat a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi séma szerint, az elsődleges szereplő a szórendben nem előzi meg a másodlagosakat: (6).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alternatív konstruálás , begyakorlottság, gyorsaság, ikonikusság, szórend, eseménytípus, nézőpont
Javasolt munkaforma	páros munka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	12 perc (az alapfeladatra: valószínűsítés és megbeszélés)

7. Kísérlet

Az előző feladatban csak valószínűsítést lehetett megfogalmazni saját tapasztalatunk alapján. Tervezzetek meg egy kísérletet annak a feltárására, hogy melyik szerkezeteket könnyebb, melyeket nehezebb megérteni!

A) A feladat kísérletezésre buzdít. A kísérlet egyrészt a tanultak alkalmazását kívánja meg, másrészt a használatalapúság erősítésével hozzájárul a nyelvről való gondolkodás fejlesztéséhez, a nyelvi viselkedés jobb megértéséhez. Fejleszti a problémamegoldással kapcsolatos módszertant, az adatközlőkkel folytatott munka révén a társas képességeket.

B) Projektfeladat. A kísérlethez a probléma világos meghatározása, módszertan kidolgozása, a kísérlet megtervezése és lebonyolítása, az eredmények kiértékelése, megismertetése a nyilvánosság valamilyen körével.

C) A megértés könnyű – nehéz minőségét a gyors – lassú minőségen keresztül szokták vizsgálni. Ajánlható a felolvasás idejének mérése, ehhez digitális eszköz használata. A

³⁵¹ Itt most külön nem foglalkozunk az igeikötős igével, mert a különböző szórendi megvalósulások más-más mondattípussal kapcsolódnak össze, a felülírás művelet miatt van inverzió a (7b)-ben és a (8b)-ben, ez szerepelt a legelső figyelemirányítási szempontnál.

³⁵² Mindegyik példa állító kijelentő mondat (de nem mind semleges). Mind az ige, mind valamelyik bővítmény kiemelése jelöltebb mondattípust képvisel a semlegeshez képest.

kísérleti eszköz programozási feladattal létrehozható (a mondatok véletlenszerű felbukkanását, a felbukkanás gombnyomásos indítását javasoljuk). Érdemes figyelni arra, hogy a mondatpárok semmiképp se kerüljenek be ugyanabba a feladatsorba, mert a már felolvasott hasonló mondat befolyásolná a felolvasási időt, ezért a párokat szét kell választani, és külön feladatsorokba kell tenni. A kísérlet etikus lebonyolításáról a tanárnak kell gondoskodni, az elvekkel minden résztvevőnek tisztában kell lennie.³⁵³

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	alternatív konstruálás, begyakorlottság, gyorsaság szórend
Javasolt munkaforma	projektfeladat
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

³⁵³ A kísérleti személyek tájékoztatásához, a beleegyezés dokumentálásához ajánlhatók az ELTE nyilvános anyagai (pl. <http://barczy.elte.hu/content/tudomanyos-es-kutatasetikai-bizottsag.t.932?m=107> [2018.08.12.]), általános módszertani háttérként lásd Babbie (2003/2008). A kutatásalapú tanulás folyamatához és szervezéséhez egyelőre főképp a matematika oktatására vonatkozó eredményeket tudjuk felhasználni, ezeket azonban nem lehet egyszerűen átvenni és a nyelvre alkalmazni. Lásd ehhez például az Iskolakultúra 2010/12. tematikus számát (<http://epa.oszk.hu/00000/00011/00153/pdf/2010-12.pdf>, például Csíkos 2010, Nagy 2010) (2018.08.12.).

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A diákok úgy lépnek be az iskola kapuján, hogy már beszélnek az anyanyelvüket, számukra jelentéssel bíró megnyilatkozásokat hoznak létre. Így tehát a jelentés és saját nyelvi tapasztalatuk az, amin keresztül be tudjuk őket vonni a nyelv megismerésébe, helyzetnek megfelelő használatába.

Ha a jelentésből kiindulva közelítünk meg bonyolultabb nyelvi szerkezeteket, sokkal egyszerűbbé válik a megértés. Az egyes szófajok jelentésének összetevői után a mondatok jelentésének kibontásán keresztül eljuthatunk a nyelvtani viszonyok, mondattani szerkezetek mélyebb tárgyalásáig.

A nyelvi tevékenység, a beszéd, az írás mindig kreatív folyamat eredménye. Nem tudjuk megjósolni a szöveggörnyezet, kontextus, helyzet ismerete nélkül a szavak, mondatok, közlések pontos jelentését (de a típusjelentést mint sémát igen), ezért a jelentést magát is csak ezen tényezők figyelembevételével, a nyelvi tevékenység közegében és folyamatában figyelhetjük meg.

Az alábbi tevékenységközpontú feladatok azt a célt szolgálják, hogy a diákok saját nyelvi tevékenységük közben, nyelvi tapasztalataik bevonásával közelebb kerüljenek a jelentéshez és saját nyelvhasználatukhoz.

2. Nyelvészeti háttér

2.1. A szimbolikusság, konvencionálódottság, szójelentés

A nyelvi kifejezés szimbolikus abban az értelemben, hogy a funkció és a forma hagyományozódó, konvencionálódott párt alkot (lásd a IV. rész bevezetőjét, valamint az I. rész Nyelvi jel, szimbolikus kommunikáció című fejezetét). A továbbiakban erősebben összpontosítunk a szójelentésre, a lexikális kifejezések fogalmi pólusára.

A jelentés **fogalmi szerkezet**, vagyis a világ valamely jelenségének, részletének mentális feldolgozása, amelyet egy hangalakkal kapcsolunk össze.³⁵⁴ Az elménk meghatározott megismerő (kognitív) műveletekkel feldolgozza az eseményeket, dolgokat, minőségeket, és fogalmi szerkezetekbe rendezi azokat.³⁵⁵ A hangalak és a szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolata begyakorlódik a használat során és konvencionálódottá válik.³⁵⁶

A nyelvi kifejezésekkel tehát a világ jelenségeinek egy csoportját reprezentáljuk.³⁵⁷ A **kategóriák**, amelyekbe a világról való tudásunkat rendezzük, nyelvi kifejezései **szófajok**ként is leírhatók.³⁵⁸ A főnevek jellemzően dolgokat jelölnek, az igék folyamatokat, a mellénevek pedig valamiféle minőséget.³⁵⁹ A szófajok tehát a hasonlóan viselkedő szavakat kategorizálják. A kategorizálás minden típusában működik a **prototípuselv**. A kategóriáknak

³⁵⁴ Tolcsvai Nagy 2013: 171; Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 135.

³⁵⁵ Tolcsvai Nagy 2013: 171; Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 135.

³⁵⁶ Tolcsvai Nagy 2013: 170.

³⁵⁷ Tolcsvai Nagy 2013: 173.

³⁵⁸ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 136.

³⁵⁹ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 136.

vannak prototipikus tagjai, amelyek a kategóriára vonatkozó összes vagy legtöbb tulajdonságot tartalmazzák, illetve a kategória jellemzőit a lehető legjobban képviselik.

Az éppen figyelmünk középpontjában álló dolgok tulajdonságait más dolgokhoz, más tulajdonságokhoz viszonyítva értelmezzük.³⁶⁰ Például a körülöttünk lévő tárgyakat más tárgyakhoz képest előtérben érzékeljük.³⁶¹

Mivel viszonyban érzékeljük a dolgokat, el kell határolnunk azt a közeget, amelyben tulajdonságaikat megállapítottuk. Ez a **megismerési (kognitív) tartomány**. Például a piros szín megismerési tartománya a színskála.³⁶² Bizonyos tulajdonságok másokhoz képest profilálódnak, előtérbe helyeződnek. A kontextustól, mindenkori feldolgozástól függően mindig más tulajdonság helyeződik a figyelem középpontjába, így az összetett jelentésszerkezetnek mindig más alszerkezete emelkedik ki.³⁶³ A jelentésszerkezet tehát sosem hívódik elő teljes egészében, csak egy része aktiválódik a feldolgozás során. Ezt a részt nevezzük **aktív zónának**.³⁶⁴

Egy kifejezést az alapján sorolhatunk nyelvtani kategóriákba, **szófajokba**, hogy mit profilál, milyen viszonyokat helyez előtérbe.³⁶⁵

A **főnevek** dolgokat jelölnek, vagyis olyan viszonyt, amely időben viszonylag állandó.³⁶⁶ A dolgokat tulajdonságaik alapján kategorizáljuk.³⁶⁷ Mivel a dolgok jellegükben eltérnek egymástól, a főnevek jelentései, jelentésszerkezetei sem egyformák.³⁶⁸ A prototipikus főnevek fizikai tárgyakat jelölnek, ezek a legkönnyebben észlelhető, így legkönnyebben megnevezhető dolgok.³⁶⁹ Az anyagok, érzelmek, cselekvések szintén dologként dolgozódnak fel.³⁷⁰ Például a *Hoztam vizet.* mondatban a víz egy térben körülhatárolt dologként jelenik meg. A deverbális főnév például kevésbé tipikus főnév, mert dologszerűsége mellett folyamatjelentése is van, például az *úszás* főnév a vízben végzett haladó mozgást dolgozza fel, de a dolgokhoz hasonlóan, azaz dologszerűen.³⁷¹

Az **igék** jelentésszerkezetében fontos helyet foglal el az időbeliség, mivel az ige egy folyamatot profilál.³⁷² Az időbeliség pillanatnyi állapotok szekvenciális feldolgozásában valósul meg. Az igék különböző folyamatokat: cselekvést, történést, állapotot jelölnek.³⁷³ Ezek a folyamatok **eseményszerkezetben** ábrázolódnak.³⁷⁴ Az eseményszerkezet részei a folyamat kezdete, vége, időtartama.³⁷⁵ Például a folyamat kezdetét jelöli az *elindul*, a végét a *megérkezik*, a teljes időtartamot pedig az *olvas*, *huppan* igék (az utóbbi nagyon rövid idejű folyamatra vonatkozik).

³⁶⁰ Tolcsvai Nagy 2015: 173.

³⁶¹ Tolcsvai Nagy 2015: 173, lásd még Az előtér-háttér viszonyok az észlelésben és a nyelvben című részt.

³⁶² Tolcsvai Nagy 2013: 173.

³⁶³ Tolcsvai Nagy 2013: 174.

³⁶⁴ Tolcsvai Nagy 2013: 175.

³⁶⁵ Tolcsvai Nagy 2013: 180.

³⁶⁶ Tolcsvai Nagy 2013: 180.

³⁶⁷ Tolcsvai Nagy 2013: 181, Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 137.

³⁶⁸ Tolcsvai Nagy 2013: 182, Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 137.

³⁶⁹ Kugler 2015a: 137.

³⁷⁰ Kugler 2015a: 137.

³⁷¹ Tolcsvai Nagy 2013: 182.

³⁷² Tolcsvai Nagy 2013: 178.

³⁷³ Tolcsvai Nagy 2013: 178.

³⁷⁴ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 139.

³⁷⁵ Kugler 2015a: 139.

Az eseményeknek mindig vannak szereplői, például *megy valaki valahonnan valahová, nyúl valaki valamiért, megüt valaki valamit*.³⁷⁶ Ezek a szereplők az ige jelentésszerkezetében sematikus **figurák**. A figurák lehetnek élőlények, tárgyak, helyszínek. Jellemzően főnév jelöli őket (a mondatban az ilyen kidolgozott figurák az esemény szereplői). Az igék jelentése tehát az általa reprezentált folyamat időbeli jellegéből, annak eseményszerkezetéből és a benne résztvevő figurákból áll.³⁷⁷

A dolgok tulajdonságait **melléknév**ekkel jelöljük. A melléknév tehát egy dolog bizonyos tulajdonságát profilálja és nevezi meg.³⁷⁸ A dolgok minősége viszonyban jelenik meg, a különböző minőségeket skálán vagy egymáshoz viszonyítva értelmezzük.³⁷⁹ Például a *nagy* jelentése attól függ, hogy az aktuálisan vele minősített dolgot milyen méretű más dolgokhoz viszonyítjuk: egy több méteres fához viszonyítva a macska kicsinek tűnik, míg egy hangyához képest nagyoknak.

A fő szófajok jelentése mellett érdemes beszélnünk a szavakhoz kapcsolódó **grammatikai elemek jelentéséről** is. A grammatikai elemek jelentését viszonyként kell elképzelni.³⁸⁰ Például a helyhatározóragok egy dolog helyét egy másik dologhoz képest határozzák meg.³⁸¹ A *-ban/-ben* helyhatározórag egy dolgot egy másik dolog belsejében helyez el, a *-t* tárgyrag azt a szereplőt jelöli, amelyre valaki másnak az energiája egészlegesen irányul.³⁸² A toldalékok a viszonyt profilálják, amelyhez sematikus figurák tartoznak, a háttérben álló figurát a szótó dolgozza ki, pl. az *iskolában* szó szótöve megjelöli, hogy az iskola az az entitás, amely magában foglal egy másikat.³⁸³

2.2. A szavak a mondatban

A szótóból és a grammatikai elemekből azért hozunk létre összetett szerkezetet, mert ez szükséges ahhoz, hogy az elvont kategóriákat (pl. dolgokat) jelölő kifejezéseket példányokra (pl. dologpéldányokra) vonatkoztassuk. Például az *iskola* szó intézményt jelöl (a funkciónak megfelelő épülettel stb.), az *iskolában* szóalak pedig egy bizonyos, megértett iskolára vonatkozik, amelyben az elsődleges szereplő benne van. Az *iskolában* szóalak tehát egy jelenetnek az egyik szereplőjét körülményként jelöli. A **mondatok jeleneteket** fogalmaznak meg, a jeleneteket **szereplők** viszonya, a köztük időben zajló esemény alkotja.³⁸⁴ Az **egyszerű mondatban** a főnév és az ige jelentése kerül viszonyba egymással: az ige jelöli a szereplőket összekötő folyamatot, a főnevek kidolgozzák az ige sematikus figuráit.³⁸⁵ A mondat tehát a szereplők közti viszonyt ábrázolja. A szereplőket, eseményeket jelölő szavakat nem elvont típusként, kategórianévként értjük meg, hanem a mondatban **egyedítve**, „példányosítva”, így válik lehetővé az, hogy egy megértett jelenetre, annak szereplőire, körülményeire vonatkozzanak, feldolgozhatóvá váljanak a befogadó számára is.³⁸⁶ Például a *macska* szó esetében egyedítés lehet az *a macska* (pl. 'saját macskánk, a szóban forgó macska') és az *egy macska* (pl. 'más macskája, ismeretlen macska') névelős szerkezet. Az egyedítés során tehát

³⁷⁶ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 139.

³⁷⁷ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 139.

³⁷⁸ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 140.

³⁷⁹ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 140.

³⁸⁰ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 156.

³⁸¹ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 156.

³⁸² Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 156.

³⁸³ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 158.

³⁸⁴ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 158, 159.

³⁸⁵ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 159.

³⁸⁶ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 160.

a beszélő tipikusan a saját nézőpontjából konstruálja meg a mondatot, és ezzel a beszélőtárs figyelmét a jelenetre irányítja. A beszélő és beszélőtárs figyelmi viszonya alkotja a diskurzus alapját, a beszélő ehhez az alaphoz **horgonyozza le** a folyamatot és a szereplőket.³⁸⁷

Lehorgonyozást az igéken és a főneveken hajthatunk végre. Az ige lehorgonyozói a szám, személy, igeidő, igemód kategóriák jelölői, míg a főnévé a szám, a határozottság, birtokosság esetén a személyhez való lehorgonyzás is lehetséges (pl. **a könyvem**).³⁸⁸

A fentiek alapján a mondatok jelentését a bennük foglalt szavak, grammatikai viszonyok jelentésén és a mindenkor beszélő és befogadó nézőpontján keresztül érthetjük meg. A jelentés tehát mindig komplex szerkezet, amely dinamikusan alakul a beszélők és a beszédhelyzet függvényében.

2.3. A konstrukció

„**konstrukció**: formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő szerkezeti séma, mintázat. Alapvető jellegét tekintve nem különbözik a morféimáktól és a tőszavaktól, amelyek szintén forma-jentés párok. A morfológiai és a mondat szerkezeti konstrukciók azonban ezeknél összetettebbek (több elem kapcsolatára vonatkoznak) és sematikusabbak (elvonatbabbak, általánosabbak).”³⁸⁹

Ajánlott szakirodalom:

Kugler 2014a.

Kugler – Tolcsvai Nagy 2015. 133–160.

Tolcsvai Nagy 2013. 170–184.

3. A feladatok részletes leírása

1. Ismeretlen ismerős

a) Idegen szavak?

Meg tudjuk-e mondani, hogy mit jelentenek az alábbi szavak?

A szögletes zárójelben találd a kiejtést, utána pedig, hogy melyik nyelvből származik az adott szó.

1. moo [mú] – angol – **tehénbögés**
2. cocorico [kokoriko] – francia – **kakaskukorékolás**
3. chirp [csörp] – angol – **madárcsiripelés**
4. miao [miáo] – olasz – **nyávogás**
5. pip pip [pip pip] – svéd – **madárhang**

A) A feladat célja, hogy a diákok megfigyeljék, hogy egyes szavak jelentése kideríthető a szavak hangalakjából, tehát a jel és a jelölt természetes viszonyban van egymással. Ez teszi lehetővé, hogy számunkra akár ismeretlen nyelvek bizonyos szavait is megértsük. Ez nagyon fontos bizonyítéka annak, hogy a világot mindannyian hasonló megismerő mechanizmusok révén dolgozzuk fel. Az ikonikus jelek – mint amilyenek a hangutánzó szavak is – tipikusan

³⁸⁷ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 160

³⁸⁸ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 160

³⁸⁹ Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 1070–1071.

ilyenek. Ezeken keresztül megfigyelhetjük, hogyan lehet a nyelvi jel „kézzel foghatóan” (érzékelhetően) motivált (lásd ehhez az Előszót és a II. rész bevezetőjét). Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy nem csak a hangutánzó szavak motiváltak. Például a kínaiban a *mao* nem nyávogást, hanem metonimikusan magát a macskát jelöli, ebben a jelentésben konvencionálódott.³⁹⁰

B) A feladat könnyen megoldható, azonban fontos, hogy mindenki keresztülmenjen a megoldáshoz vezető mentális lépéseken. Ennek érdekében célszerű egyénileg elvégezni a feladatot. Az ellenőrzés történhet frontális módon, de előtte akár párosával/csoportosan is megbeszélhetik a diákok a saját megoldásukat.

A szavak szerepelhetnek feladatlapon, kártyákon vagy hangzó formában. Jó ötlet lehet a Google fordító hangjának segítségével bemutatni a szavakat, majd pár másodpercet adni csak az egyéni megoldásra. Ha nehezíteni szeretnénk, más, nehezebben felismerhető hangutánzó szavakat is kereshetünk.

C) A feladat megoldása viszonylag könnyű, érdemes kiküszöbölni, hogy a diákok „gyerekesnek” vagy értelmetlennek találják. Éppen ezért fontos az alapos megbeszélés, a megoldásra kevés idő ráfordítása, illetve közvetlenül utána a b) feladat elvégzése. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy sokféle tehénbőgés létezik, a *moo* a tipikusat idézi fel sémaszerűen, tehát még ez az erősen motivált kifejezés is konvencionálódott. Az állathangok meg is hallgathatók a <http://www.tierstimmenarchiv.de/> oldalon (a múzeum munkatársai iskolai alkalmazást is fejlesztettek). Az állatneveket németül, angolul vagy a kettős nevezéktan latin terminusaival lehet megadni/kiválasztani.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hangutánzó szavak, ikonikus jel, motiváltság
Javasolt munkaforma	páros munka, majd csoportos megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	hangutánzó idegen nyelvű szavak kis kártyákon vagy feladatlapon, illetve hanganyagok
Tervezett időtartam	5 perc (a hangarchívumban való keresés nélkül)

b) Rajzolj szavakat!

Alakítsatok csoportokat, és húzzatok egyet csoportonként az alábbi idegen szavakból! Rajzoljátok le azt a dologtípust, amelyet a kihúzott szó szerintetek jelölhet! Mennyire volt összhangban a rajzotok a szó igazi jelentésével?

katu	lippra
puke (nem angol)	lála
ger	gift (nem angol)

A) A feladat lényege, hogy bemutassa, hogy az a) feladatrész szavaitól eltérően a nyelv nem minden szavának jelentését lehet a hangalakjából kikövetkeztetni.

³⁹⁰ Az állathangutánzó szavak ikonikusságához ajánlható Bartók 2016.

B) Párosan vagy csoportosan érdemes megoldani ezt a feladatot, így közben a diákok megoszthatják véleményüket egymással. A csoportok kis kártyákon kapják meg a szót vagy szavakat. A rajzok elkészítése után a csoportok ismertetik munkájukat, és azt, hogy mi alapján készítették azt el.

Az a) feladathoz hasonlóan ezt is előkészíthetjük hangzó anyag segítségével, illetve a rajzolást is megoldhatjuk mobileszközökön. Ha ezt a módszert választjuk, az elkészült digitális rajzok egy kattintással megoszthatók mindenkiel az interaktív táblán vagy kivetítőn, ahol fel is nagyíthatjuk azokat.

C) A megoldás kreativitást és csapatmunkát igényel. Valószínűleg a rajzolás megkezdése előtt már rájönnek a feladat lényegére, de a munka- és képélmény elmélyíti a tapasztalatokat. Természetesen nem várjuk azt, hogy a hangzás alapján rájöjjenek a jelentésre, ezért ez alapján nem értékeliük a megoldásokat. Arra számítunk, hogy a hangélmény alapján a rajzok között lesznek hasonlóságok, amelyek a hangok, a szótaghangzás tapasztalatához, a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában pszichomotorikusan valamilyen mértékben begyakorlott tapasztalatához is köthetők. Ehhez felhasználható a hangszimbolikával foglalkozó szakirodalom.³⁹¹

A megadott szavak jelentése és a nyelv, amelyből származnak:

katu – 'macska', baszk
 puke – 'könyv', hawaii
 ger – 'szó', breton
 lippra – 'pillangó', burmai
 lála – 'tulipán', szerb-horvát
 gift – 'méreg', svéd

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	konvencionális jel, ikonikus jel, motiváltság
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportos munka
Szükséges előkészület, eszköz	nem hangutánczó, idegen nyelvű szavak kis kártyákon, illetve hanganyag
Tervezett időtartam	10–15 perc

2. A szójelentés

a) Szórajzolás

Rajzoljátok le azt a dolgot, amire a kapott szó vonatkozik!

Hasonlítsátok össze az elkészült rajzokat! Milyen hasonlóságot és milyen különbségeket tapasztaltok?

HÁZ

A) Az elkészült rajzok valószínűleg hasonló jegyekkel fognak rendelkezni, a rajzok sematikusak lesznek, ahogy a szó konvencionálódott típusjelentése is sematikus (nem

³⁹¹ Lásd Fónagy 1989, T. Molnár 1993.

tartalmaz minden részletet, elvonatkoztat az egyedi háztapasztalatoktól stb.). A rajzban megfigyelhető sematizáció és a szó jelentésszerkezete között kapcsolatok lesznek, mindkettőben megfigyelhető a funkcióval összefüggő, kulturálisan meghatározott tipikus szerkezet, forma. A közös tulajdonságokat célszerű táblán/kivetítőn feltüntetni, hogy a tanulók könnyebben összefoglalhassák a következtetéseiket.

B) A feladat egyénileg és csoportosan is végezhető. Külön érdekességet jelenthet a tanulóknak, ha nem tudják előre, hogy ugyanazt kell lerajzolniuk, ezért külön papírlapokon adjuk át nekik a szót.

Ez a feladat is megoldható mobileszközök és interaktív tábla segítségével, így egyszerre, egy időben jeleníthetjük meg a rajzokat a kivetítőn.

C) A megoldások valószínűleg nagyon hasonlóak lesznek, tipikusan földszintes lakóépületet, lakóházat fognak ábrázolni úgy, ahogy az utcafrontról látszik, előlnézetben; várhatóan megjelenítik a lényeges szerkezeti elemeket (ajtó, ablak, tető); ehhez képest kivételesként számítunk sorházra, emeletes házra, esetleg egy kutya házára stb. Ha valamelyik diák/csoport mégsem egy egyszerű házat, hanem például a számítógép házát rajzolta le, akkor érdemes megbeszélni, hogy miért nevezzük ezt is háznak, és felhívni a figyelmet a metaforikus jelentéskiterjesztésre.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szójelentés, fogalmi szerkezet , jelentésszerkezet , kategorizáció, főnevek jelentése
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	szókártya
Tervezett időtartam	8–10 perc

b) Játék a szavakkal

Jelenítsétek meg, játsszátok el az alábbi szavak jelentését!

A végén hasonlítsátok össze az előadásokat! Hogyan ismeritek fel a szavak közötti különbségeket? Mely eljátszott szavak között volt a legnehezebb különbséget tenni?

ölel	mászik
fut	szaladgál
ugrik	ugrál
sétál	köröz

A) Ennél a feladatnál is, az a)-hoz hasonlóan adhatjuk ugyanazt a szót több csoportnak is. A cél ismét az, hogy felismerjék a hasonlóságokat, összeszedjék az előadott folyamat megértéséhez hozzátartozó, az ige jelentését felépítő elemeket.

B) A feladat egyénileg és csoportosan is végezhető. Külön érdekességet jelenthet a tanulóknak, ha nem tudják előre, hogy ugyanazt kell előadniuk, ezért külön papírlapokon adjuk át nekik a szót.

C) Ha úgy döntünk, hogy az a) és b) feladatot is elvégezzük, akkor érdemes felhívni a figyelmet a főnevek és az igék jelentésszerkezetének különbségeire. A főnévnel pl. nem számított az időben történő leképezés, de az iginél igen, a folyamatot időben összefüggő részfolyamatsorra bontottuk a megjelenítés során. A *köröz* iginél elvontabb jelentések is előkerülhetnek, mint pl. a 'gyanúsított után nyomoz', ezeknél meg kell beszélni, hogy mi motiválta ezt a metaforát. Ha szerepeltetjük az *ugrik* és az *ugrál* igit is, hívjuk fel a figyelmet az időbeli lefolyás különbségére.

D) Áttekintő táblázat

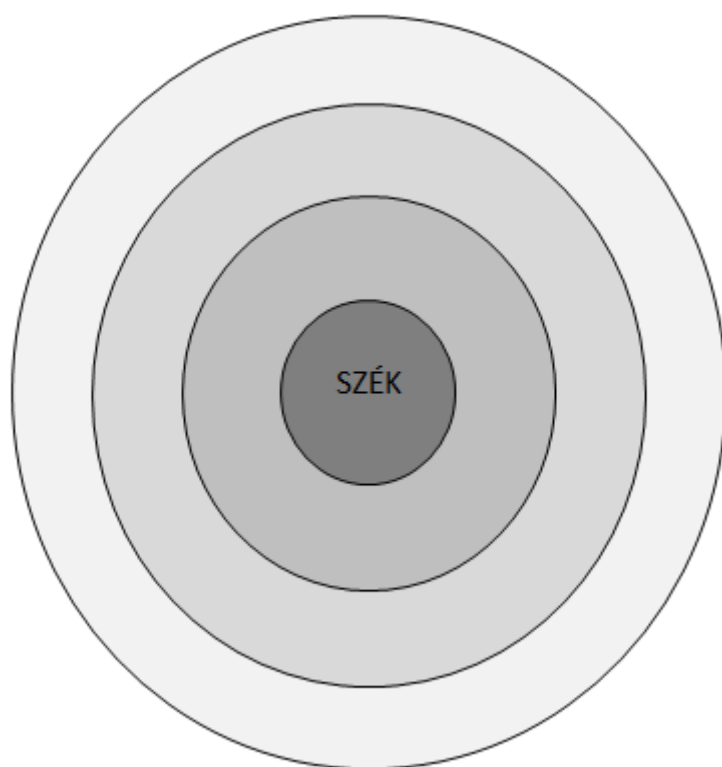
A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szójelentés, fogalmi szerkezet , jelentésszerkezet , igék jelentése
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	szókártyák
Tervezett időtartam	16 perc

c) Megfelelés

Rendezzék el az alábbi képeket a körök mentén annak alapján, hogy mennyire felelnek meg a kör közepére írt szó jelentésének! A leginkább megfelelő kép betűjelét tegyék középre, a legkevésbé megfelelőét a legkülső körbe. Egy körbe több kép betűjele is kerülhet.

Mi alapján rendezték így a képeket? Hasonlítsátok össze a többiek elrendezésével!

1. ábra. Szavak jelentése

1. kép. Különböző székek

A) Ebben a feladatban a tanulók saját belátásuk szerint rendezik el a képeket az alapján, hogy mennyire illik az adott tárgyra a *szék* jelentése. Az ábrákon különböző stílusú, funkciójú székek láthatók. A cél, hogy felismerjék, hogy a *szék* szó dolgot kategorizál, és a kategória prototípuselven szerveződik (lásd ehhez az I. részben a kategorizációval foglalkozó, Az ember kognitív működése és a nyelv I. fejezetet). A képeken látható tárgyakra lehet általánosabban a *szék* szóval hivatkozni (alapszintű kategória), de kaphatnak specifikusabb megnevezést is (pl. *főnöki szék* ~ *irodaszék*). A kategorizáció során érvényesül a prototípuselv, középre kerül a kategória prototipikus tagja, amelyre igaz a kategória minden vagy legtöbb tulajdonsága. A prototípus kultúránként, időben (lásd az A jelű képet) és személyenként begyakorlottság szerint eltérhet. Például az iskolások hajlamosak lehetnek az iskolai széket közelebb rakni a kör közepéhez, ha iskolai közegben végezzük el a feladatot.

B) A csoportos munkaformát javasoljuk, mert így közvetlenül folytathatnak egymással egyezkedést a diákok a szék jelentésével kapcsolatos különböző elképzelésekről (pl. hol van a szék és a fotel kategóriájának határa, kijelölhető-e egyértelmű határ?).

A képeket külön kártyákon kapják a csoportok, ezek tetszőlegesen bővíthetők. A koncentrikus körökből álló ábra a táblára is felrajzolható vagy kivetíthető interaktív táblára, így egyszerűbb dolgozni vele.

C) Viták alakulhatnak ki a megoldás közben, ezekre érdemes kitérni a megbeszélés során is. Az esetek többségében valószínűleg a B) és C) székek fognak közelebb kerülni a kör közepéhez. Fontos megbeszélni, hogy mi alapján sorolták be a diákok az egyes képeket, mik a 'szék(ség)' kritériumai a számukra.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	kategorizáció, prototípuselv , prototípus
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	képek külön papíron
Tervezett időtartam	15 perc

A d) és az e) feladatok közül az egyik megoldásának választása elegendő.

d) Szófajok I.

A kapott szó vagy kifejezés jelentésére vonatkoztatva töltsétek ki az alábbi táblázatot!
Ha valamelyik kérdést nem tudjátok az adott szóra értelmezni, húzzátok ki azt a rovatot!

Szavak:

alma	üst	állat	megy	Sári
vesz	kerek	elutazott	inni fog	szép

1. táblázat. Kérdések

Milyen alakja van?	Csak a dolgok esetében, tehát a főnevek esetén (<i>alma, üst, állat, Sári</i>) releváns kérdések.
Mekkora?	
Milyen anyagból van?	
Mire használjuk?	
Milyen színű?	
Mi történik?	Csak a folyamatok esetében, tehát az igék esetén (<i>megy, vesz, elutazott, inni fog</i>) releváns kérdések.
Mikor történik?	
Mennyi ideig tart?	
Ki/mi csinálhatja?	
Kire/mire mondhatjuk?	Mindegyik lehet állítmány, a jelentéstől függ, hogy mi lehet az alany.
Mennyire olyan?	Csak a tulajdonságok esetében, tehát a melléknevek esetén (<i>kerek, szép</i>) releváns kérdések.

A) A feladat lényege, hogy a diákok felfedezzék az eltérő szófajú szavak jelentése közti különbségeket, így rájönnek, hogy a szófaji kategóriák a jelentés felől motiváltak. Míg a főneveknél az alak, anyag, szín kitölthető, addig a történet, időtartam, cselekvő nem. Hasonlóan az igéknél és a mellékneveknél például az alak nem tölthető ki.

B) A feladatot célszerű 3–4 fős csoportokban végezni. A csoporton belül mindenki más szófajú szót kap, erről kell jegyzeteket készítenie a táblázatba. Miután kitöltötték a táblázatot, gyűjtsék össze, hogy milyen hasonlóságokat és különbségeket figyeltek meg egymás szavai között, majd írják le következtetéseiket, és ismertessék az osztállyal.

C) A táblázat kitöltési lehetőségei viszonylag egyértelműek, így érdemes a gyerekek következtetéseire szánni több figyelmet. Az *elutazott* melléknévi igenév is lehet, de ez nem befolyásolja azt, hogy az igei tulajdonságai a relevánsak a kérdések szempontjából.

D) Áttekintő táblázat:

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szófaj, típusjelentés, főnév, ige, melléknév
Javasolt munkaforma	csoportmunka (heterogén csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	szókártyák, táblázatok
Tervezett időtartam	10–15 perc

e) Szófajok II.

Tegyetek fel kérdéseket arra vonatkoztatva, amit a kapott szó jelöl, és válaszoljátok is meg azokat!

Például: *Milyen színű?, Mikor történt?*

alma	üst	állat	megy	Sári
vesz	kerek	elutazott	inni fog	szép

A) Ennek a feladatnak ugyanaz a célja, mint a d)-nek, vagyis hogy felismerjék a tanulók azokat a szemantikai különbségeket, amelyek alapján a szavakat különböző szófajokba soroljuk. Itt az a különbség, hogy a kérdések nem adottak, ezeket a diákoknak kell kitalálni, majd azt megfigyelni, hogy mely szavakra vonatkozhatnak azonos kérdések.

B) Érdemes csoportban dolgozni. Homogén és heterogén csoportmunka is elképzelhető. 1) A homogén csoportban mindenki azonos szófajú szót kap, és ezekhez közösen fogalmaznak meg kérdéseket; a kérdéseket érdemes papírcsíkokra felírni. A csoportok közös megbeszélés során egyeztetik a megfigyeléseket. Ha van rá lehetőség, tegyük ki a csoportosított kérdéseket a táblára, vagy írjuk ki kivetítőre. 2) Heterogén csoportmunka esetén vegyes cédulákat dolgoznak fel a csoporttagok, a csoport közös megbeszélése során állapítják meg a hasonlóságokat és a különbségeket.

C) A megoldás időigényesebb lehet, mint a d) feladat esetében, de elgondolkodtatóbb. A két feladatot felhasználhatjuk differenciálásra is.

D) Áttekintő táblázat

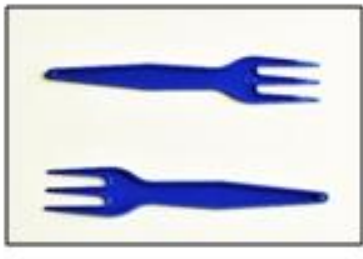
A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	szófaji típusjelentés, főnév, ige, melléknév kiegészítendő kérdés
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	szókártyák, kivetítő/tábla, papírcsíkok
Tervezett időtartam	20 perc

3. A főnév jelentése

a) Webáruház

Egy webáruházat szeretnétek nyitni, az alábbi képeken látható tárgyakat lehet nálatok megvásárolni. Nevezzétek meg a termékeket, és készítenétek katalógust, amely alapján a vásárlók könnyen megtalálják az árucikkeket a weboldalatokon.

2. kép. A webáruház termékei

A. 	B.
C. 	D.
E. 	F.
G. 	H.

A) A feladat elvégzése során a diákok egy bizonyos kategóriába (jelen esetben a konyhában található eszközök kategóriájába) tartozó tárgyakat csoportosítanak. Az egyes jelentések mindig egy hálózat részei, a szó jelentése során a vele egy kategóriába tartozó dolgok jelentése is előhívódik. A feladat rávilágít arra, hogy az egyes dolgok hogyan szerveződhetnek kategóriákba. Ezen kívül arról is meggyőződhetnek a tanulók, hogy a rendszerezés nagymértékben segíti a dolgok közti keresést.

B) A feladatot csoportban végzik a diákok. A megadottakon kívül más tárgyak képei is bevonhatók.

C) A felsorolt tárgyak többféleképpen csoportosíthatók, így bármilyen megoldás elfogadható, ha meg tudják indokolni. A képek rendezhetők az alapján, hogy egy vagy több tárgy szerepel rajtuk, anyaguk, funkciójuk alapján. Ha a kanalak, kések, villák külön-külön kategóriába kerülnek valakinél, érdekes lehet, hogy a bicskát hova helyezi, késnek számít-e vagy külön kategóriát talál ki hozzá, illetve a fakanál és a kanál egy kategóriába kerül-e.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	főnév, kategorizáció, fogalmi hierarchia
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	képek külön kártyákon
Tervezett időtartam	10-15 perc

b) Rendezés

Rendezzék az alábbi szavakat csoportokba!

Hasonlítsátok össze, milyen szempontokat használtatok fel! Melyek voltak nagyon kézenfekvő csoportosítási szempontok, és melyek voltak bonyolultabbak?

1. ágy
2. virág
3. víz
4. alvás
5. szeretet
6. olvasás
7. szépség
8. homok
9. futás
10. olaj
11. épség
12. csinosság

Fogalmazzatok meg, az összes szónak milyen közös jellemzői vannak, miért főnevek!

A) A feladat a főnevek típusai közti különbségeket tudatosítja.

B) Csoportmunkát javasolunk, hogy a diákok megvitathassák véleményüket a csoportosítással kapcsolatban. Mozaikmódszerrel akár a többi csoport megoldását is megismerhetik, ezt is megvitathatják egymás között. Jó játék, és egyben a vitázási, érvelési készség fejlesztését szolgáló feladat lehet, ha a tanár kijelöli célként egy közös megoldás létrehozását, ez azonban akár egy egész órát is igényelhet.

C) A feladat első része heurisztikus, bármilyen csoportosítás jó, amelyben valamilyen szempont alapján elhatárolható kategóriák alkothatók (pl. magánhangzóval vagy mássalhangzóval kezdődő szavak; tőszavak vagy képzett szavak – ennél a szempontonál érdemes etimológiai szótár használatát kérni, vagy megbeszélni a gyakorlati tudás számára nehezebben felismerhető képzett *virág* szó szerkezetét).

Lehetséges megoldás:

Körülhatárolt dolog (élettelen vagy élő): *ágy, virág*

Anyag: *víz, homok, olaj*

Érzelem: *szeretet*

Esemény: *alvás, olvasás, futás*

Tulajdonság, állapot: *szépség, épség, csinosság*

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	főnév , dolog, fizikai tárgy, elvont főnév, anyag, érzelem, esemény, artefaktum
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	szókétyák nyomtatása, interaktív táblás anyag előkészítése
Tervezett időtartam	15–20 perc

4. Az ige jelentése

a) Jelenetek

Jelenítsétek meg rövid jelenetekben az alábbi szavakat! A megjelenítés során felhasználhattok tárgyakat, leírhatjátok a jelenet helyszínét.

1. olvas
2. bemelegy
3. esik
4. lát
5. jön
6. megeszi

A jelenetek előadása közben a megfigyelők jegyzeteljenek! Milyen hosszú volt a jelenet? Milyen helyszíneket választottak, milyen tárgyakat használtak az előadók?

A) Ez a feladat arra szolgál, hogy a diákok megfigyeljék, milyen alkotóelemekből tevődik össze az igék jelentésszerkezete. Rávilágít a résztvevők, a helyszín, az időtartam meghatározó jellegére.

B) A jeleneteket kisebb csoportok készítik elő, de egy ember is előadhatja azokat. A többiek a megfigyelők. A feladat nehezíthető kevésbé prototipikus igékkel (pl. *előfordul*). A jelenetekhez különböző tárgyakat (könyv, edény, doboz stb.) is biztosíthatunk, de a szereplők imitálhatják is ezek használatát.

C) Az előadások után a megfigyelők ismertetik a jegyzeteket, összehangolják az előadói szándékot és az értelmezést. Például a *megeszi* igénél, ha az előadó nem egyértelműsíti, milyen élelmiszert fogyasztott el, a megfigyelők különféle táplálékokat is írhatnak, amelyek az elfogyasztás bemutatott módja szerint hasonlóak. Így nagyobb tudatosság érhető el az ige

eseményszerkezetének az összetettségével és részletezettségével kapcsolatban, mert például egy tojásrántotta evésének cselekménye eltér a hamburgerétől (az utóbbi esetében tipikusan nem releváns eszköz a villa, míg az előzőében igen), így az adott dolog viszonyában az ige jelentése is más lesz, mert a konstrukció *(valaki eszik valamit)* aktuális megvalósulásában a kifejezések jelentése kölcsönösen hatással van egymás feldolgozására, integrálódik.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	ige, eseményszerkezet, temporalitás, séma-megvalósulás viszony
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	szavak nyomtatása
Tervezett időtartam	20 perc

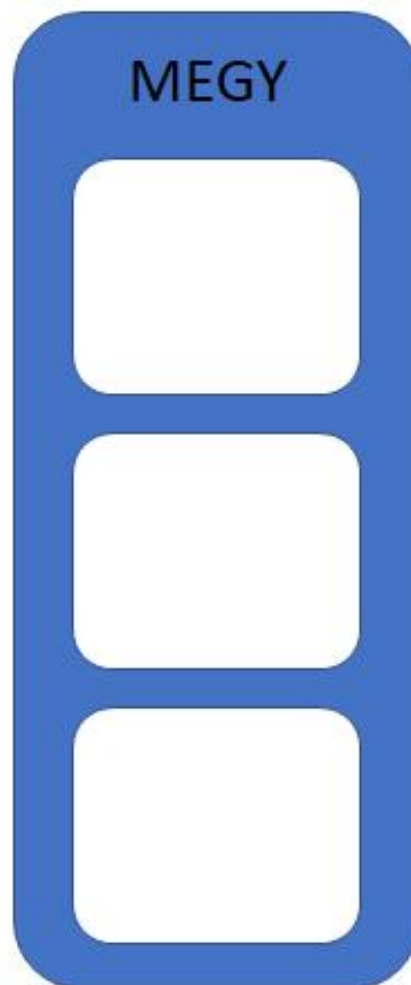
b) Szereplők

Töltsétek ki a fenti igék figuráit/szereplőit a képek segítségével! A kék téglalap szimbolizálja az igét, a fehér téglalapokba kell a képeket beilleszteni. Ha további tartalmak hiányoznak, bele is írhattok vagy rajzolhattok a keretekbe. Írjatok mondatokat a kártyák alapján!

2. kép. Figurák

1. ábra. Igekártya

A) Miután megbeszéltük az a) feladatban az igék jelentésszerkezetének fő tényezőit, a figurák jelentőségét mélyíthetjük el ezzel a feladattal, amely átvezet a mondat jelentéséhez is.

B) Egyéni feladatmegoldást javasunk. Több képre és több kártyára lesz szükségünk.

C) Többféleképpen is kitölthető a *megy* kártyája a fenti négy képpel. Az első kép egy fiatal nőt, a második két fiút, a harmadik egy könyvtárat, a negyedik pedig egy zöldséges/élelmiszerboltot ábrázol. A szereplők többféle főnévi kifejezéssel is megkonstruálhatók (*nő, lány; fiúk, srácok* stb.), határozott és határozatlan névelővel is lehorgonyozhatók, vagy lehetnek névelőtlenek is (pl. *a könyvtárba, egy könyvtárba, könyvtárba megy*), az eltérő szórendi megoldások szintén növelik a lehetséges mondatok számát. Lehetséges mondatok például:

*A fiúk könyvtárba mennek.
A fiúk boltba mennek.
A nő könyvtárba megy.
A nő boltba megy.
A lány a fiúkkal könyvtárba megy.
A lány a fiúkkal boltba megy.
A fiúk a lánnyal könyvtárba mennek.
A fiúk a lánnyal boltba mennek.
A lány a könyvtárból a boltba megy.
A lány a boltból a könyvtárba megy.
A fiúk a könyvtárból a boltba mennek.
A fiúk a boltból a könyvtárba mennek.
A lány a fiúkhoz megy.
A fiúk a lányhoz mennek.
A lány a fiúkhoz megy a könyvtárból/boltból.
A fiúk a lányhoz mennek a könyvtárból/boltból.*

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	igejelentés, a sematikus figurák kidolgozása
Javasolt munkaforma	egyéni
Szükséges előkészület, eszköz	mondatkártyák, képek
Tervezett időtartam	10 perc

5. A melléknév jelentése

Az a) és a b) feladatrészek közül az egyik megoldása elegendő.

a) Képjáték 1.

Képeket látunk, az egyik diák kiválaszt egyet, a többieknek ki kell találniuk kérdések alapján, hogy melyiket választotta.

Milyen kérdések hangzottak el? Mikre kérdeztetek rá?

Mik szerepeltek a képeken?

 a)	 b)	 c)	 d)
 e)	 f)	 g)	 h)
 i)	 j)	 k)	 l)
 m)	 n)	 o)	 p)

A) A feladat a melléknevek jelentésszerkezetének összetevőire világít rá.

B) Kisebb csoportokban vagy akár osztályszinten is végezhető. Az utóbbi esetben kivetítőn célszerű a képeket mutatni.

Fontos, hogy a képek között több hasonló tulajdonságú, de eltérő kategóriába sorolható dolog legyen. Például a dobókocka és a katica is piros és pöttyös, de az egyik élőlény, míg a másik tárgy. Az azonos kategóriába sorolható dolgok is sokban hasonlítsanak egymásra, hogy minél több tulajdonságukra rá lehessen kérdezni. Például a macskáknégylábúak, hasonlóak, de vagy a színük, vagy a cselekvésük és a helyzetük eltér.

C) A tanulók kérdései feltehetőleg szemmel látható tulajdonságokra, minőségekre fognak irányulni. Amennyiben egy általuk jól ismert könyv vagy film szereplőinek képeit visszük be, rákérdezhetnek belső tulajdonságokra, a személyekhez kapcsolódó eseményekre is.

Fontos, hogy hangsúlyozzuk, hogy nem kérdezhetnek rá a képen látható dolog kategóriájára (pl. ember, macska), esetleg ezeket „tabu szavakként” is kezelhetjük, amelyeket külön

felírunk a táblára/kivetítőre egy tiltólistára. A kérdésben elhangzott mellékneveket is kigyűjthetjük ugyanígy, így később könnyebb lesz megbeszélni.

A feladat végén mindenképpen tudatosítani kell a melléknevek funkcióját, jelentésszerkezetük összetevőit. Érdekes gondolatterképen összefoglalni a tulajdonságok, jellemzők fogalmi tartományait és azok viszonyát: pl. látható jellemzők: alak/forma, kiterjedés és méret a különböző dimenziókban (magasság, hosszúság, szélesség), szerkezet, szín, mintázat.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	melléknév, minőség, tulajdonság, fogalmi tartományok
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	képek, kivetítő
Tervezett időtartam	10–15 perc (gondolattérkép nélkül)

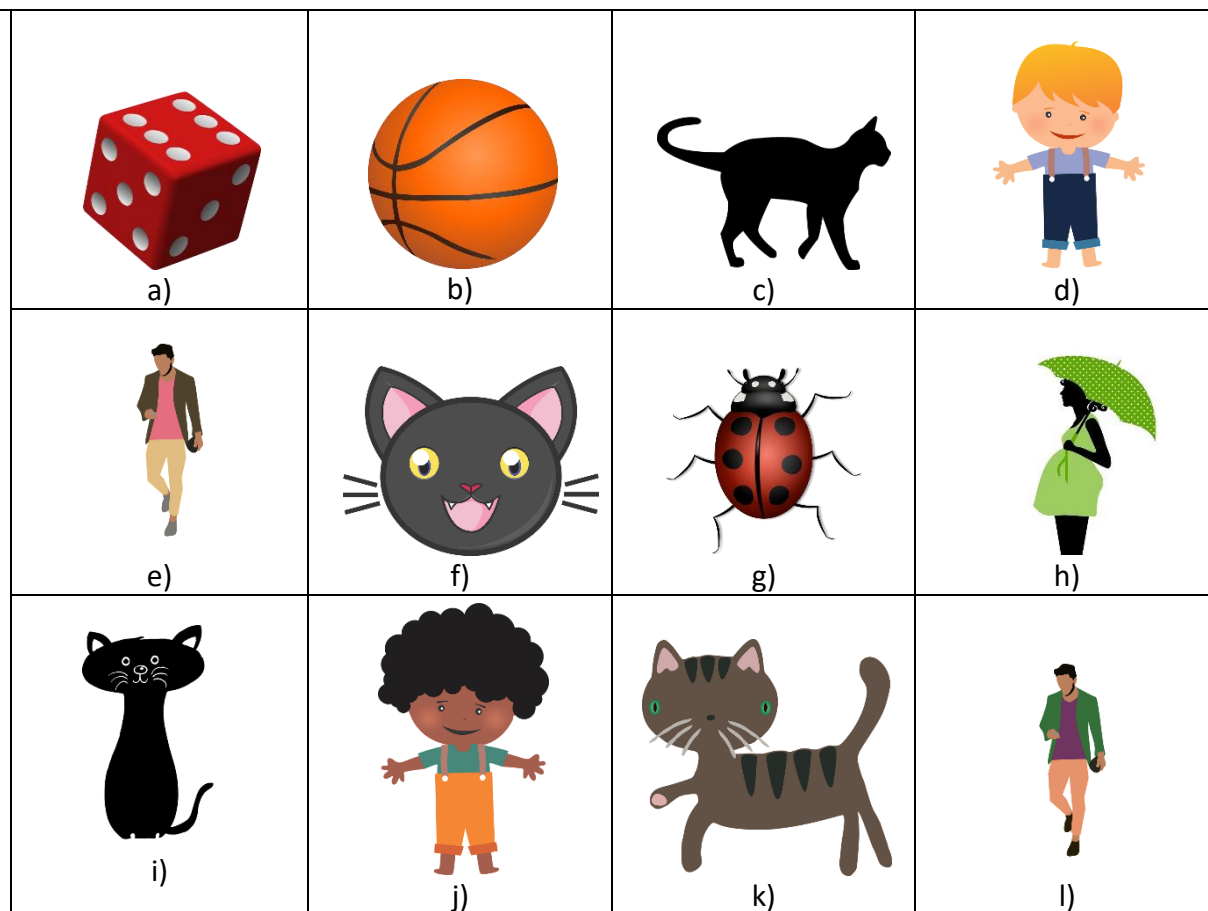
b) Képjáték 2.

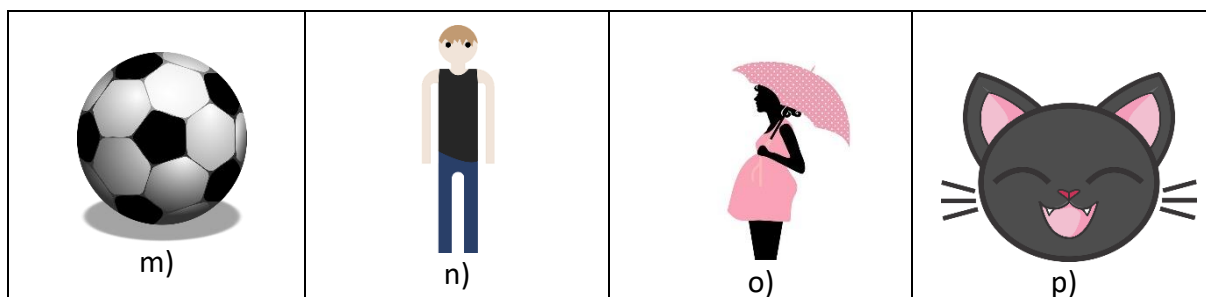
Képeket látunk, az egyik diák kiválaszt egyet, megjegyzi.

A többiek feladata kitalálni, melyik képre gondolt a választó diák. A kitalálás módja az, hogy szóképeket húzunk ki, az ezeken található szavakat lehet felhasználni a kérdezésben. Az nyer, aki előbb ki tudja találni a kérdések alapján, hogy melyik volt a kiválasztott kép.

Milyen szófajú szavak voltak a kártyákon?

Miért van az, hogy ezek alapján ki tudták találni, hogy melyik képre gondolt a társatok?

kerek	hosszúka	szögletes	négylábú
fekete	fehér	piros	zöld
pöttyös	kicsi	nagy	kétféle
aranyos	puha	sietős	rózsaszín
göndör	szőke	barna	vidám

A) Ez az előző feladat nehezebb, időigényesebb változata, több teret ad a kreativitásnak.

B) Könnyebb lehet, ha először az egész osztály közösen játssza, majd kisebb csoportokban is megpróbálkoznak vele. Jobban bevonja a diákokat, és szórakoztatóbbá teszi a feladatot, ha maguk készítik el a szóképeket, méghozzá úgy, hogy mindenki felír egy melléknevet egy papírcetlire, még mielőtt látták volna a képeket. Szintén bevonhatjuk éppen aktuálisan látott film, olvasott könyv szereplőinek képeit is.

C) A feladat végén mindenképpen tudatosítani kell a melléknevek funkcióját, jelentésszerkezetük összetevőit. (Lásd a Képjáték 1. a) változatnál a C) részben.)

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	melléknév, minőség, tulajdonság
Javasolt munkaforma	csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	képek, kivetítő
Tervezett időtartam	15–20 perc (gondolattérkép nélkül)

6. Mondatok jelentése

Az a) és a b) feladatrészek közül az egyik megoldása elegendő.

a) Egymondatos előadás

Mondjatok el egy történetet egy mondatban, és adjátok elő! Előadáskor mondjátok el, hogy milyen helyszínen játszódik, kik a szereplők, mit csinálnak stb.!

A) A cél, hogy a diákok egyben lássák, hogyan kapcsolódik össze a különböző szófajú szavak jelentése. Ez az események felsorolásával, az egyes események szereplői viszonyainak a feltárásával tudatosul.

B) A mondatokat párokban találják ki a diákok, egyénileg adják elő, és csoportokban beszélnek meg. Fontos tudatosítani, hogy a mondatnak kerek történetnek kell lennie.

C) Sokféle megoldás lehetséges, valószínűleg gyakoribbak lesznek a sokszereplős összetett jelenetek, és ennek megfelelően az összetett mondatok. Érdekes általánosítani, hogy az elemi (egyszerű) mondat egyetlen (fő) jelenet köré szerveződik, míg az összetett mondat több ilyen elemi mondatból (tagmondatból) áll, több jelenetet összefüggésben, nyelvileg feldolgozott viszonyban figyeltet meg.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	mondatok jelentése, elemi jelenet, egyszerű és összetett mondatok
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10 perc

b) Egymondatos történet

Húzzatok szavakat az öt doboz valamelyikéből! Állítsatok össze értelmes mondatokat a kihúzott szavakból!

Mit tettek annak érdekében, hogy értelmes legyen a mondat?

Ha nem sikerült értelmes mondatot szerkeszteni, miért nem?

A) A feladat a lehorgonyzás és az egyedítés műveletét mutatja be. Azt fogják megtapasztalni, hogy a mondat az ige köré szerveződik, a jelenet sematikus benne van az igében. Továbbá felismerik, hogy a szavak nem izolált szóalakok a mondatban, hanem viszonyokban juttatják érvényre jelentésüket, a mondat tehát viszonyok hálózata.³⁹²

B) Öt dobozban szavakat helyezünk el, ezekből kell a diákoknak egyet-egyet húzni. A dobozok: főnév, főnév, ige, melléknév, melléknév, melléknév. A diákokkal is megíráthatjuk előre a cetliket, de figyelmeztessük őket, hogy szótári alakban írják le a szavakat. A kihúzott szavakból kell értelmes mondatokat összeállítani.

C) A mondatok minél viccesebbek, furcsábbak, annál jobb példák lesznek. Arra, hogy mit tettek annak érdekében, hogy értelmes legyen a mondat, azt a választ fogjuk kapni valószínűleg, hogy toldalékolták, egyeztették a szavakat, illetve a megfelelő sorrendbe rakták őket. Ha nem sikerült értelmes mondatot összerakniuk a kihúzott szavakból, annak oka az lehetett, hogy legalább két szót nem sikerült szemantikailag összeegyeztetni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	mondatok jelentése, lehorgonyzás , egyedítés , mondatbeli viszonyhálózat
Javasolt munkaforma	páros munka, csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	dobozok, szókártyák, papírlapok
Tervezett időtartam	15 perc

³⁹² Imrényi 2013, Imrényi–Kugler 2017.

Szerző: Kugler Nóra

1. A téma relevanciája, várható eredmény

A gyakorlatsor arra irányítja a figyelmet, hogy a nyelvi jelekben funkció és forma kapcsolódik össze konvencionálódottan. Az olyan összetett szerkezetek is sémaként működnek, mint a szövegtípusok. A funkcionálisan összetartozó szövegek általános jellemzői a diskurzus típusának megfelelő szerkezettel sematizálódnak, a közösség beszéd- vagy írásgyakorlatában konvencionálódnak.

A feladatsor a diskurzusok típusaihoz kötődő sémákkal foglalkozik séma-megvalósulás viszonyban. A szövegalkotást meghatározó tényezőként kiemeli a kontextust és annak jelentésképző szerepét egyrészt a meghatározott színtérhez kapcsolódó szövegtípusokon keresztül, másrészt az implicitségből fakadó értelmezői folyamatok megfigyelésén keresztül. A konvencionálódottság témaköréből nem hagyhatók ki azok az „előre gyártott” kifejezések sem, amelyek nyelvi egységgé váltak (vagy legalábbis egységszerűen begyakorlottak). A cél a szövegalkotással és -értéssel kapcsolatos tudatosság növelése.

2. Nyelvészeti háttér

A **szövegtípus** vagy **diskurzustípus** terminust leginkább hétköznapi szövegek kommunikációorientált, a különböző nyelvi szerkezetek elkülönítésén alapuló kategorizáció során használjuk.³⁹³ Éppen ezért a feladatsorban a szövegtípus megnevezés használatos.

A **műfaj** terminust elsősorban irodalmi kontextusban alkalmazzák.³⁹⁴ A műfajokban elsősorban az ember és a világ viszonyának egymástól elkülönülő típusai fejeződnek ki. Az interakciós viszony folyamatos változása miatt a műfaji határok nem jelölhetőek ki élesen, ez műfaji keveredéshez és új műfajok kialakulásához vezet.

„A megnyilatkozások közegeként megjelenő diskurzusoknak különböző, tipikus megjelenési módjai vannak. [...]

A dialogikus és a monologikus diskurzusok **protodiskurzusok**ként funkcionálnak. A dialogikus diskurzusok több megnyilatkozást, azaz figyelemirányítási eseményt tartalmaznak, a monologikus diskurzusok viszont egy megnyilatkozásból, azaz figyelemirányítási eseményből állnak. Előbbire a mindennapi beszélgetések, utóbbira az irodalmi (szépirodalmi, tudományos, hivatalos, publicisztikai) szövegek szolgálnak prototipikus példát. A két protodiskurzust a dialogikusság, illetve a monologikusság mellett egyéb tulajdonságok is jellemzik [...].

A protodiskurzusok átfogó jellemzéséhez [a dialogikusság, illetve a monologikusság mellett] további szempontok bevonására is szükség van. A korábban már említett – egymással szoros kölcsönviszonyban értelmezhető – jellemzőket mint tipikus együttállásokat az alábbi táblázat foglalja össze.

³⁹³ Lásd Kuna–Simon 2017.

³⁹⁴ Lásd Simon 2017a.

24. kézikönyvtáblázat. A két protodiskurzus alapvető jellemzői

A prototipikus dialogikus diskurzusok jellemzői:	A prototipikus monologikus diskurzusok jellemzői:
– több figyelemirányítási esemény	– egy figyelemirányítási esemény
– az interakció közvetlensége	– az interakció közvetettsége
– a megformálás spontaneitása	– a megformálás tervezettsége
– az interakció szóbelisége	– az interakció írásbelisége
– a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltsága	– a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltsága

A két protodiskurzus egyéb jellemzői a megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának lényegi feltételeit nevezik meg. A prototipikus dialogikus és a prototipikus monologikus diskurzusok egymással szintén szembeállítható egyéb jellemzői, amelyek általában egy fokozati skála végpontjait nevezik meg, ugyanis eltérő megnyilatkozási és befogadói stratégia alkalmazását követelik meg a diskurzus résztvevőitől.

A prototipikus dialogikus diskurzusokat, a mindennapi társalgásokat a **közvetlen interakció**, a szemtől szembeni kommunikáció jellemzi. Ekkor a diskurzus résztvevői fizikailag érzékelik egymást, így a megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának tere és ideje szerves egységet alkot. Ennélfogva a résztvevők mindegyikének megvan az a lehetősége, hogy magához ragadja a szót az adott diskurzus keretében, azaz betöltse a megnyilatkozó szerepét. Az interakció közvetlenségéből továbbá az is következik, hogy a beszédpartnerek nemcsak hallják, hanem látják is egymást, így az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok mellett egymás nonverbális jelzéseit (testbeszédét, gesztusait, mimikáját) is feldolgozhatják.

A közvetlen interakcióban megjelenő társalgásokat ugyanakkor az is jellemzi, hogy a beszélőnek általában kevesebb ideje van mondandójának tudatos megtervezésére, illetve megformálására, mint a közvetett interakcióval már eleve számoló szövegek megalkotója. Mindeközben természetesen a hallgató sem teheti meg, hogy visszalapozzon. Ám erre nincs is szükség: az emberi kommunikációt sok évezredig jellemezte a közvetlen interakció, de legalábbis annak dominanciája, így az emberi kogníció is erre rendezkedett be. Habár az intézményspecifikus társalgásokat általában nagyobb mértékű tervezettség jellemzi, mint a mindennapi beszélgetéseket, nem véletlen tehát, hogy a közvetlen nyelvi interakcióval gyakran együtt jár a **spontaneitás**, amely kisebb mértékű pragmatikai tudatossággal jár együtt.

A prototipikus monologikus diskurzusokat a **közvetett interakció** jellemzi, amelyben nem érvényesül a megnyilatkozó és a befogadó szituációja közötti szoros, szerves egység. A szöveg megalkotásának és befogadásának tere, illetve ideje különbözik egymástól. A megnyilatkozónak ennélfogva előre fel kell készülnie befogadójának várható reakcióira, vagyis a szemtől szembeni kommunikációhoz kapcsolódó lehetőségek hiányával számolva kell megterveznie a maga megnyilatkozási stratégiáját, ahogy a befogadónak is hasonlóképpen kell eljárnia értelmezői stratégiájának kialakítása során. Mindez komoly haszonnal is jár: magasabb fokú reflexivitásra, introspekcióra (önmegfigyelésre), valamint absztraktabb gondolkodásra készítet. [...]

Amíg az interakció közvetlensége általában a megformálás spontaneitásával, addig az interakció közvetettsége általában a megformálás **tervezettségével** jár együtt. A

prototipikus monologikus diskurzusokra jellemző tervezettség egyfelől azt jelenti, hogy a megnyilatkozáshoz egy előzetes tervezési szakasz is kapcsolódik. Másfelől a tervezettség azt is jelenti, hogy magának a megnyilatkozásnak mind a létrehozása, mind a befogadása kontrolált(abb) folyamatként jellemezhető, amely a résztvevők nagyobb fokú pragmatikai tudatosságát feltételezi.

A két protodiskurzus közötti további lényegi különbség, hogy eltérő a medialitásuk. A prototipikus dialogikus diskurzusok médiuma a **szóbeliség**, a prototipikus monologikus diskurzusoké pedig az **írásbeliség**. Közismert tény, hogy történetileg nézve a beszélt nyelv elsődleges az írott nyelvhez képest. A nyelv kialakulása azonos a szóbeliség kialakulásával: a nyelvi tevékenység sokáig kizárólag a szóbeliséghez kötődött. [...] A beszéd ontológiai elsőbbségének elismerése nem jelenti azt, hogy a beszédet funkcionálisan is elsődlegesnek kell tartanunk. E szempontból inkább funkciómegoszlásról beszélhetünk. Szemben az ún. orális kultúrákkal, amelyekben a nyelvi tevékenységet kizárólagosan, de legalábbis döntően a szóbeliség jellemzi, az ún. literális kultúrákban megnő az írásbeliség társadalmi jelentősége. E kultúrákban, amilyen egyébiránt a magyar is, a szóbeliség és az írásbeliség eltérő, egymást kiegészítő kommunikációs igényeket elégít ki. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy manapság mind a szóbeliséghez, mind az írásbeliséghez többféle mediális lehetőség kapcsolódik. Előbbi esetében a hangzó beszédnek a beszélőtársak térbeli távolságától független közvetítése (rádió, telefon), illetve különféle módokon megvalósítható rögzítése, felvétele jelent mediális bővülést. Az írás szempontjából pedig korábban a nyomtatás hozott, újabban pedig a digitális írásbeliség hoz jelentős mediális változást. [...]

A diskurzusban helyet kapó megnyilatkozás(ok) létrehozását és értelmezését az is alapvetően meghatározza, hogy az adott diskurzust milyen **műfajba** (diskurzustípusba) sorolják a résztvevők. Mind a dialogikus, mind a monologikus diskurzusok típusairól elmondható, hogy tipikus kontextuális feltételekhez kötődnek, hogy bizonyos szerkezeti sajátosságokkal bírnak, hogy történetileg alakultak ki, valamint hogy a világ megismerésének és/vagy a személyközi viszonyok fenntartásának különböző tipikus lehetőségét teremtik meg. A műfajba sorolás prototípuselvű elvárások érvényesítését jelenti. Ahogy például más-más elvárások kapcsolódnak a spontán társalgáshoz, az útbaigazításhoz, a viccmeséléshez, a vizsgázáshoz vagy a munkainterjúhoz, úgy más-más elvárások határozzák meg a levelek, a használati utasítások, az újsághírek, a tudományos értekezések vagy a regények stb. létrehozását, illetve befogadását. A műfaji elvárások alapját az képezi, hogy a nyelvi praxisunkban korábban már találkoztunk az adott műfajba sorolható megnyilatkozásokkal, és a jelentésképzés során a korábban szerzett diszkurzív tapasztalatainkon alapuló sémáinkat működtetjük. A két protodiskurzus megkülönböztetése csak keretet ad azoknak a diskurzustípusoknak a megközelítéséhez, amelyeket a nyelvközösség tagjai számon tartanak. A két protodiskurzus abban viszont eltér egymástól, hogy amíg a prototipikus monologikus diskurzusokat a műfaji elvárások nagyobb fokú rögzítettsége (kanonizáltsága, kodifikáltsága), addig a prototipikus dialogikus diskurzusokat ezen elvárások viszonylagos rögzítetlensége (nem kodifikált hagyományozódása) jellemzi.

A két protodiskurzus több jellemző tipikus együttállása. Az olyan prototipikus dialogikus diskurzusokat, mint a **mindennapi társalgásokat** nem csak az jellemzi, hogy több figyelemirányítási aktusból állnak. Emellett az interakció közvetlenlensége, spontaneitása és szóbelisége, valamint a műfaji elvárások kisebb mértékű

kodifikáltsága éppúgy jellemzi őket. Hasonlóképpen: az olyan prototipikus monologikus diskurzusokat, mint az **irodalmi szövegeket** (nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos hivatalos, publicisztikai szövegeket) nem csupán az jellemzi, hogy egyetlen figyelemirányítási aktusból állnak. Emellett az interakció közvetettsége, tervezettsége és írásbeli jellege, valamint a műfaji elvárások nagyobb fokú kodifikáltsága éppúgy jellemzi őket. Az ezredforduló kulturájában azonban meghatározó szerepet játszanak olyan **számítógép közvetítette, internetes diskurzusok** (pl. chat, fórum, tweet, blog), amelyek tipikusan eltérnek mind a mindennapi társalgásoktól, mind az irodalmi szövegektől. E számítógép közvetítette diskurzusok írásbeliek ugyan, de több figyelemirányítási aktusból állnak és a spontaneitás jellemzi őket. Az interakció közvetett ugyan, hiszen a résztvevők nem ugyanabban a fizikai térben vannak, és így nem látják egymást, ám a megnyilatkozások időben szorosan követhetik egymást, hiszen lehetőség van az azonnali válaszra. Továbbá a műfaji elvárások is kisebb mértékben kodifikáltak. A számítógép közvetítette diskurzusokat ilyen módon sajátos, a két protodiskurzustól eltérő diszkurzív mintázat jellemzi.”³⁹⁵

3. A feladatok részletes leírása

1. Téves szövegek

- a) A padtársaddal írjatok össze 5-5 olyan szempontot, amely az e-mailre és az SMS-re formailag és tartalmilag jellemző!
- b) Olvassátok el az alábbi szövegeket! Gondolkozzatok el azon, hogy mennyiben felelnek meg a szövegek az előzetes elvárásaitoknak!
- c) Alakítsátok át a fenti szövegeket a korábban megfogalmazott elvárásaitok szerint!

A) A gyakorlat a séma részleges kidolgozásán keresztül (a) és ennek kevésbé megfelelő megvalósulásán keresztül (b) irányítja a figyelmet a diskurzustípusra, az azzal kapcsolatos elvárásokra, majd ezek érvényesítését kéri szövegalkotási feladatban (c). Ezzel tudatosítja a séma működését és jelentőségét. Ez a tudatosság meghatározó a szövegalkotás és -értés kompetenciájának fejlesztése szempontjából.

B) A diskurzustípussal kapcsolatos séma aktiválása és kidolgozása. A feladathoz írt utasítás nem ad támpontot ahhoz, hogy a diákok a diskurzus minden lényeges elemét pontosan meghatározzák, ezzel az a célunk, hogy az általános jellemzőket hívják elő. Arra is számítunk, hogy a leginkább begyakorlott, mindennapi helyzeteket fogják modellálni (tehát valószínűleg nem az üzleti ajánlatot kérő mailt stb.).

Konkrét szövegek értelmezése séma-megvalósulás viszonyban; szövegalkotás. A szövegalkotást érdemes a megfelelő IKT-eszközzel végezni és megosztani/kivetíteni (ha erre lehetőség van), így egyszerűbb a megbeszélés.

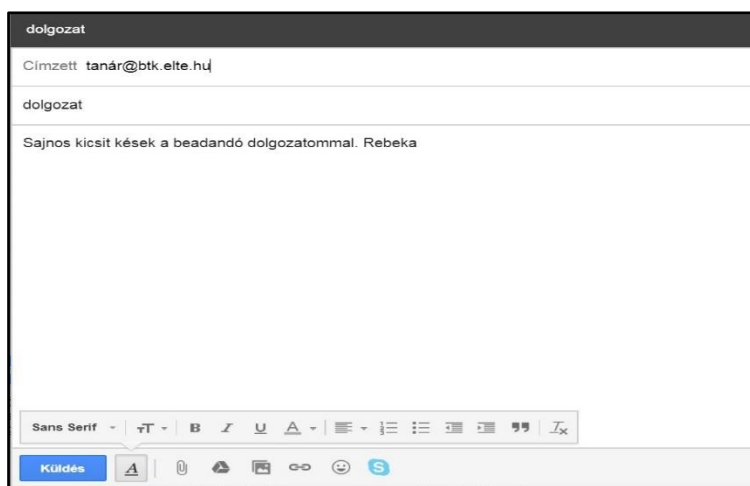
³⁹⁵ Lásd Tátrai 2017: 988–996. Az idézetet a forma megváltoztatásával, jelzett kihagyásokkal, az utalások és hivatkozások mellőzésével közöljük.

C) a) Várható jellemzők: tipikusan rövid, lazán szerkesztett szöveg, inkább spontán, mint tervezett, a begyakorlott téma leginkább hétköznapi; tartalmaz megszólító-köszönő és elkészítő formulát; az e-mail tartalmazhat tárgymegjelölést, tartalmazza a feladó és a címzett(ek) alapadatait.

b) A normától való eltérés:

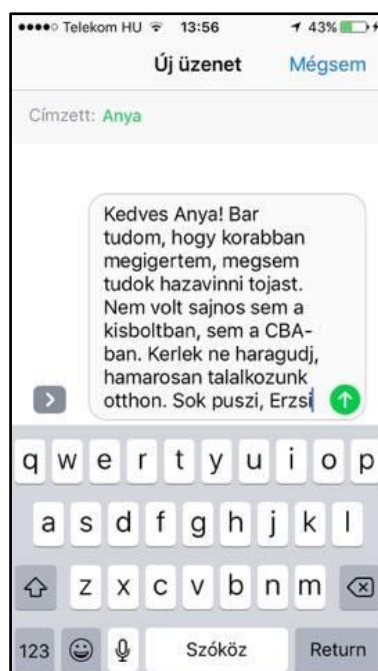
1. szöveg: hiányzik a (tiszteletteljes) megszólítás, az elkészítés, esetleg a diák azonosítását segítő információ (mivel lehet több Rebeka nevű tanítványa a címzettnek); a téma súlyához képest az üzenet túl rövid: elvárható valamilyen nyomós ok közlése; kérés a dolgozat elfogadására a késés ellenére is, ennek részeként esetleg a tervezett leadási időpont elfogadhatóságáról való érdeklődés; esetleg remény kifejezése a tanár megértésével kapcsolatban.

1. kép. E-mail (diák írja a tanárának)

2. szöveg: a résztvevők közvetlen, bizalmas és szoros viszonyához képest hosszúak, nagyon kidolgozottak a megszólító-elkészítő formulák, túlságosan kifejtett (explicit) a szöveg minden vonatkozásban (a vásárlás sikertelenségének részletezésében, a találkozás helyének megadásában, egyáltalán az erre való utalásban anya-lánya viszony és együtt lakás esetén), ezért túlságosan hosszú is az üzenet.

2. kép. SMS (leánygyermek írja az édesanyjának)

A c) részhez nem kínálunk megoldást.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	séma-megvalósulás viszony , internetes diskurzus, e-mail, SMS, elvárásnorma
Javasolt munkaforma	páros munka (a), csoportmunka (b–c), majd csoportos megbeszélés (vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	IKT-eszköz a szövegalkotáshoz és -megosztáshoz
Tervezett időtartam	10–12 perc

2. A magyarul tanuló marslakó

Olvassátok el csoportokban az alábbi párbeszédet! Tegyük fel, hogy egy marslakót elkezdünk magyarra tanítani, már hatalmas szókinccsel rendelkezik, tudja, hogyan kell mondatot szerkeszteni, milyen alakban kapcsolódnak be a szavak a mondat viszonyhálózatába. Mit kell még tudnia ahhoz, hogy az alábbi dialógusokat megértse?

(1)

A: – Gyere kislányom, megyünk fogat mosni!

B: – De anya, nem akarok még aludni!

A *gyere* (A) a kislánynak az anyához való közeledésére szólít fel, ez nemcsak fizikai közeledés lehet, elképzelhető ugyanis, hogy ugyanott vannak: az anya azt akarja, hogy a lánya a szándékaiban is közeledjen hozzá (induljon fogat mosni) [sémakiterjesztés vagy metafora].

A *megyünk* (A) a kiindulóponttól távolodó mozgást jelöl, T/1. személyű [személydeixis], közös cselekvést jelöl, jelen idejű, de a jövőre vonatkozik (ti. még nem mennek) [sémakiterjesztés]; ebből azonban nem következik, hogy együtt végzik a cselekvést abban az értelemben, hogy a célba érve mindketten fogat mosnak (de ez is lehetséges): az anya inkább csak segít ebben a gyermeknek; a javaslat vagy felszólítás alakilag nincs jelölve (vö.

menjünk, menj(él!), a kijelentő módú ige úgy mutatja be a cselekvést, mint amit végre is hajtanak, ezt a gyerek ellentmondást nem tűrő felszólításként fogja értelmezni [közvetett beszédaktus].

A *fogat mosni* (A) a mozgás (vö. *megyünk*) célja. A fogmosás étkezések után megszokott tevékenység. Csak a B forduló értelmezése alapján derül ki az, hogy az A-ban esti fogmosásról van szó [következtetés, az aktív zóna működése].

A *de* kötőszó konvincinálódottan kapcsol össze különböző méretű kifejezéseket azt jelölve, hogy a második olyasmit jelent, ami a megelőző rész alapján nem következik, sőt annak ellentmond, de legalábbis azzal nehéz összeegyeztetni (lásd ebben a mondatban) [konvencionális implikatura]. A *De* fordulókat kapcsol össze a B-ben, arra készít, hogy kikövetkeztessük, hogy mi az, ami az anya felszólításával nehezen összeegyeztethető.

Ehhez következtetést kell végezni: a *nem akarok még aludni* (B) azért egyeztethető össze nehezen a fogmosással, mert az esti fogmosást követni szokta – az adott család szokásai szerint – a gyerek lefekvése, majd azt követően éjszakai alvása [forgatókönyv, társalgási implikatura].

A *még* és a *nem* együtt az esemény (alvás) helyét mutatja más események időbeli, sorrendi viszonyában [forgatókönyv].

A *kislányom* (A), *anya* (B) kifejezések a résztvevőket a szerepük szerint jelenítik meg az adott viszonyok között [funkció szerinti perspektíva], a *kislányom* alakilag jelöli az elérési relációt is [lehorgonyzás, referenciapont-szerkezet], ezek begyakorlott megszólítási módok a magyarban [társas deixis].

(2)

A: – Van pontgyűjtő kártyája?

B: – Nem kérek, köszönöm!

(A feladat utasítása alapján a marslakó tudhatja, hogy mi a pontgyűjtő kártya (A), feltételezzük, hogy tudja, hogy a *van* nem a kártya létezésére általában, hanem (a beszélőhöz való lehorgonyzáson keresztül) a birtoklására vonatkozik.)

Az (A) forduló lehet eldöntendő kérdés, amellyel a beszélő informálódik arról, hogy van-e ilyen kártyája a beszélőtársnak. Az eldöntendő kérdés esetében a válasz lehet egyszerűn *Igen, van.* vagy *Nincs.*, és ezzel egy ilyen társalgási szekvencia le is zárulna (vö. kérdés – felelet), itt azonban nem erről van szó.

A B-ben a *Nem kérek* azt feltételezi, hogy az előzményben valamit adni akartak neki, és ő ezt visszautasítja [implicit tárgy]. Ennek megfelelően az A értelmezése: 'a beszélő pontgyűjtő kártyát akar adni a beszélőtársnak' [közvetett beszédaktus], és ennek csak akkor van értelme, ha annak még nincs (ezért releváns az eldöntendő kérdés az A-ban) [metonimizáció a beszédaktus megvalósításában].

A *köszönöm* (B) a felajánlás megköszönése, udvarias cselekvés.

A B beszélője nem válaszol kifejtetten az A kérdésére, de arra következtetünk, hogy nincs kártyája [társalgási implikatura], különben nem volna releváns az, hogy nem kér. Ha lenne kártyája, inkább azt a választ várnánk, hogy *Igen, már van, köszönöm!*

A felek magázódnak [társas deixis v. attitűddeixis], ez felel meg a kikövetkeztetett diskurzusszituációnak: szupermarketben, az alkalmazott (A) az egyik vevőhöz fordul (B).

(3)

A: – Ne haragudjon, ráérne egy percre...

B: – Nincsen apróm, sajnálom.

A *Ne haragudjon* (A) konvencionálódott társalgáskezdő formula [közvetett beszédaktus], ha egy idegen megszólít egy másik, ismeretlen személyt, és kérni akar tőle valamit. A lehetséges harag lehetséges oka implicit, a formula redukálódott ('a zavarásért'). A gyakori, egyszerű kifejezések gyakran redukálódnak.

A *ráérne egy percre* (A) konvencionálódott kéréstípus [közvetett beszédaktus, metonimizációval], a kérést úgy fejezi ki, hogy eldöntendő kérdésben rákérdez a kívánt állapotra (*ráérne*), az ezt kifejező ige feltételes módban van, lehorgonyzódik a partnerhez.

A *Nincsen apróm* ('aprópénzem' metonímia) (B) reakcióként azt implikálja, hogy a beszélő nem ad pénzt A-nak [társalgási implikátúra, a konstruálás metonimikus: feltétel → lehetséges következmény]. Ez csak akkor releváns, ha B úgy értelmezi az A fordulóját, hogy az pénzt akar kérni (következtetés).

B fordulója tehát visszautasítás, de ez nincs kifejtve, a *sajnálom* konvencionáltan fejezi ki a negatív esemény feletti sajnálatot, ez a visszautasítás udvarias kifejezése [attitűd].

A) A gyakorlat a diskurzusba ágyazottsághoz kötődő tudásra helyezi a figyelmet azáltal, hogy feladatként jelöli meg a kontextusba ágyazottág nyelvi következményeinek a kifejtését. A kifejtésre váró implicit jelentések közé tartozik mind a konvencionálódott nyelvi viselkedés (pl. a közvetett beszédaktusok begyakorlott megoldásai), mind az aktuális helyzethez kötött, társas tapasztalatot feltételező, ki nem fejtett információ. A gyakorlatban többféle nyelvi jelenség azonosítását és értelmezését végzik el a diákok, a tevékenység fejleszti a nyelvi tudatosságot, érzékelhetővé teszi, milyen összetett tudást működtetünk begyakorlottan anyanyelvi beszélőként.

B) Az implicit jelentés felismerése és kifejtése, fogalmiasítás. A dialógusok feldolgozásához csoportmunkát, majd vegyes csoportokban közös megbeszélést javasolunk.

C) Lásd a feladatnál. A dialógusok általunk legegyszerűbbnek tartott értelmezését végezzük el, de ennél érdekesebb értelmezések is adhatók, amelyek a kifejtetlenség és a hibás következtetések miatti félreértésre játszanak rá (igaz, azokban valószínűleg nem zárul le a második fordulóval a társalgás, ahogy a feladat szól). Például a (2)-ben az A beszélő újabb fordulója lehet ez (a pénztárban): *Nem is tudnék adni, csak lehúztam volna, ha van*; a (3)-ban: *Csak azt akartam megkérdezni, hogy szerepelne-e a filmemben*; stb.

A szögletes zárójelek között nyelvészeti terminussal is kategorizáljuk a leírt jelenséget, ezek alkalmazásának elvárhatóságáról, hasznáról stb. helyben lehet döntést hozni (a fogalmiasítás már meglévő szintje, érdeklődés, igény, tanári szándék stb. függvényében).

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	implicit jelentés , séma, kontextus, enciklopédikus tudás, közvetett beszédaktus, társalgási implikátúra, udvariasság, deixis
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd csoportos megbeszélés (vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–12 perc

3. Televíziós műsorok

a) Idézetek fel néhány mondatot, amelyek rendre elhangzanak az alábbi tévéműsorokban!

1. időjárás-jelentés
2. híradó
3. tehetségkutató műsor
4. futballmérkőzés utáni értékelés

b) Miért használják mindig ezeket a formulákat a műsorvezetők, bemondók? Mi a szerepe a fenti kifejezések ismétlésének?

A) A feladat olyan nagymértékben begyakorlott, ezért egységként (vagy egységszerűen) viselkedő („előre gyártott”) kifejezésekre irányítja a figyelmet, amelyek valamilyen nyelvhasználati színtérhez (tévéműsor), műsортípushoz, szövegtípushoz kötődnek. Gyakrabban élünk ilyen „előre gyártott” kifejezések (*prefabek*) alkalmazásával, mint empirikus elemzés nélkül gondolnánk. A szerepük új kifejezések létrejöttében, a konstrukciók szerveződésében, sőt a nyelvváltozási folyamatokban jelentősebb, mint a nyelvészek korábban (a használatalapú nyelvtanok előtt) gondolták.³⁹⁶

A gyakorlat (a formulák felidézésén és funkciójuk megértésén keresztül) nemcsak a konstrukciók és a gyakoriság jelentőségét érzékelteti a nyelvi viselkedésben és az erre vonatkozó tudás szerveződésében, hanem a funkció elemzésén keresztül a kritikai gondolkodást is fejleszti.

B) Formulák felidézése, az alkalmazás szerepére vonatkozó következtetés, hipotézisalkotás; vegyes csoportokban ezek megvitatása. A felidézés mellett ajánlható az adott műsorra jellemző szövegtípusok konkrét megvalósulásainak elemzése is. Ez azzal a többlettel jár, hogy nemcsak a sematikus kontextust tudják a diákok az értelmezéshez kapcsolni, hanem a tényleges diskurzus aktuális helyzetét is meg tudják figyelni, meg tudják állapítani, hogy például jellemző-e a formulára valamilyen helyzet (pl. nyitó, záró a szövegben; társalgásban van-e jellemző, fordulón belüli helyzet). Több szöveg feldolgozásával több adathoz jutnak a diákok, így könnyebben alkothatók meg kategóriák a formulákon belül (mind a funkció, mind a forma szempontjából, esetleg az idő szempontja alapján is, például újszerűség).

Műsортípusonként alakuló csoportokban javasoljuk a kifejezések gyűjtését és funkciójuk értelmezését, majd vegyes csoportokban az eredmények összevetését, megvitatását.

Érdemes megfigyelni, hogy a formula konstrukcióként mennyire rugalmasan tud befogadni új, aktuális elemeket; hogyan működik a konvencionálódottság, rögzültség mellett a kreativitás is (pl. *mielőtt belekezdzenénk/belecsapnánk a lecsóba/a húrokba/az húrok pengetésibe*).

C) Az alábbi példák részben egy-egy esetlegesen kiválasztott műsor alapján készültek (1–3.), részben több adás emlékei alapján, ezért nem kiegyenlített a feldolgozás sem a részletesség, sem a kiterjedtség szempontjából.

³⁹⁶ Lásd Bybee 2010: 15, 28; lásd még *chunking* (Bybee 2010: 34kk.).

1. időjárás-jelentés

1.1. A diskurzusszituáció jellemzése: monologikus (egy figyelemirányítási esemény), tervezett (pl. a szöveg össze van hangolva a képi megjelenítéssel, annak beállításaival, erre a beszélő gesztikulárisan is rámutat, az elrendezés szerint mozog a térben); a beszélő a telekommunikáció eszközeinek közvetítésével a nyilvánossághoz szól; meteorológusként szakszavakat is használ (pl. *konvektív csapadék; anticiklonális hatások*), ezekhez, valamint a jelenségekhez esetenként magyarázatokat fűz (pl. *feláramlással keletkező*).

1.2. A diskurzus szervezéséhez kötődő formulák

A nyitó elem, lead: *Marad a kánikula. Jön a lehűlés.*

Üdvözlés [napszak szerint] v. *Köszöntöm Önöket, XY vagyok.*

Záró elem: *Kedves Nézőink! Most köszönöm figyelmüket / elköszönök / minden jót kívánok. Viszontlátásra!*

1.3. Témaszpecifikus formulák

[jelenség] közelít a térség felé, és [időpont] *éri el hazánkat; [időpont] [jelenség] érkezik hazánk térségébe; megérkezik a [jelenség]*

[jelenség] *ezt láthatjuk is a műholdfelvételen*

[vmilyen] *hatások érvényesülnek*

igazi strandidőben/vmilyen időben lesz részünk

néhány fokot visszaesik/emelkedik a hőmérséklet/a hőmérő higanyszála

a nappali/éjszakai hőmérséklet n fokra emelkedik/csökken; a hőmérséklet maximuma/minimuma p és q fok között alakul; nagy tavaink hőmérséklete n fok körül alakul; vmi várható / nem várható; lehet vmire számítani; [jelenség]-re számíthatunk; [jelenség]-re kell / nem kell számítanunk

az éjszakai órákban

felhő lesz/nem lesz felettünk/hazánk felett

a szél megélnkül megerősödik/viharossá fokozódik

tiszta lesz az égbolt; derült idő; több órára előbújik a nap

állandó jelzős szerkezetek a csapadékfajtákra, a felhőfajtákra, a légáramlatokra (pl. *viharos erejű szél*)

2. híradó

2.1. A diskurzusszituáció jellemzése: alapvetően monologikus (egy figyelemirányítási esemény), de ebbe tudósítások, riportok, szakértői megszólalások vannak bevágva (ezek általában monologikusak, ritkán, főképp élő bejelentkezésnél dialogikusak); a hírolvasó-szerkesztő a bejátszásokkal, bejelentkezőkkel, más hírrovat szerkesztőivel-hírolvasóival megteremti a kapcsolatot, átadja a szót, élő bejelentkezésnél megköszöni a tájékoztatást; tervezett, felolvasott; a hírolvasó-szerkesztő a telekommunikáció eszközeinek közvetítésével a nyilvánossághoz szól.

2.2. A diskurzus szervezéséhez kötődő formulák

A nyitó elem: Lead [a fontos hírek egy mondatban, pl. *Tragédia történt...; Rekord valami valahol*]

Üdvözlés: *Jó reggelt/napot/estét kívánok* [napszak szerinti köszönés], *ez a Híradó a [... tévécsatornán] reggel/délelőtt... .. órákor. XY* a hírolvasó neve *vagyok.*

Szóátadás a tudósítóknak, szóvivőknek, hírforrás idézése, illetve a bejátszások felkonferálása:

További részletek az Y szóvivőjétől, XV-től:

A hírügynökségek/hírügynökségi értesülések szerint...

X elemzők a [p esemény]-t [ilyennek és ilyennek] tartják/értékelik

[rövid lényegkiemelés] ezt mondta XY a [szervezet] képviselője/elnöke_{pozíciója}: [a megszólalás bejátszása]

Sikert aratott a [rendezvény], így látják az [értékelők]: [a megszólalás bejátszása]

A szakemberek [ezt és ezt] tartják a legfontosabbnak/emelik ki/hangsúlyozzák.

A [dokumentum] számai azt mutatják, hogy...

És most jönnek a sporthírek, [benne ezzel és ezzel] ... Ezek voltak a sporthírek.

X_{hírblokk felolvasója}-nek köszönjük szépen!

Mindjárt mutatjuk.

Záró elem:

Ez volt a Híradó.; Ennyi fért most a Híradóba.

X-kor ismét Híradó itt a [csatornán], ha tehetik, tartsanak velünk!

Köszönöm a figyelmüket, további kellemes esetét kívánok.

2.3. Témaszpecifikus formulák

X [időpont]-kor utazott [helyre], ahol Y (és Z) fogadta; X-et [helyen] [időpontban] Y fogadta/látta vendégül

A baleset/tragédia okát még vizsgálják.; Az eltűnt [személy(ek)] után még kutatnak/folyik a kutatás/nyomozás.

Várhatóan [időpont]-kor állhat helyre a [kizökkent világ]

*[helyen] évente több mint n-en halnak meg/sérülnek meg [ok]; legkevesebb n ember megsérült, amikor; több mint n látogatót fogadtak
tragikus kimenetelű baleset*

3. tehetségkutató műsor

3.1. A diskurzus-szituáció jellemzése: dialogikus (több figyelemirányítási esemény, a műsorvezető(k) kérdéseket tesz(nek) fel, irányítja/irányítják a szóatadást, a többi résztvevő válaszol, egymással is beszélhet); monologikus részek is előfordulnak, amikor az értékelők kifejtik a véleményüket; részben tervezett, nagymértékben spontán, de szerkesztett; nyilvános társalgás; a megszólalók a telekommunikáció eszközeinek közvetítésével a nyilvánossághoz szólnak, ennek akkor is tudatában vannak, ha közvetlenül egymáshoz fordulnak.

Az alábbi példák a Virtuózok 2018 A tinik válogatója programból származnak.³⁹⁷ A hasonló vetélkedők jellemzője, hogy a műsorvezetők egymással és a zsűrivel is társalgásokat imitálnak, köszöntik egymást, megköszönik egymásnak a lépéseket, a stúdióban ülő hallgatóságához is szólnak, klipeket vágnak be a versenyzőkről; a zsűri tagjai a kamera közelítésére különböző jelzéseket adnak, segítve a közönség következtetési folyamatait az előadás alatt, annak szakmai értékével kapcsolatban. Az sajátosság, hogy a versenyzőkkel a zsűri egy-egy tagja beszélget, ez ad keretet a bemutatkozásnak. Az is jellemzője, hogy a zsűri tagjai polilógusban beszélnek meg a versenyző teljesítményét. A versenyt így rendkívül összetett szerveződésű diskurzus jellemzi.

³⁹⁷ <https://tinyurl.hu/XhMG/> (2018.08.13.)

3.2. A diskurzus szervezéséhez kötődő formulák (műsorspecifikusan is)

Nyitó üdvözlő formula: *Jó estét kívánok Hölgyeim és Uraim! Újra itt a Virtuózok, Magyarország egyetlen klasszikuszenei tehetségkutató műsora.*

Bemutatkozás, a műsorvezetőtárs bemutatása.

A műsorvezetők megköszönik egymásnak a lépéseket: *Köszönöm [keresztnev]*

Szóátadás névvel: teljes név; csak keresztnev

Szóátadás szereppel: *Zsűri!*

Ma a tinik megmérettetésének lehetünk szem- és fültanúi.

Mielőtt azonban belecsapnánk...

Nézzük át újra a [nézők tájékoztatása a vetélkedő szabályairól, menetéről]

eldől, hogy / vajon kinek ítéli oda a zsűri / az x ítésk n helyezés odaítéléséről dönt

eldől, hogy / vajon ki az, akivel találkozunk majd a [szakasz] során

A nap végére kiderül majd, hogy ki az az n, aki ...; a végén n szereplő lélegezhet fel;

n versenyző jut tovább a [szakasz]-ba

Hölgyeim és Uraim! Kezdődjék hát a...

Tiéd a színpad. [a versenyzőhöz]

Csak így tovább! [a versenyzőhöz; ezzel általában el van bocsátva]

Gratulálok... [a versenyzőnek; ezzel általában el van bocsátva]

Már csak néhány versenyző/elődás van hátra, és megtudjuk, hogy...

Föl van adva a lecke [a zsűrinek].

Eredményhirdetés, lezárás, elköszönés:

Kit juttat tovább a zsűri? Kit juttatok/juttatsz tovább?

Az utolsó szó jogán... [név, szóátadás zsűritagnak]

A zsűri tehát meghozta a döntését; A döntés megszületett.

mi addig visszavonulunk a backstage-be

A győztesekre egészen különleges nyeremények várnak: [bemutatják/ismertetik reklámmal]

Akivel a következő fordulóban találkozhatunk, az nem más mint [név]

Ez egyáltalán nem üres frázis, hogy ti^{a kiesők} is nyertetek. [elköszönés része]

Megmutathattátok országnak-világnak [elköszönés része]

Köszönjük a bátorító tapsokat/hogy szurkoltak a tévéképernyők előtt!

Köszönjük a zsűritagoknak a munkát! stb. köszönetek

[a következő alkalommal] [ezek és ezek] érkeznek majd a stúdióba

Kövessenek minket a [közösségi oldalakon]

Nincs más hátra, mint hogy elbúcsúzzunk, azt kérve, hogy a jövő héten is tartsanak majd velünk.

Viszontlátásra!

3.3. Műsor- és témaspecifikus formulák (a teljesítmény értékelésével kapcsolatban közhelyek is)

Honnan érkeztél hozzánk? Hogyhogy/miért a [hangszer]-t választottad? [a versenyzőhöz]

Ha nem látunk/látnánk, azt gondolnánk/hinnénk, hogy egy komoly/érett/nemzetközi hírű előadót hallottunk.

Óriási felfedezés vagy.

nagy jövőt jósolok neked

a vmilyen pálya is előtted áll/vmilyen pálya előtt állsz;

[az előadásról/előadóról] csak superlatívuszokban lehet beszélni; csak a legjobbakat tudom mondani

*te színpadra termettél/színpadra termett
 téged az isten is ...-nak teremtett
 szoros kapcsolat van közted és hangszer között / szimbiózisban vagytok a hangszereddel
 a legszebb reményekre vagy feljogosítva
 arra predesztinálja, hogy
 Nagyon szépen/jól megbirkóztál ezzel a nehéz feladattal.
 letisztult előadás / kis ékkő
 ezek a hangok a szív(ed)ből jönnek
 megérintetted a lelket
 Egyszerű és nagyszerű.
 X a befutó / befutó.
 lírai/költői produkció; Rengeteg csodálatos produkciót hallottunk.
 bele tudtam feledkezni
 maradandó élményt szerez/nyújt*

4. futballmérkőzés utáni értékelés

4.1. A diskurzusszituáció jellemzése: dialogikus (több figyelemirányítási esemény, a műsorvezető kérdéseket tesz fel, irányítja a szóatadást, a többi résztvevő válaszol, egymással is beszélhet), részben tervezett (pl. a mérkőzés alatt elkészített elemzés prezentációként), részben spontán; nyilvános társalgás, rövid monologikus részekkel (és bevágásokkal); a megszólalók a telekommunikáció eszközeinek közvetítésével a nyilvánosságához szólnak, ennek akkor is tudatában vannak, ha közvetlenül egymáshoz fordulnak.

A formulák tematikusan a társalgás szervezéséhez vagy a futballmérkőzéshez kapcsolódnak. Az előbbiek általánosabbak a társalgásos tévéműsoroknál (lásd a Híradónál), az utóbbiak a sportműsorokon belül vagy általánosak, vagy a futball miatt specifikusak.

4.2. Témaszpecifikus formulák

*X betolta/beadta/ vhoval ívelte a labdát
 [a bíró] tizenegyest/büntetőt ítélt; megadta/befújta a 11-est
 [a bíró] a kispadra küldte
 erős/gyenge védelem/támadás
 A_{csapat} tovább növelte az előnyét
 X értékesítette a helyzetet; higgadtan használta ki a lehetőséget
 X-et hozta játékba
 az n-edik percben X állította be a végeredményt; rúgta a döntő gólt; a hajrában...
 X a meccs embere
 A_{csapat} kontrái folyamatos veszélyt jelentettek
 A kikapott B-től; A vereséget szenvedett B-től; [eredmény]-re alázta/verte B az A-t
 átvette az irányítást az A
 a bajnokságban n ponttal az n-edik helyen állnak
 a második félidő már méltó volt A_{csapat}-hoz
 a vmilyen mezben játszó hazaiak
 X távozott a klubjából, X-et az A_{csapat} vette meg/igazolta át*

b) Funkciók

A téma, illetve a műsor szerkezete miatt szükségszerűen ismétlődnek bizonyos jelenségek, illetve beszédlépések. Az azonos funkcióban használható formulák lehetővé teszik a nyelvi kifejezés ismétlésének elkerülését.

Bizonyos mértékű spontaneitás esetén (lásd főképp a 3. és a 4. műsортípust) a gyakori beszédlépések, témához kötött jelenségek változatos nyelvi kivitelezésére nem kell nagy figyelmet és energiát/időt fordítani, ha azok egészlegesen (egységként, formulaként/panelként/kliséként) készen állnak a felhasználásra. A beszédtervezés idejének csökkentése nagyon fontos szempont a szerkesztő-műsorvezető számára, mert figyelmét többfelé kell megosztania az adott helyzetben.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi egység, ³⁹⁸ idióma, frazéma, közhely; szövegtípus (diskurzustípus), televíziós műsorok, figyelmi jelenet, dialogikus és monologikus szöveg, a társalgás szervezése
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd csoportos megbeszélés (vegyes csoportokban)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–12 perc (műsorok megtekintése nélkül, a kifejezések felidézésével)

4. Közhelyek

a) Végezzetek a szünetekben egy kis kutatást! Írjatok össze néhány gyakori közhelyet, amelyet rendszeresen hallotok folyosói társalgásban! Jegyezzétek le, hogy hányszor, milyen formában hangzottak el ezek a kifejezések! Ha újabbat hallotok, bővítsétek a listát!

b) Az a) feladat eredményeként létrejött iskolai közhelygyűjteményből állítsatok össze online kérdőívet, amelyben azt tudakoljátok iskolatársaitoktól, hogy milyen gyakran és esetleg: milyen helyzetekben használják saját bevallásuk szerint az adott kifejezéseket az egymás közti társalgásban!

Arra számíthatunk, hogy a tényleges alkalmazás gyakoribb lesz, mint az önbevallásos. Ennek a háttérében azt (a kérdőíves vizsgálat módszertana szempontjából lényeges sajátosságot) feltételezhetjük, hogy valamilyen (nyelvi) ideológia érvényesülése miatt az emberek általában jobb színben tüntetik fel magukat, amikor egy felmérés keretében kérdezik őket.

c) Végezzetek keresést e kifejezések gyakoriságának a megállapítására a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában!³⁹⁹

A személyes alkorpuszra korlátozást javasoljuk, a gyakorisági különbségek számszerűsítéséhez gyakorisági mutató számolását érdemes elvégezni. Sajnos nagyobb szerkezetekre a gyakorisági listában nem lehet keresni, ezért javasoljuk az alkorpuszban keresést, 'egyszerű keresés' kiválasztásával (az ablakba be lehet írni nagyobb, több szóból álló szerkezetet is). Természetesen „okosabb keresés” is végezhető szűréssel.

d) Hasonlítsátok össze a különböző módon nyert adatokat!

A gyakoriság alapján érdemes az adatokat csoportokba sorolni, és a kifejezéseket csoportok szerint jellemezni.

³⁹⁸ Vö. ang. *unit*, *chunk*, *prefab*, ált. többes számú alakokban.

³⁹⁹ Lásd <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

A) A feladat kutatásra késztet, az javasolja, hogy a diákok saját környezetükben többféle módszertannal vizsgálják meg a már megismert jelenséget; vessék össze ezeket az adatokat, és vessék össze ezeket korpuszadatokból származó eredményekkel is. A kutatási projekt növeli mind a jelenséggel, mind általában a nyelvi viselkedéssel kapcsolatos tudatosságot, a gyakorlatot azoknak a módszereknek az alkalmazásában, amelyekkel az emberi viselkedésről megbízható adatok szerezhetők. Az iskolai közösségben végzett kutatás hozzájárul a közösséggel kapcsolatos egyéni és csoportos felelősségvállalás értékének megtapasztalásához, az ezzel kapcsolatos tudatosság növekedéséhez (ennek része az is, hogy a kutatók vissza is adnak értéket a közösségnek azzal, hogy megismertetik az eredményeiket).

B) Kutatási projekt komplex empirikus módszertannal: megfigyelés, kérdőív, korpuszadatok elemzése; az adatok kiértékelése és elemzése, következtetés. A kutatás eredményeinek megismertetése azzal a közösséggel, ahonnan az adatok származnak. A tanárnak szavatolnia kell a kutatás etikusságát, a diákokat és önmagát is reflexióra kell készítenie a nyelvi ideológiák alkalmazásával kapcsolatban. Mindenképp el kell kerülni például az ítélezést (azt, hogy a nyelvhasználatukon keresztül a beszélők minősítése történjen meg valamilyen nem nyelvi dimenzióban).

A kutatási terv elkészítése során pontosan meg kell határozni a vizsgált jelenség(ek) körét, azt, hogy mit értünk közhelyen. Más fogalmat is használhatunk, az a lényeg, hogy próbatételben alkalmazhatónak bizonyuljon.

„**közhely**: olyan kifejezés, amelyet gyakran, különböző beszédhelyzetekben használ egy közösség, és amelynek a jelentése a sűrű alkalmazás miatt elhalványodik vagy kiürül, pl. *Ilyen az élet., Valahogy majd csak lesz., Így hozta az élet.*”⁴⁰⁰

Online kérdőívet javaslunk (ingyenes alkalmazást, ezekből több is elérhető).⁴⁰¹ A kutatás etikai vonatkozásaihoz ajánlhatók az ELTE nyilvános anyagai,⁴⁰² általános módszertani háttérként a kérdőívkészítéshez és adatok tárolásához, feldolgozásához lásd Babbie munkáját.⁴⁰³

C) Néhány feltevés és javaslat található a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi egység, közhely
Javasolt munkaforma	kutatási projekt
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	meghatározhatatlan

⁴⁰⁰ Kugler – Tolcsvai Nagy 2000: 134.

⁴⁰¹ Például Google-űrlapok (<https://www.google.hu/intl/hu/forms/about/>), Kérdőívem.hu (<http://www.kerdoivem.hu/>) (2018.08.13.).

⁴⁰² Például <http://barczi.elte.hu/content/tudomanyos-es-kutatasetikai-bizottsag.t.932?m=107> (2018.08.12.).

⁴⁰³ Babbie 2003/2008.

5. Idiómák

a) Egy nyári táborban megismerkedtek különböző (nem magyar) anyanyelvű diákokkal. Hogyan fordítanátok le, hogyan magyaráznátok meg nekik az alábbi kifejezések jelentését?

(1) az én saram

meaning: 'it's my fault'

literally: 'it's my bit of mud'

explanation: analogously DIRTY THING – BAD DEED, metaphor

(2) a szeme se áll jól

meaning: 'one cannot trust him/her'

literally: 'his/her eyes are not straight'

explanation: analogously NO STRAIGHT EYES/LOOK – NO STRAIGHT/OBVIOUS INTENSIONS – NOT GOOD INTENSIONS, metonymy & metaphor

(3) itatja az egereket

meaning: 's/he's crying'

literally: 's/he's watering the mice'

explanation: teardrops fall down, mice can have access to them (metonymy)

(4) majd amikor piros hó esik

meaning: '(almost) never'

literally: 'when red snow falls'

explanation: a rare phenomenon, when the grains of desert sand colour the snow red

(5) ez nekem kínai

meaning: 'I don't understand'

literally: 'it's Chinese to me'

explanation: it's not possible to comprehend (Chinese→_{metonymy}) an unknown foreign language

b) Ti milyen kifejezéseket tanulhatnátok tőlük? Hozzatok példákat a tanult idegen nyelvekből!

A nyelvkönyvek mellett nyomtatott és online szólás- és közmondásgyűjtemények is használhatók.⁴⁰⁴

c) Keressetek példát arra, hogy a különböző nyelvek a jelenségek hasonló fogalmi feldolgozását mutatják!

Például

ang. *We are all in the same boat* : ném. *Wir sitzen alle in einem (im selben/gleichen) Boot* : m. *Egy csónakban evezünk.*, megvan a csehben, szlovákban stb.

ang. *Brake a leg!* : m. *Kéz- és lábtörést!*;

ang. *pull yourself together* : m. *kapd/szedd össze magad*

ang. *Don't burn your candle at both ends.* : m. *(mind)két végén égeti a gyertyát*

⁴⁰⁴ Lásd például az angolhoz: http://www.tintakiado.hu/book_foreword.php?id=374 (2018.08.13.),

d) Keressetek példát az adott kultúrához, nyelvhez erősen kötött feldolgozási módra!
Pl. to pull sb's leg; not for all the tea of China; not sb's cup of tea

A) A feladat a diákok által tanult idegen nyelveken kontrasztívan vizsgálja az idiómákat (idiomatikus jelentésű kifejezéseket). Kétféle általános megfigyelés tehető: egyrészt vannak több nyelvben is megtalálható kifejezések, amelyek nyelvi érintkezéssel terjedtek és/vagy hasonló megértési/feldolgozási móddal jöttek létre; másrészt az idiómák be is ágyazódnak a közösség kulturálisan meghatározott feldolgozási módjába, ezért vannak az adott nyelvre jellemző idiómák is. A gyakorlat fejleszti a kontrasztív szemléletet, megtapasztalhatóvá teszi nyelv, kultúra, gondolkodás szoros összefüggését.

B) Fordítás, értelmezés. Idiómák előhívása az emlékezetből, keresés kézikönyvekben, tankönyvekben. Megfigyelés. Érdemes előkészíteni a feladatot és egyeztetni a nyelvtanárokkal. Megfelelő időt kell hagyni a feladatra, hogy a csoportok ne legyenek beszorítva a tanóra időkeretébe. Az idegen nyelvek szerint szerveződő csoportmunkát javaslunk, majd a hasonló szerkezetek feltárására vegyes csoportokat. A gazdag anyagból projektum is lehet.

C) Néhány példa az angol nyelvre található a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	nyelvi egység, idióma , szólás, közmondás
Javasolt munkaforma	csoportmunka (hasonlóságok keresése vegyes csoportban)
Szükséges előkészület, eszköz	(online) kézikönyvek
Tervezett időtartam	20 perc (a már ismert idiómákkal dolgozva, kereséssel csak a heterogén csoportok munkájában)

6. Itt a vége, fuss el véle!

Olvassátok el az alábbi meserészletet!⁴⁰⁵ Jelöljétek benne azokat a kifejezéseket, amelyek gyakran előfordulnak a népmesékben!

Az ördög és a két leány

Volt egyszer egy szegény ember meg egy szegény asszony, mind a kettő özvegy volt, s mind a kettőnek volt egy-egy *leánya*, csak hogy az ember *leánya* szép volt, az asszonyé meg *csúnyább a hátramenésnél*. Egyszer az ember sütni akart, de nem volt dagasztóteknője. *Azt mondja a*⁴⁰⁶ *leányának:– Eredj át, leányom, ide a szomszédasszonyhoz, kérj tőle egy dagasztóteknőt, míg megdagasztunk benne. Átment a leány a szomszédba.*

– *Szomszédasszony, azért küldött édes apámuram, ne sajnáljon kend egy dagasztóteknőt adni, mindjárt visszahozom, csak megdagasztunk benne.*

– *Bizony nem adok én, édes leányom, mondd meg édes apáduradnak, vegyen el engem, akkor lesz dagasztóteknőtök.*

⁴⁰⁵ Forrás: <http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/AzOrdog.pdf>

⁴⁰⁶ Idéző mondatként, majd ezt követi a beszéd egyénes idézetként.

Hazament a leány, elmondta az apjának, hogy mit mondott a *szomszédasszony*. Megdagasztották hát **nagy ügyel-bajjal**, be is fűtötték a kemencét, de már *szénvonójuk* nem volt, amivel a kemence alját *feltisztítják*.

Azt mondja az ember a *leányának*:

– *Eredj át, leányom*, ide a szomszédba, kérj egy *szénvonót*, mondd, hogy mindjárt visszaviszed.

Átment a *leány* megint az özvegyasszonyhoz.

– *Szomszédasszony*, azért küldött **édes apámuram**, ne sajnáljon kend egy *szénvonót* adni, *míg* a kemence alját *feltisztítjuk*.

– **Bizony nem adok** én, **édes leányom**, mondd meg **édes apáduradnak**, vegyen el engem, akkor lesz dagasztóteknőtök is, *szénvonótok* is.

Hazament a *leány*, elmondta, hogy mit mondott a *szomszédasszony*, **nagy nehezen** elkészítették *hát* a kemencét is meg a tésztát is, csak be kellett volna *vetni*, de nem volt *vetőlapátjuk*. Azt mondja a szegény ember a *leányának*:

– *Eredj át* még egyszer, *leányom*, ahhoz az asszonyhoz próbáld meg, *ha adna* egy *vetőlapátot*, mondd, hogy ne sajnálja olyan nagyon, **nem esik itt semmi baja, nem esszük mink meg, ebbe a nyomba** visszaviszed.

Átment a *leány* harmadszor is, elmondta, hogy **mi járatban van**, mit *izent* az apja, de az özvegyasszony erre is csak azt mondta, hogy **biz ő nem** adja.

A) A feladat a műfajra jellemző kifejezések azonosítását kéri egy népmese részletében.

B) Pármunka, lehet csoportos annotálás is, ennek előnye, hogy a jelölések minden csoporttag számára láthatók, eltérő színekkel alkategóriák különíthetők el, ezek a megjegyzésekben részletezhetők. Továbbfejleszthető úgy, hogy különböző típusú, vagy azonos típusú, de más-más területről származó meséket vetnek össze a diákok, hasonlóságot és eltérést azonosítanak. Ehhez mindenképp digitalizált szövegek megosztását javasoljuk.

C) Mindenképp szét kell választani a népmesére jellemző szereplőket, helyeket, tárgyakat, időt, számokat; az egységgé vált fordulatokat (lásd zölddel a szövegben); a népnyelvi és/vagy régies(nek ható) kifejezéseket (lásd dőlt szedéssel a szövegben).

Jellemzők:

- szereplő: ördög, szegény ember/asszony, özvegy, eladósorban lévő lány
- hely és idő: meghatározatlan
- tárgy: kemence, a kenyérsütés kellékei
- szám: három kérés (*harmadszor is*)
- események és viszonyok: szép – rút; kenyérsütés; valakit kéréssel elküldenek, kérnek, de nem adnak, az adásnak feltétele van; az események ismétlődése

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	műfaj, népmese
Javasolt munkaforma	páros vagy csoportmunka
Szükséges előkészület, eszköz	IKT-eszköz
Tervezett időtartam	20 perc (az alapfeladatra)

1. A téma relevanciája, várható eredmény

Az óra célja a hír jellemző tulajdonságainak felfedezése, megismerése és tudatos alkalmazása. Kiemelt fontosságú a diákok kreativitásának és szótárhasználati kompetenciájának fejlesztése is. Ezeket az ismereteket és képességeket nemcsak a mindennapi életben, de az idegennyelv-tanulás során is hasznosíthatják.

2. Nyelvészeti háttér

A témakör feldolgozása során az alábbi fogalmak ismerete szükséges.

Műfaj: A műfajok egyes kategóriáit nem az eltérő nyelvi szerkezetek határozzák meg. A műfajokban elsősorban az ember és a világ viszonyának egymástól elkülönülő típusai fejeződnek ki. Az interakciós viszony folyamatos változása miatt a műfaji határok nemjelölhetőek ki élesen, ez műfaji keveredéshez és új műfajok kialakulásához vezet. A *műfaj* megnevezést elsősorban irodalmi kontextusban alkalmazzák.⁴⁰⁷

Szövegtípus: A *szövegtípus* megnevezést leginkább hétköznapi szövegek kommunikációorientált, a különböző nyelvi szerkezetek elkülönítésén alapuló kategorizáció során használjuk.⁴⁰⁸ Éppen ezért a feladatsorban a szövegtípus megnevezés használatos.

Hír: Tájékoztató szövegtípus. Ellenőrzött forrásból származó információk objektivitásra törekvő bemutatása, mely a *mi?*, *mikor?*, *kivel?*, *mikor?* és *hogyan történt?* kérdésekre válaszol. Megnyilatkozási bevonódás nem lehetséges.⁴⁰⁹

Riport: Az események helyszínén vagy a helyszínen tapasztaltak alapján, az érintettek megszólaltatásával készült tájékoztató szövegtípus. A megnyilatkozó személyes bevonódása jellemzi, a riporter tisztában van azzal, hogy hatással van a megszólalókra. A megnyilatkozó reflektál saját nézőpontjára, a különböző nézőpontokra, és saját véleménye is megnyilvánulhat.⁴¹⁰

Tudósítás: A tudósító saját megfigyelése alapján számol be egy eseményről. Objektivitásra törekszik, ezért a megnyilatkozó saját kiindulópontját és viszonyát tudatosítja az olvasóban, de az események objektív leírását helyezi az előtérbe.⁴¹¹

Hivatalos közlemény: Hivatalos, közérdekű bejelentés.⁴¹²

A szövegtípusok jellemzésénél alkalmazott stilisztikai jegyekhez Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar nyelv stilisztikája* című munkáját ajánljuk (1996), a feladatokban alkalmazott szempontok és minősítések is ebből a műből származnak.

⁴⁰⁷ Lásd Simon 2017a.

⁴⁰⁸ Lásd Kuna–Simon 2017.

⁴⁰⁹ Lásd Tolcsvai Nagy 2001.

⁴¹⁰ Lásd Szalma 2003.

⁴¹¹ Lásd Szalma 2003.

⁴¹² Lásd Szalma 2003.

3. A feladatok részletes leírása

1. Fedezd fel a hírek titkait!

Válasszatok ki egy hírt az alábbiak közül, és válaszoljatok az ahhoz kapcsolódó kérdésekre!

(1)

Vb 2018: a FIFA eltörölte Messi négymeccses eltiltását⁴¹³

Nem hiába fellebbeztek az argentinok Lionel Messi eltiltása ellen, a Nemzetközi Labdarúgó-szövetség (FIFA) ugyanis a május 4-i meghallgatás után eltörölte a büntetést, így a támadó pályára léphet válogatottja sorsdöntő vb-selejtezőin.

A FIFA fegyelmi bizottsága március 28-án négymérkőzéses eltiltással sújtotta Lionel Messit, aki az argentin válogatott Chile elleni világbajnoki selejtezőjén megsértette a játékvezető asszisztensét. Az argentinok nem nyugodtak bele legjobbjuk elvesztésébe, fellebbeztek a döntés ellen. Az ügyet csütörtökön tárgyalták Zürichben, a meghallgatás után pedig a FIFA fellebbviteli bizottsága helyt adott az argentinok fellebbezésének. Az indoklás szerint Messi viselkedése ugyan kifogásolható volt a szóban forgó selejtezőn, az ellene felhozott vádak megfelelő bizonyíték hiányában ejtették. A döntés értelmében a márciusban kirótt eltiltást (amelyből egy mérkőzést letöltött Messi) és a 10 ezer svájci frankos büntetést semmissé nyilvánította a FIFA. Ez nagyon jó hír az argentinoknak, hiszen válogatottjuk négy fordulóval a dél-amerikai vb-selejtezők vége előtt csak a pótselejtezőt érő ötödik helyen áll, két ponttal megelőzve a hatodik Ecuadorot.

Megjeleníti-e személyes viszonyulását (pl. érzéseit) a hír szerzője? **Nem.**

A szöveg összességében pozitív, semleges vagy negatív jellegű a benne foglalt tartalmak alapján? **A válasz nem egyértelmű, az összkép inkább pozitív, mert a fellebbezés sikeréről szól a hír. Ugyanakkor nyelvileg inkább negatív, mert több a negatív értékjelentésű szó, és a pozitív tartalmak is sokszor a negatív érték alapján, például annak a tagadásával vannak kifejezve (pl. *nem hiába; eltörölte a büntetést; büntetést semmissé nyilvánította*).**

Milyen nyelvi kifejezések játszanak szerepet ennek az értékjelentésnek a kialakításában? – ***Nem hiába fellebbeztek; eltiltása ellen; eltörölte a büntetést; fegyelmi bizottsága; eltiltással sújtotta; megsértette; nem nyugodtak bele; elvesztésébe; fellebbeztek a döntés ellen; kifogásolható; az ellene felhozott vádak; megfelelő bizonyíték hiányában ejtették; kirótt eltiltást; büntetést; semmissé nyilvánította; csak a pótselejtezőt érő ötödik helyen áll.***

(2)

Magára talált a forint⁴¹⁴

Erősödött a forint 05.05.-én, pénteken a főbb devizákkal szemben a bankközi devizapiacon. Az eurót a kora reggeli 312,44 forint után este fél hétkor 311,68 forinton jegyezték. A dollár jegyzése 284,47 forintról 283,55-re, a svájci franké 288,29 forintról 287,17 forintra csökkent. Az euró a hetet 311,97 forinton, a dollár 286,24 forinton, a svájci frank pedig 287,30 forinton kezdte. A forint a héten a dollárral szemben egy százalékkal erősödött, az euróval és a svájci frankkal szemben viszont árfolyama alig változott, csak csekély emelkedést ért el. Az euró

⁴¹³ Forrás: <http://www.nemzetisport.hu/foci-vb-2018/vb-2018-messi-eltiltasat-eltorolte-a-fellebbviteli-bizottsag-2567333> (2018.03.30.)

⁴¹⁴ Forrás: http://www.napi.hu/tozsdek-piacok/magara_talalt_a_forint.636601.html (2018.03.30.)

erősödött kissé pénteken, árfolyama reggel 1,0987 dolláron, este kissé magasabban, 1,0993 dolláron állt – írta az MTI.

Az alábbi kérdések közül melyikre található válasz ebben a hírben: mi történt?; kivel/mivel történt?; mikor, hol, hogyan történt?; miért?; milyen, mekkora, mennyi?

Mi történt? – Erősödött a forint.

Kivel/mivel történt? – A forinttal.

Mikor történt? – Pénteken.

Hol történt? – A bankközi devizapiac.

Hogyan történt? – A forint a dollárral szemben 1%-ot emelkedett, a svájci frankkal és az euróval szemben csupán csekély emelkedést ért el.

Milyen változás történt? – Növekedés.

Mekkora változás történt? – Egy százaléknyi.

Kérdések, amelyre nem kaptunk választ: Miért történt? Mennyi?

Milyen olvasóközönséghez szól a cikk? Tartalmaz-e szakkifejezéseket?

A devizapiaci változások iránt érdeklődök a cikk elsődleges célközönsége. Tartalmaz terminust és a színtérhez kötött kifejezést (pl. *bankközi devizapiac*; *[valamilyen értéken] állt, jegyezték*), de inkább a számadatok és a viszonyok feldolgozása nehezíti meg az olvasást.

(3)

Németországban elfogták az Iszlám Állam egy tagját⁴¹⁵

Németországban elfogták az Iszlám Állam (IÁ) terrorszervezet egy feltételezett tagját – közölte pénteken a szövetségi legfőbb ügyészség.

Az állam elleni súlyos bűncselekményekkel foglalkozó ügyészség adatai szerint a 39 éves szíriai állampolgár a hazájában 2011 tavasza óta tartó polgárháborúban először az an-Nuszra Front nevű iszlamista szervezet oldalán vett részt. Egy fegyveres egység parancsnokaként közreműködött több város elfoglalásában, majd 2013 elején az an-Nuszra Front és az IÁ közötti konfliktusok nyomán átállt az IÁ-hoz. A férfit külföldi terrorszervezetben viselt tagsággal gyanúsítják, pénteken előzetes letartóztatásba helyezték. Sajtóértesülések szerint nincsenek arra utaló jelek, hogy Németországban terrorcselekményre készült volna. Csütörtök délután fogták el különleges rendőri egységek bevetésével a Lipcse közelében fekvő Wachauban egy autósiskolánál, ahol éppen megkezdte volna a jogosítvány megszerzését célzó tanfolyamát.

Milyen nagyobb és kisebb egységekre lehet osztani a szöveget?

Cím, lead, kiegészítő információk, összefoglalás.

Mi az egységek szerepe?

Cím: szerepe a figyelem felkeltése, az olvasásra való motiválás.

Lead: összefoglalja, hogy miről fog szólni a cikk.

Kiegészítő információk: a ki?, mikor?, hol?, mit?, miért?, hogyan? kérdésekre válaszoló információk elemek.

Összefoglalás: megismétli más szavakkal mindazon információkat, melyeket a lead tartalmaz.

⁴¹⁵ Forrás: <http://www.hirado.hu/2017/05/05/nemetorszagban-elfogtak-az-islam-allam-terror szervezet-egy-feltetelezett-tagjat/> (2018.03.30.)

(4)

A nyomorultak bemutatója⁴¹⁶

Victor Hugo csaknem százötven évvel ezelőtt írta meg a XIX. század egyik legnagyobb regényét, mely tükröt tart kora társadalmának a hosszú raboskodás után feltételes szabadlábra került Jean Valjean küzdelmes életén keresztül. A zenés változat Alain Boublil és Claude-Michel Schönberg alkotása.

A szegedi bemutató követően 2016 tavaszán lesz a Nyomorultak musical kőszínházi premierje a Madách Színházban. A hármas szereposztásban bemutatkozó előadás szereplőinek egy részét már láthatta színpadon a közönség Szegeden. A bemutatkozás olyan jól sikerült, hogy a Nyomorultakat 2016 nyarán ismét visszahívták Szegedre. A budapesti közönség számára, azonban jó hír lehet, hogy az áprilisi bemutató előtt a Madách Színház egy különleges meglepetéssel készül a közönségnek a Nyomorultak kapcsán. A Nyomorultak budapesti és szegedi előadásaira már elkezdtek a jegyek értékesítését.

Milyen a stílusa a hírnek? Milyen kifejezések, nyelvi megoldások alapján ítélték meg a stílusát? Használjátok az alábbi táblázat szempontjait és skáláit is!

1. táblázat. Stilisztikai jegyek

	szempont	skála			
1.	magatartás	durva	laza	semleges	választékos
2.	helyzet	informális		semleges	formális
3.	viszonyulás az értékekhez	értékmegvonó		semleges	értéktelítő
4.	idő	régies		semleges	újszerű

1. magatartás: A semleges és választékos nyelvi magatartás egyaránt megtalálható a cikkben – *tükröt tart kora társadalmának a hosszú raboskodás után feltételes szabadlábra került Jean Valjean küzdelmes életén keresztül* (választékos), *már elkezdtek a jegyek értékesítését* (választékos), *A hármas szereposztásban bemutatkozó előadás szereplőinek egy részét már láthatta színpadon a közönség Szegeden* (semleges)

⁴¹⁶ Forrás: <https://nyelviminta.webnode.hu/l/neh-a-kevesebb-tobb/> (2018.04.07.)

2. helyzet: Formális. A cikk nem tartalmaz szubstandard nyelvi kifejezéseket.

3. viszonyulás az értékekhez: Értéktelítő – egyik **legnagyszerűbb** regényét, olyan **jól** sikerült, **jó** hír lehet, **különleges** meglepetéssel készül.

4. idő: Semleges. Nem tartalmaz sem régies kifejezéseket, sem neologizmusokat.

2. Milyen nyelvváltozatban (sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárás, városi népnyelv, diáknyelv) íródott a szöveg? – **szenderd**

3. El tudsz képzelni olyan helyzetet, újságtípust, médiát, ahol nem ezek a jellemzők a meghatározóak? Válaszod indokold!

1. magatartás:

semleges – a mindennapi gyakorlat igényének megfelelő, nem különösebben választékos, de szabatos stílus (pl. *Nemzeti Sport* – a cikkekben a közérthetőségre törekszik, a semlegességgel a pártatlanságot is kifejezheti)

választékos – pl. a *Magyar Nemzet* vezércikke, glosszái

laza – pl. ifjúsági lapok (pl. *Bravo*)

durva – a megszólalás nem illeszkedik a körülményekhez, a befogadó megbecsülését nem tükrözi, a befogadó személyét sérti (pl. internetes hozzászólás, komment)

2. helyzet:

informális – természetes módon kialakuló, a beszélőtársak közvetlen, nem hivatalos viszonyára reflektál a beszédmód megválasztása (pl. baráti beszélgetések)

formális – a felek formális viszonya jellemzi; pl. tévéközvetítések

3. viszonyulás az értékekhez:

értékmegvonó – ironikus, gúnyos felhang, a szóban forgó téma negatív megítélése, degradáló leírása (pl. internetes hozzászólás, lejárató cikkek)

semleges – a téma értéksemleges, objektivitásra törekvő bemutatása, ez jellemző általában a hírekre (internetes híroldalakhoz juthatunk el a <https://www.hirstart.hu/> oldalon keresztül)

értéktelítő – a témához fűződő pozitív, esetleg kifejezetten patetikus viszony; a részrehajlás, elfogultság, legprominensebb képviselői a fanzinok (a *fan* (rajongó) és *magazine/magazin* szavak összerántásából keletkezett neologizmus, mely rajongói magazint jelent, pl. *Hatnull* – UTE szurkolói újság – az értéktelítő nyelvhasználat a klub melletti elköteleződést, a klubhűséget jelképezi)

4. idő:

régies – archaizmusok használata (történelmi regények, filmek, pl. *Jöttünk, láttunk, visszamennénk 1–2.* – az adott kor hangulatának megidézése)

semleges – a köznyelv normáinak megfelelő, abban használatos szófordulatok alkalmazása; a nyelvi kifejezések az idő szempontjából nem feltűnőek

újszerű (neológ) – a nyelv szókészletében új kifejezési formák (bulvárlapok – pl. *Blikk* – a köznyelvben megjelenő divatos kifejezések halmozott használata)

5. nyelvváltozat:

szenderd, irodalmi nyelv – „az a kiművelt nyelvváltozat, amely a nyelvközösség minden tagja számára föltételezhetően érthető. A standardnak az a célja, hogy a nyelvközösség, a társadalom, az állam minden tagja azonos módon értsen meg fontos közleményeket.”⁴¹⁷ Vö. hírportálok (pl. 24.hu), a legtöbb országos médium ennek használatára törekszik.

⁴¹⁷ Kugler – Tolcsvai Nagy 2015: 257.

nyelvjárás – területi kötöttségű nyelvváltozat, (lokális újságok, pl. *Délmagyarország* – a területi hovatartozás tudatának erősítése is célja a dialektális elemek alkalmazásának)
szaknyelv – tudományterülethez, foglalkozáshoz stb. kötött kifejezések alkalmazása jellemzi (különböző szaklapok, pl. *Figyelő*, *Pecavilág* – egy adott téma beható bemutatásakor elkerülhetetlen a szaknyelv használata).

A) A feladat célja a hír mint szövegtípus jellemzőinek felfedezése, megismerése.

B) A diákok kooperatív csoportmunkában, szakértői mozaikban oldják meg a feladatot. Mindegyik szakértői „stáb” négy tagból áll, s mindegyik más hírt vizsgál meg. Majd az azonos hírt feldolgozó tanulók összeülnek, s egyeztetik válaszaikat. Osztálylétszámtól függően akár két csoport is vizsgálhatja ugyanazt a hírt. Végül visszaülnek, s megtanítják a hallottakat a többieknek. A feladatot közös vázlatírás zárja.

C) Lásd a megoldásokat feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hír, a szövegtípus jellemzői
Javasolt munkaforma	mozaikmódszer, majd közös megbeszélés (közös vázlatírás)
Szükséges előkészület, eszköz	csoportok kialakítása, a híreket és a kérdéseket tartalmazó feladatlap elkészítése és fénymásolása
Tervezett időtartam	szakértői mozaik: 30 perc; megbeszélés: 15 perc

2. Antihír

Keressétek meg az alábbi írásokban azokat a szerkezeti és stílusjegyeket, amelyek miatt nem azonosíthatjuk őket hírként!

(1)

Kedd reggel ötör, harminchárom óra utazás után szálltunk be a Philippine Airlines Manilából Cebuba tartó gépébe. Ahogy a reptér folyosóján haladtunk a Baptista Szeretetszolgálat egyenruhájában (és rajtunk kívül néhány máshonnan érkezett humanitárius szakember), a légitársaság légikisasszonyai és pilótái sorfalat állnak és kórusban mondják angolul: jó reggel, köszönjük, hogy eljöttek segíteni.

A zsúfolásig telt gépen közel ötvenfős japán orvos- és mentőegység, és a Fülöp-szigeteki egészségügyi minisztérium különleges csapata – zömében pszichológusok, akik a katasztrófa traumáját hivatottak enyhíteni a túlélőkben.

Cebuba érkezve zuhog az eső. A betonon egy EU-csillagos gép várakozik – belga és francia orvosokat és logisztikai személyzetet hozott. Taclobanba készülnek ők is, de az ottani reptér kifutója túl rövid volt a repülőjüknek. Rendes ember a vezető: azt mondja, a három magyart és helyi kísérőjüket elviszik a katonai géppel, amit rövidesen kapnak a Fülöp-szigeteki hadseregtől a katasztrófa sújtotta terület közepébe való berepüléshez [...].⁴¹⁸

Azonosítandó jellemzők:

nincs cím;

a lead hiányzik;

⁴¹⁸ Forrás: <https://mno.hu/kulfold/tudositas-a-kaoszbol-1194944> (2018.04.07.)

személyes nézőpont érvényesül benne (a szerző maga is részese az eseménynek).
Ez egy tudósítás.

(2)

Rövid riport a Polgárőrség vezetőjével, Palkovics Lászlóval⁴¹⁹

[...] *Milyen feladatok hárulnak a polgárőrségre a drogprevenció, megelőzés területén?*

– Nálunk ezt a feladatot Oravec Judit polgárőr látja el. Judit tanárnő Ipolytarnócon, közvetlen kapcsolata van az iskoláskorú gyerekekkel. A drogmegelőzéshez szükséges ismeretekkel rendelkezik. Mihálygergén ebben az évben megszűnt ugyan az iskola, de a községben lebonyolított rendezvényeken természetesen figyelemmel kísérjük a drog megjelenését, s amennyiben ilyet tapasztalunk, a szükséges jelzést az illetékes szerveknek felé megteszük.

Korunk egyik fő problémája a környezetvédelem. Mit tehet a polgárőrség ennek érdekében?

– Fő célunk a faluban kialakított illegális személerakások megakadályozása és megszüntetése, illetve a Víztorozó környezetének kialakítása. Amennyiben a pályázaton nyerünk, társadalmi tevékenységként a parlagfű irtásában kívánunk részt venni.

Milyen a kapcsolat a faluban működő polgárőrség és a községi önkéntes tűzoltóság között?

– Kis község vagyunk, így elmondható, hogy szinte minden polgárőr önkéntes tűzoltó is, és fordítva: a legtöbb önkéntes tűzoltó polgárőr is. Nemcsak a polgárőrségnek, hanem a községi önkéntes tűzoltóság elnöke is vagyok.[...]

Azonosítandó jellemzők:

párbeszédese forma;

az újságíró személyes jelenlétében készült.

Ez egy riport.

(3)

A Cégekkel szemben megjelenő közlemények közzétételéről és költségtérítéséről szóló 22/2006. (V. 18.) IM rendelet 11. § (3) bekezdése szerint „Azok a gazdasági társaságok, amelyek a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről szóló 2013. évi CLXXVII. törvény (a továbbiakban: Ptk.) rendelkezései szerint nem határoztak a Polgári Törvénykönyv rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködéséről vagy a Ptké. 12. § (2) bekezdés b) pontja alapján még nem alkalmazza a Ptk. rendelkezéseit, a 7. § szerinti közvetlen közleményeiket a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi V. törvény (a továbbiakban: Gt.) 2014. március 14-én hatályos rendelkezései szerint készítik el. Azt a tényt, hogy a gazdasági társaság még a Gt. hatálya alatt áll, a közleményben fel kell tüntetni.”⁴²⁰

Azonosítandó jellemzők:

nem tart számot közérdeklődésre;

nem rövid, tömör, nem közérthető.

Ez egy hivatalos közlemény.

A) A feladat célja kettős. Egyrészt tovább erősíteni a diákok tudását a hír szövegtípusáról, másrészt ezzel a feladattal vezethetjük be a sajtó további tájékoztató szövegtípusainak a tanulmányozását. A diákokban tudatosulnak a hír jellemzői, létrejön a hír fogalmi szerkezete,

⁴¹⁹ Forrás: <https://nyelviminta.webnode.hu/l/rovid-riport-a-polgarorseg-vezetojevel-palkovics-laszloval/> (2018.04.07.)

⁴²⁰ Forrás: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0600022.im> (2018.04.07.)

tudáskerete. Ez azokat a tulajdonságokat tartalmazza, amelyek a hír sémájában centrálisak. Ha egy-egy tulajdonságot kiveszünk ebből a „pakliból”, akkor egy másik, a családi hasonlóság alapján érintkező kategóriához juthatunk el.

B) A diákok kiscsoportban (3–4 fő) dolgoznak a feladaton. Minden csoport kap egyet a három lehetséges szövegből. Először elolvassák a szöveget, majd megvitatják, hogy melyek azok a tulajdonságai az adott szövegnek, amelyek miatt nem tarthatók hírnek. Utána közös megbeszélés következik.

C) Lásd a megoldásokat a feladatnál.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	tudósítás, riport, hivatalos közlemény
Javasolt munkaforma	csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	10–15 perc

3. Mi újság?

Írjatok közlésre szánt (tehát aktuális), rövid, mintaszerű híreket szabadon választott témában az iskolaújság számára!

A) Ebben a feladatban a diákok saját maguk alkotnak meg egy hírt, akár önállóan, akár párban, akár csoportokban. A szövegnek nem kell hosszabbnak lennie 5-6 mondatnál, de tartalmaznia kell a hír korábban megbeszélte jellemzőit. A szöveg megalkotására a diákok 10–15 percet kapnak.

B) Minden szöveg külön lapra készül, amelyet aztán átadnak a többi szerzőnek (egyénnek, párnak, csoportnak). A tanulók elolvassák, szakszerűen értékelik egymás munkáját. Ha úgy látják, hogy a hír tökéletesen megfelel a szövegtípussal kapcsolatos elvárásoknak, aláírják az illető papírját. A legtöbb aláírást szerző „nyer”, illetve egy, az osztályközösség által alkotott újság címdalára is a nyertes munka kerül majd ki. A magazint a szövegtípusok összefoglalásául, a téma lezárása során, projektmunkában érdemes létrehozni.

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hír
Javasolt munkaforma	egyéni munka vagy páros munka vagy csoportmunka, majd közös megbeszélés (értékelés)
Szükséges előkészület, eszköz	–
Tervezett időtartam	25 perc

4. A hírtől a kacsáig

Gyűjtsetek (kézikönyvek felhasználásával is) szinonimákat a hír megnevezésére! Figyeljétek meg, hogy az adott rokon értelmű szó a hír melyik tulajdonságát erősíti fel, emeli ki,

részletezi! Ábrázoljátok hálózatosan a szinonim kifejezéseket! Érveljetek a *hír* megnevezés központisége mellett (vagy azzal szemben)!

A) A feladat célja ismét kettős. Egyrészt kiemelt fontosságú a tanulók szókincsének bővítése, a diákok tudatosságának a növelése a szavak a jelentésével (konnotatív jelentésével) kapcsolatban.

B) A diákok kézikönyvek, értelmező szótárak⁴²¹ segítségével először szinonimákat gyűjtenek a *hír* kifejezésre. Ezt követően megvizsgálják, hogy az egyes kifejezések a hír mely tulajdonságát domborítják ki, esetleg gyengítik meg a hír prototípus jellemzőihez képest. A kigyűjtést követi a megbeszélés, majd a szemléltetés, amelyben prototipikus – kevésbé tipikus – periferikus elrendezésben és/vagy a családi hasonlóság alapján lehet bemutatni az egyes kifejezések helyét a kategórián belül. A vizualizáció történhet rajzolt ábra formájában hálózatosan. Az is lehetséges, hogy a diákok megjelenítenek egy-egy kifejezést úgy, hogy egy cédulán maguk előtt tartják, és saját testükkel jelzik a kifejezések egymáshoz képesti viszonyát, helyét, kapcsolódását más kifejezésekkel. Ehhez viszonylag nagy térre van szükség, ki kell jelölnünk egy középpontot az osztályteremben a prototípus számára. A diákoknak indokolniuk kell elhelyezkedésüket a fogalom jellemzőinek az ismertetésével.

Az elhangzott információk összegyűjtésére, összefoglalására készíthetnek közösen egy nagy tablót. Ehhez szükség van példaszövegekre, amelyeket – házi feladatként – kigyűjthetnek különböző újságokból, vagy megírhatnak maguk is. Utána ezeket a szövegeket a kategória szerveződésének megfelelően koncentrikus körökben és/vagy a családi hasonlóság kapcsolataiban is elhelyezik a tablón.

C)

információ: 'olyan adat, közlés, amely egy személy vagy közösség számára új ismeretet hordoz, érthető, illetve felhasználási értékkel, haszonnal bír; a hír számos információból épül fel'

újság: 'olyan specifikus adat, amely eddig ismeretlen, s amire egy ember rendkívül kíváncsi';
példa: *Mi újság az iskolában?* – nem mindenre vagyunk kíváncsiak, csak arra, ami az iskolában történt.

hallomás: 'szóbeli értesülés egy olyan hírről, amelynek forrása meg nem erősített, eredete bizonytalan'

tudomás: 'olyan állapot, mely során információkat veszünk birtokba'

híresztelés: 'hírek, értesülések szóbeli terjesztése; a hír eredete, megbízhatósága kérdéses'

értesítés: 'olyan, jellemzően nyomtatott, hirdetmény, amely a közönséggel valamit tudat. általában az értesítés egy hivatalos szervtől érkezik, s magánszemélyeket szólít meg'

szóbeszéd: 'hírként továbbadott információ, amely lehet igaz, de hamis is; speciális jellemzője, hogy mindig személy adja át egy másik személynek; írott szóbeszéd nincs'

fáma: választékos, régies kifejezés, 'nem feltétlenül megbízható, ellenőrizetlen forrásból származó hír; ritkán jelezhet rosszindulatú híreszteléseket is'

mendemonda: 'alaptalan híresztelés, gyakran – de nem kizárólagosan – rosszindulatú; hosszabb ideig fennmarad, mint a pletyka, akár be is épülhet a köztudatba; mendemonda keringhet élőlényekről, jelenségekről, de akár tárgyakról is'

⁴²¹ Például O. Nagy – Ruzsiczky 1978, Kiss (főszerk.) 1999.

pletyka: 'személyes ügyet kitárgyaló, elferdítő, rosszindulatú híresztelés; bizalmas fecsegés ismerősök között'; nyomtatásban ritkán jelenik meg, ott is csak a bulvársajtóra jellemző; pletyka csak emberekről terjed

csiripelés: neologizmus; a twitter közösségi oldal hatására vált elterjedté a szlengben; rövid, tömör, de személyes vonatkozású információ megosztását jelenti

szenzáció: 'föltűnést keltő, nagy érdeklődést kiváltó hír meglepő és/vagy váratlan eseményekről'; leginkább a bulvársajtó él ezzel a lehetőséggel

drót: a tolvajnyelvi eredetű, leggyakoribb használata a *leadja a drótot*; 'olyan információ átadását jelöli, melyből a hír tulajdonosának előnye származik, vagy egy harmadik félnek kárára van, tehát nem közhasznú információ'

füles: 'kiszivárogtatott, nem nyilvános információ, amelynek ismerete előnyt jelent'; általában több kézen keresztül jut el a címzetthez, nem közvetlenül'

rémhír: 'zavarkeltés, megtévesztés céljából kitalált vagy bizonyos aspektusaiban felnagyított, elnagyolt, eltorzított, nyugtalanító hír'

kacsa: 'nem ellenőrzött forrású, valótlanságokat állító, tréfának, játékos átverésnek számító hír; a 21. században leginkább virtuális jellegű'⁴²²

D) Áttekintő táblázat

A központban álló nyelvi jelenség és kifejezés	hír, szövegtípus, kategorizáció, <i>szinonímia</i>, skalaritás
Javasolt munkaforma	egyéni munka vagy párosmunka vagy csoportmunka, majd közös megbeszélés
Szükséges előkészület, eszköz	a szótárhasználat előkészítése
Tervezett időtartam	45 perc

⁴²² A fogalmak jelentésadása az ÉrtSz. (Bárczi–Ország 1959–1962) elektronikus kiadása alapján készült.

Források, korpuszok

- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Budapest: Akadémiai Kiadó. Online kiadás: <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php> (2018.08.06.)
- Kiss Gábor (főszerk.) 1999. Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Mazsola = "Mazsola" – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára (<http://corpus.nytud.hu/mazsola>)
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>)
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (<http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>)
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. A magyar nyelv nagyszótára.⁴²³ Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Online kiadás: <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (2018.08.06.)
- O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva 1978. Magyar szinonimaszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Felhasznált szakirodalom

- Andics Attila – Gábor A. – Gácsi M. – Faragó T. – Szabó D. – Miklósi Á. 2016. Neural mechanisms for lexical processing in dogs. *Science* 353: 1030–1032.
- Andó Éva 2010. E-nyelv – netbeszéd. Az elektronikus kommunikáció nyelvi jellemzői. XXI. Század – Tudományos Közlemények 2010 (23): 31–46.
- Babbie, Earl 2008 [2003]. A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bárczi Géza 1963. A magyar nyelv életrajza. Budapest: Gondolat.
- Barðdal, Jóhanna 2008. Productivity: Evidence from case and argument structure in Icelandic. *Constructional Approaches to Language* 8. Amsterdam: John Benjamins.
- Bartók Márton 2016. Magyar állathangutázó mondatszók strukturális és szupraszegmentális ikonicitásának vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 140 (4): 469–483.
- Bencze Lóránt 1992. Egy kognitív és szociointerpretációs morfológia körvonalai. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 34–41.
- Bibok Károly 1999. A könyv-típusú szavak poliszémiája. In Gecső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 24–30.
- Boroditsky, Lera 2014. How the language we speak shapes the ways we think? Előadás, UCTV Seminars, 2015. február 5. <https://www.youtube.com/watch?v=VHulvUwgFWo> (2018.03.30.)
- Boronkai Dóra 2010. A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 134 (4): 436–452.
- Boross Viktor 2010. TEST – TÉR – JELENTÉS 1. rész. *Magyar Nyelvőr* 134 (1): 62–77. 2. rész. *Magyar Nyelvőr* 134 (3–4): 453–470.
- Boucher, Jerry – Osgood, Charles E. 1969. The Pollyanna hypothesis. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 8: 1–8.

⁴²³ A kézirat lezárultáig az I–VI. kötet jelent meg.

- Bybee, Joan 2010. Language, usage and cognition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace 1988. Linking intonation units in spoken English. In Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): Clause combining in grammar and discourse. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–28.
- Cruse, Alan D. 1986. Lexical semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan 2015. Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics. New York: Oxford University Press.
- Crystal, David 1998. A nyelv enciklopédiája. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csaba Mercédesz – Domján-Koncz Eszter 2017. Munkamemória és helyesírás. Anyanyelv-pedagógia 10(2). http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/img/keptar/2017_2/Anyv_X_2017_2_2.pdf (2018.09.02.)
- Csatár Péter – Tóth Enikő 2015. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata. In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh Tóth Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): Használat és hatás: Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban. Budapest: Loisir Kiadó. 67–80.
- Csikós Csaba 2010. Problémaalapú tanulás és matematikai nevelés. Iskolakultúra 12: 52–60.
- De Knop, Sabine – Dirven, René 2014. Mozgás és elhelyezkedés események a németben, a franciában és az angolban: tipológiai, összehasonlító és pedagógiai megközelítés. Fordította: Horváth Péter. In Vančo Ildikó (szerk.): Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 59–83.
- Dér Csilla Ilona 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2016. Tompító diskurzusjelölők használata az életkor függvényében spontán társalgásokban. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): Generációk nyelve. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – MSZT. 85–94.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet (Középmagyar kor). In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris Kiadó. 632–662.
- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. Magyar Nyelvőr 139 (1): 39–63.
- Du Bois, John 1985. 'Competing motivations'. In Haiman, John (ed.): Iconicity in syntax. Amsterdam: John Benjamins. 343–365.
- Eliade, Mircea 1987. A szent és a profán. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Eysenck, Michael W.– Keane, Mark. T. 1997. Kognitív pszichológia. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Evans, Vyvyan 2003. The structure of time. Language, meaning and temporal cognition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Fónagy Iván 1989. A költői nyelv hangtanából. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.) 2017. Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei. Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó.

- Gonda Zsuzsa 2015. Digitális szövegek olvasásának típusai és stratégiái. Bölcsész- és Művészetpedagógiai Kiadványok 7. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMK_7.pdf) (2018.08.04.)
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. Magyar Nyelvőr 126 (2): 192–204.
- Gósy Mária 2005. Pszicholingvisztika. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hansen, Christine H. – Hansen, Randal D. 1988. Finding the face in the crowd: An anger superiority effect. Journal of Personality and Social Psychology 54: 917–924.
- Herbst Mária 2008. Grice társalgási maximáinak érvényesülése a tantermi interakcióban. Anyanyelv-pedagógia 1 (3–4).
- Hunya Márta 1998. A disputa program. [http://www.kka.hu/soros/kiadvany.nsf/daac63da410d1454c1256e320071a9a1/dfd9dd049983bfb3c1256e1900651f43/\\$FILE/A%20disputa%20program.pdf](http://www.kka.hu/soros/kiadvany.nsf/daac63da410d1454c1256e320071a9a1/dfd9dd049983bfb3c1256e1900651f43/$FILE/A%20disputa%20program.pdf) (2018.03.16.)
- H. Varga Márta 2006. A magyar fosztó- és tagadóképző. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- H. Varga Márta 2012. A magyar szóképzés hiányos paradigmájú főnevei: a plurale tantumok. Magyar Nyelvőr 136 (1): 88–96.
- Imrényi András 2013. A magyar mondat viszonyhálózati modellje. Nyelvtudományi Értekezések 164. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2017. Mondattan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó. 663–895.
- Jing-Schmidt, Zhuo 2007. Negativity bias in language: A cognitive-affective model of emotive intensifiers. Cognitive Linguistics 18 (3): 417–443. DOI 10.1515/COG.2007.023
- J. Soltész Katalin – Bán Ervin 1976. Mikor őket, mikor azokat? Magyar Nyelvőr 100 (3): 257–262.
- Jung, C. G. 2011. Az archetípusok és a kollektív tudattalan. Budapest: Scolar.
- Kálmán László 2011. Időszérű kérdések: jelen, múlt, jövő. *Nyelv és Tudomány*. 2011. augusztus 26. <https://www.nyest.hu/hirek/idoszeru-kerdesek-jelen-mult-jovo> (2018.02.28.)
- Károly Krisztina 2012. A referenciális kohézió a fordítási univerzálék tükrében. A referenciaeltolódások a magyar-angol sajtófordításban. Magyar Nyelvőr 136 (3): 304–325.
- Kárpáti Eszter 2006. A szöveg fogalma. Budapest: Typotex.
- Kicsi Sándor András 2012. Előszó. In Temesi Viola (főszerk.): Magyar ellentétszótár. Ellentétes jelentésű szavak szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 5–9.
- Kiefer Ferenc 2000. Jelentésemélet. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiss Gábor főszerk. 1999. Magyar szókinccsár. Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiss Szabolcs 2005. Elmeolvasás. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kocsis Ágnes 2017. Informatika a nyelvtanórán. Szakdolgozat. ELTE BTK tanári mesterszak. Kézirat.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n/-on/-en/-ön* jelentésrendszere. Magyar Nyelv 107: 432–451.
- Kothencz Gabriella Szilvia 2011. Kognitív jelentéstörténeti vizsgálatok a magyar nyelv határozóragjai körében. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvészeti Doktori Program. Budapest <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nishizawagabriella/diss.pdf> (2017.09.08.)

- Kothencz Gabriella Szilvia 2012. Képi sémák és határozóragok. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására. Budapest: ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 31–58.
- König, Ekkehard – Siemund, Peter 2007. Speech act distinctions in grammar. In Shopen, Timothy (ed.): Language typology and syntactic description. Volume I. Clause structure. (2nd edition) Cambridge: Cambridge University Press. 276–324.
- Kövecses Zoltán 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. Kognitív nyelvészet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 104–126
- Kugler Nóra 2014a. A grammatika tanítása – kognitív nyelvészeti alapokon. In Vančo Ildikó (szerk.): Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 195–240.
- Kugler Nóra 2014b. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a *félelmetesen jó*? Magyar Nyelvőr 138 (2): 129–139.
- Kugler Nóra 2015a. Gyakorlatok a magyar nyelvtan funkcionális szemléletű tanításához. Bölcsészeti- és Művészetpedagógiai Tananyagok 12. Budapest: ELTE http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMT_10.pdf (2018.09.02.)
- Kugler Nóra 2015b. Lehetőségek és akadályok a nyelvtanórai tudáskonstruálásban. Iskolakultúra 25 (7–8): 28–37.
- Kugler Nóra 2015c. Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2018. (Megjelenés előtt.) A poláris kontraszt, a prototipikus antonimák kognitív nyelvészeti vizsgálatának megalapozása. Jelentés és Nyelvhasználat.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. A mutató névmás. In Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 165–168.
- Kugler Nóra – Markó Alexandra 2014. A hangzágység és az elemi mondat a beszédben. Magyar Nyelvőr 138 (4): 424–439.
- Kugler Nóra – Simon Gábor 2017. A *felismerőképeség* határán. Az összetett szó mint emergens szemantikai konstrukció. In Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): Összetételek és nyelvléirási modellek. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 95–131.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Nyelvi fogalmak kisszótára. Budapest: Korona Kiadó.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Magyar nyelv. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Kuna Ágnes – Simon Gábor 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. Magyar Nyelv 113 (3): 257–275.
- L. Aczél Petra 2001. Retorika. A szóból épült gondolat. Gyakorlókönyv. Budapest: Krónika Nova Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2006a. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. Magyar Nyelvőr 127 (3): 314–325.
- Laczkó Krisztina 2006b. A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció. Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- Ladányi Mária 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lakoff, George 1987. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the

- mind. Chicago: University of Chicago Press.
- Lancz Edina – Berbeco, Steven 2004. A magyar jelnyelv szótára. Budapest: Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.
- Langacker, Ronald W. 1986. An introduction to cognitive grammar. *Cognitive Science* 10: 1–40.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27 (3): 405–439.
- Lukács Ágnes – Pléh Csaba – Kas Bence – Thuma Orsolya 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 167–250.
- Nagy Lászlóné 2010. A kutatásalapú tanulás/tanítás ('inquiry-based learning/teaching', IBL) és a természettudományok tanítása. *Iskolakultúra* 12: 31–51.
- Nemesi Attila László 2003. Nyelvi szintek interakciója a műveltségben. *Magyar Nyelv* 99 (1): 9–25.
- Németh T. Enikő 1998. *A hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94 (3): 324–331.
- Nyckees, Vincent 2007. La cognition humaine saisie par le langage: de la sémantique cognitive au médiationnisme. *Corela* HS-6. (<http://journals.openedition.org/corela/1538>) (2017.10.20.)
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint. 2014. The Hungarian gigaword corpus. *Proceedings of LREC*, 1719–1723. (http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf) (2018.03.16.)
- Osgood, Charles E. 1980. *Lectures on language performance*. New York–Heidelberg–Berlin: Springer-Verlag.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pethő Gergely 2013. A főnevek poliszémiaja. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Igék, főnevek, melléknevek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2003. 57–124.
- Pethő József 2012. A figura-alap viszony és a stílus. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: ELTE, Stíluskutató csoport. 73–96.
- Pléh Csaba 2013. A tér és a nyelv világa. *Magyar Pszichológiai Szemle* 62 (10): 279–312. DOI: 10.1556/MPSzle.62.2007.3.1
- Pléh Csaba 2014. Szövegek megértése és megjegyzése. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 287–338.
- Pomázi Bence 2018. Egy nonszensz vers fordításainak alkalmazhatósága az általános iskolai nyelvtanoktatásban. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések: Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Tanulmánykötet. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 197–201.
- Rákos Attila 2012. Mire jók a testrészek? *Nyelv és Tudomány* 2012. október 31. <https://m.nyest.hu/hirek/mire-jok-a-testreszek> (2017.10.20.)
- Rohr, Richard 2012. *Emelkedő zuhanás*. Budapest: Ursus Libris.

- Sadock, Jerrold M. – Zwicky, Arnold M. 1985. Speech act distinctions in syntax. In Shopen, Timothy (ed.): Language typology and syntactic description. Volume I. Clause structure. (1st edition) Cambridge: Cambridge University Press. 155–96.
- Sájter Laura 2008. Szimbólum vagy jelkép. I Szathmári István (főszerk.): Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 538–543.
- Sass Bálint 2007. "Mazsola" – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In Váradi Tamás (szerk.): I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia kötete. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 137–149.
- Schank, Roger C. 2004. Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése. Budapest: Vince Kiadó.
- Sekuler, Robert – Blake, Randolph 2004. Észlelés. Budapest: Osiris Kiadó.
- Simon Gábor 2014. Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Simon Gábor 2017a. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. Magyar Nyelv 113 (2): 146–166.
- Simon Gábor 2017b. Miért nehéz a szövegelemzést tanulni és tanítani? Anyanyelv-pedagógia 2017(1). DOI: 10.21030/anyp.2017.1.4 <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=667> (2018.08.05.)
- Sipos Pál 1991. A névmások. In Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó. 353–400.
- Szabó Veronika – Hoss Alexandra 2018. A kutatásalapú grammatikaoktatás felé. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat. Tanulmánykötet. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 177–188.
- Szálkáné Gyapay Márta 1999. Gyakorlati retorika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalma Anna Mária 2003. Publicisztikai szövegek tipológiai vizsgálata. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 1. 1999–2000. 191–197.
- Szamarasz Vera Zoé 2006. Az idő téri metaforái: a metaforák szerepe a feldolgozásban. Világosság 2006 (8–9–10): 99–109. <http://www.vilagossag.hu/pdf/20070507213610.pdf> (2018.03.31.)
- Székely Gábor 2007. Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szilágyi N. Sándor 2011a. Jelek és szimbólumok. (Egyetemi előadások.) http://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/szimp_embertud/index.html (2018.09.02.)
- Szilágyi N. Sándor 2011b. Szinkronia és diakronia – de miről is beszélünk? In Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): Szinkronikus nyelvleírás és diakronia. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 9–30.
- Talmy, Leonard 2000. Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Budapest: Akadémiai Kiadó. 537–566.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerveződése a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. 207–229.

- Tátrai Szilárd 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 361–71.
- Tátrai Szilárd 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális pragmatikai megközelítés. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Temesi Viola (főszerk.) 2012. Magyar ellentétszótár. Ellentétes jelentésű szavak szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- T. Molnár István 1993. A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A magyar nyelv stilisztikája. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. Nyelvtudományi Értekezések 144. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. Magyar Nyelv 95 (2): 154–165. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-2/tolcsvai.html> (2018.07.30.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján. Magyar Nyelvőr 125 (3): 299–319.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív szemantika. Nyitra: Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): A stílus szociokulturális tényezői. Budapest: ELTE, Stíluskutató csoport. 19–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. Megismerés és nyelv az anyanyelvi oktatásban. In Vančo Ildikó (szerk.): Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia szöveggyűjtemény. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Nyelvtudomány és anyanyelv-pedagógia: feszültségviszony és összhang. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): Grammatika és oktatás – időszzerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat. Tanulmánykötet. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 28–36.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. Gondolkodás és kultúra. Budapest: Osiris Kiadó.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó 2014. Nyelv és emlékezet. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): Pszicholingvisztika 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 743–776.
- Várad Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In Proceedings of the 3rd LREC Conference, Las Palmas, Spanyolország, 2002. 385–389.
- Varela, J. – Thompson, E. – Rosch, E. 1991. The embodied mind: Cognitive science and human experience. Cambridge: MIT Press.
- Veszelszki Ágnes 2017. Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába. Budapest: L'Harmattan.

Winawer, Jonathan – Witthoft, Nathan – Frank, Michael C. – Wu, Lisa – Wade, Alex R. – Boroditsky, Lera 2007. Russian blues reveal effects of language on color discrimination. PNAS (Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America) 104(-19): 7780–7785; <https://doi.org/10.1073/pnas.0701644104> (2018.09.02.)

Wittgenstein, Ludwig 1992. Filozófiai vizsgálódások. Budapest: Atlantisz.

Feladatmutató

I. A NYELV BIOLÓGIAI ÉS TÁRSAS BEÁGYAZOTTSÁGA		
	A nyelv biológiai és társas meghatározottsága	
	Természeti tapasztalat és nyelv	nyelvi megismerő tevékenység, nem nyelvi természetű tapasztalatszerzés, nem nyelvi tényezők a nyelvi szerkezetek felépítésében
	Az emberi test és a környezet megtapasztalása	a nyelvi megismerés fiziológiai alapjai, érzékelés (percepció), érzékszervi modalitás
	Fantáziálény	a nyelv biológiai tényezői, testben létezés, érzékelés
	A test és a tér érzékelésének különbözőségei	a nyelv biológiai tényezői, térérzékelés
	Mongol közmondások	a nyelv biológiai és szociokulturális tényezői, térérzékelés
	Az emberi agy működése – kísérlet	életrajz sémájának aktiválása, a nyelv kognitív tényezői, figyelemirányítás, konstruálás, séma, kategória – kategorizáció, absztrakció, munkamemória működése
	Családi ügyek: Kapcsolati háló	a nyelv társas beágyazottsága, nézőpont és a nézőpont áthelyezése, deixis, CSALÁD metafora, idealizált kognitív modellek, képi sémák
	Mondatpárok	nyelvi megformáltság, a nyelvi megformálást befolyásoló tényezők
	Az ember kognitív működése és a nyelv I. – A kategorizáció	
	Bevásárlás	kategorizáció, prototipikus és szélső példányok
	Frutas, vagy gyümölcsök Brazíliából	kategorizáció, prototipikus és szélső példányok; környezeti meghatározottság
	Az én nézőpontom, a te nézőpontod	séma – megvalósulás, szerep szerinti nézőpont (perspektíva), aktív zóna
	Az ember kognitív működése és a nyelv II. – A képi sémák	
	Ne hunyjunk szemet a névutók felett!	képi séma, névutó
	Szerelembe esés	képi séma, TARTÁLY, FELSZÍN, metafora, az állapot, állapotba kerülés kifejezése
	Nézzünk szembe a képi sémákkal	képi séma, TARTÁLY, FELSZÍN, irányhármasság
	Képezzünk egy történetet!	képi sémák, szövegalkotás
	Az ember kognitív működése és a nyelv III. – A memória és a nyelv	
	Sorozatok	memóriaműködés, hosszú távú memória. a rövid távú memória működése, a rövid távú memória kapacitása (munkamemória-kapacitás)
	A sorrend	sorozatok feldolgozása, előhívása a munkamemóriából, az érvek elrendezésének motiváltsága
	Monstrumok	memória és figyelem, szavak morfémaszerkezetének összetettsége
	Történetmondás	az információcsomag, a hangzasegység és az elemi mondat összefüggése
	A nyelvem hegyén van...	szóelőhívás a memóriából
	Rejtvény	szavak együttes előfordulása, asszociatív viszonyok az elmében, együttes aktiválódás
	A nyelvi jel, szimbolikus kommunikáció	
	Szimbólumok és jelentéseik	hangulatjel, kézjel, írásjegy (kandzsi)
	Sikeres kommunikáció	elképzelte jelrendszer (elemi jelek és egyszerű szintaxis)
	Alak és jelentés kapcsolata	szóalkotás, szóteremtés
	Jelek megértése	szófaj, nonszensz szavak, morfológia, szintaktikai sémák

II. A NYELV METAFORIKUSSÁGA, IKONIKUSSÁGA		
A testben levés alaptapasztalata, a nyelvi tevékenység és a testben levés		
	Lassan a testtel	embodiment, testben levés , alaptapasztalat, dimenziók
	A változó test	embodiment, testben létezés , alaptapasztalat, érzékelés, névszótő, képző, szóképzés , szóösszetétel
	Bennem, rám, hozzám	embodiment, testben létezés , alaptapasztalat, BENT LEVÉS , RAJTA LEVÉS , KÖZEL LEVÉS , személyes névmás, vonzat
	Térbeliség – szó szerint és új értelemben	embodiment, testben létezés , alaptapasztalat, BENT LEVÉS , RAJTA LEVÉS , KÖZEL LEVÉS
A testben levés alaptapasztalata II.		
	Erre csörög a dió	egocentrikus koordináta-rendszer, viszonyítás, kardinális irányok, testhez kötött irányok
	Testrészek a nyelvben	testben levés , testültség , metafora , metonímia , képzett szavak, szóösszetétel, idiomatikus kifejezések
	Elöl, előre – hátul, hátra	egocentrizmus, testben levés, elől–hátra viszony, értékjelentés
	Fel – le	pozitív és negatív értékjelentés , aktív–passzív pólus, ige, igekötő
Az előtér-háttér viszonyok az észlelésben és a nyelvben		
	Mondat a képről	egész-rész viszony, előtér-háttér viszony , elsődleges és másodlagos szereplő , téri viszony, észlelés, feltűnőség, figyelemirányulás, közvetlen elérés
	Jelölt-jelöletlen	a mondatnyi viszonyok jelentése, alaki jelöletlenség és jelöltség , elsődleges és másodlagos szereplő, alternatív megjelenítési módok, perspektíva
	Tárgyleírás párban	tárgyleírás , stratégia, sorrend, egész-rész viszony, egészes feldolgozás, feltűnőség, kváliaszerkezet: forma, funkció, előállítás, cél/felhasználás
	Útvonal	útbaigazítás, perspektíva , forgatókönyv
	Képleírás párban	előtér-háttér viszonyok , perspektivikusság, feltűnőség, élőségi hierarchia, leírás
	Hírszöveg – több változatban	hír, sémák (tudáskeret, forgatókönyv), előtér-háttér viszony, sorrend, fogalmi hierarchia, általános – specifikus, stílus, szociokulturális tényezők
	Történetalkotás	elbeszélés, előtér-háttér viszony, fogalom, fogalmi szerkezet, tudáskeret
Téri viszonyok		
	Kint – bent, fent– lent	téri viszonyok , KINT-BENT, FENT-LENT viszony, archetipikus tapasztalatok, séma
	Honnan nézve?	téri viszonyok , nézőpont / perspektivikusság, határozószó, igekötő, partikula, határozóragok, polisémia
	Miért benne, miért rajta?	téri viszonyok , képi sémák , TARTÁLY – FELSZÍN, BENNE LEVÉS – A RAJTA LEVÉS, alakváltozatok, gyakoriság, <i>-ban/-ben, -n/-on/-en/-ön</i>
	Metaforikusan kint – bent, fent – lent	téri viszony , orientációs metafora , poétikai funkció, hatókör (metaforikus kifejezés), kreativitás, fogalmi távolság, halott metafora, sémakiterjesztés, meghatározatlanság
	Értékes terek	igekötő, igekötős igék, értékjelentés, polaritás , metafora
Az idő a nyelvben I.		
	Az idő a hétköznapi nyelvben	nyelvi kifejezés, mindennapi nyelvhasználat, szólás ,

		közmondás, metafora, idióma, képzett szavak
	Az időben rejlő lehetőségek	metafora , mentális terek, fogalmi integráció
	Tér-idő	metafora, névutó , testben levés (embodiment), térbeli és időbeli mozgás
	A te időd	az idő nyelvi kifejezése, az időhöz fűződő megnyilatkozási viszony
Az idő a nyelvben II.		
	Mi történt ez előtt?	időbeli rákövetkezés és az ok-kozáti viszony kapcsolata; az oksági viszony kifejezése az összetett mondatban; ikonikusság
	Az Örkeny-verzió	narratíva, időviszonyok , az időviszonyok nyelvi jelölése (névmás, névutó, igeidő, határozószó, számnév, határozórag, főnév); anafora, katafora; kontrasztivitás (magyar, angol)
	Legyen kerek!	időviszonyok: előidejűség, egyidejűség, utóidejűség ; nézőpontoszerkezet, kiindulópont; dinamikus szerveződés
	A Facebookon az Idő	metafora, az idő metaforái, MOZGÓ, CSELEKVŐ, ELSZENVEDŐ, FIZIKAI TÁRGY forrástartomány
	Rajzolatok!	metafora, az idő metaforái
A dolgok közelsége és távolsága – A közelség és a távolság a nyelvi kifejezésben I.		
	Leképezés	előtér-háttér viszony , elsődleges szereplő (trajektor) – másodlagos szereplő (landmark), feltűnőség (szaliencia), motiváltság, jelöletlenség – jelöltség
	Szobapárok	leírás / leíró szövegtípus , a figyelem működése, téri viszonyok fogalmi és nyelvi feldolgozása
	Mi a különbség?	közelség és távolság a szociális kontextusban, tegezés – magázás, eltérő névformák, mutató névmás
	Mérfőzés	közel-távol viszony térben, időben, elvontabb viszonyokban, beszélői attitűd, sporthír, tudósítás
A dolgok közelsége és távolsága – A közelség és a távolság a nyelvi kifejezésben II.		
	Nézőpont	nézőpont, <i>ide</i> – <i>oda</i> igekötők, deiktikus (szituatív) igék
	Távolságjelölő igekötők	<i>oda</i> igekötő, nézőpont, metafora, fizikai távolság, mentális távolság
	Honnan nézve?	nézőpont, deiktikus (szituatív) igék
	Ekkor – akkor	diskurszudexis, anafora, katafora , alárendelő összetett mondat, feltételes alárendelés
	Konkrét és általános	a közelítő és a távolító irányulás jelentéskiterjesztése
	Különböző terek	tér (konkrét, ábrázolt és elképzelt), mentális térleképezés, deiktikus kifejezések / deixis
	Kettős térkijelölés	közelség – távolság viszony, az <i>em-</i> és <i>am-</i> előtagos mutató névmások
	Így-úgy	deiktikus mód- és állapotjelölés, mód- és állapot-határozószói mutató névmás
	Ettől kezdve	dolog-/idő-/tér-/mód-/állapot-/méret-/tulajdonságkijelölés, mutató névmás
	Kontrasztáló és nem kontrasztáló használat	kontrasztáló és nem kontrasztáló mutató névmási használat, konstrukciós jelentés
	Kontrasztívan	palatális-veláris mutató névmási párok, közel-távol viszony
	Hasonlítás	mutató névmás, implicit jelentés, összehasonlítás (hasonlító mellékmondat)
	Olyan-fokozás	melléknévi mutató névmás, relatív tulajdonság, fokozás, kifejtetlenség, kontextus

		Ide-oda fokozás	határozószói mutató névmások, fokozás, beszélői kiindulópont/nézőpont, távolodás/közeledés
		Nem hiszek	tulajdonságjelölő névmások (<i>efféle, effajta, ilyenféle, ilyenfajta</i>), tompítók, nézőpont, beszélői attitűd
		Tegezés-magázás	tegezés-magázás, mentális távolság, hierarchia, általános és határozott ragozás, <i>-lak/-lek</i> igei személyrag
Az események sorrendje és a sorrend a beszédben I.			
		Sütisorrend	forgatókönyv
		Sorrendiség puzzle	társalgás, fordulók, a fordulók sorrendje
		Dialógus	társalgási lépések sorrendje a beszédben; forgatókönyv
		Sorrendhez kötött sémák	a jelenetek sorrendjének vizsgálata; időbeli érintkezés, természetes egymásra következős, motiváltság/ikonikusság
Az események sorrendje és a sorrend a beszédben II.			
		Reggeli készülődés	forgatókönyv , elbeszélés (narratíva), tipikus elrendezés, időbeliség, ikonikusság
		Ismerethiány	implicit jelentés, sémák (forgatókönyv, fogalmi keret), deixis
		Krimibarkochba	a begyakorlott sémák , a sémától való eltérés
		Jelentésbeli viszonyok	szövegkoherencia és forgatókönyv ; időbeli és oksági viszonyok; tematikus szerveződés; tudáskeret
		Előre- és visszautalás	koreferenciaviszonyok, főnévi és névmási visszautalás: anafa
		Történetmesélés	általános és specifikus forgatókönyv , elbeszélés
		Magyar népmesék	időviszonyok, egymásutánosság , időhatározószó, kötőszó, befejezett/perfektív ige
		Átalakítás	elemi mondatok viszonya, egyszerű mondat, tagmondat, kötőszó
		Mese darabokban	szövegkoherencia, tudáskeret és forgatókönyv ; koreferenciaviszonyok, népmese (szövegtípus)
		Kép és szöveg	forgatókönyv , szövegalkotás, elbeszélés, időrend
Az alapbeállítás és az attól való eltérés – Jelöltség és jelöletlenség, hálózatok a nyelvben			
		Jelöletlen jelöltség – Édes igék	alaki jelöltség és jelöletlenség
		Alapbeállítás a hétköznapiakban	alapbeállítás és attól való eltérés nyelvi kifejezése
		Kontextusfüggő jelöltség	a kifejtettség funkciói
		Pollyanna hipotézis – Csak pozitívan!	értékjelentés, poláris ellentét, pozitív alapbeállítás
A világ duális feldolgozása és a nyelvi polaritás			
		Arcok harca	észlelés, negatív vagy pozitív eltolódás
		„Valós” és „nem valós” ellentét	ellentétes jelentésű szavak , poláris ellentét, bináris és skaláris kontraszt, fokozatiság, kategorizáció, a kategóriák közötti határ jellege, prototípuselvű kategorizáció
		Dualitás a tudományban és a mindennapi beszédben	nyelvi polaritás , tudományos polaritás, összetett rendszerek, begyakorlottság
		Kételemű viszonyok a nyelvben	nyelvészeti kategorizáció , bináris rendszerek, prototípuselvű hálózat
		Szó szerint ellentétes	tagadás , antonimák / ellentétes jelentésű szavak, tagadószó, tagadóképző/fosztóképző, inverzió, szótagadás és mondattagadás
A gyakoriság szerepe a kifejezés alkalmazásában és megértésében			
		Millió dolláros kérdés	gyakoriság , korpusz, általános jelentés, grammatikai

			jelentés, szövegtípus
		Nyomozás	(példány)gyakoriság, abszolút és relatív gyakoriság, poétikai funkció
		Érezd a saját bőrödön	gyakoriság, általános és specifikus jelentés
		Kollokációk	gyakoriság, állandósult szókapcsolatok (kollokációk), névelős és névelő nélküli igei bővítmények
III. A NYELV METONIMKUSSÁGA, INDEXIKUSSÁGA			
A megnyilatkozásnak a diskurzus helyzetébe való beágyazottsága			
		Réges-régen egy messzi-messzi galaxisban...	beszédhelyzet, beágyazottság a diskurzusba, résztvevők, téri és időviszonyok, perspektíva, deixis (lehorgonyzás)
		Minek nevezzetek?	a beszédhelyzet résztvevőinek viszonya, attitűddeixis, tegezés/magázás (önözés, tetszikelés, a megszólítások általában), nyelvi változatosság
		Kifordítva	alternatív konstruálás; tipikus, begyakorlott és attól eltérő nézőpont, szövegtípus (séma), stílus, hatás, humor, ironia
		#naehhezszoljhozza	digitális kommunikációs színtér, csetelés, közvetlen spontán társalgás, szövegtípus, séma
		Zoom	alternatív konstruálás, címadás, nézőpont, figyelemirányítás, feltűnőség/szaliencia, multimodalitás
A nézőpont, a nyelv perspektivikussága			
		Álmodozunk!	szimuláció, séma, elvárás(horizont)
		Egyperces	tudáskeret, forgatókönyv (séma), implicit jelentés, következtetési folyamatok, groteszk (abszurd), dialogikus szöveg
		Perspektívák az egypercesben	nézőpontoszerkezet, fikciós dialógus, kontextusfüggő kiindulópont, koreferenciaviszonyok, szövegtopik, nézőpontváltás, perspektivizáció, szerep szerinti perspektíva, tematikus kapcsolatok a szövegben
		Perspektívák az egyperceshez	nézőpont, kontextusfüggő kiindulópont; kreatív szövegalkotás, dialógus
Nézőpont a szavak jelentésszerkezetében			
		Kimegyünk	igekötő, igekötős ige, ellentétes irányjelentés, tagadás, perspektivikusság
		Ki beszél?	térei viszonyok, perspektivikusság, igekötő, határozószó, személyrag, személyes névmás
		Ismeretlen beszélő utáni nyomozás	lehorgonyzás, kiindulópont, perspektiválás, tér-, idő-, társas viszonyok, attitűd
		Egy szavadba kerül	névutó, igekötő, esetrag, ellentétes értelem
		Nézőpontok az Esméletben és az Esmélethez	igenem (cselekvő, mediális, műveltető), igeaspektus (folyamatos, befejezett), mozzanatos igeképző, gyakorító igeképző; mutató (határozószói) névmás
A metonímia I.			
		„Gazdag” szavak	főnév jelentésszerkezete, alapjelentés, poliszémia, poliszém jelentéshálózat, meghatározatlanság; fogalmi keret, kategorizáció, prototípus, előtér-háttér viszonyok; általánosulás, jelentésspecifikálódás, metonímia, metafora
		Mérce	a főnév jelentésszerkezete, (rendszeres) poliszémia, TARTÁLY – A TARTALMAZOTT ANYAG MENNYISÉGE metonímia
		Mi volt előbb...?	OK–OKOZAT, OKOZAT–OK metonímia, főnévi és igei metonímia
		Johann Sebastian Bach	SZERZŐ–MŰ–ELŐADÁSA metonímia, rendszeres

			poliszémia
		Auto-mobil	új metonímiák
		Metonomikus mese	mese (szövegtípus), metonímia (ANYAG, TÉR, IDŐ, OK–OKOZAT fogalmi tartományokkal)
A metonímia II.			
		Metonimiaskála	metonímia , közvetítő entitás – figyelemáthelyezés – célentitás; begyakorlottság, megszokottság, feltűnőség (szaliencia), séma
		Lehetőség és megvalósulás	metonímia , tudáskeret, forgatókönyv, fogalmi közelség és távolság, kérés
		Tisztázás	metonímia, konstrukció , -Ő képzős igenév, poliszémia, poliszém hálózat, összetett szó, aktív–passzív, a szóösszetétel motiváltsága, CSALÁD metafora
IV. A NYELV KONVENCIONÁLÓDÁSA, SZIMBOLIKUSSÁGA			
Séma és megvalósulás			
		Asszociálj!	kategorizáció , motiváltság
		Alkoss!	sematizáció
		AgyaLÓ	séma-megvalósulás viszony , aktív zóna, kontextus, nézőpont
Grammatikai jelentés			
		A jelentés jelentősége	jelentés , egyszerű és összetett szerkezet, nyelvi elem, nyelvi, egység, séma-megvalósulás viszony, aktív zóna, diagram, ikonikusság
		Rajzban elmondani	konstrukciós jelentés , séma-megvalósulás viszony, téri viszonyok, ábrázolás, ige, helyviszonyrag , esetrag , igekötő, határozószó, elsődleges és másodlagos szereplő, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma
		Helyes / nem helyes / lehetséges?	konstrukciós jelentés , séma-megvalósulás viszony, téri viszonyok, ábrázolás, ige, helyviszonyrag , esetrag , igekötő, határozószó, elsődleges és másodlagos szereplő, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma
		Viszonyragok viszonyban	hálózatosság , helyviszonyrag, esetrag, FELSZÍN és TARTÁLY képi séma, téri viszonyok, irány(ulás), helyzet
		RAJTA LEVÉS ÉS BENT LEVÉS	téri viszonyok , FELSZÍN és TARTÁLY képi séma, metaforikus jelentéskiterjesztés , konstrukció, konstrukciós jelentés
Az erődinamika és a konstrukciók			
		Erőszimbólumok	erődinamika , aszimmetrikus erőviszonyok, hétköznapi következtetés, séma, ELŐZMÉNY – (KÖZVETÍTŐ) ERŐ – HATÁS, KÖVETKEZMÉNY séma
		Mondatalkotás	erődinamika, konstrukció , konstrukciós séma, mondatrészi viszonyok, tranzitív esemény, tárgymozgatás, állapotváltoztatás
		Erőviszonyok I.	erődinamika , aszimmetrikus és szimmetrikus erőhatás, konstrukció , konstrukciós séma, mondatrészi viszonyok, tranzitív esemény, tárgymozgatás, állapotváltoztatás, szóképzés
		Okozás	okozás , mozgatás, megállítást konstrukció , aszimmetrikus és szimmetrikus erőátvitel, tranzitív esemény
		Műveltetés	műveltető ige , okozás konstrukció, konstrukciók vegyülése, szerkezetvegyülés , erődinamika, közvetlen vagy közvetett erőhatás, teljes és részleges kontroll
		Megértés	alternatív konstruálás , begyakorlottság, gyorsaság, ikonikusság, szórend, eseménytípus, nézőpont

	Kísérlet	alternatív konstruálás, begyakorlottság, gyorsaság szórend
Szójelentés és konstrukciós jelentés		
	Ismeretlen ismerős	hangutánzó szavak, ikonikus jel, motiváltság, konvencionális jel
	A szójelentés	szójelentés, fogalmi szerkezet, jelentésszerkezet, kategorizáció, főnevek jelentése, igék jelentése, prototípuselv, prototípus, szófaj, típusjelentés, főnév, ige, melléknév, szófaji típusjelentés, kiegészítendő kérdés
	A főnév jelentése	főnév, kategorizáció, fogalmi hierarchia, dolog, fizikai tárgy, elvont főnév, anyag, érzelem, esemény, artefaktum
	Az ige jelentése	ige, eseményszerkezet, temporalitás, séma-megvalósulás viszony, igejelentés, a sematikus figurák kidolgozása
	A melléknév jelentése	melléknév, minőség, tulajdonság, fogalmi tartományok
	Mondatok jelentése	mondatok jelentése, elemi jelenet, egyszerű és összetett mondatok, lehorgonyzás, egyedítés, mondatbeli viszonyhálózat
A szövegtípus mint konvencionálódott séma I.		
	Téves szövegek	séma-megvalósulás viszony, internetes diskurzus, e-mail, SMS, elvárásnorma
	Magyarul tanuló marslakó	implicit jelentés, séma, kontextus, enciklopédikus tudás, közvetett beszédaktus, társalgási implikátúra, udvariasság, deixis
	Televíziós műsorok	nyelvi egység, idióma, frazéma, közhely; szövegtípus (diskurzustípus), televíziós műsorok, figyelmi jelenet, dialogikus és monologikus szöveg, a társalgás szervezése
	Közhelyek	nyelvi egység, közhely
	Idiómák	nyelvi egység, idióma, szólás, közmondás
	Itt a vége, fuss el véle!	műfaj, népmese
A szövegtípus mint konvencionálódott séma II.		
	Fedezd fel a hírek titkait!	hír, a szövegtípus jellemzői
	Antihír	tudósítás, riport, hivatalos közlemény
	Mi újság?	hír
	A hírtől a kacsáig	hír, szövegtípus, kategorizáció, szinonímia, skalaritás